

Değerli okuyucular,

İlk sayısı Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 700. Yılına armağan olan *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*'nin ikinci sayısını yayımlamış bulunmaktayız. Amacımız Türk kültürünün değerlerini araştırmak, incelemek ve problemlerine çözüm önerileri sunmaktır. Bu münasebetle dergide edebiyat, dil, tarih, eğitim, sosyoloji, psikoloji, felsefe, kültür ve sanat alanlarında hazırlanmış bilimsel nitelikli makalelere yer verilmektedir.

Dergi, ulusal ve uluslar arası bilimsel dergiler arasında kendine iyi bir yer edinme çabasıdadır. Bu yüzden makaleler hakem usulü prensibiyle kabul edilir ve yayımlanır. Gönderilen makaleler önce Yayın Kurulu tarafından incelenir, yayımlanmaya uygun bulunursa iki ayrı hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması hâlinde makale yayımlanır. Raporların birinin olumlu diğerinin olumsuz olması hâlinde ise üçüncü bir hakeme gönderilir ve bu hakemin kararına göre hareket edilir. Eğer hakemler raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse, makale, adı geçen düzeltmelerin yapılması için yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyor ise sebebini açıklamalıdır. Hakem işlerinin sağlıklı yürütülebilmesi ve makalenin baskıya yetiştirilebilmesi için yazıların erken gönderilmesinde yarar vardır. Bu itibarla Ocak sayısı için en geç *15 Kasım*, Mayıs sayısı için en geç *15 Mart*, Eylül sayısı için en geç *15 Temmuz*da yazıların dergiye ulaşmış olması şarttır. Hakem usulü, dergimize seviye kazandırdığı gibi, makale sahibinin gözünden kaçan hususların düzelmesine, böylece hataların daha da azalmasına katkı sağlamaktadır. Unutmamalıyız ki insan her zaman hata yapabilir.

Makalelerin girişinde çalışmanın amacının ve öneminin vurgulanması, sonunda ise varılan sonuçların ve bilime sağlanan katkıların belirtilmesine özen gösterilmesi arzu edilmektedir. Ayrıca dergiye gönderilen yazılara her biri 100 ile 150 kelime arasında Türkçe ve İngilizce özetler ve 8 kelimeyi geçmeyecek Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler ilave edilmelidir.

Yukarıda bahsedilen ve diğer bazı hususlar derginin sonunda yer alan "Yayın İlkeleri" kısmında daha geniş açıklanmıştır. Okuyucu ve yazarlarımızın derginin her sayısında yayımlanacak olan bu bölümü okumalarında yarar olduğunu hatırlatırız.

Değerli yazar ve okuyucularımız, ilk sayı için yaptığınız olumlu katkılardan dolayı hepimize teşekkür eder, önerilere her zaman açık olduğumuzu ifade etmek isteriz. Sizin desteğiniz, hakemler ve teknik heyetin titiz çalışmaları ile daha seviyeli sayılar çıkarabileceğimiz inancındayız.

Dr. Nihat ÖZTOPRAK

ANADOLU'DA ARAP-BİZANS MÜCADELESİ VE “SÂİFE” SEFERLERİ

Mustafa S. KÜÇÜKAŞCI*

ÖZET

Suriye ve el-Cezîre bölgelerinin fethinin tamamlanması ve Emevîler'in başkenti Şam'a taşınmalarıyla birlikte Toroslar Bizans ve Arap devletleri arasında tabii sınır haline geldi. Toroslar uzun süre müslüman Araplar'ın Anadolu'ya yerleşmelerine mani olan bir engel oldu. Arap-Bizans mücadelesi Emevîler ve Abbâsîler döneminde İstanbul kuşatmaları ve Anadolu'ya düzenlenen çeşitli seferlerle devam etti ve bunlardan hiçbirisi Araplar açısından fethine dönüşmedi. İslâmiyet öncesi dönemde Araplar'ın yaz aylarında Anadolu'ya ve Asya'daki diğer bölgelere düzenledikleri ticarî seferler için kullanılan “sâife” kavramı, İslâmiyet'in ilk yıllarında Bizans ile gerçekleşen her türlü mücadeleyi içeren bir anlam kazandı. Zamanla bu kavram Anadolu'ya müslüman Araplar'ın her sene periyodik olarak yaz aylarında düzenledikleri akınlar için kullanılan bir kavram olarak yerleşti. Anadolu'daki İslâm-Bizans mücadelesinin önemli bir vechesini oluşturan bu akınlar, Anadolu coğrafyasında daha sonra ortaya çıkacak olan gazâ ve gâzi'yi yücelten anlayışın doğuşuna kaynaklık etti.

Anahtar Kelimeler

“Sâife” (yaz) seferleri, Arap, Bizans, Anadolu (Bilâdü'r-Rûm), Thema, Avâsım, Sugûr, Derb , Kleisura

Arap yarımadasının İslâmlaşmasının tamamlanmasından sonra müslüman Araplar birbirleriyle çatışma halinde olan Bizans ve Sâsânî devletlerine rakip olarak mücadeleye girdiler. Hz. Ömer zamanında Sâsânîler'e karşı elde edilen başarıların ardından bu devlet ortadan kaldırılmış, Ön Asya ve Mısır Bizans ile Arapların mücadele alanı haline gelmişti. Suriye ve el-Cezîre bölgelerinin fethinin tamamlanması ve Emevîlerin başkenti Şam'a nakletmeleriyle birlikte müslüman Araplar Bizans sınırına yerleşmişler ve her iki devlet arasında tabii sınır haline gelen

* Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Bölümü

Toroslar, Araplar'ın uzun süre *Bilâdü'r-Rûm*'a¹ yerleşmelerine mani olan bir engel olarak ortaya çıkmıştı.² Bu dönemde imparatorluğun doğusu müslüman Araplar tarafından tamamen fethedilmiş; benzer bir gelişme de batıda yaşanmış ve buradaki Bizans hakimiyeti Slavlar ve Avarlar tarafından önemli ölçüde sona erdirilmişti. Bizans İmparatorluğu yaşamış olduğu iç problemler sebebiyle bu gelişmelere engel olabilecek ve doğu eyaletlerini elde tutabilecek bir güce de sahip değildi.³

İslâmiyet'in Arap yarımadası dışına yayılmaya başladığı VII. yüzyıl Bizans İmparatorluğu'nun etnik ve toplumsal yapısında önemli değişikliklerin görüldüğü bir dönemdir. Bu dönemde sivil ve askerî idare bozulmuş, çöken ekonomik yapı özellikle kırsal ekonomide köklü değişikliklerin meydana gelmesine sebep olmuş, askerî ve sivil yönetimde bazı reformların yapılması zarureti ortaya çıkmıştı. Bu bağlamda Bizans tarihinin en zor döneminde iktidara gelen İmparator Herakleios (610-641) askerî ve idarî düzende köklü değişimler gerçekleştirdi. Herakleios Sâsânîler'e karşı göstermiş olduğu başarı neticesinde Anadolu'da Bizans hakimiyetini yeniden sağlamış; aralarında Anadolu'nun dört büyük *thema*'ya bölünmesinin de yer aldığı reformları ve onların halefleri tarafından devam

¹ İslâmiyet öncesi dönemde ve ilk yıllarında Araplar Anadolu'ya en-Natulus veya en-Natus ismini veriyorlardı. Bununla birlikte Ortaçağ'da müslümanlar genel olarak Anadolu'ya Rûm memleketi veya toprağı anlamında *Bilâdü'r-Rûm* veya *Arzu'r-Rûm* tabirini kullanmayı tercih etmişler ve Bizans devletinin tümüne bu ismi vermişlerdir. Buradaki Rûm veya Rûmî kelimesi aynı zamanda Nasrânî (Hıristiyan) kelimesine de karşılık geliyordu. Geniş bilgi için bk. G. Le Strange, *The Lands of eastern Caliphate*, London 1966; s. 127-28; F. Osman, *el-Hudûdü'l-İslâmiyyeti'l-Bizantiyye beyne'l-ihdikâki'l-harbî ve'l-ittisâli'l-hadarî*, Kahire 1966, I, 199-206; C. Avcı, *İslâm-Bizans ilişkileri (m. 610-847)* (Yayımlanmamış doktora tezi), Bursa 1997, s. 20-1; A. Noth, *Müslümanlıkta ve Hıristiyanlıkta kutsal savaş ve mücadele* (tr. İ. Çatay), İstanbul 1999, s. 134-35.

² bk. İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik* (nşr. M. J. de Goeje), Beyrut ts., s. 63; C. E. Bosworth, "Byzantine defence system in Asia Minor...", *The Fourth international conference on the history of Bilad al-Sham* (ed. M. A. Bakhit), Amman 1987, s. 119.

³ G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (tr. F. Işıltan), Ankara 1991, s. 86-88; M. V. Levçenko, *Kuruluşundan yıkılışına kadar Bizans Tarihi* (tr. M. Selen), İstanbul 1999, s. 111.

ettirilmesi sayesinde bölgedeki Bizans hakimiyeti perçinlenmişti.⁴ Başlangıçta bir ordu birliğini tanımlayan *thema* kavramı zamanla eski bölge düzenlemesinin yerini alarak genişletilmiş eyaletlere verilen isim oldu⁵

Arap-Bizans mücadelesi Emevîler ve Abbâsîler döneminde de, İstanbul kuşatmaları ve *Bilâdü'r-Rûm*'a yapılan çeşitli seferlerle devam etmiş ancak bunların hiçbirisi Araplar açısından bir fethe dönüşmemiştir. Müslüman Araplar'ın Bizans *thema*'larına çeşitli zamanlarda düzenledikleri seferlerde, özellikle Toroslar'ın kuzeyine düşen Kilikya, Bizanslılar ile Araplar arasında sık sık el değiştiriyordu. İlk mücadelelerin başlamasıyla birlikte Muaviye b. Ebû Süfyan ve onun halefleri Kilikya'dan yukarı Fırat'ta Malatya'ya kadar sınır boyunca birçok kale inşâ ettiler ve fethedilen kaleleri ve sınır bölgelerini tahkim ettiler. Abbasîler'in iktidara gelmeleriyle birlikte o zamana kadar gönüllü olan “müdafaa entitüsü”⁶ planlı olarak organize edildi ve Bizans hudut *thema*'larına tekabül eden hudut eyaletleri tahkim edilmeye başlandı. Bu tedbirler bir taraftan el-Cezîre ve Suriye bölgesini muhafazayı, diğer taraftan ganimet ve yıpratma amaçlı “sâife” seferlerinin düzenli olarak devamını hedefliyordu. Her iki devletin hükümdarlarının Toros sınırını

⁴ M. V. Levçenko, 116-122; I. Demirkent, “Herakleios” *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVII, 211.

⁵ Askeri eyalet sistemi olan *themalar* tamamıyla askerî idare birlikleri olup sivil idare de onlara bağlıydı ve bunlar “strategos” adı verilen kumandanlar tarafından yönetilirdi. Bunların organizasyonu uzun süren bir oluşum devresine ihtiyaç göstermiş ve önceki eyalet sistemi *thema*'ların kuruluşuyla tamamen ortadan kalkmamış ve bunların içerisinde varlıklarını sürdürmüşlerdi. *Themalara* Arapça karşılık olarak “cünd”, “bend” veya çoğulu “bünûd” kelimeleri kullanılmıştır. Geniş bilgi için bk. Theophanes, *Chronographia* (tr. H. Turtledove), Philadelphia 1982, s. 10; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 89-92, 99; A. M. Abdülğani, *el-Hudûdü'l-Bîzantiyyeti'l-İslâmiyye*, Kuveyt 1990, 25-28; I. Demirkent, “Bizans”, *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VI, 233; M. V. Levçenko, 119; F. Osman, *el-Hudûdü'l-İslâmiyyeti'l-Bizantiyye*, I, 81-113; C. E. Bosworth, “Byzantine defence system in Asia Minor...”, 120-23; İ. A. el-Adevî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye ve'l-İmbarâtü'rriyetü'r-Rûm*, Kahire 1958, s. 47, 66-7.

⁶ E. Honigman, *Bizans Devletinin doğu sınırı* (tr. F. Işıltan), İstanbul 1970, s. 39.

muhafaza etmek ve sahip oldukları coğrafyadan rakiplerini uzaklaştırmak istediklerine, mütekabil akınlarla yeni arazi ilhakını (sınır bölgesinde yer alan şehir ve kaleler hariç) değil, yalnız ganimet ve yağmayı düşündüklerine birçok münferit vak'ada takındıkları tavır şahadet etmektedir.⁷ Nitekim sınır boylarında meydana gelen boş alanlarda bulunan toprakların Araplar tarafından "savâfi"⁸ anlamında değerlendirilmemesi bu toprakların fethedilmediğinin ve emniyetsizliğinin işaretidir. Yapılan mücadeleler yeni bir idarî yapılanma ortaya çıkarmış, müslüman Araplarla Bizans arasında mustahkem sınır bölgeleri oluşmaya başlamıştı. Bunların başında İslam orduları cihad amacıyla sınırdan uzaklaştıkları veya gazâdan dönerlerken sığındıkları "avâsım" adı verilen mustahkem sınır bölgeleri yer alır.⁹ Hududu Toroslar'a dayanan İslâm devletinin ordularının sınır boyunda yaşayan halka zarar vermesini önlemek ve buralardan İslâm ordusunun geçişini zorlaştırmak isteyen Herakleios'un burada yaşayan halkı iç kısımlara çekmesi¹⁰ müstahkem sınır bölgelerinin oluşumunu çabuklaştırmıştı.

⁷ R. Mantran, *İslâmın yayılış tarihi (VII-XI. yüzyıllar)* (tr. İ. Kayaoğlu), Ankara 1981, s. 108; E. Honigman, s. 36 vd.

⁸ Savâfi sahibinin bırakıp gittiği ve mirascısının bulunmadığı mal ve topraklar için kullanılan bir kavramdır. Bu kavramın bu makaleye konu olan "sâife" kelimesiyle farklı kökten geldiğini de burada belirtmeliyiz. Savâfi toprakları ve onların statüleri hk. geniş bilgi için bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut ts, XIV, 463; M. Fayda, *Hiz. Ömer zamanında gayr-ı müslimler*, İstanbul 1989, s. 36-40.

⁹ Belâzürî, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Emevîler döneminde "Şam hudutları" olarak isimlendirilen bu bölgenin Abbâsiler'le birlikte Avâsım adını aldığını kaydeder. Geniş bilgi için bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (tr. M. Fayda), Ankara 1987, s. 234; Ya'kût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut ts., IV, 165-166; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve sinâa'tü'l-kitâbe* (nşr. M. H. ez-Zebîdî), Bağdat 1981, s. 184-187; H. D. Yıldız, "Avâsım", *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IV, 111-2.

¹⁰ Belâzürî, s., 234. Herakleios Suriye'den çekilmek zorunda kalınca bu bölgedeki halkı tehcir etmiş, yerleşim birimlerini tahrip etmişti. Bu şekilde herhangi bir hayat emaresi bırakmamak suretiyle buralardan geçişini zorlaştırmayı hedeflemişti. Ş. Uçar, *Anadolu'da İslam-Bizans mücadelesi*, İstanbul 1990, s. 21.

Müslümanların “ed-davâhî” (dış kısımlar, dış arazi)¹¹ olarak isimlendirdikleri bu alan Emevîlerle birlikte tahkim edilmeye ve sınır karakolları denilebilecek mahaller olarak oluşturulmaya başlandı. Askerî düşüncelerle özel olarak tahkim edilmiş olan Tarsus'tan başlayarak Adana, Massisa (Misis), Maraş, Malatya hattını takip ederek Fırat'a kadar uzanan yaz ve kış seferleri için garnizonların yerleştirildiği bu alana “el-Sugûrû's-Şâmiyye” ve “el-Sugûrû'l-Ceziriyye” adı veriliyordu.¹² İstahrî tarafından aralarındaki mesafenin ayrıntılı olarak verildiği bu alanlardan ilkinin merkezi Maraş, ikincinin ise Malatya idi.¹³ Toros ve Amanos dağlarında yaşayan, hudut muhafızı olarak Bizans İmparatorluğu'nun hizmetinde bulunan Cerâcime¹⁴ halkı, Abdülmelik zamanında “sâife”

¹¹Ebü Ca'fer et-Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk* (nşr. M. İ. Ebu'l-Fazl), Beyrut ts., II, 174; III, 498; IX, 59. “İssız ve تنها yer, bir yerin ıssız ve تنها hale gelmesi” şeklinde mana verilebilecek bu kelime Bizans ile Emevî ve Abbâsî sınırlarında geçici garnizonların kurulduğu boş alanlar için kullanılmıştır; bk. M. b. Ebûbekir er-Râzî, *Muhtârû's-sihâh*, Beyrut 1995, I, 158; Ya'kût, III, 499.

¹² “Sugur” yarık, sınır, geçit vb. anlamlara gelen “sagr” kelimesinin çoğuludur. Düşman bölgesine yakın olan ve onlarla sınır oluşturan her bölgeye bu isim verilir. Arap coğrafyacıları bu bölgeyi bazan müstakil bir bölge olarak bazan da Avâsım'a bağlı olarak zikrederler. Ancak Emevîler döneminde kesin bir ayırım yoktur. Asıl ayırım buralara düzenli olarak valilerin tayin edildiği Abbâsîler döneminde (Hârûnürreşid döneminde (786-809)) ortaya çıkmıştır. Honigman (E. Honigman, 39) Sügur'ların Avâsımlar'a ilaveten Abbâsîler döneminde ortaya çıktığı görüşündedir; bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 102; Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, Beyrut 1986, I, 458; Taberî, VIII, 234, 302; Ya'kût, II, 79-80; Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdât*, Beyrut ts., I, 104; II, 253; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimaşk* (nşr. M. S. el-Amrâvî), I, 221, 282; XXXVIII, 102; Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ* (nşr. Y. A. Tavîl), Dimaşk 1987, I, 42; IV, 135-141, 185; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi tarihi Haleb* (nşr. S. Zekkâr), Beyrut ts. I, 589; A. M. Abdülğani, *el-Hudûdü'l-Bizantiyyeti'l-İslâmiyye*, 31 vd.; İ. A. el-Adevî, 89; M. D. Bonner, *The Emergence of the thughûr: The Arab-Byzantine frontier in the early Abbasîd age*, Ph D, Princeton University, 1989.

¹³ İstahrî, s. 55-6, 67-8.

¹⁴ Etnik menşeleri bilinmeyen, Bizans İmparatorluğuna asker olarak hizmet veren ve Amanos dağının Karadağ tepesinde kurulmuş olan Cürçüme şehrinde yarı göçebe olarak yaşayan bu topluluğa Araplar Cürmânî, Bizanslılar ise “asi, dinsiz, eşkiya” anlamında Mardaites (Merdeiler) ismini verirler. Honigman bunları çapulcu ve yağmacı bir topluluk olarak tanımlarken, Runciman

ordusu hareket edince Antakya'nın köyleri ile Amk'a baskında bulunuyorlar, geride kalanlara ve takviye kuvvetlerine de saldırıyorlardı.¹⁵ Bu bilgi, *ed-davâh*'lerin bazı bölümlerinin tamamen boşalmadığına, burada yaşayan eski halk ile yeni yerleştirilenler arasında devam eden bir mücadelenin varlığına ve önemli geçit noktalarının tahkim edildiğine işaret etmektedir.

Bizans tarafında hudut müdafası konusunda yoğun bir biçimde hissedilen endişe, *thema*'ların yanına *kleisura* adı verilen dağ geçitleri için kontrol bölgelerinin oluşturulmasına sebep oldu. Ancak bunların oluşturuluş şekli, kapladığı alan ve tabii geçiş yerleri mi olduğu hususu hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Sınırları koruyamama endişesi *thema* ve *kleisura*'ların sık sık değişime uğramasını da beraberinde getiriyordu.¹⁶ Buna mukabil Arap kaynaklarında hudut boylarınca “*derb*”¹⁷ adı verilen Bizans İmparatorluğu coğrafyasına

bunların Araplarla dinleri için değil vahşi bağımsızlık duyguları ve gururları için savaştıkları bir kavim olduğu görüşündedir. Geniş bilgi için bk. E. Honigman, s. 37-8; S. Runciman, *Haçlı seferleri tarihi* (tr. F. Işıltan), İstanbul 1989, I, 16; M. Fayda, “Cerâcime”, *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VII, 389-390; F. Osman, *el-Hudûdü'l-İslâmiyyeti'l-Bizantiyye*, II, 67 vd.

¹⁵ Belâzürî, s. 231; J. Wellhausen, *Arap devleti ve sukûtu* (tr. F. Işıltan), Ankara 1963, s. 88.

¹⁶ Bizanslılar'ın oluşturdukları Seleukeia, Küçük-Kappodokia, Kharsianon, Sebasteia ve Koloneia gibi *kleisura*'lar zikredilir. Seleukeia al-Lamis (Lamos) ırmağı kenarında Tarsus emirinin arazisiyle sınırlıydı ve merkezden başka 10 kaleyi ihtiva ediyordu. Küçük-Kappodokia *kleisura*'sı ise Anatolikon *thema*'sının bir *turma*'sından neşet etmiş olup Kayseri dahil Nisse arazilerini içerisine alıyordu ve bunlar daha sonra Kharsianon *thema*'sına katılmışlardır. Bu hususta İbn Hurdazbih tarafından bu bölgeye ait olarak zikredilen kalelerin Kappodokia *kleisura*'sına ait olup olmadığı hususu tartışma konusu olmuştur. Kappodokia'nın *thema*'lığa yükseldiği sıralarda Toros bölgesinde bulunan üç müstahkem kale de müstakil *kleisura*'lar olarak ayrılmış olmalıdır. Geniş bilgi için bk. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1967, s. 108; E. Honigman, s. 40-4; A. M. Abdülğani, *el-Hudûdü'l-Bizantiyyeti'l-İslâmiyye*, s. 28-9; C. E. Bosworth, “Byzantine defence system in Asia Minor”, s. 119-120.

¹⁷ Çoğulu “*durûb*” olan *derb* kelimesi “dar geçit, dağ geçidi, büyük kapı” gibi anlamlara gelir. Literatürde Bizanslılara açılan her kapı ve dağ geçiti anlamında Bizanslılarla mücadelenin başlamasıyla birlikte hem tekil hem de çoğul olarak kullanılmıştır. (bk. Taberî, II, 601; VIII, 250; IX, 58, 72, 553; İbn

giriş yerlerinde küçük karargâhlar oluşturdukları kaydedilir. Bu geçit noktaları Arap-Bizans mücadelesinde adları sık sık zikredilen şehirlerle birlikte zikredilmiştir ki: Derbü'l-Hades (Derbü'l-Ayn), Derbü't-Tarsûs, Derbü Malatya, Derbü Massîsa, Derbü's-Safsâf, Derbü Antakya, Derbü'r-Râhib bunların en meşhurlarıdır.¹⁸ Ayrıca şehirler arasında yer alan ve geçişi sağlayan geçiş noktaları da bu isimle anılıyordu.¹⁹ Bunlar Bizans'taki gibi kalelerle tahkim ediliyor ve 40-100 kişi arasında maaşlı askerler buralara yerleştiriliyordu. Bunların görevleri arasında iki ülke arasında gidip gelen elçilerin güvenliğini sağlamak da vardı. *Derb*'lerdeki kalelerin sık sık onarıldığı ve asker sayısının önemine göre arttırıldığına dair haberler vardır.²⁰

Ortaçağ'da Arap-Bizans mücadelesiyle ilgili kaynaklarda “sâife” kelimesi sık sık geçer. Yaz aylarında yapılan akınlar anlamına gelen²¹ ve İslâmiyet öncesi dönemde Araplar'ın yaz aylarında gerçekleştirdikleri ticârî seferleri²² için kullanılan bir kavram olan

Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 374; Hatib, *Târihu Bağdât*, I, 184; Kudâme b. Ca'fer, 191-2; G. Le Strange, 111, 121-3). E. Honigman, *sugûr*'un *derb*'lerin (*durûb*) birleşmesinden meydana geldiği görüşündedir (E. Honigman, s. 40). Osmanlı Devleti'nde yolların seyahat ve emniyetinin sağlanması için küçük bir kale şeklinde kurulmuş olan karakolların doğmasında ortaçağ'da mevcut olan, aynı amaçlı fakat her kültürün kendi içerisinde isimlendirdiği *derb* ve *kleisura*'ların bir tesirinin olması muhakkaktır.

¹⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh* (nşr. S. Zekkâr), Beyrut 1993, s. 118; 213, 345, 347, 375; İbn Hurdazbih, s. 99-113, 258; Taberî, VII, 500; VIII, 57, 313, 324; IX, 57-8, 72, 76; Kudâme b. Ca'fer, s. 191-2, 320; Belâzürî, s. 236, 272-3; Ya'kût, III, 99, 109; IV, 175.

¹⁹ Antakya, Maraş ve Massisa arasında yer alan geçit noktası ise Derbü Tûm ismiyle biliniyordu. Ya'kût, II, 60

²⁰ Kudâme b. Ca'fer, 309. İlk Abbâsî halifesi Ebu'l-Abbâs vefatından önce Abdullah b. Ali'ye “sâife” seferine çıkmasını ve derb'e hakim olmasını emretmişti. Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî* (nşr. M. Th. Houtsma), Beyrut ts. II, 364.

²¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IX, 201. Sâlim b. Umeyr seriyyesinde yaz gecesi anlamında kullanılmıştır; bk. Vâkîdî, *Kitâbü'l-Meğâzi* (nşr. M. Jones), London 1965-66, I, 175, İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. M. A. Atâ), Beyrut 1990, II, 21.

²² Araplar'ın İslâmiyet öncesi dönemde yaz ve kış aylarında ticârî seferlere çıktıklarına Kur'an'da atıf vardır. Kureyşliler yaz ve kış aylarında ticarî

“sâife”, İslâmiyet sonrası dönemde Rûmlarla yapılan her türlü mücadele veya akınlar anlamında kullanılmıştır. *Bilâdü'r-Rûm*'un iklim şartlarıyla da bağlantılı olarak²³ zaman içerisinde sadece yaz aylarında Anadolu'ya yapılan seferlere tahsis edilen “sâife” kavramına bu anlamın ne zaman yüklenildiği hususu açık değildir. Mevcut kaynakların yaz seferlerinin düzenli hale gelmesinden sonra tasnif edilmiş olması bu müphemiyeti daha da artırmaktadır. Zikredilen anlayışın yerleşmesinden sonra nadir de olsa İstanbul muhasaraları ve Bizans ile yapılan bütün mücadeleler için bu kavramın kullanılması konunun diğer bir açmazını oluşturmaktadır.²⁴ Vâkıdî'nin bugün elimizde bulunmayan “*Kitâbü's-savâif*”²⁵ adlı eserinde Şam tarafına yapılan ilk gazve olarak

seferler düzenlerler ve yaz aylarında Suriye ve Anadolu'ya giderek buralarda alışveriş yaparlardı. Geniş bilgi için bk. M. S. Küçükaşcı, *Cahiliye'den Emevîler'in sonuna kadar Haremeyn* (Yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul 1999, s. 25-6.

²³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IX, 202. Bu seferlerin kış mevsiminde kar ve soğuktan korkulduğu ve sefer yapmanın zorluğu dikkate alınarak yaz mevsiminin tercih edildiği tasrih edilir. Ayrıca yaz aylarında düzenlenen seferler için bazı kaynaklar “es-Sâifetü'r-Rûmiyye” veya sadece “Rûm” tabirini kullanırlar. Hz. Ömer zamanında “sâife” görevlisi olarak ismi geçen Habîb b. Mesleme (ö. 42/662) adlı sahabiye bu seferlere çok katılmasından dolayı “Habîbü'r-Rûm” lakabı takılmıştı; bk. Halife, *Târih*, s. 375; Belâzürî, 339; İbn Asâkir, XII, 66, 73; Ebû Muhammed el-Münzirî, *et-Terğîb ve't-terhib* (nşr. İ. Şemseddîn), Beyrut 1417, II, 176.

²⁴ Ebû Zeyd el-Belhî, *Kitâbü'l-bed ve't-târih* (H. İ. el-Mansûr), Beyrut 1997, II, 260. Belhî'ye nisbet edilen bu eserin onun vefatından (ö. 322/934) sonra Mutahhar b. Tahir el-Makdisî tarafından telif edildiği görüşleri de bulunmaktadır. Geniş bilgi için bk. C. Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 222; İ. Kutluer, “Belhî, Ebû Zeyd”, *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, V, 414.

²⁵ Vâkıdî'ye nisbet edilen bu eser erken dönem kaynaklarına kaydedilmemiş ancak İbn Asâkir başta olmak üzere sonraki döneme ait eserlerde bazı müellifler tarafından kaynak olarak yararlanılmıştır: bk. İbn Asâkir, II, 3; XII, 80-1, 327; XV, 304; XXXII, 114; XXXIV, 334; Ebu'l-Haccâc el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl* (nşr. B. A. Ma'rûf), Beyrut 1980, XV, 457. İbnü'l-Esîr 232/846-7'de vefat eden şahıslar arasında Muhammed b. Amr'ın *Savâyif* adlı bir eserinin olduğunu kaydeder. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih* (nşr. C. J. Tornberg), Beyrut 1979, VII, 35.

Dûmetülcendel gazvesini²⁶ zikretmesi bu eserin Bizans ile yapılan mücadelelerin tamamı için kullanılan “sâife” seferlerinden mülhem olarak telif edildiğine delalet etmektedir. Zira esere ünvan olan *savâif* kelimesi “sâife” kelimesinin çoğuludur. Buna mukabil Hz. Ömer zamanında Filistin fethine katılan ve “Filistin kumandanı” olarak tanınan Mâlik b. Abdullah el-Has'amî'ye “sâife” seferlerine katılmasından dolayı “es-Savâifü'l-Filistinî” veya “Mâlikü's-Savâif” ünvanının verilmiş olması kavramın hususi bir anlamının da olduğuna delalet eder.²⁷ Diğer taraftan Hâlife b. Hayyât ve Taberî gibi müelifler başta olmak üzere bütün kroniklerde “sâife” seferlerinin umumiyetle düşmanı sınırdan uzak tutmak, yıpratmak ve ganimet almak gibi amaçlara yönelik olarak her sene düzenlendiğinin vurgulanması bu seferlerin farklı bir hedefe matuf olduğuna ve Bizans ile yapılan mücadelenin bir vechesine tahsis edilebileceğini de göstermektedir.²⁸ Müslüman Araplar'ın periyodik olarak düzenlemiş oldukları bu seferler sonunda sadece ganimet ve yağma ile iktifa etmemeleri, zayıf ve uygun ortam gördüklerinde fethi ve aldıkları yeri elde tutmaya da gayret etmiş olmaları²⁹ gibi hususlar dikkate alınca, bu kavramı münhasıran yaz seferlerine istinat ettirmeyi güçleştirmektedir. Nitekim olayın iki vechesini de dikkate aldığı anlaşılan İbn Kesîr bu konuda şu görüşleri ileri sürer: “Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk iki senesinde Muaviye b. Ebû Süfyân Şam ve çevresini tek bir çatı altında toplayarak savunmasını güçlü hale getirdi. Daha sonra her sene düzenli olarak yaz mevsimlerinde *Bilâdü'r-Rûm'a*

²⁶ Kuzey Arabistan'da Hicaz-Suriye kervan yolu üzerinde bir ticaret merkezi olan Dûmetülcendel'e Hz. Muhammed zamanında ilki 5/626'da olmak üzere üç defa askerî sefer düzenlenmiştir. Geniş bilgi için bk. Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I, 402-3; II, 560-562; III, 1025-1030; Belâzürî, s. 87-90; İbn Sa'd, II, 47-8, 68; Ya'kût, II, 487-489.

²⁷ Belâzürî, s. 275; Ya'kût, III, 108. “Savâif” ünvanının Rûmlar tarafından verildiği görüşleri de vardır; bk. İbn Hacer, *Ta'cîlü'l-menfa'a bi-zevâidi ricâli'l-e'immeti'l-erba'a*, Beyrut 1980, s. 387.

²⁸ Hz. Muhammed zamanında başlayan Bizans ile mücadelenin nihai hedefinin Bizans İmparatorluğu'nun yıkılarak Kostantinopol'un fethedilmesi olduğu unutulmamalıdır. Bundan dolayı sâife seferlerinin amaçları arasında bu hedef daima yer almıştır. Yakut, II, 416.

²⁹ Ş. Uçar, s. 67.

gazve tertipleledi. Bundan böyle bu gazveler “sâife” ismini aldı. Bu seferlerde çok sayıda insan öldürülüyor, kaleler fethediliyor, esir ve ganimetler elde ediliyor ve düşmanlar korkuluyordu.”³⁰ Araplar tarafından Anadolu'ya gerçekleştirilen seferleri değerlendiren F. Işıltan, *Bilâdü'r-Rûm'a* her yıl yapılan büyük ve küçük akınları Süryanî Mihail ve İbnü'l-Esîr'e dayanarak yorumlamış ve bunların “esaslı neticelere müncer olmamakla beraber, Suriye ve el-Cezîre ordugahlarının daimi istim üzerinde kalmalarını temin etmiş olduğu” neticesine ulaşmıştır.³¹ Buna mukabil Anadolu'ya küçük kuvvetlerle ve devamlı olarak düzenlenen akınları Anadolu'nun tarihî coğrafyası açısından değerlendiren M. Halil Yinanç ise şu görüşleri ileri sürer: “Eski Yunan devrinde pek ma'mûr olan ve bilhasa Roma zamanında pek kalabalık bir nüfusa malik olan Anadolu kıtasının hakiki haraplığının ve nüfussuz kalmasının belli başlı sebeplerinden biri de bu gazalardır. Anadolu'nun her tarafında gördüğümüz harebelerin ve hüyüklerin çoğu bu asırlarda müslüman gâzîler tarafından tahrib edilen şehir, kasaba ve şatoların enkazıdır.”³² Bu arada yaz seferinden dönülmeyp kış mevsiminin *Bilâdü'r-Rûm'da* geçirildiği veya kış aylarında nadir olsa da kış seferlerinin (şitâî, şitâiyye) düzenlendiği de oluyordu.³³ Endülüs Emevîlerine ait kaynaklarda “savâif”, “sâhibü's-savâif” gibi kavramlar geçmekte ve “sâife” kelimesinin İslâm-Hıristiyan mücadelesini anlatan bir kavram olarak yaygınlık kazandığı görülmektedir.³⁴ “Sâife” seferlerine ait bilgiler

³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Kahire 1988, VII, 163.

³¹ F. Işıltan, *Urfa bölgesi tarihi*, İstanbul 1960, s. 107. Ayrıca bk. Wellhausen, *Arap devleti ve sükûtu*, s. 102.

³² M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi I Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 21. Seferlerin şehir hayatına etkisi ve başka değerlendirmeler için bk. T. Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular devrindeki sosyal ve iktisadi tarihi üzerine araştırmalar*, İzmir 1990, s. 25-31.

³³ Taberî, IV, 64; V, 253, 287; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mülûk*, V, 241; İbnü'l-Esîr, III, 472, İbn Kesîr, VIII, 60, 69. Emevîler'in en uzun dönem iktidarda kalan halifelerinden olan Hişâm b. Abdülmelik dönemini (105-125/724-743) inceleyen K. H. Blankinship, bu dönemde kış seferlerinin nadir olarak yapıldığını kaydeder; bk. K. H. Blankinship, *The Reign of Hişâm (105-25/724-43) and the collapse of the Umayyads*, Ph. D., Washington 1988, s. 204.

³⁴ Daha farklı bir alan çalışması isteyen bu hususu sadece belirtmekle yetiniyoruz. Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, I, 136, 238; II,

Arap-İslâm kaynaklarındaki kadar ayrıntılı olmasa da Hıristiyan kaynaklarında yer almıştır. Ancak verilen bilgiler bu seferlere tahsis edilen “sâife” kavramını birebir karşılayacak bir terim yerine, Arap saldırısı veya gazası şeklinde yer alır. Theophanes (ö. 818), bu seferlerin yaz mevsimlerinde yoğunlaştığına dair bilgiler verirken Arap-İslâm kaynaklarında yer alan bütün seferleri zikretmek yerine İstanbul kuşatmaları ve iz bırakmış önemli mücadeleleri kaydetmekle yetinir. Buna mukabil Agabiyûs el-Menbicî (ö. 941'den sonra) halifeleri esas alarak tertip ettiği eserinde Arap-İslâm kaynaklarında yer alan bilgileri teyid etmesinin yanında bunlarda yer almayan haberleri de vermiştir.³⁵

Arap fütuhâtı ile birlikte yaz aylarında düzenlenen “sâife” seferlerinin Bizans İmparatorluğu ile mücadelenin başlamasıyla eş zamanlı olduğu ve Hz. Ömer zamanından itibaren kaynaklarda çokca yer aldığı görülür.³⁶ Ancak bu bilgiler yukarıda zikrettiğimiz gibi burada yaz seferi anlamında hususi bir mana ifade etmekten daha çok Bizans ile yapılan bütün mücadeleyi kapsayan genel bir anlam ihtiva etmektedirler. Halife b. Hayyât, Hz. Osman zamanından itibaren her halifenin vefatının ardından görevlendirilen şahıslar arasında “sâife” görevini üstlenmiş olanları ayrıca zikreder ki, buradaki bilgiler de “sâife” seferlerine o zamana kadar yüklenen genel anlam dışında ilave bir katkı getirmez. Bu anlayışa rağmen kaynaklarda yer alan Hulefâ-yi Râşidîn dönemine ait “sâife” seferi olarak nitelendirilen bazı bilgileri burada zikretmek suretiyle bu kavramın doğuşunun uzun bir geçmişinin olduğunu göstermek istiyoruz. Belâzürî, ilk sâife seferinin 21/642'de Hz. Ömer'in Umeyr b.

364, 377; Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 354; II, 139; J. D. Latham, “Sâ'ifa”, *Encyclopedia of Islam* (new edition), VIII, 869-871.

³⁵ Agabiyûs el-Menbicî, *el-Müntehab min tarîhi'l-Menbicî* (nşr. Ö. A. Tedmurî), Trablus 1986, s. 50 vd.

³⁶ İbn Şâhin adlı râvî sâife seferi ile ilgili bir haber verirken Hz. Muhammed zamanında bunun mevcut olduğunu rivayet etmiştir. Bu rivayeti kaydeden İbn Hacer Hz. Muhammed zamanında bu seferlerin olmadığını söyleyerek bu haberi tenkid etmiştir. İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, Beyrut 1995, II, 521.

Sa'd el-Ensârî'yi Rûm ülkesine göndermesiyle başladığını kaydeder.³⁷ Ancak diğer kaynaklar dikkate alınınca ilk seferin 17/638'de Hâlid b. Velîd ile İyâz b. Ğanem tarafından gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.³⁸ Ebû Ubeyde'nin (ö. 18/639) “sâife” seferine çıkarak Massîsa ve Tarsus üzerinden Zende'ye kadar ilerlemesi ve buraların halkının iç taraflara göç etmiş olmaları erken döneme ait diğer bir bilgidir.³⁹ 15/636'da fethedilen Filistin bölgesinden Artabartos ve Theodoros adlı şahısların Toros sahillerine giderek Bizanslılara sığındıkları ve “sâife” seferlerine katılan müslüman Araplar'a karşı savaştıkları,⁴⁰ Hz. Ömer'in Şam'a gittiği 17/638 veya 19/640'da yaz ve kış seferlerine katılanlara erzak dağıttığı⁴¹ gibi bilgiler “sâife” kavramına yüklenen anlamın geçirmiş olduğu süreç bakımından önem arz etmektedir.

“Sâife” seferlerine İslam-Bizans mücadelesinin özel bir türü olarak bir anlam yüklenecek ise bunun ipuçları Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde aranmalıdır. Nitekim kaynaklardaki bilgiler Muaviye b. Ebû Süfyan'ın Şam valiliği, hilâfet merkezinin Şam'a nakledilmesi ve Emevî devletinin kuruluşuna paralel olarak yükselen bir seyir izler.⁴² Zira Emevîler'den önce İslâm-Bizans mücadelesinde zikredilen anlamda özel bir “sâife” tanımı yapmak zordur. Bu dönemde “sâife” seferlerine dayanak olarak nitelendirilebilecek Arap-Bizans sınırı tam anlamıyla belirmemişti. Yaz ve kış seferlerini değerlendiren İ. Adevî bu hususta şu görüşleri ileri sürer: “Yaz ve kış seferleri hem Araplar hem de Bizans açısından kesin ve büyük neticelere ulaşmadı. Ancak iki taraf arasında oluşan belli bir sınırın

³⁷ Belâzürî, s. 194; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, XV, 457.

³⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 89; Taberî, IV, 66-68; İbn Kesîr, VII, 82. Hâlid'in azledilme sebepleri arasında bu seferden elde edilen ganimeti şahsi tasarrufu olarak kullanmış olması zikredilir. Bu konuda geniş bilgi için bk. M. Fayda, *Hâlid b. Velîd*, İstanbul 1990, s. 423-441.

³⁹ Belâzürî, s. 235. Bu rivayette yer alan Zende Massîsa yakınlarında yer alan bir yerleşim birimi için kullanılmıştır: bk. Ya'kût, III, 153.

⁴⁰ Taberî, III, 608.

⁴¹ Taberî, IV, 64.

⁴² C. E. Bosworth, “Sa'ifa”, *Encyclopedia of Islam* (new edition), VIII, 869.

tarafların dahli olmadan korunmasına yardım etti.”⁴³ Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz'in iktidara geldiğinde İstanbul kuşatmasıyla birlikte “sâife” seferleri dışında diğer bütün seferleri kaldırmış olması “sâife” kavramına tahsis edilen anlamın oluşumuna işaret eden diğer bir kanıttır.⁴⁴ Abbâsiler döneminin genel karakteristiği fetih amaçlı seferlerin az olmasına rağmen “sâife” seferlerinin düzenli olarak devam etmesi bu hususun diğer bir açıklayıcı yönünü teşkil etmektedir.

Sâife seferlerinin gazayı ve gaziyi yüceltmek gibi bir anlayışın oluşmasına katkıda buldukları bir vakıdır ve bu yönüyle Anadolu'daki İslâm-Bizans mücadelesinin önemli bir vechesini oluşturmaktadır. Abbâsiler döneminde oluşturulan *ribât*ların “sâife” seferlerine katılan kumandan ve askerlerce kullanılması, bazen seferin bizzat buradan düzenlenmesi ganimet ve yıpratmadan başka İslâmiyet'in *Bilâdü'r-Rûm*'da yayılmasıyla da alakalı olduğuna delalet etmektedir.⁴⁵ Zira zamanla bu seferlere katılanlar içerisinde önemli oranlarda gönüllüler yer almaya başlamıştır.⁴⁶ Ömer b. Abdülaziz, “sâife” seferinden dönerek kendisinde bazı şeyler talep eden şahsa “sen bir kahramansın. Bir kahramana bizim verebileceğimiz her hangi bir şey yoktur” diyerek onun yaptığı işin önemini vurgulamıştı.⁴⁷ Malazgirt sonrası Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında önemli katkıları olan gazi zümrelerinin oluşmasında bu seferlerin rolünün bulunduğu da unutulmamalıdır.

⁴³ İ. A. el-Adevî, s. 104.

⁴⁴ İbn Asâkir, XI, 244; XLVI, 320.

⁴⁵ Ribatların serhat savaşlarıyla bağlantısı hk. bk. A. Noth, *Müslümanlıkta ve Hıristiyanlıkta kutsal savaş ve mücadele*, s. 79-106.

⁴⁶ Belâzürî, s. 241, 272; Taberî, VIII, 142-3; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 256. Bazı seferlerde gönüllülerin yanında savaşa gidenler eşlerini de beraberlerinde götürüyorlardı; bk. Belâzürî, s. 239-40.

⁴⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-ʿeşraf* (nşr. S. Zekkâr-I. Zirikli), Beyrut 1996, VIII, 198. Saife seferinden döndükten sonra üzerinde Gâzî ve Hacı olduğunu belirten bir yazının birlikte yer aldığı bir başlık giyen Hârûnürreşid'in (Taberî, VIII, 320-21) bu davranışından hareketle bu seferlere katılmayı hac yapmakla eşdeğer sayan görüşler ileri sürülmüştür; bk. el-Cheikh-Saliba, *Byzantium viewed by the Arabs* (Ph. D.), Harvard Univercity 1992, s. 44.

Zira sâife seferlerine katılanların bahadırılık ve kahramanlık yönlerinin ortaya konulması ve menkibelere konu olması bu hususu daha iyi açıklamaktadır.⁴⁸ Anadolu'da gerçekleşen İslâm-Bizans mücadelesindeki kahramanlıkları Türkler tarafından destanlaştırılan Abdullah b. Hüseyin el-Battâl'ın aslen Arap olduğu ve destanlaştırılan mücadelesinin “sâife” seferleriyle ilgisinin olduğu dikkatten kaçırılmaması gereken önemli bir husustur.⁴⁹ Bu arada bu seferlere katılanların esir ve ganimet almak gibi maddi kazançlar peşinde koştuklarını da unutmamak gerekir. Gerçekleşen mücadelenin kesafetinin ünlü Bizans destanı *Digenes Akritas*'a konu olması, sınır *thema*'larındaki halkın Araplar'a karşı zor ve sürekli tehlike altındaki hayatlarının destansı bir tarzda anlatılması bakımından önemlidir.⁵⁰ Bu seferlere katılanların halkın gözünde büyük itibar kazandıklarının en önemli işareti Emevî ve Abbasî halifelerinin bizzat kendileri veya çocuklarının bu işi üstlenmiş olmalarından anlaşılmaktadır.⁵¹ Abdülmelik zamanında oğlu Abdullah b. Abdülmelik komutasında yaz seferlerine çıkılmış ve bu sefere katılan Muaz b. Enes Hz. Muhammed ile birlikte katıldığı gazveleri anlatmıştı.⁵²

⁴⁸ Muaviye zamanında Hâlid b. Velid'in oğlu Abdurrahman ve Süfyan b. Avf belirgin örneklerdir; bk. Hakim, *Müstedrek ale's-sahihayn*, Haydarâbâd 1334-42, III, 505; İbn Asâkir, XXI, 347, 351; İbn Kesîr, VIII, 32.

⁴⁹ Ya'kûbî, II, 395; Taberî, VII, 88-90, 191; M. Canard, “Tarih ve efsaneye göre Araplar'ın İstanbul seferleri” (tr. İ. H. Dânişmend), *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1956/2, s. 220 vd.; Ş. Uçar, s. 129.

⁵⁰ M. V. Levçenko, 180-182. Levçenko'nun bu görüşü destan kahramanı Digenes'in 788'de Anadolu'da Araplar'a karşı savaşırken öldürüldüğü görüşüyle desteklenir. Buna mukabil destanın ortaya çıkış tarihindeki farklı görüşler ve destan kahramanının Araplar'a karşı savaştığına dair bir bilginin olmaması bu görüşlere karşı bir görüşün geliştirilmesine sebep olmuştur. Destanın muhtevası ve tartışmalar için bk. *Digenes Akrites* (tr. ve nşr. J. Mavrogordato), Oxford 1956; C. Avcı, *İslâm-Bizans ilişkileri*, s. 269-274.

⁵¹ Yezid'in veliahd ilan edilmeden önce bu sefere iştirak ederek halkın gözüne girmesinin hedeflendiği kaydedilir; bk. İbn Asâkir, XII, 327; Zehebi, *Düvelü'l-İslâm*, Beyrut 1985, s. 28; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 245; İbn Kesîr, VIII, 230.

⁵² İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 107.

Gerek Emevîler döneminde ve gerekse Abbâsîler döneminde el-Cezîre merkezli⁵³ olarak düzenlenen bu seferlerin Emevîler döneminde başkent Şam'ın merkez alınarak sağ ve sol olmak üzere iki koldan yürütüldüğü ve sahil şeridi ve iç kısımlar olmak üzere iki ayrı güzergâh üzerinden tertip edildiği görülmektedir.⁵⁴ Dâbık (Mercidâbık) “sâife” seferlerinin karagâhı olarak kullanılan merkezlerin başında geliyordu. Dâbık'da ilk hazırlıklar yapılır, askerlere maaş ve techizatları burada verilirdi.⁵⁵ Her yıl Nisan veya Mayıs aylarında Dâbık vb. merkezlerden yola çıkılır 30 veya 60 gün sonra tekrar buralara dönülürdü.⁵⁶ Bizans tarihinin VII. ve VIII. yüzyılları için günümüze ulaşabilmiş en önemli çağdaş kaynaklarından birisi olan Theophanes'de zikredilen aylarda Arap-Bizans mücadelesinin yoğunlaştığına dair haberlerin yanında, Bizans İmparatorlarının Mart ayında tedbir almayı düşündükleri bilgisinin de yer alması⁵⁷ “sâife” seferlerinin Nisan ve Mayıs aylarında başladığını tasrih etmektedir. Kaynaklarda yaz seferleriyle ilgili haberler verilirken her hangi bir kayıp verilmeden dönüldüğünün özellikle belirtilmesi bu seferlerin düşmanı yıpratma ve ganimet amacıyla düzenlendiğinin en önemli işaretlerindedir.⁵⁸ Bu merkezlerin dışında “sâife” seferleri için daha ileri karakollar da

⁵³ Bazan Sâifetü'l-Cezîre tabiri de kullanılır. İbn Asâkir, XVII, 155.

⁵⁴ Kroniklerde el-Cezîre bölgesi mihver noktası olmak üzere “es-sâifetü'l-yümnâ” veya “es-sâifetül kübrâ” ve “es-sâifetü'l-yüsrâ” veya “es-sâifetü's-suğrâ” tabirleri kullanılmıştır. Burada sağ taraf anlamına gelen “yümnâ” ile Bilâdü'Rûm'un iç kısımları; sol taraf anlamına gelen “yüsrâ” ile Toroslar'ın aşağısında kalan sahil kısım kastedilmiştir. Büyük ve küçük ayrımı da kastedilen güzergahların kapsadıkları alanla ilgili olmalıdır (K. H. Blankinship, *The Reign of Hişâm*, 203). Bu kavramların bir güzergâh için kullanılması doğrudur, ancak bir yer adı olarak düşünülmesi ise doğru değildir. İbnü'l-Esîr'in tercümesinde bu kavramlar yanlış okunmuş ve şahıs ismi gibi zikredilmiştir (bk. İbnü'l-Esîr, *İslâm tarihi* (tr. Y. Apaydın), İstanbul 1986, V, 132, 144, 150, 162, 188). Asıl nüsha için bk. İbnü'l-Esîr, V, 158, 171, 179, 195, 228.

⁵⁵ Geniş bilgi için ve diğer toplanma yerleri için bk. İbnü'l-Adîm, I, 47-9.

⁵⁶ İ. A. el-Adevî, s. 208.

⁵⁷ Theophanes, *Chronographia*, s. 152, 154.

⁵⁸ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr* (nşr. Y. A. Tavil), Beyrut 1986, I, 188; İbn Asâkir, XXII, 399.

oluşturuluyordu. Koruyamama endişesi veya daha uygun yer bulunması durumlarında bu karakolların yerleri değiştiriliyordu. 83/702'de Abdullah b. Abdülmelik'in Turanta savaşıdan sonra müslüman Araplar Malatya'dan üç merhale uzaklıkta ve Arzu'r-Rûm içlerinde olan bu yere inerek evler yaparak buraya yerleştiler. el-Cezîre ordusunun öncü birlikleri yaz aylarında buraya gelirler ve kış mevsimi girinceye kadar burada kalırlar ve burayı sâife seferleri için karargâh olarak kullanırlardı.⁵⁹

Sâife seferleri için emir tayin edilir, sefer esnasında komutan olan bu şahıs aynı zamanda güzergâhın valisi sayılırdı. Genellikle komutan kelimesinden çok “sâife” görevine tayin oldu, (atandı) anlamında fiil kullanılmıştır.⁶⁰ Valiler tarafından görevlendirmeler söz konusu olduğu zaman devlet başkanının görüşünün de alındığı olurdu. Halife b. Hayyât Velîd b. Abdülmelik ve Haccâc'ın “sâife” görevlilerini ayrı ayrı zikretmek suretiyle bu hususu tasrih eder.⁶¹ Bazen bizzat bu görevi talep edenler bulunurdu.⁶² Azil haberleri mevcut olmakla birlikte bu sefere başlayanların komutanlığı bırakmış olsalar da her yıl düzenlenen bu seferlere katılmaya devam ettikleri görülüyor.⁶³ Mâlik b. Abdullah el-Has'amî'nin 40 sene savâfi birliklerine kumandanlık yaptığı⁶⁴ ve Amr b. Muaviye'nin Emevî halifelerinin yaz seferlerinin umumi görevlisi⁶⁵ olarak kaydedilmesi, bu hususu açıklayıcı örneklerdendir. Abbâsîler döneminde yaz seferlerine gönderilen komutanların devlet bürokrasisinde önemli görevler üstlenmiş ve halifeye yakın kimseler arasından seçildikleri

⁵⁹ Ömer b. Abdülaziz Turanta halkının muhalefetine rağmen burasının düşmana karşı muhafazasının zor olduğunu anlayınca burayı boşaltarak halkını Malatya'ya nakletmişti. Belâzürî, s. 266-7

⁶⁰ Taberî, VIII, 32; İbn Asâkir, I, 274.

⁶¹ Halife, *Târih*, s. 242.

⁶² Ya'kûbî, II, 307.

⁶³ Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin birkaç yıl üst üste bu seferlere katıldığı kaydedilir. İbn Hallikân, VII, 105; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Beyrut 1981-85, V, 431.

⁶⁴ Mâlik b. Abdullah el-Has'amî 40 sene savâfi birliklerine kumandanlık yapmıştı Belâzürî, s. 275.

⁶⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe*, V, 118.

görülür.⁶⁶ Bu dönemde her hangi bir tayin söz konusu olmadığı zaman el-Cezîre valisi bu seferlerin tabii komutanı addedilirdi. Emevîler'in yıkılıp Abbasîler'in iktidara gelmesi (132/750) ve başkent'in Bağdat'a nakledilmesiyle birlikte "sâife" seferlerinin idarî merkezi de buraya nakledildi. Ancak yukarıda belirtildiği gibi el-Cezîre bölgesi coğrafi konumundan dolayı yaz seferlerinin üssü olmaya devam etti. Zaman zaman "sâife" görevine getirilen kimselere çeşitli tavsiyelerde bulunulmuştur. Bu tavsiyelerin satır aralarında yaz seferlerinin bazı karakteristik özelliklerine atıflar vardır. Özellikle komutan olan kimsenin çok dikkatli olması, sefer için uygun alanın belirlenmesi, beraberindekilerinin yanından hiçbir zaman ayrılmaması ve mücadele esnasında askerlerinin göreceği ve sesininin duyulacağı yerde bulunması gibi hususlar öne çıkarılır.⁶⁷

Emevîler ve Abbasîler döneminde bu seferlere katılan insan kaynağı sadece başkentlerden karşılanmıyordu. Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik Medîne'de katıldığı bir cenaze namazında bu seferlerde görevlendirilebilecek çok sayıda insan görmüş olmalı ki, Medîne valisinden yaz seferleri için birlik oluşturmasını istemiş ve 107/725'deki sâife seferine Medîne'den 4000 kişi katılmış ve sahil (Toroslar) tarafına sefer düzenlenmişti.⁶⁸ İbn Sa'd'ın bu ayrıntılı haberine karşılık Taberî, o sene deniz ve karada olmak üzere iki ayrı yaz seferi gerçekleştirildiğini ve katılanlara ücret tahsis edildiğini kaydeder.⁶⁹ Abbâsîler döneminde sâife görevini üstlenenler arasında Türk kumandanlardan Boğa el-Kebîr'in adının geçmesi⁷⁰ yaz seferlerine Türk askerlerinin katıldığına delalet etmektedir. Yaz ve kış seferlerine katılanlara karada ve denizde yıllık 200 000 dînar maaş verildiği kaydedilir.⁷¹ Ancak yaz seferlerine katılanlar arasında

⁶⁶ İbn Hacer, a. g. e, VI, 394.

⁶⁷ bk. İbn Sa'd, V, 273, 286; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut 1986, s. 273.

⁶⁸ İbn Sa'd, V, 154; Ya'kubî, II, 328-9; Taberî, VII, 40. Bizans kaynakları bu hadiseyi doğrularlar; bk. K. H. Blankinship, *The Reign of Hişâm*, s. 207.

⁶⁹ Taberî, VII, 40. Bizans kaynağı *Chronographia*'da ise Muaviye ve Mesleme'nin seferlerinin birbiri ardınca 726 ve 727'de gerçekleştiği kaydedilir; bk. Theophanes, *Chronographia*, 96-8.

⁷⁰ İbn Asâkir, X, 325.

⁷¹ Kudâme b. Ca'fer, s. 186.

önemli miktarlarda gönüllülerin yer almış olması ve sık sık “sâife ehli” adının verildiği topluluklara atıflar yapılması yaz seferlerine katılanların tamamının ücretli askerler olmadığına işaret etmektedir.⁷² Yaz seferlerine katılanlar beraberlerinde at, kılıç, ok, kalkan, meşinden kat kat dikilmiş sağlam ayakkabı, çuvaldız, iplik, keten bez parçası, yem torbası, küçük bıçak, akçe, demir para, azık yükü için ikinci bir hayvan gibi şeyler taşırlardı.⁷³

Bu seferlerden elde edilen ganimet ve özellikle esirler hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi yoktur. Gerek yukarıda zikrettiğimiz Hâlid b. Velid'in azil sebebi ve gerekse daha sonraki haberlerde elde edilen ganimetlerin devlet bütçesine ait olan 1/5'lik kısmının (% 20) sorulmasına dair bilgiler bu seferlerden elde edilen ganimetlerin geleneksel uygulamaya tabi olduğunu göstermektedir.⁷⁴ 46/666'da “sâife” seferine çıkan Mâlik b. Abdullah el-Has'amî pek çok ganimet alarak geri dönmüş, el-Hades geçidine 15 mil mesafedeki er-Rehve denilen yerde üç gün kalmış, ganimet mallarını satarak hisseleri paylaşmıştı.⁷⁵ Ömer b. Abdülaziz döneminde “sâife” seferlerinden küçük yaşta Rûm çocuklar esir olarak ele geçirilmişti. Aileleri onların fidyelerini gönderdiler. Ömer b. Abdülazîz bu durumu istişare etti ve “küçüklere fidye alınması doğru değildir” gibi farklı görüşler ortaya çıkınca esirler serbest bırakılmadılar.⁷⁶

Genellikle her yıl düzenli olarak çıkılan yaz seferlerinin çeşitli nedenlerle yapılamadığı da oluyordu.⁷⁷ Bazen iç problemler, bazen de hastalık gibi sebepler buna mani oluyordu.⁷⁸ Yezîd b. Muaviye ile

⁷² Taberî, VII, 217.

⁷³ İbn Asâkir, XXI, 351-2. Mus'ab b. Zübeyr'in faziletleri sayılırken onun sâife seferlerine çıkanların birkaç yük azık taşırlarken, onun ileri gelenlerden birisinin atının sırtında azığını yüklenmiş olarak sefere çıkması kaydedilmiştir; bk. Taberî, VI, 157.

⁷⁴ Halife, *Târih*, s. 174.

⁷⁵ Belâzürî, s. 275. Yâkût sâife senesini 146/763 olarak vermiştir ki, doğru değildir; bk. Yâkût, III, 108-109.

⁷⁶ İbn Sa'd, V, 308.

⁷⁷ Başlangıcından 318/930'a kadar tespit edebildiğimiz sâife seferleri ve komutanları için bk. EK 1

⁷⁸ Hz. Ömer zamanında Şam'da yayılan veba salgınının o sene sâife seferine çıkılmasını engellemiş olduğu kaydedilir; bk. İbn Abdülber, *et-Temhîd*, Mağrib 1387, VIII, 369.

sâife seferine çıkanlar *Bilâdü'r-Rûm*'dan “humma” ve “çicek” gibi hastalıklar bulaşmış olarak dönmüşlerdi.⁷⁹ 123/741⁸⁰ başta olmak üzere bazı senelerde salgın hastalıklar olduğuna dair haberler Ortaçağ'da pek çok insanın ölümüne sebep olan salgın hastalıkların farklı coğrafyalara taşınmasında savaşların rolünün olduğunun unutulmaması gerektiğine işaret etmektedir. M. Bonner İshak b. Müslim kumandasındaki ordunun Sümeysat'ta Bizanslılar tarafından mağlup edilmesi ve *sugûr* alanının yakılıp yıkılması üzerine “sâife” seferlerine bir süre ara verilmek zorunda kalındığı görüşünü ileri sürerek, güç dengesizliğini seferlerin aksamasının diğer bir sebebi olarak kaydeder.⁸¹ İlk Abbâsî halifesi Ebu'l-Abbâs es-Seffâh ile birlikte yeniden başlayan “sâife” seferlerine zaman zaman iç ihtilaflar sebebiyle⁸² zaman zaman da Bizans ile yapılan antlaşmalara bağlı olarak ara verildiği bilgileri vardır. 166/783 ve 167/784'de Bizans ile yapılan barış antlaşmalarından dolayı “sâife” seferleri gerçekleşmemiştir.⁸³ 312/924'de Bizans imparatoru bir elçi göndererek halife el-Muktedir'e barış ve esir mübadelesi teklifi yapmıştı. Abbasî halifesi yapılan teklifi ancak yaz seferinden sonra kabul etmişti.⁸⁴

⁷⁹ Ya'kûbî, II, 229. Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (nşr. M. Muhyiddîn), Beyrut 1964-65, I, 329; II, 387.

⁸⁰ Agabiyûs, s. 91, Ya'kûbî, II, 328; Halife, *Târih*, s. 279.

⁸¹ M. D. Bonner, *The Emergence of the thughûr*, s. 29.

⁸² Taberî, İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr 140-146/758-763 yılları arasında 140'da Hasan b. Kahtabe'nin “sâife” seferi istisna edilirse “sâife” seferlerine iç ihtilaflar sebebiyle çıkılmadığını kaydederler. Bu bilgiyi kaydeden İbn Kesîr rivayete ihtiyatla yaklaşır; bk. Taberî, VII, 500; İbnü'l-Esîr, V, 488; İbn Kesîr, X, 77.

⁸³ Taberî, VIII, 163, 165; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 286; İbnü'l-Esîr, VI, 74, 76.

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, VIII, 157.

EK 1

“Sâife” Seferlerinin Yıllara Göre Tertibi ve Görevlendirilenler

“Sâife” seferlerinin önemini göstermesi bakımından kaynaklarda⁸⁵ yer alan bu seferlere ait bilgiler kronolojik olarak bir araya getirilmiştir. Düzenleme yapılırken gerek şahıslar ve gerekse tarihler konusunda mevcut olan ihtilaflar dikkate alınmamıştır.

21/642	Umeyr b. Sa'd el-Ensârî
49/669	Abdullah b. Kürz el-Becelî
51/671	Büsr b. Ebû Ertât ⁸⁶
52/672	Muhammed b. Abdullah es-Sekafî
56-57/676-7	Abdurrahman b. Mes'ûd
58/678	Husayn b. Nümeyr - Mâlik b. Abdullah el-Has'amî
61/681	Mâlik b. Abdullah el-Has'amî
62/682	Abdullah b. Esed el-Kasrî
70/690	Komutan ismi yok ⁸⁷
73/692	Muhammed b. Mervan
74/693	Muhammed b. Mervan
75/694	Muhammed b. Mervan
76/695	Yahya b. Hakem
77/696	Velid b. Abdülmelik
80/699	Velid b. Abdülmelik
86/705	Mesleme b. Abdülmelik

⁸⁵ Bu liste Theophanes, Agabiyûs, Halife b. Hayyât, Belâzürî, Ya'kûbî, Taberî, İbnü'l-Esîr, İbn Asâkir ve İbn Kesîr'in eserleri esas alınarak düzenlenmiştir.

⁸⁶ Agabiyûs'da Muâviye döneminin ikinci yılında Doğu Anadolu'da el-Lân adı verilen yere gerçekleştirilen ilk sefer olduğu kaydedilir ve ertesi yıl Büsr tarafından tekrar sefere çıkıldığı ilave edilir. Büsr'un 51/671'deki seferi Agabiyûs'a göre III. seferdir. Agabiyûs, s. 66-7, 71.

⁸⁷ Abdülmelik'in “sâife” görevlileri olarak sayılan Mâlik b. Ubeydullah el-Hanefî, Velid b. Abdülmelik, Amr b. Mahrez el-Eşca'î ve Muhammed b. Mervan b. Hakem'den birisi bu işi yüklenmiş olmalıdır.

- 88-89/707-8 Mesleme b. Abdülmelik - Abbâs b. Velîd
91/710 Mesleme b. Abdülmelik⁸⁸
93/712 Mesleme b. Abdülmelik
96/715 Mesleme b. Abdülmelik
97/716 Davud b. Süleyman - Yezîd b. Mühelleb
98/717 Abdullah b. Ömer b. el-Velîd
99/718 Amr b. Kays el-Kindî
100/719 Ömer b. Velîd b. Hişâm - Amr b. Kays el-Kindî
104/723 Abdurrahman b. Süleyman - Osman b. Hayyân el-
Mürrî
105/724 Mervan b. Muhammed
106/725 Said b. Abdülmelik⁸⁹
107/726 Muaviye b. Hişâm
108/727 Mesleme b. Abdülmelik - Âsım b. Abdullah el-
Hilâlî
110/728 Abdullah b. Ukbe el-Fihri
111/729 Muaviye b. Hişâm - Saîd b. Hişâm
112/731 Muaviye b. Hişâm
114/732 Muaviye b. Hişâm - Süleyman b. Hişâm
116/734 Muaviye b. Hişâm
117/735 Muaviye b. Hişâm - Süleyman b. Hişâm
120/738 Süleyman b. Hişâm
121/739 Mesleme b. Abdülmelik
122/740 Muhammed b. Hişâm
124/742 Süleyman b. Hişâm
125/743 Nu'mân b. Yezîd b. Abdülmelik⁹⁰

⁸⁸ Mesleme daha sonra bu görevi Abdülaziz b. Velid'e devrederek Türk illerine gazaya gitmişti; bk. Taberî, VI, 454; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 299.

⁸⁹ Kesir b. Rebia' veya Muâviye b. Hişâm'ın görevlendirildiği haberleri de vardır; bk. Agabiyûs, s. 88; Halife, *Târih*, s. 263.

130/748	Velid b. Hişam
133/751	Saîd b. Abdullah
136/754	Abdullah b. Ali
139/757	Sâlih b. Ali-Abbâs b. Muhammed
146/763	Cafer b. Hanzale
149/766	Abbâs b. Muhammed
150/767	Üseyd. ⁹¹
151/768	Abdülvehhâb b. İbrâhim
152/769	Muhammed b. İbrahim - Abdülvehhâb b. İbrâhim
153/770	Ma'yûf b. Yahya
154/771	Züfer b. Âsım
155/772	Yezîd b. Üseyid veya Esed
156/773	Züfer b. Âsım el-Hilâlî
157/774	Yezîd b. Üseyid - Züfer b. Âsım el-Hilâlî
158/775	Ma'yûf b. Yahya - Yezîd b. Üseyid
159/776	Abbâs b. Muhammed
160/777	Sümâme b. Velid
161/778	Sümâme b. Velid
162/779	Hasan b. Kahtabe
163/780	Muhammed el-Mehdî - Hârunürreşid
164/781	Abdülkebîr b. Abdülhamîd
165/782	Hârunürreşid
169/786	Ma'yûf b. Yahya
170/787	Hârunürreşid - Süleyman b. Abdullah el-Bekkâî
171-172/787-788	İshak b. Süleyman - Züfer b. Âsım
173/789	Abdülmelik b. Sâlih

⁹⁰ Bu şahsın ismi Hâlife'ye göre Ğamr'dır. Ayrıca bu şahıs Velid b. Yezid'in sâife görevlisi olarak zikredilir; bk. Halife, *Târih*, s. 288, 292.

⁹¹ Üseyd komutanlığa getirilmiş, fakat sefer gerçekleşmemiştir; bk. Taberî, VIII, 32.

- 174-175/790-792 Abdülmelik b. Salih⁹²
 176/793 Abdurrahmân b. Abdülmelik
 177/794 Abdürrezzâk b. Abdülhamîd-Harun b. Abdullah b. Sâlih
 178/795 Muaviye b. Züfer b. Âsım
 180/796 Muaviye b. Züfer b. Âsım
 182/798 Abdurrahmân b. Abdülmelik
 187/803⁹³ Kasım b. Hârunürreşîd
 188/804 İbrahim b. Cibrîl
 190/806 Hârunürreşîd
 191/807 Herseme b. A'yen
 215-216/830-831 el-Me'mûn
 236/851 Ali b. Yahyâ el-İrminî
 237-239/852-854 Ali b. Yahyâ el-İrminî
 242/856 Ali b. Yahyâ el-İrminî
 244/858 Boğa el-Kebîr
 245/859 Ali b. Yahya el-İrminî
 246/860 Ali b. Yahya el- el-İrminî - Ömer b. Abdullah el-Ekta'
 248/862 Vasîf et-Türkî
 249/863 Ca'fer b. Dînar
 250-251/864-865 Belkâcûr
 258/872 Muhammed b. Ali b. Yahyâ el-İrminî
 268/882 Halef el-Ferğânî
 272/886 Yazmân
 280-281/893-894 Tuğç b. Cuff
 288/901 Nizar b. Muhammed

⁹² Halife b. Hayyât 175/792'de sâife seferinin olmadığını kaydettikten sonra, Abdülmelik b. Sâlih'in oğlu Abdurrahmân'ı gönderdiğini kaydeder; bk. Halife, *Târih*, s. 367; Taberî, VIII, 241; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 10.

⁹³ Bu seferin 188/804'de gerçekleştiği haberi vardır; bk. Ya'kûbî, II, 423.

289/902	Kâsım b. Sîmâ
296/909	Münis el-Hâdim
297-298/910-911	Kâsım b. Sîmâ
299/912	Rüstem
301/914	Hüseyin b. Hamdân
302/915	Ali b. İsâ
304/917	Mûnis el-Muzaffer - Ebu'l-Kâsım Ali b. Bistâm
306/919	Komutan ismi yok ve emirler tabiri var ⁹⁴
312/924	Komutan ismi yok ⁹⁵
314/926	Nasr b. Ahmed
319/931	Semel

“Arap-Byzantin skirmish in Anatolia and ‘summer raids’”

Abstract

Following the conquest of Syria and al-Jezira, the capital of Umayyad Caliphate was transferred to Damascus; Naturally then the Taurus region had been the frontier region between the Byzantine and Muslim Caliphate. For a long time, the Taurus mountains had become a natural obstacle in front of the muslim Arabs who aimed to settle in Anatolia. Through the Umayyad and Abbasid periods, the warfare between Byzantines and Arabs had continued, however this had never turned into an Arab invasion of Asia Minor. Pre-Islamic Arabs had used the term “sâifa” to describe their commercial visit into Anatolia and other regions in Asia. In the early Islamic period however, all the struggle between Arabs and Byzantines was called like that. Within time, the term “sâifa” began to be used to call the periodic summer-expeditions which had formed an important aspect of the Arab-Byzantine warfare in Anatolia and caused afterwards the birth of a holy war (gaza) glorification in this region.

Keywords

“Sâifa” (Summer) raids, Arap, Byzantium, Anatolia (Bilâdü'r-Rûm), Thema, Avâsım, Sugi Derb , Kleisura

⁹⁴ İbn Kesîr, XI, 137.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, VIII, 157.

BİRİNCİ HAÇLI SEFERİ'NE KATILAN ASİLLER ARASINDA CEREYAN
EDEN MÜCADELELER

*Mehmet ERSAN**

ÖZET

Avrupalılar, I. Haçlı Seferini, Kutsal Toprakları geri almak ve Türklerin hakimiyeti altına giren Doğu'daki Hristiyan kardeşlerini kurtarmak parolasıyla başlatmışlardır.

Sefer, Türk-İslâm dünyasında hakimiyet mücadelelerinin sürüp gittiği bir dönemde başlamıştır. Ancak Haçlı ordusunda da benzer bir durum söz konusudur. Yüz binlerle ifade edilen Haçlı ordusunda hemen herkesin itaat edebileceği bir lider bulunmamakta, sefere komuta eden dük ve kontlar ise kendilerine menfaat temin etmek gayreti içindedir.

Bu makalede, 1096 yılında başlayan I. Haçlı seferi sırasında ve 1144'de Urfa'nın fethine kadar geçen süreçte, Haçlı dük ve kontları arasında zamanla düşmanlığa varan çatışmalar ve sonuçlarına temas edilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Baudouin, Bohemund, Tankred, Haçlı, Urfa Kontluğu, Antakya Princepsliği

Papa II. Urbanus'un çabalarının sonucu olarak 1096 yılında başlayan ve yüz binlerce insanın katıldığı I. Haçlı Seferine, Avrupa'nın farklı bölgelerinden olup Türklerden ele geçirilecek yerlerde hakimiyet kurma düşüncesi taşıyan soylular komuta etmiştir. Yüz binlerle ifade edilen haçlı ordusunda, hemen herkesin itaat edebileceği bir liderin bulunmayışı, bilhassa ele geçirilen şehir ve kalelerin kime bırakılacağı konusunda, kendine menfaat temin etmek amacıyla sefere karar veren haçlı reisleri arasındaki çatışmaları kaçınılmaz kılmıştır. Esasen Haçlı ordusuna komuta eden ve seferin seyrinde önemli rolleri olan Aşağı Lorraine dükü Godefroi de Bouillon, Güney Fransa'dan kont Raimond de Toulouse ve İtalya Normanları'ndan Bohemund, İstanbul'da imparator Alexios

* Yard. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Kommenos ile yaptıkları görüşmelerde Haçlı ordusunun komutanı olma imtiyazını elde etmek gayretine girmekle, seferin ilerleyen safhalarında haçlı reisleri arasında çatışmanın kaçınılmaz olduğunun ilk işaretlerini vermişlerdir.

Bu yazıda, Büyük Selçuklu Devleti'nde Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında hakimiyet mücadelesinin yaşandığı¹, Suriye ve Irak'ta da Selçuklu melikleri ve emirler arasında birbirine karşı güvensizliğin ve üstünlük kurma gayretlerinin devam ettiği, yani Türk-İslam dünyasında otorite boşluğunun bulunduğu bir dönemde vukubulan Birinci Haçlı Seferi sırasında ve 1144'te Urfa'nın fethine kadar geçen süreçte, haçlı reisleri arasında zamanla düşmanlığa varan çatışmalar ile bunların sonuçları değerlendirilecektir.

Bilindiği gibi; 1096 yazında Avrupa'nın muhtelif bölgelerinden kontların ve düklerin önderliğinde harekete geçen Haçlı orduları, 1097 ilkbaharında İstanbul'da birleşmiş ve Anadolu'ya geçmiştir. Haziran 1097'de İznik'in Bizans'a teslim olmasından sonra, Eskişehir ve Konya'dan geçerek Ereğli'ye ulaşan ana Haçlı ordusu, bundan sonra takip edilecek güzergâh hususunu tartışıp Kayseri, Komana (Şar), Göksun ve Maraş üzerinden Antakya'ya ulaşma kararı alınca, Bohemond'un yeğeni Tankred ile Godefroi'nin kardeşi Baudouin ana Haçlı ordusundan ayrılarak, o sırada Türkiye Selçuklularının hakimiyetinde bulunan ve ahalisini Ermeniler ile Bizanslıların oluşturduğu, dostça karşılanacaklarını ve devlet kurmak için pek güçlük çekmeyeceklerini düşündükleri Çukurova'ya gitme kararı

¹ I. Haçlı Seferi başladığında Büyük Selçuklu Devleti'nin içinde bulunduğu durum ve Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında yaşanan hakimiyet mücadelesiyle ilgili olarak bkz. Erdoğan Merçil, "Haçlı Seferleri Sırasında Büyük Selçuklu Devletinin Durumu", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu 23-25 Haziran 1997, İstanbul*, Ankara 1999, s. 83-98; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. 12 vd.

almışlardır. Ermeniler ile temas halinde olduğu anlaşılın² Tankred, bu kararı alırken, ana Haçlı ordusuyla birlikte yola devam ettiği takdirde kendisine bir hakimiyet sahası bulamayacağını veya bu iş için çok çaba sarfetmesi gerektiğini de göz önünde tutmuş olmalıdır.

Diğer taraftan İznik'te tanıştığı ve maiyetine aldığı Bagrat adındaki bir Ermeni'den, Ermeniler ve Ermeniler'in Anadolu'da yaşadığı bölgeler hakkında gerekli malumatı aldığı görülen Baudouin'in, Haçlı orduları güzergâhında bulunan Ermeniler'le bağlantı kurmak ve bunların yaşadığı topraklar üzerinde hakimiyet sahası elde etmek fikrinde olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı kendisinden önce başka bir Haçlı reisinin, Ermeni ahali ile münasebet kurup onların güvenini kazanmasının önüne geçmek istediğinden aynı bölgeye gitmeye karar vermiştir³.

Ana Haçlı ordusundan ayrıldıktan sonra farklı yollar takip ederek Çukurova'ya giren Tankred ile Baudouin Tarsus önlerine gelmişlerdir. Türk garnizonunun geceleyin şehri terk etmesinden sonra⁴, buraya sahip olmak için taraflar arasında şiddetli tartışmalar başlamıştır⁵. Tankred, Baudouin'in sayıca üstün olan kuvvetleri karşısında bir vuruşmaya cesaret edememiş ve 22 Eylül'de Tarsus önlerinden ayrılarak Adana'ya hareket etmiştir⁶. Ertesi gün, ana Haçlı ordusundan Tankred'e yardım için gönderilen Normanlar'a mensup 300 haçlı askeri Tarsus önlerine ulaştığında, Tankred'e yardım için geldiklerinden dolayı, bütün yalvarıp yakarmalarına rağmen Baudouin tarafından şehre sokulmamışlardır. Dışarıda kalan

² Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sancte Hierosolymitonae Ecclesiae*, Almanca ter., H. Hefele, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, I, Jena 1923, s. 95.

³ Albertus, *a.g.e.*, I, s. 108; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I, Ankara 1990, s. 4 vd.

⁴ Radulfus Cadomensis, "Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitana", *R. H. C.*, occ. III, XXXVIII, s. 633; R. Röhrich, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, Innsbruck 1901, s. 97.

⁵ Albertus, *a.g.e.*, I, s. 98.

⁶ Albertus, *a.g.e.*, I, s. 98; P. Gindler, *Graf Balduin I. von Edessa*, Halle 1901, s. 22.

bu Haçlı askerleri, daha önce Tarsus'u terk etmiş olan Türkler tarafından, geceleyin bir baskına uğratılarak tamamen kılıçtan geçirilmiştir⁷. Tarsus'tan ayrıldıktan sonra önce Adana, ardından da Misis'e gelen Tankred, öldürülen 300 Norman'ın intikamını almak için, kendisini takip eden Baudouin'in karargâhına bir saldırı düzenlemiş, fakat başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ertesi gün, umumî istek üzerine taraflar arasında barış yapılmış ve alınan tutsaklar değiştirilmiştir⁸. Gelişen bu olaylardan sonra bölge halkının gözünde itibarı zedelenen her iki Haçlı reisi de Çukurova'dan ayrılmışlardır. Baudouin ile Tankred'in Çukurova'yı elde etmek için mücadeleye girişmesiyle, haçlı reisleri arasındaki çatışmalar fiilen başlamıştır⁹.

21 Ekim 1097'de Antakya önlerine ulaşan haçlı ordusunda, ele geçirildiği takdirde şehrin kime bırakılacağı konusu daha kuşatma devam ederken başlamıştır. Şehrin hakimi olmayı kafasına koyan ve bunun için planlar yapan Bohemund, Antakya'nın kendi hakimiyetine bırakılmaması halinde ülkesine döneceği söylentisini yayarak ordu mensuplarını kazanmaya çalışırken¹⁰, Bohemund'dan nefret eden ve kendine rakip olarak gören Raymond de Toulouse, ona karşı çıkmıştır. Haçlı reisleri arasında yapılan şiddetli tartışmalardan sonra, Raymond de Toulouse'un itirazlarına rağmen, Bizans İmparatoru'nun gelmemesi ve Bohemund'un birliklerinin şehre giren ilk birlikler olması halinde, şehrin Bohemund'a

⁷ Albertus, *a.g.e.*, I, s. 101; René Grousset, *Histoire des croisades et du royaume franc de Jerusalem*, I, Paris 1934, s. 46 vd.; Stevan Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, Türkçe ter. Fikret Işıltan, 2. Baskı, Ankara 1989, s.152.

⁸ Albertus, *a.g.e.*, I, 106 vd; Radulfus, *a.g.e.*, XLIII-XLIV, s. 638 vd.

⁹ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Ersan, "I. Haçlı seferi Sırasında Kilikya (Çukurova)'nın Haçlıların Eline Geçmesi", *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri 26-27 Mayıs 1997 Bildiriler*, İstanbul 1998, ss.65-72.

¹⁰ Raimundus Aguilers, *Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem*, İngilizce terc., John Hugh Hill ve Laurita L. Hill, Philadelphia 1968, s. 35; Runciman, *a.g.e.*, I, s. 173.

bırakılması hususunda anlaşmaya varmışlardır¹¹. Varılan bu anlaşmadan sonra, Antakya'da yaşayan Ermeni dönmesi Firuz ile bağlantı kuran ve bunu diğer haçlı reislerinden gizleyen Bohemund, Firuz'un yardımıyla Antakya surlarından içeri giren ilk birlik olmayı başarmış, iç kale hariç, 3 Haziran 1098'de Antakya Haçlıların eline geçmiştir¹².

Haçlılar üzerine gönderilen Selçuklu ordusunun komutanı Kürboğa, 5 Haziran 1098'de başlattığı kuşatma sırasında iç kalenin müdafasını yürüten Şemsüddeve'nin yerine, Ahmed b. Mervan'ı göreve getirmiştir. Ahmed b. Mervan ile bağlantı kuran Bohemund, Haçlıların galibiyeti halinde iç kalenin kendisine teslimi hususunda bir anlaşma yapmış¹³, 28 Haziran 1098'de Selçuklu ordusunun mağlup olmasıyla¹⁴ iç kaleyi teslim alıp, Antakya'ya hakim olma planını gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Türk ordusunun Haçlılar karşısında mağlup olup geri çekildiği, Büyük Selçuklu Devleti'nde hakimiyet mücadelesinin devam ettiği ve Türk-İslâm dünyasının, Haçlı Seferinin doğurabileceği vehameti

¹¹ *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum*, neşr ve İngilizce ter. Rosalind Hill, *The Deeds of the Franks and the other Pilgrims to Jerusalem*, London 1962, s. 43 vd.; Raimundus, *a.g.e.*, s. 37; Anna Komnena, *Alexiad*, Türkçe ter. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 342 vd.; Runciman, *a.g.e.*, I, s. 177.

¹² *Gesta Francorum*, İng. ter., s. 44 vd.; Raimundus, *a.g.e.*, s. 48; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, neşr, C. J. Tornberg, Beyrut 1966, s. 274 vd.; Türkçe terc. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, s. 229; Komnena, *a.g.e.*, 334 vd.; Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, Türkçe ter. Hrant D. Andreasyan, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 196 vd.; Süryani Keşiş Mihail, *Vekayinâme*, II, Türkçe terc. H. D. Andreasyan, (Türk Tarih Kurumu'nda Basılmamış nüsha), s. 41; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Türkçe terc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1950, s. 339 vd.; Ralph Bailey Yewdale, *Bohemund I, Prince of Antioch*, Princeton 1924, s. 66 vd.; Runciman, *a.g.e.*, I, 177 vd.

¹³ *Gesta Francorum*, 71; Raimundus, *a.g.e.*, s. 65; Runciman, *a.g.e.*, I, 191.

¹⁴ Selçuklu ordusunun durumu ve Kürboğa'nın tutumu için bkz. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 276 vd.; Türkçe terc. 230 vd.; Ayrıca, Ali Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülük Rıdvan Devri (Nisan 1095-Aralık 1113)", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, II, Ankara 1971, s. 27 vd.

henüz farketmediği bir ortamda, Haçlı reislerinin Kudüs'e doğru yollarına devam etmek yerine, ayrı gruplar halinde civar bölgelere saldırılar düzenleyip, ganimet elde etmeye çalışarak vakit geçirdikleri görülür. Bu arada Antakya'nın kime bırakılacağı meselesi, haçlı ileri gelenleri arasında halledilmesi gereken önemli bir sorun olarak durmaktadır. Nihayet 5 Kasım 1098'de Antakya'da toplanan Haçlı reisleri bu meseleyi ele almışlardır. Şehrin ele geçirilmesindeki katkısından dolayı Bohemund'un; kendisinden başka herkesin İmparatora vasallık yemini ettiğini ileri sürerek Raymond'un, Antakya'nın idaresini bırakılmasını ısrarla talep etmeleri, tarafları neredeyse bir silahlı çatışma noktasına getirmiştir. Nihayet yapılan görüşmelerden sonra iç kale ile şehrin dörtte üçünün Bohemund'a, kalan kısmın da Raymond'a bırakılması kararına varılıp geçici bir çözüm yolu bulunmuştur¹⁵.

Ancak haçlı ordusuna hükmetmek duygusundan kaynaklanan düşünce farklılığı ve kıskançlık Bohemund ile Raymond arasında düşmanlığa dönüşmüş, bu durum Haçlı reisleri arasındaki çekişme dolayısıyla Kudüs'e yürüme kararının verilmemesinden sıkılan ve sabırsızlanan askerleri meşgul etmek için Kasım-Aralık 1098'de gerçekleştirilen Maarratü'n-Numan kuşatması sırasında tarafların işbirliği yapması ve şehrin zaptından sonra da kime teslim edileceği hususunda devam etmiştir. Raymond, Bohemund'u kendisine rakip olarak gördüğü ve ele geçirilen şehirlerde onun dilediği gibi hareket edip hüküm sürmeye başladığını gördüğünden, şehrin kendisine ait olduğunu söyleyip, burayı el-Bara piskoposunun hakimiyetine bırakmak isterken, Bohemund Antakya'da Raymond'a bırakılan bölgenin terk edilmemesi durumunda Maarratü'n-Numan'dan askerlerini çekmeyeceğini bildirmiştir. Nihayet askerlerin talebi üzerine Raymond, Kudüs'e yollanmak üzere askerlere hareket emri verince Bohemud, Antakya'ya dönmüştür. Ancak, Raymond'un,

¹⁵ *Gesta Francorum*, 76; Willermus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, Almanca terc. E. ve R. Kausler, *Geschichte der Kreuzzüge und Königreichs Jerusalem*, 2. Baskı, Stuttgart 1844, s.152 vd., 163 vd.; Runciman, *a.g.e.*, I, s. 199; Yewdale, *a.g.e.*, s. 74 vd.

Bohemund'u Antakya'da bırakıp Kudüs'e gitme konusunda tereddüt etmesine kızan askerler, şehri ateşe vermek suretiyle Raymond'u yola koyulmaya mecbur etmişlerdir¹⁶.

Maarratü'n-Numan'ın zaptından sonra Raymond, Ocak 1099'da Arka kalesini de kuşatmış, fakat diğer Haçlı reisleri, bilhassa Bohemund'un yeğeni Tankred ile yaptığı kavga ve tartışmalar dolayısıyla işbirliği yapamadıklarından kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır¹⁷.

Antakya'yı Bohemund'a kaptıran Raymond, Kudüs'ün ele geçirilmesinden (15 temmuz 1099) sonra, şehrin kime bırakılacağı hususu yine tartışılır ve entrikalar çevrilirken, yüksek rütbeli ruhaniler ve ileri gelenlerden oluşan kurul tarafından Godefroi'un, Kutsal Mezarın Savunucusu unvanıyla şehrin idaresini eline aldığını görünce oldukça içerlemiştir. Bunun üzerine, büyük bir haksızlığa ve ihanete uğradığını düşünen Raymond, Kudüs'ü terk etmiştir¹⁸.

Bununla birlikte Raymond, Godefroi'un yanında Ağustos 1099 Askalan kuşatmasına katılmıştır. Fakat Godefroi ile Raymond arasındaki düşmanlığın devam etmesi, Askalan'ı Haçlıların eline düşmekten kurtarmıştır. Şöyle ki, Kudüs'ün zaptı sırasında, sadece Raymond'a teslim olan müslümanların canlarını kurtarabildiğini duyan şehir halkı, kuşatma sırasında Haçlılara elçi gönderip, şehri Raymond'a teslim edeceklerini bildirmişlerdir. Ancak Godefroi, bu teklifi reddetmiş, şehrin kendisine teslimini içermeyen hiç bir anlaşmayı kabul etmeyeceğini açıklamıştır. Godefroi'un bu tavrı

¹⁶ *Gesta Francorum*, s. 77 vd.; Raimundus, *a.g.e.*, s. 73 vd.; Willermus, *a.g.e.*, s. 162 vd.; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 340; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 278; Türkçe terc., 231 vd.; İbnü'l-Kalânisi, *Zeyl Tarih Dimaşk*, neşr. H. F. Amedroz, Leyden 1908, s. 135 vd.; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, s. 190 vd.; Aynı yazar, "Suriye Selçukluları-Haçlı İlişkileri", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu 23-25 Haziran 1997, İstanbul*, Ankara 1999, s. 93 vd.; Runciman, *a.g.e.*, I, s. 199 vd.; Yewdale, *a.g.e.*, s. 76.

¹⁷ Willermus, *a.g.e.*, s. 193 vd.; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 340; Runciman, *a.g.e.*, I, 209; Sevim, "Haleb Selçuklu", *a.g.e.*, s. 36.

¹⁸ Willermus, *a.g.e.*, 207 vd.; Runciman, *a.g.e.*, I, 225 vd.

üzerine Raymond, bütün adamlarıyla kuşatmadan çekilirken, Robert de la Normandie ve Robert de Flandre'e onu yalnız bırakmışlar ve Askalan Haçlıların eline düşmekten kurtulmuştur¹⁹. Aynı şekilde Raymond'a teslim olmayı kabul eden Arsuf şehri ile anlaşmayı reddeden Godefroi, Raymond'un kuzeye yönelerek kendine başka yerlerde hakimiyet sahası aramaya mecbur etmiştir²⁰.

Papa II. Urbanus'un, ölümünden kısa bir süre önce, Filistin'e Adhemar'ın yerini almak üzere legat (elçi) olarak tayin ettiği Pisa başpiskoposu Daimbert, Aralık 1099'da Kudüs patriği seçildikten sonra Papa'nın temsilcisi olarak Godefroi'u Kudüs'ün, I. Bohemund'u da Antakya'nın hakimi (Princeps) olarak tasdik etmiş, Tankred'e de Galilaea (Celile) Princepsi unvanını vermiştir²¹. Böylece Godefroi'un kardeşi I. Baudouin'in, daha Maraş'ta iken ana Haçlı ordusundan ayrılarak Urfa'ya gidip kurduğu Urfa Haçlı Kontluğu²²'nin yanısıra, Godefroi'un Kudüs Krallığı, I. Bohemund'un Antakya Haçlı Princepsliği ve Tankred'in Galilae Princepsliği tanınmıştır.

İslâm dünyasının dünyevî ihtiraslar ve şahsî menfaatler peşinde koşan liderleri bir araya gelip güçlerini birleştiremediklerinden, Antakya'dan sonra Kudüs'ü de ele geçiren Haçlı reisleri, Haziran 1100'de yaptıkları bir görüşmede, hakimiyet sahalarını genişletmek amacıyla Akka ve Hayfa'ya saldırma kararı almışlardır. Ancak bu karar alınırken Tankred, Akka'yı kendi Princepsliğine katma hesapları yaparken, Godefroi da, ele geçirildiği takdirde Hayfa'yı dostu olan Geldemar Carpenel'e vermeyi taahhüd etmiştir²³. Haçlı kuvvetleri Akka'yı kuşatmak üzere Kudüs'ten ayrıldıktan kısa bir

¹⁹ Albertus, *a.g.e.*, I, s. 326 vd; İbnü'l-Esir, Askalan'ın para karşılığı kurtulduğunu kaydediyor. Bkz. *a.g.e.*, X, s. 286; Türkçe ter. X, s. 237; Runciman, *a.g.e.*, I, s. 229 vd.

²⁰ Albertus, *a.g.e.*, I, s. 327; Runciman, *a.g.e.*, I, s. 230.

²¹ Willermus, *a.g.e.*, s. 220 vd.; Runciman, *a.g.e.*, I, s. 131, 134 vd.; Yewdale, *a.g.e.*, s. 89. Tankred'in, Galilaea (Celile)'yi ele geçirmesiyle ilgili olarak bkz. Willermus, *a.g.e.*, s. 219.

²² Urfa Haçlı Kontluğu'nun kurulmasıyla ilgili olarak bkz. Demirkent, *a.g.e.*, I, s. 12 vd.

²³ Runciman, *a.g.e.*, I, 242.

süre sonra, 18 Temmuz 1100'de Godefroi ölmüştür. Godefroi'un ölüm haberi üzerine Akka kuşatması ertelenmiş, ancak Tankred'in teklifi üzerine Hayfa'ya yönelmişlerdir. Bu arada Hayfa'nın Geldemar Carpenel'e vaad edildiğini öğrenen Tankred, bu duruma oldukça sinirlenmiş ve askerlerini geri çekmiştir. Patrik Daimbert'in çabaları sonucu Tankred tekrar savaşa girmiş ve 25 Temmuz 1100'de Hayfa düşmüştür. Sayı bakımından askerleri çok olan Tankred, Geldemar Carpenel ve yanındakileri şehirden kovarak Hayfa'ya sahip olmuştur²⁴.

Godefroi'un ölümü üzerine, maiyyetinde bulunan ileri gelenler Urfa kontu olan kardeşi I. Baudouin'i, Kudüs'e gelip ağabeyinin mirasına el koymaya davet ederken, Tankred ile Daimbert, Godefroi'un ölüm haberini Hayfa'da almışlar ve aynı maksatla Antakya'da bulunan I. Bohemund'a haber göndermişlerdir. I. Baudouin'in Kudüs'e davet edildiğinden haberdar olan patrik Daimbert, I. Bohemund'a yazdığı mektupta, Godefroi'un ölümünden sonra Kudüs'ün kendisine intikal etmesi gerektiğini, I. Baudouin'e mektup yazarak patriğin izni olmadan Kudüs'e gitmesini yasaklamasını, eğer bunu reddederse silah zoruyla ona engel olmasını istemiştir. Fakat Tankred ve Daimbert'in gönderdikleri haberci I. Bohemund'a ulaşmakta geç kalmıştır²⁵. Bu arada Godefroi'un kardeşi ve Urfa kontu I. Baudouin, Kudüs'e gelerek ağabeyinin yerine kral olmuş, onun yerini de Urfa'da Baudouin du Bourg almıştır²⁶.

Diğer taraftan çevirdiği entrikalar sonucunda Antakya'nın idaresini ele geçirmeyi başaran ve princeps unvanını alan I. Bohemund, Ağustos 1100'de Gümüştekin Ahmed Gazi tarafından esir

²⁴ Albertus, *a.g.e.*, II, s. 22 vd.; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, s. 324; Türkçe ter., X, s. 267; Runciman, *a.g.e.*, I, s. 245.

²⁵ Albertus, *a.g.e.*, II, s. 26 vd.; Willermus, *a.g.e.*, s. 230 vd.; Runciman, *a.g.e.*, I, s. 244 vd.

²⁶ Albertus, *a.g.e.*, II, s. 26 vd., 30 vd.; Willermus, *a.g.e.*, s. 228; Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium*, İngilizce terc. Rita Ryan, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, Knoxville 1969, s. 136 vd.; Demirkent, *a.g.e.*, I, s. 75 vd.

edilince, genişleme ve etrafta nüfuz kurma açısından daha avantajlı olan Antakya'nın idaresini vekaleten üstlenen Galilaea princepsi Tankred'in, dayısının esir edilmesine pek memnun olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü I. Bohemund'un esaretten kurtarılması için yapılan görüşmelere katılmadığı gibi, onun kurtarılması için ödenen fidyede de hissesi bulunmamaktadır²⁷. I. Bohemund'un esir düşmesine, Kudüs kralı I. Baudouin de, tehlikeli bir rakip olarak gördüğü Tankred'in, Galilaea'dan Antakya'ya gitmesine vesile olduğu için memnun olmuştur. Nitekim, Tankred'in Antakya'ya gitmesiyle, güneyde cereyan eden hakimiyet mücadelesi de kuzey bölgelerine kaymıştır.

I. Baudouin'den sonra Urfa kontu Baudouin du Bourg, Tankred'in harisane tavırları dolayısıyla endişeye düşmüş ve I. Bohemund'un kurtarılması için yapılan müzakerelere katılmış, fidyenin bir kısmını da kendisi ödemiştir. Radulphus Cadomensis'e göre, Baudouin du Bourg'un, I. Bohemund'u esaretten kurtarmak için gayret etmesi, Tankred'e karşı duyduğu nefretten kaynaklanmaktadır²⁸. 1103 ilkbaharında fidyesi ödenen ve serbest kalan I. Bohemund, Antakya'ya dönmüş ve şehrin idaresini Tankred'den devralmıştır.

I. Baudouin'in, Kudüs kralı olmasından sonra, 1101 yılında patrik Daimbert'i sürgüne göndermesi, Tankred ile I. Baudouin arasında yeni bir gerginliğe yol açmıştır. Nisan-Mayıs 1102'de I. Baudouin, Remle yakınlarında Filistin'i Haçlılardan kurtarmak isteyen Fatımiler karşısında ağır bir yenilgiye uğrayıp Yafa'ya sığındığında²⁹, Urfa kontu Baudouin du Bourg ile Tankred'den yardım istemek zorunda kalmıştır. Albertus, Tankred'in vaktiyle kendisine Galilae princepsi unvanını veren ve daima yardımını gördüğü Daimbert'in yeniden Kudüs patrikliği makamına getirilmesi şartıyla

²⁷ Mateos, *a.g.e.*, s. 221; Fulcherius, *a.g.e.*, s. 175.

²⁸ Albertus, *a.g.e.*, II, s. 142 vd. ; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Türkçe terc. Fikret İşıltan, II, Ankara 1987, 31-32; Radulfus, *a.g.e.*, CXIVII, s. 709'dan naklen Runciman, *a.g.e.*, II, 31, dpn. 13.

²⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, s. 345 vd.; Türkçe ter. X, s. 282.

I. Baudouin'in yardım teklifini kabul ettiğini ifade etmektedir³⁰. Tankred, böyle bir şart öne sürmemiş olsa bile, Haçlı reisleri arasındaki mücadelelerin Haçlı kaynağına yansması açısından önemli olduğunu düşünüyoruz.

Haçlılar I. Kılıçarslan ve Gümüştekin Ahmed Gazi tarafından 1101 yılında gelen Haçlı ordusunun Anadolu'da yok edilmesinden sonra³¹, ikinci büyük darbeyi Harran'da yemişlerdir. I. Bohemund'un esaretten kurtulmasından sonra, Urfa Haçlı kontluğu ile Antakya Princepliği 1104 Mayıs'ında Harran bölgesini ele geçirmek için harekete geçmişler ve Harran'ı kuşatmışlardır. Bunun üzerine Hısn-ı Keyfa Artuklu emiri Sökmen ile Musul emiri Çökürmüş, kuvvetlerini birleştirmişler ve Haçlılara karşı harekete geçmişlerdir. Ancak, Türklerle yapılacak Harran savaşından önce, haçlı reisleri arasında savaşın sonucuna etki edecek şekilde bir tartışma yaşandığı anlaşılmaktadır. Willermus'un, aralarındaki anlaşmazlığın, Harran kuşatması sırasında şehir ele geçirildiğinde surlara önce kimin sancağının çekileceği, yani şehrin kime ait olacağı konusundan kaynaklandığı³² şeklinde verdiği bilginin doğruluğu, savaşın cereyanı sırasında ve daha sonraki gelişmelerden de anlaşılmaktadır. Nitekim, Albertus'un, haçlıların kendi aralarındaki düşmanlığı savaştan önce dostluğa dönüştürdüklerini³³ kaydetmesine rağmen, I.

³⁰ Albertus, *a.g.e.*, II, s. 122 vd.; Runciman, *a.g.e.*, II, s. 29; Demirkent, Tankred'in bulunduğu konumu krala borçlu olduğunu ifade ederek, böyle bir şartı ileri sürmesinin ihtimal dahilinde olmadığını ifade etmektedir. Krş. *a.g.e.*, I, s. 83;

³¹ Işın Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, ss.17-56.

³² Willermus, *a.g.e.*, s. 252 vd.; Anonim Süryani müellifi, haçlı reisleri arasındaki tartışmanın, Türklere aid şehir ve kalelerin paylaşımı ile şehir halkının şehri teslim etme teklifinin, savaşın kazanılmasından sonra şehre tek başına hakim olmak isteyen II. Baudouin tarafından reddedilmesinden kaynaklandığını nakletmektedir. *Anonim Süryani Vekayinamesi*, İngilizce terc. A. S. Tritton, "The first and second crusades from an Anonymous syriac chronicle", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1933 January, s. 78 vd.

³³ Albertus, *a.g.e.*, II, s. 149.

Bohemund ile Tankred'in, Türklerle yapılan savaşa girmedikleri görülür. Çökürmüş ile Sökmen'in kuvvetleri karşısında bozguna uğrayan II. Baudouin ile birlikte Tell-Bâşir senyörü Joscelin de Courtenay'ın esir edilmesinden sonra³⁴ Antakya'ya dönen I. Bohemund, Urfa kontluğuna tabi olup, Joscelin'in hüküm sürdüğü Fırat'ın batısında kalan bölgeyi Antakya Princepsliğine katarken, Tankred'i de Urfa'da bırakmış ve böylece Urfa kontluğunu da kendine bağlamıştır³⁵.

Haçlıların daha doğuya doğru ilerlemek ümitlerine kesin bir darbe vuran³⁶ ve Haleb bölgesindeki Haçlı askerî harekâtını önemli ölçüde sekteye uğratan³⁷ Harran zaferinden sonra az bir kuvvetle Urfa'yı teslim alabileceğini düşünen Çökürmüş, bunun mevcut şartlarda mümkün olmadığını anladığından geri çekilmiştir. Albertus, Urfa önünde yapılan savaş sırasında yüksek tabakaya mensup bir müslüman hanımın haçlılara esir düştüğünü ve Çökürmüş'ün Urfa'ya haber gönderip, II. Baudouin ile takas edilmesini veya 15.000 Bizans altını karşılığında serbest bırakılmasını teklif ettiğini nakletmektedir. Kudüs kralı I. Baudouin, I. Bohemund ve Tankred'e bu tekliften yararlanılmasını istemiş, fakat I. Bohemund ve Tankred, şövalyelerin ve diğer savaşçıların maaş ve ücretlerini ödemek için paraya ihtiyaç duyduklarını belirterek herhangi bir teşebbüste bulunmamışlardır³⁸. Albertus'a

³⁴ Haçlıların, Türkler karşısında bozguna uğradığını öğrenen Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan, daha önce Haçlıların işgal ettiği el-Cezr, el-Fua, Sermin, Maarratü Masrin gibi şehir ve kaleleri kendine tabi kılmayı başarmıştır. Fakat Tankred, kısa bir süre sonra buraları tekrar geri almıştır. Krş. Sevim, "Haleb Selçuklu", *a.g.e.*, s. 41, 43.

³⁵ *Anonim Süryani*, s. 80; Willermus, *a.g.e.*, s. 252 vd.; Albertus, *a.g.e.*, II., s. 150 vd.; İbnül Esir, *a.g.e.*, X, s. 373 vd.; Türkçe terc. X, s. 303 vd.; İbnü'l-Kalanisi, *a.g.e.*, s. 143; Harran Savaşı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Demirkent, *a.g.e.*, I, s. 87 vd; Runciman, *a.g.e.*, II, s. 34-37; Grousset, *a.g.e.*, I, s. 403 vd.

³⁶ Demirkent, *a.g.e.*, I, s. 88.

³⁷ Sevim, "Suriye Selçukluları", *a.g.e.*, s. 96.

³⁸ Albertus, *a.g.e.*, II, s. 156 vd.; Krş. Demirkent, *a.g.e.*, I, s. 102 vd.

göre, Bohemund ve Tankred, Urfa'nın yılda 40.000 altını bulan gelirine göz koyduklarından Baudouin'i kurtarmaya yanaşmamışlardır³⁹.

Böylece Urfa'yı da Princepsliğine bağlayan I. Bohemund, Eylül 1104'de yardımcı kuvvetler olarak tekrar geri gelmek düşüncesiyle Avrupa'ya giderken, kendisi gelene kadar bütün ülkenin idaresini Tankred'e bırakmıştır. Tankred, yeniden Antakya'da hüküm sürmeye başlarken, Urfa'nın idaresini de vekaleten yürütmek üzere eniştesi Richard de Salerne'e bırakmıştır⁴⁰.

1108 yılında esaretten kurtulan⁴¹ Baudouin de Bourg, Antakya'ya gelip Urfa'nın yeniden kendisine teslimini istediğinde Tankred'in red cevabıyla karşılaşmış ve kendinden önce esaretten kurtularak yeniden Tell-Bâşir'de hüküm sürmeye başlayan Joscelin'in yanına gelmiştir. Bundan sonra, Tell-Bâşir'e gelen Baudouin du Bourg ve Joscelin ile Tankred'in arasında karşılıklı saldırılar ve yağmalar devam etmiş nihayet Antakya patriği Bernhard de Valence'nin "I. Bohemun'un Avrupa'ya dönerken, esaretten kurtulduğu takdirde Urfa'nın Baudouin de Bourg'a verilmesi" hususundaki vasiyetine şahitlik etmesi üzerine Urfa'yı Baudouin de Bourg'a terk etmek zorunda kalmıştır. Ancak her iki haçlı reisi de, Halep meliki Rıdvan ile Çavlı arasındaki ihtilafa ayrı saflarda katılarak mücadeleye devam etmişlerdir⁴².

³⁹ Albertus, *a.g.e.*, II, s. 157.

⁴⁰ Mateos, *a.g.e.*, s. 227; *Anonim Süryani*, s. 80; Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 48; Demirkent, *a.g.e.*, I, s. 105.

⁴¹ II. Baudouin ve Joscelin'in esaretten kurtulmalarıyla ilgili olarak bkz. Demirkent, *a.g.e.*, I, s. 112 vd; Grousset, *a.g.e.*, I, s. 433 vd.; Runciman, *a.g.e.*, II, s. 91 vd.

⁴² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, s. 461 vd; Türkçe terc., X, s. 369; *Anonim Süryani*, s. 82; Demirkent, *a.g.e.*, I, s. 122, 124 vd.; Runciman, *a.g.e.*, II, s. 92-94; Grousset, *a.g.e.*, I, s. 439 vd.; Özaydın, *a.g.e.*, s. 99 vd.; Haçlı ve Ermeni kaynaklarının verdiği bilgiler için bkz. Albertus, *a.g.e.*, II, s. 195 vd.; Willermus, *a.g.e.*, s. 263 vd.; Fulcherius, *a.g.e.*, s. 180; Mateos, *a.g.e.*, s. 234 vd., 237 vd.

Raymond'un oğlu Bertrand de Toulouse'un Doğu'ya gelmesi, haçlı reisleri arasında yeni bir mücadelenin başlamasına sebep olmuştur. Urfa'yı Baudouin de Bourg'a terk etmek zorunda kalan Tankred, Bertrand de Toulouse'un Antakya'ya gelip vaktiyle babasına bırakılmış olan Antakya'nın bazı kısımlarının kendisine iadesi talebiyle karşılaşmıştır. Bertrand'ın bu isteğine oldukça sinirlenen Tankred, memleketini hemen terketmesini emretmiş, tebasına da ona ve maiyyetindekilere erzak satmalarını yasaklamıştır⁴³.

Tankred tarafından kovulan Bertrand, Antakya'yı terkederek deniz yoluyla, vaktiyle babası Raymond'un ele geçirdiği ve o sırada Guillaume-Joudarn'ın elinde bulunan Tortosa'ya gelmiştir. Bertrand, Guillaume-Joudarn'dan da, babasının Hıms arazisinde bırakmış olduğu yerlerin kendine bırakılmasını talep ettiğinde red cevabı almıştır. Bunun üzerine Bertrand, Kudüs kralı I. Baudouin'den yardım isterken, Guillaume-Jourdain de Tankred'e başvurmuştur⁴⁴. Haçlı reisleri, aralarındaki düşmanlığa Kudüs kralının teşebbüsüyle bir süre için de olsa son vermişlerdir. Nitekim güçlerini birleştiren haçlı reisleri, Kudüs kralının önderliğinde Temmuz 1109'da Trablus, Banyas ve Cebeyli, Mayıs 1110'da Beyrut'u ele geçirmeyi başarmışlardır⁴⁵.

Ancak, Urfa kontu Baudouin du Bourg ile Tankred arasındaki düşmanlık, Musul atabeyi Mevdud'un Urfa kuşatması sırasında kendini göstermiştir. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın emriyle Haçlılara karşı taarruza geçen Mevdud, Mayıs 1110'da Urfa'yı kuşattığında, haberi Beyrut kuşatması sırasında alan, başta Kudüs kralı olmak üzere diğer haçlı reisleri Urfa'nın yardımına gelmiştir. Burada Kudüs kralı I. Baudouin'in huzurunda haçlı ileri gelenlerinin yaptıkları toplantıda Baudouin de Bourg'un, Türkleri kendilerine karşı tahrik ve teşvik etmekle suçladığı Tankred, (daha

⁴³ Albertus, *a.g.e.*, II, 214 vd.; Runciman, *a.g.e.*, II, s. 53 vd.

⁴⁴ Albertus, *a.g.e.*, II, s. 216 vd.; Willermus, *a.g.e.*, s. 264 vd.

⁴⁵ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, s. 475 vd.; Türkçe terc. X, s. 380 vd.; Albertus, *a.g.e.*, s. 217 vd.; Runciman, *a.g.e.*, II, s. 55 vd., Sevim, "Haleb Selçuklu" *a.g.e.*, s. 54 vd.

önce yaşanan olaylara atıfta bulunarak) Urfa'nın kendisine tâbi olduğunu ve Baudouin du Bourg'un bu konuda kusur işleyerek gerekli saygıyı göstermediğini ve vermesi gereken yıllık haracı ödemediğini beyan etmiştir. Tankred, diğer haçlı reislerinin kendisine karşı cephe aldığı görüldüğünden, Urfa'ya yardıma gelen diğer birliklerle istemeyerek de olsa birleşmeyi kabul etmiştir. Ancak Tankred ile Baudouin de Bourg'un bu şekilde birbirlerini suçlaması, haçlı ordusunda ihtilafa ve güvensizliğe sebep olmuş ve Fırat kıyısında Türkler'den ağır bir darbe yemişlerdir⁴⁶. Mevdud'un Urfa bölgesine yaptığı bu saldırı, Urfa Kontluğu tarihinde bir dönüm noktası olmuş, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile Suriye arasında bir kama gibi sokulmak isteyen Urfa Kontluğunu savunma durumuna geçmeye mecbur etmiş ve temellerini sarsmaya başlamıştır⁴⁷.

Antakya Princepsliği ile Urfa kontluğu arasında 1104 Harran savaşından beri, Tankred'in Urfa üzerinde hak iddia etmesinden dolayı sürüp giden düşmanlık, Tankred'in 12 Aralık 1112 tarihinde ölümüyle bir süre için de olsa, sona ermiştir. Tankred'in yeğeni olan yeni Antakya princeps Roger de Salerne, Baudouin de Bourg'un kızkardeşiyle evlenmiş, taraflar arasında kurulan dostluk 1119'da Roger de Salerne'nin ölümüne kadar devam etmiştir⁴⁸. Fakat bu defa da Tankred'in ölümünden sonra, şimdiye kadar (1112 yılı) birlikte hareket eden Urfa kontu Baudouin du Bourg ile Tell-Bâşir hakimi Joscelin'in aralarının açıldığı görülmektedir. Yapılan savaşlar ve vuku bulan göçler neticesinde Urfa arazisinin fakirleşmesine karşılık, Tell-Bâşir'in zenginliğini muhafaza etmesi, Baudouin du Bourg'u, Joscelin'in hakim olduğu bölgeyi ele geçirme düşüncesine itmiştir.

⁴⁶ Albertus, *a.g.e.*, II., s. 224 vd.; İbnü'l-Kalanisi, *a.g.e.*, s. 169 vd.; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, s. 485 vd.; Türkçe terc. X, s. 387 vd.; Mateos, *a.g.e.*, s. 237 vd.; Anonim Süryani, *a.g.e.*, s. 82 vd.; Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 57; Mevdud'un I. Urfa kuşatmasıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Demirkent, *a.g.e.*, I, s. 129 vd.; Özeydin, *a.g.e.*, s. 102 vd.; Runciman, *a.g.e.*, II, s. 95 vd.

⁴⁷ Demirkent, *a.g.e.*, I, s. 129.

⁴⁸ Demirkent, *a.g.e.*, I, s. 153. Roger, 1119'da İlgaziyle yapılan ve Haçlıların "Kanlı Meydan" adını verdikleri savaşta öldürülmüştür. Bkz. Demirkent, *a.g.e.*, II, s. 14.

Joscelin'i Urfa'ya davet eden Baudouin du Bourg, yeterli miktarda gıda maddesi göndermediği bahanesiyle tutuklatmış, bir müddet sonra da Tell-Bâşir'in hakimiyetinden feragat etmek şartıyla Kudüs'e gitmesine izin vermiştir⁴⁹.

Kudüs kralı I. Baudouin'in 2 Nisan 1118 tarihinde ölümünden sonra Kudüs kralı olan Urfa kontu Baudouin de Bourg⁵⁰, Urfa'nın idaresini daha önce Tell-Bâşir'i terketmek zorunda kalan Joscelin'e bırakmıştır. Baudouin de Bourg Kudüs kralı olduğunda yüksek hakimiyetini, haçlı kont ve princepslerinin tanıdığı görülmektedir. 1122 yılında bilinmeyen bir sebeple Kudüs kralına itaatten vaz geçen Trablus kontu Pons da, vasallarıyla birlikte hareket eden Kral karşısında direnememiştir⁵¹.

Antakya Haçlı Princepsliği'nin kurucusu I. Bohemund'un oğlu II. Bohemund'un Antakya'ya gelmesinden⁵² sonra Antakya Princepsliği ile Urfa Kontluğu'nun yeni bir mücadele içine girdiği görülür. II. Bohemund gelmeden önce Antakya'nın idaresini elinde bulunduran ve 1119'da ölen Roger de Salerne'nin kız kardeşiyle evlenen Joscelin, Azaz'ı çeyiz olarak almış , ayrıca Antakya Princepsliği'ne ait bazı toprakları kendine tâbi kılmıştı. II. Bohemund, Roger de Salerne'in Antakya'yı kendi adına, naib olarak idare ettiğini ileri sürerek, Azaz'ın çeyiz olarak verilmesini kabul etmediğini ilan edince Joscelin, Antakya Princepsliğine ait arazileri yağmalamaya başlamıştır. Nihayet 1128 yılında Kudüs kralının müdahalesiyle taraflar barışa zorlanmış, Joscelin Azaz şehrini iadeye mecbur olmuştur⁵³.

İmadeddin Zengi'nin, Haçlılara karşı mücadele edecek güçlü bir lider olarak ortaya çıktığı sıralarda, II. Bohemund'un Türkler tarafından öldürülmesinden sonra (1130), Urfa kontu I. Joscelin de

⁴⁹ Willermus, *a.g.e.*, s. 278 vd. ; *Anonim Süryani*, s. 85; Demirkent, *a.g.e.*, I, s. 154 vd.; Runciman, *a.g.e.*, II, s. 102.

⁵⁰ Willermus, *a.g.e.*, s. 290 vd.; Demirkent, *a.g.e.*, I, s. 164 vd.

⁵¹ Willermus, *a.g.e.*, s. 303 vd.

⁵² Willermus, *a.g.e.*, s. 336 vd.

⁵³ Willermus, *a.g.e.*, s. 336 vd.; Süryani Mikhail, *a.g.e.*, s. 72; Runciman, *a.g.e.*, s. II, s. 148 vd.

ölmüş (1131) ve yerine oğlu II. Joscelin geçmiştir. II. Bohemund'un ölümünden sonra, hanımı Alice'in kızı Constance'ın naibi sıfatıyla Antakya'da hüküm sürmesine, şehrin ileri gelenlerinden bir kısmı karşı çıkmış, Kudüs kralı II. Baudouin de, kızı Alice'in kendi onayını almadan giriştiği bu hareketi önlemek için Antakya'ya gelmiş, Alice'i şehirden uzaklaştırmış ve torunu Constance'ın naibi sıfatıyla Urfa kontu Joscelin'e vermiştir. Ancak Kudüs kralının ölümü üzerine Alice, yeniden harekete geçmiş, Kudüs Krallığının tabiyetinden kurtulmak isteyen Urfa ve Trablus kontlarını da yanına çekmeyi başarmıştır. Fakat yeni Kudüs kralı Foulque⁵⁴, baldızı Alice ve müttefiklerini Rugia (Chastel Rouge) yakınlarında mağlup etmiş, Foulque Antakya naibliğini muhafaza etmekle beraber idareyi Markab hakimi Renaud Masoier'e bırakmıştır⁵⁵.

Antakya meselesini halledip Kudüs'e dönen kral Foulque, 1132 yılının sonlarında, itaatsizliği yüzünden Yafa hakimi Hugue de Puiset ile savaşmak zorunda kalmıştır. İbnü'l-Esir, 1132-33 Yılı olaylarını anlatırken, "bu sene Suriye'deki Haçlılar arasında ihtilaf çıktı. Birbirleriyle savaşa girdiler"⁵⁶ derken bu hadiseyi kastediyor olmalıdır. Nitekim bu fırsatı iyi değerlendiren Şemsü'l-Mülük İsmail, Aralık 1132'de Banyas'ı Haçlılardan geri almıştır⁵⁷. İmadeddin Zengi de, Dımaşk kuşatmasından döndükten sonra, Antakya'nın içine düştüğü durumdan faydalanmış, 1135 yılında Antakya'nın doğusunda ve güneyinde bulunan önemli kaleleri ele geçirmeyi başarmıştır⁵⁸.

Antakya ileri gelenlerinin, Costance ile evlendirerek 1136 yılında Antakya Princepsliğine getirdikleri Akitanya dükü IX. Guillaume'un

⁵⁴ Kudüs Kralı'nın damadı. Krş. Coşkun Alptekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul 1985, s. 101.

⁵⁵ Willermus, *a.g.e.*, s. 349 vd.; Demirkent, *a.g.e.*, II, s. 102 vd.; Runciman, *a.g.e.*, II, s. 154 vd.

⁵⁶ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, s. 8, Türkçe terc., s. 20.

⁵⁷ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, s. 684 vd., Türkçe terc., s. 539;

Alptekin, *a.g.e.*, s. 101.

⁵⁸ Demirkent, *a.g.e.*, II, s. 108

ođlu Raymond de Poitiers⁵⁹, Kilikya Ermenilerine karşı savaşa giriştiğinde, Urfa kontu II. Joscelin, Ermeni prensi I. Leon'un yanında yer almıştır. Raymod ile II. Joscelin arasındaki dūřmanlık, Bizans İmparatoru Ioannes'in, 1138 yılında Suriye'ye gerçekleştirdiği sefer sırasında da kendini gōstermiřtir. Willermus, Urfa kontu II. Joscelin'in gizlice dūřmanlık beslediği Raymond'un, İmparator sayesinde daha bōyōk bir nūfuz bōlgesine sahip olmasını istemediğinden, İmparator ile Princeps'in aralarını ağmaya çalıştığını savunmaktadır⁶⁰.

Kudōs kralı Foulque'un, 1143'te ۆlōmōnden sonra Kudōs Krallığının, Antakya ve Urfa ūzerindeki otoritesi zayıflarken⁶¹, Raymond ile II. Joscelin arasındaki birbirlerine gōvensizlik devam etmektedir. Raymond, Bizaa'ya kadar olan Haleb'e bağlı bazı yerleri ele geçirirken, II. Joscelin'in de Haleb emiri Savar ile bir anlaşma yapması, tarafların ilişkilerinin tamamen kesilmesine sebep olmuřtur⁶². Nitekim İmadeddin Zengi, 1144 yılında Urfa'yı kuşattığında Raymond, II. Joscelin'e yardım hususunda hiç bir teřebbōste bulunmamıřtır⁶³.

Sonuç olarak, Katolik kilisesi, Ortaçağ Avrupası'nın içinde bulunduğu siyasi, iktisadi ve sosyal sorunların ōzōmōnō, dinī duygularını kullanarak yōz binlerce insanı Doğu'ya sevk etmekte ararken, memleketlerinin kendileri açısından gelecek vaad etmediğini gōren asiller, bu hareketi kendi çıkarları doğrultusunda yōnlendirmeye çalışmışlardır. Nitekim Tōrkler karşısında kaybettiği

⁵⁹ Raymond'un Antakya'ya davet edilmesi ve Constance ile evlendirilmesi hususunda bkz. Willermus, *a.g.e.*, s. 352 vd., 364 vd.; Demirkent, *a.g.e.*, II, s. 108 vd.

⁶⁰ Willermus, *a.g.e.*, s. 375 vd.; Demirkent, *a.g.e.*, II, s. 124 vd.

⁶¹ Runciman, *a.g.e.*, II, s. 192 vd.

⁶² Kalanisi, *a.g.e.*, s. 266; Runciman, *a.g.e.*, II, s. 193.

⁶³ Willermus, *a.g.e.*, s. 405 vd.; Mateos, *a.g.e.*, s. 296 vd.; Sōryani Mihail, *a.g.e.*, s. 127 vd.; Abū'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 378 vd.; Kalanisi, *a.g.e.*, s. 279 vd. ; İbnū'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 98 vd; Tōrke ter. s. 94 vd.; Demirkent, *a.g.e.*, II, s. 139 vd.; Runciman, *a.g.e.*, II, s. 194, 196.

toprakları yeniden kazanabilmek için Avrupa'dan yardımcı kuvvetler ümit eden Bizans İmparatoru, İstanbul'a geldiklerinde Haçlı Seferini yönlendiren kont ve dukların beklentilerinin birbirinden çok farklı olduğunu görmüştür. Haçlı reislerinin tutumu, Bizans İmparatoru'nun kendilerine karşı temkinli davranmasına sebep olurken, Haçlılar Türkler karşısında aldıkları yenilgilerin sorumlusu olarak Bizans'ı görmüşler, bu durum Bizans ile Batı dünyası arasında bir güvensizliğe yol açmış ve tarafların birbirinden uzaklaşmasına, hatta düşman olmasına vesile olmuştur.

Diğer taraftan görünüşte Kutsal Toprakları müslümanların elinden geri almak ve Doğu'da yaşayan dindaşlarını Türk hakimiyetinden kurtarmak amacıyla yola çıktıklarını ilân eden Norman ve Fransız menşeli Haçlı reisleri, sözünü ettikleri hedefe ulaşabilmek için aynı duygu ve düşünceleri taşımaları gerekirken, henüz Anadolu topraklarında iken çıkar çatışmasına girişmişler, kendilerine hakimiyet sahası temin edebilmek için birbirleriyle savaşmaktan çekinmemişlerdir. I. Haçlı Seferinin ilerleyen safhalarında Haçlı reislerinin bu rekabeti devam ettirmesi, Türk-İslâm dünyasının içinde bulunduğu karışık durumdan daha fazla yararlanamamalarının sebeplerinden birini oluşturur. Yani, Haçlı Seferinin doğurabileceği sonuçların henüz anlaşamadığı ve Türk emirlerin birbirleriyle mücadele halinde olduğu, dolayısıyla güçlerini birleştirip, Haçlılara karşı topyekün bir savaşa girişilemediği bir dönemde, Kudüs'e kadar ulaşabilen Haçlılar, arkadan taze kuvvetlerin gelememesi yanında, Fransız-Norman ayrılığını ön plana çıkarıp, mevcut kuvvetlerini de zaman zaman şahsi menfaatleri için kullanmışlar, güçlerini birleştirememişlerdir. Bunun sonucunda elde ettikleri Doğu Akdeniz sahil şeridi ile yetinmek zorunda kalmışlar ve Türk-İslâm dünyası için daha kötü sonuçlar doğurabilecek olan Suriye'nin iç kısımlarına ilerleme fırsatını bulamamışlardır.

"Struggles Within the Aristocracy During the First Crusade"

Abstract

Europeans initiated the First Crusade to take back Holy Lands from the Turks and to save their Christian brothers. This campaign began in a period when internal struggles were going on within Turko-Islamic world. However, a similar situation was happening within Christian world itself. Hundred thousands of Christian army was unable to find a single leader to follow. Dukes and counts were after their own interests. This article examines the struggle between dukes and counts and its results from the First Crusade of 1096 to the conquest of Edessa in 1144.

Keywords

Baudouin, Bohemund, Tankred, the Crusades, County of Edessa, Principality of Antioch

OSMANLI İLİM VE KÜLTÜR HAYATINDAKİ ÖNEMLİ GELİŞMELER
(1421-1512)*

*Necdet ÖZTÜRK***

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme dönemindeki askerî, idarî, siyasi alanlarda görülen uzun süreli başarıları, çok iyi eğitim almış ve iyi yetişmiş ilim adamları ile yöneticiler sayesinde olmuştur. Bu sebepten devlet adamları ilim ve sanat ehlinin himayelerini esirgememiştir. II. Murad döneminde kültürel faaliyetlerin her alanda yoğunlaşması kendisinden sonraki devirler için de bir temel teşkil etmiştir. Nitekim II. Mehmed devrinde bu gelişme pozitif ilimleri de içine alarak kayda değer hale gelmiştir. II. Bayezid dönemi de aynı sürecin içine giren önemli bir dönemdir. Bütün bu gelişmeler Gelibolulu Mustafa Âli'nin "Kühü'l-Ahbâr" adlı eserinden takip edilebilmektedir. Âli bu eserinde II. Murad, II. Mehmed ve Bayezid devirlerinde yaşamış ulema, meşayih, şuara vs. gibi ilim ve sanat ehlinin biyografilerini vermiştir.

Anahtar Kelimeler

Gelibolulu Mustafa Âli, medrese, ilim, astronomi, tıp, tarih ilmi, sanat

Osmanlı devletini başarı ile yöneten kimi padişahlar, siyasi, askerî, idarî vb. alanlarda elde edilen başarılarıdaki sürekliliğin, dolayısıyla devletin bekasının çok iyi yetişmiş bilgili kişilerin, yani bürokratların devlet kadrolarında görev almalarıyla; ilim, kültür ve sanat hayatının ise bilginler ve sanatkârlarla gelişip

* Bu yazı, Erciyes Üniversitesi tarafından Osmanlı devletinin 700. kuruluş yıldönümü kutlamaları çerçevesinde, 21-22 Ekim 1999'da Kayseri'de düzenlenen *Milletlerarası Gelibolulu Mustafa Âli Kongresi'ne*, "Kühü'l-ahbâra Göre II. Murad-Fatih-II. Bayezid Devri Osmanlı İlim Hayatı" adı altında sunulmak üzere hazırlanmış, ancak sunulamamış bildirinin genişletilmiş şeklidir

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

yükselebileceğini görmüşler ve bu yüzden, ilim ve sanat ehlinde destek ve himayelerini esirgememişlerdir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı ilim, kültür ve sanat hayatındaki seviye ve kalitenin, devleti yöneten padişahın bu tür çalışmalara verdiği önemle, dolayısıyla ülkenin gelişmesi ve istikrarı ile doğrudan ilgili olduğu görülür. Bu anlamda, önceki dönemlere kıyasla, II. Murad (1421-1451)¹ devrinde gözle görülür derecede ilerleme gösteren ilim, kültür ve sanat faaliyetleri, müteakip padişahlar döneminde de artarak devam etmiştir. Bu konudaki gelişmeleri, ünlü tarihçilerden Gelibolulu Mustafa Âlî'nin (ö. 1600), kendisinden önce yazılan benzerlerine göre daha geniş tutulan, *Kühû'l-ahbâr*² adlı eserinden izleyebilmekteyiz³.

Âlî, bu değerli tarih eserini padişahların saltanat dönemlerine göre düzenlemiştir. O, her padişah döneminden sonra zamanın ileri gelen kişilerinin biyografilerini vermiştir. Âlî, bu kişileri rütbe ve mesleklerine göre *vezirîâzamlar*, *vezirler*, *beylerbeyiler*, *nişancılar*, *baş-defterdarlar*, *ulemâ*, *meşâyih*, *şuara*, *etibba* vb. olarak guruplandırmıştır. Âlî'nin bu bakış açısı, yüz elli yıllık geçmişi olan Osmanlı tarihçiliğinde ilk kez görülmekte olup önemli bir yeniliktir. Âlî'nin, Osman Gazi'den III. Murad'a kadar Osmanlı ülkesindeki ilim, sanat ve kültür alanındaki gelişmeleri, önceki benzerlerine kıyasla, daha geniş olarak verdiğini görüyoruz⁴.

¹ H. İnalçık, "Murad II", *İA*, VIII, 598-615.

² B. Kütükoğlu, "Âlî Mustafa Efendi", *DİA*, I, 414-416; Ö. F. Akün, "Âlî Mustafa Efendi", *Edebî Yönü*, *DİA*, I, 416-421; C. H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âlî Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, İstanbul 1996. *Kühû'l-ahbâr*'ın yazmaları ve basımları için ayrıca bk. F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. C. Üçok, Ankara 1982, s. 143 vd. Âlî'nin adı geçen eserinin Osmanlı tarihi kısmı, kuruluşun 1520'ye kadar, Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi'ndeki iki yazmaya göre, Erciyes Üniversitesi yayınları arasında çıkmış olup, hazırlayanlar devamını da yayınlacaklarını söylüyorlar: *Kitâbü't-târih-i Kühû'l-ahbâr*, I/1-1/2, haz. A. Uğur-M. Çuhadar-A. Gül-İ. H. Çuhadar, Kayseri 1997.

³ Şüphesiz Âlî'den önce en önemli biyografik eser Taşköprülü-zâde (ö. 1561)'nin *Şakaik-i Nu'maniye*'sidir. Sözü edilen eser, Prof. Dr. Abdülkadir Özcan tarafından, *Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri* (İstanbul 1989) adıyla, müelliflerinin biyografileri ve her bir eserin baş tarafına eklenen dizinlerle birlikte beş cilt halinde yayınlanmıştır.

⁴ Meselâ bk. dipnot 71.

Osmanlı ülkesinde II. Murad, II. Mehmed (1451-1481)⁵ ve II. Bayezid (1481-1512)⁶ devirlerinde eser veren *ulemâ*, *meşâyih*, *şuara* ve *etibba* gibi ilim ve sanat adamının sayısında sürekli bir artış olduğu gözlenmektedir. Konuyla ilgili üç padişah devrindeki (1421-1512) değerlendirmeye geçmeden önce, kuruluştan II. Murad'a kadar ilim ve kültür alanında ne gibi çalışmalar yapıldığına kısaca işaret etmek gerekir.

Osmanlı devletinin kurulduğu daha ilk zamanlarda Orhan Gazi (1324-1362), bir taraftan ülkesinin sınırlarını genişletirken diğer yandan devlet olma yolunda idarî, askerî, adlî alanlarda düzenlemeler yapmıştır. Eğitim, sağlık ve sosyal amaçlı kurumların bir toplumun varlığı için ne denli gerekli olduğunu gören Orhan Gazi gerekli tedbirleri zamanında almayı bilmiştir. Nitekim, İznik'in fethini (1331) müteakip bir kiliseyi camiye çevirerek derhal bir medrese ve bir imaret, yani aşevi yapılmasını buyurmuştur. O, bu ilk Osmanlı medresesinin başına çok iyi yetişmiş bir bilgin olan Dâvud-ı Kayserî'yi (ö.1350) getirmiştir. Kaynakların verdiği bilgiye göre Orhan Gazi, imarete pişen yemeği muhtaçlara kendi eliyle dağıtmıştır⁷.

Kuruluştan II. Murad devrine (1299-1421) kadar olan çizgide, medreselerdeki normal eğitim-öğretim faaliyetleri dışında⁸, özellikle pozitif ilimler açısından bakıldığında, Osmanlı ilim ve kültür hayatında kayda değer bir hareketlilik gözlenmez. Böyle olmakla

⁵ H. İnalcık, "Mehmed II", *İA*, VII, 506-535. Ayrıca bk. F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München 1953.

⁶ İ. H. Uzunçarşılı, "Bayezid II", *İA*, II, 392-398; Ş. Turan, "Bayezid II", *DİA*, V, 234-238; R. F. Kreutel, *Haniwaldanus Anonimi'ne Göre Sultan Bayezid-i Veli (1481-1512)*, çev. N. Öztürk, İstanbul 1997, s. XI-XX.

⁷ Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Âli Bey nşr., İstanbul 1332, s. 42.

⁸ Osmanlı medreselerinin dereceleri, eğitim-öğretim ve müfredat programları, takibedilen akademik personel politikaları vb. konularda genel olarak bk. C. Baltacı, *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri* (teşkilât, tarih), İstanbul 1976; M. Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984; C. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I (*rizyazî ilimler*)-II (*tabii ilimler*), İstanbul 1997; M. Sözen, *Anadolu Medreseleri*, İstanbul 1970; M. Kütükoğlu, "Dârülhilâfeti'l-'Aliyye Medresesi ve Kuruluş Arefesinde İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 7-8 (İstanbul 1977), s. 278-280; H. Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi, Amaç-Yapı-İşleyiş*, İstanbul 1997.

birlikte, İznik medresesinin yetiştirdiği âlimlerden Molla Fenarî adıyla şöhret bulan Şemseddin Mehmed b. Hamza el-Fenarî (ö.1430/31) bir mantık kitabı ile, müsbet ilimlere dair bir eser yazmıştır⁹. Bu devirde yetişen bilginlerden biri de Molla Fenarî'nin çağdaşı olan ünlü Türk matematikçi¹⁰ ve astronomu¹¹ Kadı-zâde-i Rûmî (ö.1412)'dir¹².

I. Murad ve Yıldırım Bayezid devirlerinde (1362-1402) tıp alanında¹³ bir canlılık görülür ve Murad b. İshak tarafından Osmanlılarda ilk tıp kitabı olan *Havâssü'l-edviyye* yazılır. Bu eserde bir takım ilâçların etkileri ile, en çok görülen hastalıkların tedavisinden söz edilmektedir. Tanınmış başka bir hekim yazar da Hacı Paşa (ö. 1417) adıyla ün yapan Celâleddin Hızır'dır¹⁴.

Bu dönemin çok bilinen isimlerinden biri de, şair ve aynı zamanda ilk Osmanlı tarihçisi olarak tanınan *İskender-nâme* yazarı Ahmedî (ö. 1412/13)'dir¹⁵. Yazar, *İskender-nâme*'sinin sonuna, başlı başına bir eser olarak da kabul edebileceğimiz, *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman*¹⁶ adında 335 beyitten meydana gelen bir Osmanlı tarihi ilâve etmiştir. Çelebi Mehmed (1413-1421) zamanında

⁹ A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970, s. 13.

¹⁰ M. H. Oryan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Matematik Bilimi", *Osmanlı/Bilim*, Ankara 1999, VIII, 383-390.

¹¹ Y. Unat, "Osmanlı Astronomisine Genel Bir Bakış", *age*, s. 411-420.

¹² Asıl adı Musa Paşa b. Mahmud b. Mehmed Selahaddin olan bu bilgin hakkında fazla bilgi için bk. Adıvar, *age*, s. 14 vd.

¹³ Osmanlılarda tıp bilimleri ve gelişimi için genel olarak bk. *Osmanlı/Bilim*, VIII, 485-628.

¹⁴ Fazla bilgi için bk. Adıvar, *age*, s. 18 vd. Osmanlılarda tıp eğitimi ve yazılan tıp kitapları için ayrıca bk. A. Kazancıgil, "Fatih Devri İlmî Hayatı İçinde Tıp Eğitimi ve Tababet", *İstanbul Armağanı, Fetih ve Fatih*, İstanbul 1995, I, 253-271.

¹⁵ Ahmedî, *İskender-nâme*, İnceleme-Tıpkıbasım, İ. Ünver nşr., Ankara 1983; G. Kut, "Ahmedî", *DİA*, II, 164-167.

¹⁶ N. S. Banarlı, *XV. Asır Anadolu Şairlerinden Ahmedî'nin Osmanlı Tarihi: Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman ve Cemşid ü Hurşid Mesnevîsi*, İstanbul 1939; Ahmedî, *age*, Çiftçioğlu N. Atsız, *Osmanlı Tarihleri* (içinde), İstanbul 1949, I, 3-35.

ayrıca ansiklopedik eserlere de ilgi duyulmaya başlanmış ve bazı eserler Türkçeye çevrilmiştir¹⁷.

II. Murad devrinde Osmanlı ülkesinde ilim ve sanat faaliyetlerinin ilgi çekecek ölçüde gelişmeye başladığı görülür¹⁸. İlim, kültür ve sanata değer veren II. Murad, bizzat şiir¹⁹ ve musiki sanatı ile meşgul olmuştur. O, bilgin, şair ve musikişinasları sarayında toplayarak onları himaye ve teşvik etmiş, çevresinde adetâ akademik bir kurul oluşturmuştur. Bu devirde telif ve tercüme yoluyla Türk kültürüne kazandırılan eserlerin önemli bir bölümü doğrudan onun emir ve teşvikleriyle meydana gelmiştir. Arap ve Fars diliyle yazılmış kimi eserlerin Türkçeye çevirilerinin yapılması²⁰ Türk kültürünün gelişmesi bakımından oldukça yararlı olmuştur. Dinî, edebî, tarihî, ahlâkî eserlerle, siyâsetnâmeler, menâkıbnâmeler, musikiye dair eserler ve lûgat çalışmaları, sözün özü ilmin çeşitli disiplinlerinde yapılan telif ve tercüme faaliyetleri, Osmanlı ilim ve kültür hayatının II. Murad devrinde ulaştığı seviyeyi gösterir. Onun zamanında mensur yahut nazım nesir karışık çok sayıda telif veya tercüme eserler yazılmış olup, bunların yirmi biri padişaha ithaf olunmuştur²¹. Bunlar arasında pozitif ilimlere dair eserlerin yer almaması ilgi çekicidir. Ayrıca bu dönemde tasavvufî akımlar da önemli ölçüde ilerleme kaydetmiştir.

II. Murad saltanatında Osmanlı medreselerindeki akademik kadroda Mısır, İran, Türkistan ve Kırım gibi ilim merkezlerinden gelen tanınmış bilginler de yer almaktaydı. Osmanlı ülkesinden ilim meraklısı bazı kişiler ise yüksek öğrenimlerini İslâm âleminin önde

¹⁷ Meselâ, Yazıcıoğlu Ahmed Bican'ın *Acâibü'l-Mahlukat ve Dürr-i Mekkûn* adlı eseri Türkçeye çevrilmiştir. Fazla bilgi için bk. A. Kazancıgil, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, İstanbul 1999, s. 69 vdd.; Adıvar, *age*, s. 23.

¹⁸ II. Murad devrindeki ilmî ve kültürel faaliyetler için bk. N. Azamat, *II. Murad Devri Kültür Hayatı*, (basılmamış Doktora tezi), İstanbul 1996.

¹⁹ II. Murad'ın şairliği için bk. Â. Çelebioğlu, *Türk Mesnevî Edebiyatı (Sultan II. Murad Devri) (824-855/1421-1451)*, İstanbul 1999, s. 148 vd.

²⁰ Bunun için bk. R. Şeşen, "Onbeşinci Yüzyılda Türkçeye Tercümeler", *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (1991), s. 213-232.

²¹ Â. Çelebioğlu, *Türk Mesnevî Edebiyatı*, s. 148-152.

gelen ilim merkezlerinden biri olan Kahire'de yapmışlardır²². Yerli ve yabancı bilim adamlarından meydana gelen bu seçkin akademik kadronun, boşalan kadrolar doldurulup daha da genişletilerek, Fatih dönemine intikal ettiğini unutmamak gerekir.

II. Murad devri, Türk tarihçiliği bakımından bir dönüm noktası teşkil eder. Osmanlı tarihinin temel kaynaklarından olan *tarihî takvimlerle*²³, Türkçe kronikler yanında özel bir değer taşıyan *gazavat-nâme*²⁴ ve *fetihnâme*²⁵ türünden eserlerin ilk örneklerinin, daha fazla gecikmeden bu dönemde ortaya çıkmış olması, Osmanlı tarih yazıcılığının²⁶ bundan sonraki gelişmesine önemli ölçüde katkı

²² Azamat, *II. Murad Devri Kültür Hayatı*, s. 194 vd.

²³ *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, haz. O. Turan, Ankara 1984²; *Osmanlı Tarihine Ait Takvimler I*, haz. N. Atsız, İstanbul 1961; V. L. Ménage, "Sultan II. Murad'ın Yıllıkları", *Tarih Dergisi*, XXXII (1983).

²⁴ Meselâ bk. H. İnalçık-M. Oğuz, *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân (İzladi ve Varna Savaşları, 1443-1444, Üzerinde Anonim Gazavât-nâme)*, Ankara 1978.

²⁵ A. Erzi, "Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar, II. Murad'ın Varna Muharebesi Hakkında Fetihnâmesi", *Bellekten*, XIV/56 (1950), s. 595-647.

²⁶ Osmanlı tarihçileri ve eserleri ile Osmanlı tarih yazıcılığı hakkında genel olarak bk. Necip Âsım [Yazıksız], "Osmanlı Tarih-nüvisleri ve Müverrihleri", *TOEM*, I (1910), s. 41-52; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul 1334, 1338, 1343 (sad. A. F. Yavuz-İ. Özen, I-III, İstanbul 1972, 1975; F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927 (çev. C. Üçok, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara 1982); Köprülüzâde M. Fuad, "Osmanlı Tarihçileri", *TM*, II (1928), s. 564-565; A. Kurat, "Bizansın Son ve Osmanlıların İlk Tarihçileri. Türklerin 1446'da Mora'yı haraca bağlamalarına ait Bizans ve Osmanlı-Türk kaynaklarında verilen malumatın mukayesesi", *TM*, III (1935); N. Tefvik, *XV. Asır Tarihçileri* (basılmamış mezuniyet tezi, İ. Ü. Merk. Ktp., tez nr. 143), İstanbul 1932; C. Önem, *XVII. Yüzyılın Ortasına Kadar Osmanlı Türk Tarihçiliğine Genel Bir Bakış* (basılmamış mezuniyet tezi, İ. Ü. Merk. Ktp., tez nr. 345), İstanbul 1937; H. İnalçık, "The Rise of Ottoman Historiography", *Historians of the Middle East*, Londra 1962, s. 152-167; Ş. Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Bellekten*, XXXV/140 (1971); V. L. Ménage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, IX (İstanbul 1978); M. Orhan Bayrak, *Osmanlı Tarih Yazarları*, İstanbul 1982; B. Kütükoğlu, "Vekayinüvis", *İA*, XIII (1988), s. 271-287; N. Öztürk, "XV. Yüzyıl Osmanlı Tarihçileri ve Eserleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi (TDTD)*, Sayı 25 (1989); a. mlf, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Tarihçileri ve Eserleri", *TDTD*, Sayı 26 (1989); a. mlf, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Tarihçileri ve Eserleri", I-II, *TDTD*, Sayı 32-33 (1989); F. Başar, "XV. Asır Osmanlı Müverrihleri ve Eserleri", *Tarih ve Medeniyet (TVM)*, Sayı 37; a. mlf, "Osmanlı Tarih Yazıcılığında Kâtip Çelebi Asrı", *TVM*, Sayı 39; a. mlf, "Ünlü

sağlamıştır. Ayrıca, Oğuz geleneğinin günümüze taşınmasını sağlayan Yazıcı-zâde Ali'nin *Tarih-i Âl-i Selçuk'u*²⁷ ile Kâşifi'nin *Gazânâme-i Rûm'u*²⁸ da bu padişah zamanında yazılmıştır.

Cihangirlik ülküsü, siyasî ve askerî başarıları²⁹, teşkilâtçılığı ve kanun koyuculuğu³⁰ ön plâna çıkan Fatih Sultan Mehmed aynı zamanda ilim, kültür ve sanat dostudur³¹. Kendisi de şair olan Fatih şiirlerinde *Avnî* mahlasını kullanmıştır³². Fatih'in âlimlere, sanatkârlara verdiği destek ve değer dolayısıyla İstanbul onun zamanında, Doğu-Batı kültür ve medeniyetinin en önemli merkezi konumuna gelmiştir. Onun çevresi Molla Gürani³³, Hoca-zâde, Molla Hüsrev, Hızır Bey³⁴, Molla Yegan, Ali Kuşçu (ö. 1474)³⁵,

Vekayinameci Naima ve Muasırları”, *TVM*, Sayı 4; a. mlf, “Tarihimizin XIX. Yüzyıl Kaynakları”, *TVM*, Sayı 44; a. mlf, “Ahmed Cevdet Paşa ve Muasırları”, *TVM*, Sayı 46; H. Albayrak, “Tarih-i Osmani Encümeni'nin Osmanlı Tarihi Yazma Serüveni”, *Tarih ve Toplum*, VII/42 (1987); Z. Arıkan, “Tanzimat'tan Cumhuriyete Tarihçilik”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, VI, 1584-1594; İ. Ortaylı, “Osmanlı Tarihyazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler”, *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Ankara 1986, s. 419-429; M. İpşirli, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Osmanlı/Bilim*, Ankara 1999, VIII, 247-256; N. Öztürk, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı Üzerine”, *age*, VIII, 247-256.

²⁷ Eserin yazmaları için bk. TSMK, Revan Ktp., nr. 1390, 1391, 1392.

²⁸ İ. Ü. Merk. Ktp., FY, nr. 1388.

²⁹ S. Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, Ankara 1985².

³⁰ H. İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş”, *SBFD*, XIII/2 (1958), s. 102-126; A. Özcan, “Fatih Devri Kanunlaştırma Hareketleri”, *İstanbul Armağanı*, I, 153-160.

³¹ S. Mülâyim, “Kültür ve Sanatta Fatih Devri”, *İstanbul Armağanı*, I, 137-142; a. mlf, “Fatih Devri Kültür ve Sanat Hayatı Bibliyografyası”, *age*, I, 273-282.

³² İ. Pala, “Şair Fatih”, *İstanbul Armağanı*, I, 283-322. Bu yazının sonunda, *Avnî Divânı'nın* Millet Ktp., Ali Emîri Manzum Eserler nr. 305'teki yazmasının tıpkıbasımı yer almaktadır.

³³ A. Ateş, “Molla Gürani”, *İA*, VIII, 406-408

³⁴ S. S. Yavuz, “Osmanlı İlim Hayatında Bir Bürokrat: Hızır Bey (1407-1459)”, *Osmanlı/İlim*, VIII, 97-101; M. S. Yazıcıoğlu, “Hızır Bey”, *DİA*, VII, 414.

³⁵ C. Aydın, “Ali Kuşçu”, *DİA*, II, 408-410. Ali Kuşçu Farsça yazdığı *Risâle fi'l-hey'e* adlı astronomiye dair eserini *Fethiye* adıyla ve yine Farsça yazdığı *Risâle fi'l-hisâb* isimli eserini *Risâle-i Muhammediye* adıyla Arapçaya çevirerek Fatih'e sunmuştur (Adivar, *age*, s. 34 vd.).

Akşemseddin³⁶ ve Sinan Paşa³⁷ gibi devrin en tanınmış akademisyenleriyle örülmüştü³⁸. Fatih yalnız İstanbul'da değil, ordunun başında sefere çıktığında bile kimi bilginleri beraberinde götürerek ilmî sohbet ve tartışmalardan kopmamıştır.

Fatih'teki buecessüs ve öğrenme isteği, fetihten sonra İslâm dünyasında bilgisi ve ilmiyle şöret olmuş kişileri sarayında toplamaya götürmüştür. Fatih'in bilgiye ve bilgine verdiği önem, Türkistan'dan İstanbul'a getirttiği matematik ve astronomi âlimi Ali Kuşçu'ya karşı gösterdiği itibardan da anlaşılmaktadır. Padişah, Ali Kuşçu'ya oldukça cömert davranmış ve her menziline 1000 akça yolluk takdir etmiştir. Adı geçen bilginin İstanbul'a gelmesiyle matematik ve astronomi Osmanlı ülkesinde, geçmişe göre önemli ölçüde gelişme göstermiştir³⁹. Fatih zamanının tanınmış matematikçilerinden birisi de İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'in oğlu ve daha çok *Tazarru'nâme*'si ile tanınan Yusuf Sinan Paşa'dır⁴⁰.

Fatih Sultan Mehmed'in Türk-İslâm bilginleri yanında, Batılı bazı bilgin ve sanatçıları da sarayında toplamış olması ilgi çekicidir⁴¹. Nitekim onun, Yunan filozoflarının Arapça ve Farsçaya çevrilmiş felsefî eserlerini incelediğini, öğrenmek ve bilgisini genişletmek için felsefî konuları iyi bilen uzmanları öğretmen olarak yanına aldığını biliyoruz. Arapça ve Farsçanın yanı sıra Slavca, Rumca da bildiği söylenen Fatih, görüldüğü gibi yalnız İslâm kültürüne ilgi duymakla kalmamış, aynı zamanda özellikle İstanbul'u fethettikten sonra Bizans kültürüne, Avrupa tarihine ve sanatına da büyük alâka duymuştur. Onun yanında Lâtince ve Yunanca bilen iki hekimin sürekli bulunduğu ve bunların kendisine eskiçağ tarihini öğrettiği bilinmektedir. Fatih'in kütüphanesinden çıkan eserler arasında

³⁶ O. F. Köprülü-M. Uzun, "Akşemseddin", *DİA*, II, 299-302; *Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, tarihsiz), 240 s.

³⁷ H. Mazıoğlu, "Sinan Paşa", *İA*, X, 666-670.

³⁸ Fatih devri âlimleri ve Fatih'in hocalarıyla ilgili toplu bilgi için bk. H. Algül, *İstanbul'un Fethi ve Fatih*, İstanbul 1981, s. 135 vdd. ; R. Ahmet Sevengil, *Fatih Devrinde Âlimler, Sanatkârlar ve Kültür Hayatı*, İstanbul 1956.

³⁹ Adıvar, *age*, s. 41.

⁴⁰ Sinan Paşa, *Tazarru'nâme*, M. Tulum nşr., İstanbul 1971.

⁴¹ O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1978, II, 384 vd.

coğrafyaya dair kitapların bulunması onun bu ilme de ilgi duyduğunu göstermektedir⁴². Cihangirlik davası güden Fatih gibi bir padişahın, en azından çağının dünya devletlerini tanımak için coğrafya ilmi⁴³ ile ilgilenmesi bizce çok tabiidir.

Fatih devrinde büyük gelişme gösteren ilimlerden biri de tıptır. Bu dönemin dünya çapındaki büyük hekimi Şerefeddin Sabuncuoğlu (ö. 1470) olup en önemli eseri *Cerrahnâme-i Hâniye*'dir. Diğer bazı tanınmış hekimler Altıncı-zâde (idrar yolu hastalıkları ile uğraşmış), Şükrullah Şirvanî (tarihçi), Hoca Ataullah, Hekim Lârî, Ahî Çelebi ile Fatih'in çok güven duyduğu, bu yüzden önce hekimbaşılığa, sonra da vezir ve veziriâzamlığa yükselttiği, aslen İtalyalı bir Musevi olan Yakup Paşa'dır⁴⁴.

Fatih zamanında kurulmuş olan hekimbaşılık 1860'lara kadar önemini korumuştur. Osmanlı devletinde önceleri yalnız padişah ve ailesinin tedavilerini üstlenen bu kurum, zamanla sağlık bakanlığı gibi çalışan bir kurum haline gelmiştir. Hekimlerin imtihandan geçirilerek hastahanelerde görevlendirilmeleri ya da görevden alınmaları gibi yetki ve sorumlulukları olan hekimbaşılığın çeşitli

⁴² Adıvar, *age*, s. 27. Adıvar'ın verdiği bilgiye göre, Fatih, 1464 yılında Venediklilerle yaptığı bir savaşı kazandıktan sonra İstanbul'a dönmüş ve ordu yorgun olduğu için, 1464-65 kışını yeni yaptırdığı *Yeni-Saray*, yani *Topkapı Sarayı*'nda geçirmiş ve bu esnada Bizanstan kalan eserler arasında yer alan Batlamyus (Ptolemaios)'un coğrafya eserini Amirutzes'e Arapçaya tercüme ettirmiş ve bununla meşgul olmuştur (s. 28). Coğrafyanın dışında pozitif ilimlere dair Fatih'in kütüphanesinde bir çok eser bulunmuştur. Bunlar arasında Euklidis geometrisi, Yunanlı yazarlara ait astronomi eserleri, Aristo'ya ait *Olma ve Bozulma* üzerine bir eser, zooloji kitabı, Homeros'un *Iliada'sı*, bazı filozofların hayatı üzerine Yunanca yazmalar sayılabilir. Amirutzes'in oğlu Arapçayı öğrendikten sonra İncil'i Arapçaya tercüme etmiştir. 1465 yılında baba-oğul Fatih'in emriyle bir dünya haritası hazırlamışlar ve haritadaki yer isimleri Arapça ve Rumca yazılmıştır.

⁴³ R. Şeşen, "Osmanlılarda Coğrafya", *Osmanlı/Bilim*, VIII, 321-325; O. Gümüşçü, "Osmanlılarda Coğrafya Biliminin Doğuşu ve Gelişimi", *age*, VIII, 334-343.

⁴⁴ A. Kazancıgil, "Fatih Devri İlmî Hayatı İçinde Tıp Eğitimi ve Tababet", *İstanbul Armağanı*, I, 253-271.

zamanlarda listeleri yapılmıştır⁴⁵. Hekimbaşı, idarî statü bakımından Bîrûn halkından idi⁴⁶. Fatih devrinde müsbet ilimlere karşı duyulan bu ilgi ve eğilim, ne yazık ki onun ölümünden sonra giderek azalmıştır.

Fatih Sultan Mehmed geniş düşünen bir padişah'tı. İtalyan ressamalarını getirterek resmini yaptıran Fatih⁴⁷, İstanbul'u bilim, sanat ve düşüncenin canlı şekilde gelişip yükselebileceği bir ilgi odağı haline getirmeyi hedeflemiş ve bunda da önemli ölçüde başarılı olmuştur. Onun, yerli-yabancı ilim ve sanat adamlarına büyük değer vermesi, onları ödüllendirmesi, ilim merkezleri arasındaki akademik yolculukları canlandırmıştır. İlim, sanat ve düşünce hayatının her alanındaki bu yoğun faaliyet ve gelişmeler Fatih devrine damgasını vuran özelliklerden biri olmuştur. Bu nedenle Fatih'e, ilimde, sanatta, düşüncede Osmanlı ülkesinde Rönesans hareketini başlatan padişah gözüyle bakılabilir.

Fatih'in ilim ve kültürün taşıyıcısı olan bilginlere verdiği değer sonucu, ilmin her dalında olduğu gibi, tarihçilikte de azımsanamayacak ölçüde ilerlemeler olmuştur. Tarih yazma faaliyetinin birdenbire canlılık kazandığı bu dönemde Farsça, Arapça ve Türkçe olarak dünya tarihi içinde ya da başlı başına Osmanlı devleti tarihini anlatan eserler yazılmıştır. Bunlar arasında Şirvanlı Şükrullah'ın Farsça yazdığı *Behcetü't-tevârih*'i⁴⁸, Karamanlı Nişancı

⁴⁵ Kazancıgil, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, s. 86 vd. Bu eserde (s. 87-88), A. H. Bayat'ın, "Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık ve Hekimbaşılar", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, IX, (İstanbul 1998), adlı yazısındaki liste de yer almaktadır.

⁴⁶ Daha fazla bilgi için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Saray Teşkilâtı*, Ankara 1984², s. 364-368.

⁴⁷ Bilindiği gibi bu ressamların en tanınmış meşhur Venedikli ressam Gentile Bellini'dir. Onun, 1479-80 yıllarında İstanbul'a gelerek, *Saray'da* yaşayıp Fatih'in resimlerini yaptığı bilinmektedir (Londra'da National Gallery'de). Ayrıca Fatih, Veronalı ressam ve madalyacı Matteo D'Patsi'yi Venedik cumhuriyetinden istemiş ve onun bu isteği kabul edilmiştir (Adıvar, *age*, s.34).

⁴⁸ Th. Seif, "Der Abschnitt über die Osmanen in Şükrullah's persischer Universalgeschichte", *MOG*, XXI-XXII (1925); Atsız nşr., *Osmanlı Tarihleri* (içinde), İstanbul 1949, I, 37-76 (Burada, Şükrullah'ın hayatı ve eserleri, çeviri metin, metne ait açıklamalı notlar, kronoloji ve dizin yer almaktadır); A. Demiroğlu, "Behcetü't-tevârih", *DİA*, V, 349-350.

Mehmed Paşa'nın Arapça yazdığı *Osmanlı Sultanları Tarihi*⁴⁹, Enverî'nin manzum *Düstûr-nâme'si*⁵⁰, Tursun Bey'in *Tarih-i Ebü'l-Fethi*⁵¹ ile, Bizans tarihçisi Kritovulos'un Fatih devrini anlatan eseri⁵² belli-başlı olanlarıdır. Osmanlı devletinin kuruluşundan başlayarak, müellifin kendi zamanına kadar geçen siyasî-askerî vb. olayları kronolojik bir düzen içinde anlatan ve sadece Osmanlı tarihini konu edinen ilk tarih eserinin bu dönemde yazıldığını biliyoruz. Nitekim, Karamanî Nişancı Mehmed Paşa'nın anılan eseri bu güzel geleneğin ilk örneğidir. Bu türde yazılan tarihlerin en zengin örneklerini II. Bayezid devrinde görüyoruz.

Buraya kadar verilen bilgiler ışığında II. Murad devrine göre oğlu Fatih döneminde Osmanlı ilim ve kültür hayatının daha parlak olduğu görülüyor. Meselâ, II. Murad zamanında *ulemâ* 31, *meşâyih* 8, *suara* 14 iken, bu sayı Fatih devrinde sırasıyla 54, 24 ve 32 olmuştur. Üstelik verilen bu rakamlara yabancı tarihçilerle, Fatih'in sarayında bulunan Batılı hekimler ve sanatkârlar dahil değildir. Ayrıca, II. Murad devrinde hiçbir hekim adı geçmezken, Fatih zamanında bir kısmı yurt dışından gelen toplam 10 hekim bulunmaktadır. İslâm ülkelerinin önemli ilim merkezlerinden en ünlü bilginler gelmiş olduğundan, bunun sıradan bir sayı üstünlüğü olarak değerlendirilemeyeceği pek açıktır. Daha çok siyasî-askerî kudreti ve gerçekleştirdiği geniş çaptaki fetih hareketleriyle ün yapan Fatih'in ilme ve onun temsilcileri olan âlimlere büyük değer verdiğini XVI. yüzyıl tezkirecilerinden Sehî Bey (ö. 1548) ve çağdaşı Latîfî (ö. 1582) de

⁴⁹ Çev. İ. Hakkı Konyalı, *Osmanlı Tarihleri* (Atsız nşr.), İstanbul 1949, I, 343-362.

⁵⁰ *Düstûr-nâme-i Enverî*, M. Halil [Yınanç] nşr., İstanbul 1928; *Düstûr-nâme-i Enverî: Medhal*, M. Halil, İstanbul 1930; *Le Destan d'Umur Pacha*, çev. Melikoff Sayar, Paris 1954; A. Özcan, "Düstûrnâme-i Enverî, *DİA*, X, 49-50.

⁵¹ Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, Mehmed Ârif nşr., *TOEM* ilâvesi, İstanbul 1330; *age*, haz. M. Tulum, İstanbul 1977; H. İncalcık-R. Murphey, Tursun Beg, *The history of Mehmed the Conqueror*, Chicago 1978; H. İncalcık, "Tursun Beg, Historian of Mehmed the Conqueror's Time", *WZKM*, LXIX (1977), s. 55-71; M. Tulum, "Tursun Bey", *DİA*, X, 6-7.

⁵² Kritovulos, *Tarih-i Sultan Muhammed Hân-ı Sâni*, trc. Karolidi Efendi, İstanbul 1328.

doğrulamaktadır⁵³. Sözün kısası, kendisinden önceki döneme göre Fatih çağında çeşitli ilimler, özellikle pozitif ilimlerden *matematik*, *astronomi* ve *tıp* kayda değer bir gelişme göstermiştir. Ayrıca, ilim adamları çeşitli konuları akademik anlamda tartışabilmiş, hatta kimi zaman bu tartışmalar bizzat padişahın huzurunda ve onun başkanlığında yapılmıştır.

Fatih'ten sonra Osmanlı tahtına oturan oğlu II. Bayezid (ya da *Bayezid-i Velî*) devrinde siyasî-askerî alanda çok önemli başarılar elde edildiği ileri sürülemez. Bununla birlikte, büyük bir güç haline gelen devletin sağlamaştırılması, Avrupa'daki toprak kazancı, kara ordusu yanında teknik üstünlüğü olan bir deniz gücünün⁵⁴ kurulması gibi yararlı işler yapılmıştır. Daha da önemlisi, II. Bayezid saltanatı Osmanlı ilim ve kültür hayatı için özel bir kazanç getirmiştir. II. Bayezid, Osmanlı padişahlarının âlim ve şairlerindedir. *Adlî* mahlası ile Türkçe ve Farsça şiirler yazmıştır. Kendisine sunulan eserleri okumak ve eser sahiplerini ödüllendirmek âdeti idi. Otuzu aşkın şair ve bilgine maaş bağlamıştır⁵⁵. II. Bayezid'in ilim ve sanat adamlarına karşı cömert davranması Osmanlı ülkesinde ilmin gelişmesine hız kazandırmış ve bunun sonucunda daha iyisini yazma noktasında adetâ bir rekabet ortamı meydana gelmiştir.

⁵³ Sehî Bey bu konuda şunları söylemektedir: “*Her cins latîfeye hâyil ve her nev’ hünere mâyil. Husûsâ ehl-i ilm tâyifesine bir mertebede râğbet ve bir vechile iltifât iderdi ki, bir pâdişâh dahı itmemişdür... Bu sebeb ile her kişi ilme tâlib ve râğb olup okumağa canlar virürdi...*” (Sehî Beğ, *Heşt Bihişt, Sehî Beğ Tezkiresi*, İnceleme-Tenkidli Metin-Dizin, G. Kut nşr., Harvard 1978, s. 96 vd.). Latîfî ise şunları yazmaktadır: “*Ol ahd u asırda olan cem’iyyet-i ulemâ ve kesret-i fukahâ ve fuzalâ bir pâdişâhın asrında dahı vâkı’ olmuş değıldür... her kanda bir âlim-i mütebahhir ve müteferrid varise, eğer diyâr-ı Hind’de ve ger vilâyet-i Sind’de hezâr ikrâm ve iltifâtla yolunda bezli mâl ü menâl idüp, menâsıb-ı aliyye ve merâtib-i ma’âliyye birle istimâletler virüp bi’z-zarûre her birine vedâ’-i vatan ve terk-i mesken itdürmiş*” (Latîfî, *Tezkire-i Latîfî*, İstanbul 1314, s. 61 vd.). Sehî ve Latîfî’deki bu değerlendirmelerin de yer aldığı ve Fatih devrini birçok yönleriyle ele alan şu kapsamlı ve değerli araştırmaya bakılabilir. G. Tekin, “Fatih Devri Edebiyatı”, *İstanbul Armağanı*, I, 161-233.

⁵⁴ H. J. Kissling, “Betrachtungen über die Flotten Sultan Bâyezids II.”, *Saeculum*, XX (München 1969), s. 35-43. Bu makalenin müellifi tarafından yapılan Türkçe tercümesi için bk. “İkinci Sultan Bayezid’in Deniz Politikası Üzerine Düşünceler (1481-1512)”, *Türk Kültürü*, VI/84 (1969), s. 849-906.

⁵⁵ *İA*, II, 396 vd.

II. Bayezid devrinde *matematik*, *astronomi* ve *tıp* alanındaki gelişmeler, babası Fatih devrindeki parlaklıkta olmasa bile devam etmiş, çeşitli ilimlerde eser veren âlim sayısı artmıştır. Bu dönemde matematikte Hayreddin ile öğrencisi Pir Mahmud, matematikçi ve astronom Muzaffereddin Şirazî ve yine ünlü matematikçi ve astronom Mirim Çelebi önemli isimlerdir. Tıpta ise İzmitli Muhyiddin Mehmed, Hacı Hekim, hekimbaşı Ahi Çelebi⁵⁶ ve Cerrah İbrahim mesleklerinde tanınmış kişilerdir.

II. Murad zamanında temelleri atılan Türk tarihçiliği gelişmesini sürdürerek II. Bayezid devrinde çok önemli bir yere gelmiştir. Türk tarih yazımında altın çağın başlangıcı sayılan bu devirde dil, şekil, üslup, muhteva ve tür bakımından, daha sonra yazılacak tarihlere örnek teşkil edecek bir gelişme görülmektedir. Birbirinden güzel eserlerin ortaya çıktığı bu zamanda tarih yazımının sistematik bir hâle getirildiğini ve böylece sağlam bir temele oturtulduğunu görüyoruz. O, âlim tarihçilerden İdris-i Bitlisî (ö. 1521) ve Kemal Paşa-zâde (İbn-i Kemal, ö. 1534)'ye Osmanlı tarihini doğru ve anlaşılır bir dille yazmaları görevini vermiştir. İdris-i Bitlisî'nin Farsça yazdığı *Heşt-Bihîşt*⁵⁷ ile, Kemal Paşa-zâde'nin Türkçe yazdığı *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı⁵⁸ daha sonraki tarihçilerce model olarak kabul edilmiştir.

Osmanlı padişahlarının siyasî ve askerî faaliyetleri ile, ilmî, dinî, sağlık ve sosyal gayelerle yaptıkları kurumları ve diğer olayları kronolojik bir düzen içinde anlatan ve çoğu Türkçe olan tarihî eserler genel olarak "*Tevârih-i Âl-i Osman*" (Osman-oğulları tarihi/Osmanlı hanedanı tarihi/ Osmanlı tarihi) olarak adlandırılır. Bu dönemde yazarı bilinen bilinmeyen pek çok tarih eseri kaleme alınmıştır.

⁵⁶ A. H. Bayat, "Ahî Çelebi", *DİA*, I, 528-529.

⁵⁷ Hayatı ve eseri için bk. Babinger, *age* (Üçok), s. 51-55; Cl. Huart, "İdris Bitlisî", *İA*, V/2, 936; A. Özcan, "Heşt Bihîşt", *DİA*, XVII, 271-273; C. H. Fleischer, "Bidlisi", *Encyclopaedia Iranica*, IV, 76; M. Bayraktar, *Bitlisli İdris*, Ankara 1991.

⁵⁸ On *Defterden* ibaret olan *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın Ş. Turan tarafından yayınlananları *I. Defter* (1991²); *II. Defter* (1983), *VII. Defter* (1957)lerdir. *VIII. Defter*, haz. A. Uğur, Ankara 1997; *X. Defter*, haz. Ş. Severcan Ankara 1996.

Yazarı bilinenlerden en önemlileri olarak Âşık Paşa-zâde⁵⁹, Mevlânâ Mehmed Neşrî⁶⁰, Oruç b. Âdil⁶¹, Behiştî⁶², Mevlânâ Rûhî Çelebi⁶³, Kemal⁶⁴, Kıvâmî⁶⁵, Mehmed b. Hacı Halil el-Konevî⁶⁶ ve Bayatlı Mahmud-oğlu Hasan⁶⁷ sayılabilir.

Sözü edilen Osmanlı tarihleri arasında özellikle Neşrî'nin eseri, *Âşık Paşa-zâde Tarihi*'nin sağlam bir versiyonu olması bakımından

⁵⁹ Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, nşr. Âli Bey , İstanbul 1332 (kuruluştan 1502 yılına kadar); F. Giese, *Die altosmanische Chronik des Aşık Paşa-zade*, Leipzig 1929, Osnaburg 1972 (1492 tarihine kadar). Eserin üçüncü neşri Ç. N. Atsız (*Osmanlı Tarihleri* içinde), İstanbul 1949, I, 77-318) tarafından yapılmış olup, bu çalışmada daha önceki iki yayın karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Ayrıca Atsız tarafından *Aşık Paşa-oğlu Tarihi* (İstanbul 1970) adı altında tekrar yayınlanmıştır. Müellif ve eseri için ayrıca bk. A. Özcan, "Âşıkpaşazâde", *DİA*, IV, 6 vd.

⁶⁰ Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-nümâ*, I-II, F. R. Unat-M. A. Köymen nşr., Ankara 1987². Eser, Köymen tarafından *Neşrî Tarihi* (I-II, Ankara 1988) adı altında tekrar yayınlanmıştır. *Cihân-nümâ*'nın iyi bir nüshası F. Taeschner tarafından faksimile olarak neşredilmiştir (Leipzig 1951, 1955, I, II). Neşrî ve eseri hakkında ayrıca bk. V. L. Ménage, *Neshri's History of the Ottomans, the sources and development of the text*, SOAS, London Oriental Series vol. 16 (Oxford University Press, London 1964), XVI+86. Tanıtım ve değerlendirme için bk. H. İnalcık, *Belleten*, XXI/116 (1965), s. 667-672; F. R. Unat "Neşrî Tarihi Üzerinde Yapılan Çalışmalara Toplu Bir Bakış", *Belleten*, VII/25, s. 177-201.

⁶¹ F. Babinger, *Die frühosmanischen Jahrbücher des Uruç (Quellen des islamischen Schrifttums*, Hannover 1925). Yine Babinger tarafından hazırlanan detaylı bir düzeltme cetveli esere eklenmiştir: *Nachtrag zu den frühosmanischen Jahrbüchern des Uruçsch, Berichtigungen und Verbesserungen*, Hannover 1926. Babinger neşri ayrıca Atsız tarafından *Oruç Bey Tarihi* (İstanbul 1972) adı altında sadeleştirilerek ve sonuna Amasya nüshasının okunamayacak durumda olan fotokopisi ilâve edilerek yeniden yayınlanmıştır. Ayrıca bk. F. R. Unat, "Oruç b. Âdil", *İA*, IX, 418-419.

⁶² Hayatı ve eseri hakkında bk. H. Aksoy, "Behiştî Ahmed Sinan Çelebi", *DİA*, VI, 144 vd.

⁶³ *Ruhî Tarihi* (Oxford nüshası, değerlendirme, metnin yeni harflere çevirisi, tıpkıbasım ile birlikte), haz. Y. Yücel-H. E. Cengiz, Ankara 1992 (*Belgeler*'den ayrı basım).

⁶⁴ R. Anhegger, "Selâtinâmâ Müellifi Kemal", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV/4 (1952), s. 447-470. Kemal'in *Selâtin-nâmâ*'si tarafımızdan yayına hazırlanmış olup Tarih Kurumu tarafından basılmaktadır.

⁶⁵ Kıvâmî, *Fetihnâme-i Sultan Mehmed*, haz. F. Babinger, İstanbul 1955.

⁶⁶ Eserin kısa özeti için bk. R. Anhegger, "Mehmed b. Hacı Halil ül-Konevî'nin Tarihi-i Âl-i Osman'ı", *TD*, III-IV (1952), s. 51-56.

⁶⁷ Bayatlı Mahmud-oğlu Hasan, *Câm-ı Cem-Âyîn*, sad. Kırzioğlu Fahrettin, *Osmanlı Tarihleri* içinde, Atsız nşr.) İstanbul 1949, I, 372-400.

değerlidir. Kuruluş yıllarına ait nakledilen pek çok rivayet bu eserde standartlaştırılmıştır. Neşri'nin kendisinden sonraki tarihçilere tesiri büyük olmuştur. *Cihân-nümâ* Türkçe yazılan ilk dünya tarihi olması bakımından da ayrı bir değere sahiptir.

II. Bayezid devrinde yazarı bilinen tarihlerin dışında kimler tarafından yazıldığı bilinmeyen, yurt içi ve dışındaki kütüphanelerde çokça yazması bulunan anonim *Türkçe kronikler/vekayinâmeler* tarih kaynağı bakımından ayrı bir önem taşımaktadırlar⁶⁸. Kuruluş dönemine dair diğer Osmanlı tarihlerine göre farklı kimi bilgiler ihtiva eden anonim tevârihler⁶⁹, tarihî değerleri yanında, halk arasında eskiden beri yaşayan kimi inanç ve düşüncülerin, XV. yüzyıl Türk toplumunda yaşamaya devam ettiğini göstermeleri bakımından da ilgi çekicidirler. Söz konusu eserler, II. Bayezid devri ve öncesi kimi olaylarda görülen bazı rivayet boşluklarını doldurmaları dolayısıyla ayrıca bir önem ifade ederler. Nüsha sayılarının çokluğuna bakılırsa, yazıldıkları XV. yüzyılda kahvehanelerde, yeniçeri kışlalarında, sohbet meclislerinde büyük bir zevk ve heyecanla okundukları düşünülebilir. Bu kroniklerin kendi aralarında ve diğer yazarı bilinenlerle karşılaştırılarak, öncelikli kaynak ya da kaynakların ortaya çıkarılması problemi tam anlamıyla çözülebilmemiş değildir. *Tevârih-i Âl-i Osman* yazma geleneği her ne kadar daha sonraki yüzyıllarda devam etmiş ise de, bu özellikte yazılan tarih eserlerinin sayısı giderek azalmış, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren resmî tarihçilik, yani *vak'a-nüvislerin* yazdıkları eserler ön plâna çıkmıştır.

⁶⁸ Anonim Türkçe kroniklerin kaynak değerleri ve bunlar üzerinde yapılan çalışmalar için bk. N. Öztürk, "Anonim Tevârih-i Âl-i Osman'ların Kaynak Değerleri Hakkında", *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994 (baskıda). Ayrıca bk. F. Giese, *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, Teil I, Breslau 1922; Teil II, *Übersetzung*, Leipzig 1925. *Giese Anonimi*, N. Azamat tarafından *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman* (İstanbul 1992) adı altında yeni harflerle yayımlanmıştır.

⁶⁹ H. Adahoğlu, "Osmanlı Tarih Yazıcılığında Tevârih-i Âl-i Osman Geleneği", *Osmanlı/Bilim*, VIII, 286-292.

Aşağıdaki listede görüleceği üzere *Künhü'l-ahbâr'a*⁷⁰ göre, ilim ve sanat adamlarının genel toplamı II. Murad zamanında 53 iken, bu sayı II. Mehmed zamanında 120'ye ve II. Bayezid devrinde 140'a yükselmiştir. C. İzgi, Taşköprülü-zâde'nin *Şakaiku'n-Nu'mâniyye* ve zeyillerine dayanarak düzenlediği listede, aynı padişah dönemleri için toplam bilgin sayısını sırasıyla 40, 89 ve 100 olarak göstermektedir⁷¹. Nicelik bakımından durum bu olmakla birlikte, tarihçilik dışında, ortaya konulan her türden eserin niteliği konusunda düşünce belirtmemiz beklenemez. Tarih ilminde, II. Bayezid döneminde yazılanların gerek sayı gerek metod olarak, önceki devirlere göre daha ileri düzeyde olduğunu söyleyebiliriz. Vermiş olduğumuz listede, ilmin ve sanatın çeşitli kollarında eser vermiş *ulemâ*, *meşâyih*, *şuara* ve *etibbanın* sadece isimleri ile, nereli oldukları ve varsa şairlerin mahlasları gösterilmeğe çalışılmıştır.

Sonuç ve değerlendirme: İncelemeye konu olan üç padişah devrindeki yoğun denilebilecek ilmî ve kültürel faaliyetlerden anlaşılacağı üzere, kuruluş ve özellikle yükseliş devri Osmanlı padişahlarının askerî ve siyasî zaferlerini taçlandıran gücün başında, ilim ve sanata karşı duydukları yakın ilgi ile bunların temsilcilerine verdikleri değer gelir. Bu anlamda II. Murad, II. Mehmed ve II. Bayezid'in ülke kalkınmasının tek başına siyasî, askerî ve ekonomik güçle olamayacağını, dolayısıyla devletin çağın gereklerine uygun biçimde gelişmesi ve varlığını sürdürebilmesinde ilim, fikir ve sanat adamlarına ihtiyaç olduğu gerçeğini çok iyi kavradıkları görülüyor. II. Mehmed'den itibaren dünya devleti çapında siyasî, askerî, idarî, sosyal vb. alanlarda kurumlaşan, ilim ve sanatın çeşitli dallarında çokça eserin yazıldığı Osmanlı devleti, bu dinamizmi ve birikimleri sayesinde XVI. yüzyılda siyasî, askerî ve coğrafi üstünlüğü elde ederek, zamanın dünya devletleri sistemindeki saygın yerini almayı başardı.

⁷⁰ Liste, *Künhü'l-ahbâr*'ın Süleymaniye Ktp., Esad Ef. nr. 2162 (kısaltma E), Fatih nr. 4225 (kısaltma F), Nuruosmaniye Ktp., Nr. 3407 (kısaltma N)'deki yazmalarıyla, dipnot 2'de geçen Kayseri (kısaltma K)'deki yayına göre düzenlenmiş olup, nüshalar arasındaki önemsiz sayılabilecek farklılıklar dikkate alınmamıştır.

⁷¹ C. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 130.

Yükseliş çağında siyasî-askerî alanda elde ettiği bu başarıyı ilim, sanat ve fikir hayatında da gösteren Osmanlı devleti, ne yazık ki gücüne güç katan bu alandaki parlak gelişmesini aynı hız ve heyecanla devam ettirememiştir. Sistemin oturduğu ve iyi işlediği zamanlarda, eğitim-öğretim ve müfredat programları bilgili insan yetiştirmeyi hedeflemiş olduğundan akademik personel seçiminde titiz davranılırdı. Geleneğe dönüşen bu uygulama sayesinde ilim, kültür ve sanattaki yükseliş grafiği Kanunî devrinde zirveye ulaşmış; ancak aynı yüzyılda inişe geçmiştir. Kanunî'den sonraki dönemde, devletin birçok kurumlarında olduğu gibi, günümüzün akademik kurumları olan medreselerde de değişik sebeplerle bozulmalar olmuştur. Sonuçta gereken ölçüde ve nitelikte ilim, fikir ve sanat adamı yetişmemiş, dolayısıyla özellikle müsbet ilimlerde eser azlığı ve yetersizliği söz konusu olmuştur. Bu yüzden müteakip yüzyıllarda ilim, düşünce ve teknolojide çok hızlı gelişmelerin yaşandığı ve hemen her alanda yeni buluşların olduğu Avrupa ile Osmanlı devleti arasında büyük bir uçurum meydana gelmiştir. Buna karşılık, XV. yüzyılda sağlam bir zemine oturtulan Osmanlı tarihçiliği, dinî ve müsbet ilimlerle karşılaştırılamayacak ölçüde, üstelik kendisini yenileyerek devletin yıkılışına kadar gelişmesini sürdürmüş ve bol eserler vermiştir.

II. MURAD DEVRİ (1421-1451)

A. *Ulemâ* (E. 86^a-90^a/ F. 72^a-75^a/N. 87^a-91^a/K. s. 375-398)

1. Mevlânâ Yegân (Mevlânâ Muhammed b. Armağan)
2. Mevlânâ Muhammed Şâh (K: Mahmud Şâh) b. Yegân
3. Mevlânâ Yûsuf Balı (Balı: - E) b. Yegân
4. Mevlânâ Muhammed b. Neşrî
5. Mevlânâ Şerefeddin b. Kemâl Kırîmî
6. Mevlânâ Seyyid Ahmed b. Abdullah el-Kırîmî
7. Mevlânâ Seyyid (Seyyid: -K) Alâeddin Semerkandî
8. Mevlânâ Şemseddin Ahmed b. İsmâ'îl el-Gürânî
9. Mevlânâ Meceddin
10. Mevlânâ Hızır Beğ b. Celâleddin (Sivrihisarlı, *İlim Tağarcıĝı*)
11. Mevlânâ Şükrullah
12. Mevlânâ Tâceddin İbrâhim (*İbn Hatîb*)
13. Mevlânâ Hızır Paşa (K: Şâh) (Menteşeli)
14. Mevlânâ Muhammed b. Kadı-yı Ayasluğ
15. Mevlânâ Alâeddin Tûsî (Acemli)
16. Mevlânâ Hamza Karamanî
17. Mevlânâ b. Temcîd
18. Mevlânâ Seyyid Ali-i Acemî

19. Mevlânâ Seyyid Hasan b. Ali (Tokad'ın Gönük köyünden)
20. Mevlânâ Husam Tokadî (*Na'ibend-zâde*)
21. Mevlânâ İlyas b. İbrâhim (Sinoplu)
22. Mevlânâ İlyas b. Yahyâ b. Hamza-i Rûmî
23. Mevlânâ Muhammed b. Kadı-yı Manyas (F : İnas)
24. Mevlânâ Alâeddin Koçhisarî
25. Mevlânâ Kadı-yı Balat
26. Mevlânâ Bahşâyîş Fakih
27. Mevlânâ Muhammed b. Kudbeddin İznikî
28. Mevlânâ Fethullah Şîrvânî
29. Mevlânâ Şücâeddin İlyâs (*Müfred Şücâ' ve Şeyh-i Üsküb*)
30. Mevlânâ İlyâs Hanefî (N : -)
31. Mevlânâ Süleyman Çelebi

B. *Meşâyih* (E. 90^a-91^a/F. 75^a-76^a/N. 91^a-92^a/K. s. 398-404)

1. Şeyh Akbıyık
2. Şeyh Muhammed (Muhammed: - EN) eş-Şehir bi-Yazıcı-zâde)
3. Şeyh Ahmed b. Kâtib (*Ahmed-i Bicân*)
4. Şeyh Muslihiddin (*İmâm-ı Debbâgîn*)
5. Şeyh Pîrî Halife (Hamîdli)
6. Şeyh Tâceddin b. İbrâhim b. Yahşî Fakih (Manavgatlı)
7. Şeyh Hasan Hoca (Hoca: - E) (Karasilî)

8. Şeyh Velî (Velî: - E) Şemseddin
- C. *Şuara* (E. 91^a-93^b/F. 76^a-78^a/N. 92^a-94^b/K. s. 404-417)
1. Molla Hâkî (N : Hâlî) (Kastamonulu)
 2. Atâyî (Vezir İvaz Paşa'nın oğlu)
 3. Fahhârî
 4. Eşherü'l-Uşşâk Seyyid (Seyyid: - EN) Nesîmî (Latîfiye göre ismi İmâdeddin, *Nesîmî*)
 5. Şah Handan (Nesîmî'nin kardeşi, *Jülîde-mûy*)
 6. Kemâl Ümmî (Lârendeli)
 7. Hümâmî (İznikli)
 8. Mevlânâ (Mevlânâ: - EN) Şirâzî
 9. Mevlânâ (Mevlânâ: - EN) Şemsî
 10. Mevlânâ Hasan
 11. Molla (EN: Mevlânâ) Safî (Bursalı)
 12. Molla (N : -) Za'îfî (Gelibolu yöresinden)
 13. Molla Nedîmî
 14. Molla Ârif Ali (*Ârif Ali*)
- II. MEHMED DEVRİ (1451-1481)
- A. *Ulemâ* (E. 158^b-169^b/F. 131^b-141^a/N. 155^b-166^a/K. s. 707-751)
1. Mevlânâ Celâl b. Ferâmuz (*Mevlânâ Hüsrev*)
 2. Mevlânâ Hayreddin b. Halil b. Hacı Safâ
 3. Mevlânâ Muhammed (*Molla Zeyrek*)
 4. Mevlânâ Muslihiddin b. Yûsuf (*Hâce-zâde*)
 5. Mevlânâ Şemseddin Ahmed b. Mûsâ (*Hayâlî*)
 6. Mevlânâ Muslihiddin Kastallânî (*Molla-i Kestel*)
 7. Mevlânâ Muhyi's-Şehribân b. (bin: - K) el-Hatîb
 8. Mevlânâ Alâeddin Arabî (Haleb diyârından)
 9. Mevlânâ Abdülkerim
 10. Mevlânâ Hasan b. Abdüssamed (Samsunlu)
 11. Mevlânâ Muhammed b. Mustafa b. Hacı Hasan
 12. Mevlânâ Ali b. Muhammed Kuşcı
 13. Molla Şeyh Ali b. Mecdeddin (*Molla Musannifek*)
 14. Mevlânâ Sirâceddin Muhammed b. Ömer (b. Ömer: - E) el-Halebî
 15. Mevlânâ Derviş Muhammed b. (b. : - E) Hızır Şâh
 16. Mevlânâ İlyas
 17. Mevlânâ (N : Monla) Hâce Hayred-din Mu'allim-i Sultan Muhammed Han
 18. Mevlânâ Hamîdeddin b. Efdaleddin
 19. Mevlânâ Sinâneddin Yûsuf b. Hızır Beğ
 20. Mevlânâ Ya'kub Paşa b. Hızır Beğ
 21. Mevlânâ Ahmed Paşa b. Hızır Beğ
 22. Mevlânâ Muslihiddin
 23. Mevlânâ Abdülkadir (İspartalı)

24. Mevlânâ Ali b. Yûsuf el-Fenârî
25. Mevlânâ Hasan Çelebi b. Muhammed (E: Muhammed Şâh) el-Fenârî
26. Mevlânâ Muslihiddin b. Husâm
27. Mevlânâ Muhyiddin eş-Şehir bi-Ahayevn
28. Mevlânâ Kasım (*Kadı-zâde*)
29. Mevlânâ Muhyiddin b. Mağnisa
30. Mevlânâ Husam Hüseyin b. Hasan et-Tebrîzî (*Ümm-i Veled*)
31. Mevlânâ İbnü'l-Muarref (Balıkesirli)
32. Mevlânâ Muhyiddin (*Bîrâluca*)
33. Mevlânâ Bahâeddin b. Şeyh Lutfullah (EN: Şeyh Lutf)
34. Mevlânâ Sirâceddin (F : Tâceddin, derkenarda Sirâc)
35. Mevlânâ Muhyiddin (*Geliboluzâde*)
36. Mevlânâ Muhammed b. el Kelek (b. el-Kelek: - E) (*Molla Vildân*)
37. Mevlânâ (Mevlânâ: - K) Ahmed Paşa b. Veliyiddin
38. Mevlânâ İbrâhim b. Halil
39. Mevlânâ Muslihiddin b. Evhadeddin (Yarhisarlı)
40. Mevlânâ Yûsuf b. Hüseyin (*Molla Kirmastî*)
41. Mevlânâ Eşref-zâde (İznikli)
42. Mevlânâ Abdullah (Amasyalı)
43. Mevlânâ Hacı Baba (Tosyalı)
44. Mevlânâ Veliyiddin (E: Veli) (Karamanlı)
45. Mevlânâ Alâeddin
46. Mevlânâ Kara Sinan
47. Mevlânâ Muslihiddin b. (b. : - EFK) Zekerıyyâ b. (b. : - FK) Ay-toğmuş (Kara-manlı)
48. Mevlânâ Muslihiddin
49. Mevlânâ Karaca (EN: Kara) Ahmed
50. Mevlânâ Dinkoz (ismi Ahmed)
51. Mevlânâ Taşkun Halife
52. Mevlânâ Muslihiddin (*Bağal-i Ahmer*)
53. Mevlânâ Şemseddin (Aydınlı)
54. Mevlânâ Sirâc (F : derkenarda Hatib Sirâceddin)
- B. Etıbbâ* (E. 169^b-170^b/F. 141^a-141^b/N. 166^a-166^b/K. s. 751-754)
1. Hekim Kutbeddin (Acemli)
2. Hekim Şükrullah Şirvânî
3. Hâce Ataullah (Acemli)
4. Hekim Ya'kub
5. Nâdire
6. Acıbe
7. Garıbe
8. Mevlânâ Hekim Lârî (Acemli)
9. Hekim Arab (Diyâr-ı Arab'dan)
10. Mevlânâ Altuncı-zâde
- C. Meşâyih* (E. 170^b-178^b/F.141^b-148^b/N. 166^b-173^b/K. s. 755-786)
1. Şeyh Akşemseddin (Muhammed b. Hamza)
2. Şeyh Sa'dullah (E: Sa'deddin) b. Akşemseddin
3. Şeyh Fazlullah b. Akşemseddin

4. Şeyh Nurullah b. Akşemseddin 5. Şeyh Nasrullah b. Şemseddin 6. Şeyh Muhammed Nûru'l-Hudâ 7. Şeyh Muhammed Hamdullah b. Akşemseddin (K : Hamdeddin b. Şemsed-din) 8. Şeyh Abdülkadir b. Sa'deddin b. Akşemseddin (E: Şemseddin) 9. Şeyh Abdürrahim (N : Abdurrahman) (Karahisarlı, <i>Mısrî-zâde</i>) 10. Şeyh İbrâhim Tennûrî b. Sarrâf Hüseyin (Sivaslı) 11. Şeyh Hamza-i Şâmî 12. Şeyh Muslihiddin (<i>Attar-zâde</i>) 13. Şeyh Muslihiddin Vefâ (<i>Şeyh Vefâ</i>) 14. Şeyh Hacı Halife 15. Şeyh Sinan (Karakasabasından) 16. Şeyh Muslihiddin (Koca-ilili) 17. Şeyh Muslihiddin (İpsalalı) 18. Şeyh Muhyiddin (Koca-ilili) 19. Süleyman Halife 20. Şeyh İlâhî (Simavlı) 21. Dede Ömer Rûşenî (Aydınlı) 22. Şeyh Habîb-i Karamanî 23. Şeyh Mes'ûd 24. Meczûb-i Vâsılîn Çelebi Şeyh (Aksaraylı, <i>Çelebi</i>) <i>D. Şuara</i> (E. 178^b-183^b/F148^b-153^a/N. 174^a-179^a/K. s. 786-815) 1. Veliyüddin oğlu Ahmed Paşa (Bursalı) 2. Tûrâbî (Kastamonulu)	3. Senâyî' (Kastamonulu) 4. Câmî' (Kastamonulu) 5. Cemâlî (Karamanlı) 6. Molla Hamdi (Kastamonulu, <i>Hamdî Çelebi</i>) 7. Haydar (Sefer-i Hisarlı) 8. Harîrî (Bursalı) 9. Hafî (Edirneli) 10. Halîlî (Diyâr-ı Bekr'den)) 11. Dâ'î (Kastamonulu) 12. Dâ'î-i Diğeri (Bursalı) 13. Resmî (Bursalı) 14. Zeynep Hâtûn (Hâtûn: - E) (Kastamonulu) 15. Sa'dî (Sefer-i Hisarlı, <i>Cem Sa'dîsi</i>) 16. Şehrî Çelebi (Kastamonulu, <i>Cendereci-zâde</i>) 17. Şehrî Çelebi (Kastamonulu) 18. Şehdî 19. Sâfî (<i>Cezerî Kasımî</i>) 20. Dayfî (Bursalı) 21. <i>Adnî</i> Paşa (veziriâzam Mahmud Paşa) 22. Aşkî 23. Ulvî (Bursalı) 24. Kâtibî (Bursalı) 25. Gülşenî (Saruhanlı) 26. Kemâl-i Zerd (Bergamalı) 27. Lâlî (Tokatlı) 28. Melihî (Tokatlı) 29. Mehdî (Bursalı) 30. <i>Nişânî</i> (Karamanlı Mehmed Paşa) 31. Nizâmî (Konyalı) 32. Nûrî

- II. BAYEZİD DEVRİ (1481-1512)
- A. *Ulemâ* (E. 218^b-224^a/F. 184^b-190^a/N. 214^a-219^a/K. s. 974-1000)
1. Mevlânâ Muhammed b. İbrâhim b. Hasan (Niksarlı)
 2. Mevlânâ Ahı Yûsuf b. Cüneyd (Tokatlı)
 3. Mevlânâ Kasım Hatib b. Ya'kub (Amasyalı)
 4. Mevlânâ Sinâneddin Yusuf
 5. Mevlânâ Sinânü's-Şâ'ir
 6. Mevlânâ Şucâ'eddin İlyâs (*Usûlî Şucâ'*)
 7. Mevlânâ Şucâ'eddin İlyâs
 8. Mevlânâ Alâeddin el-Yegânî (N : - el)
 9. Mevlânâ Lutfullah Tokadî (*Molla Lutfi*)
 10. Mevlânâ İzârî (Germiyanlı)
 11. Mevlânâ Kivâmeddin Kasım b. Ahmed el-Cemâlî
 12. Mevlânâ Alâeddin Ali b. Ahmed el-Cemâlî
 13. Mevlânâ Abdurrahman b. Ali b. Müeyyed (Amasyalı)
 14. Mevlânâ Muslihiddin (*İbn-i Birgi*)
 15. Mevlânâ Muhammed b. Hasan-ı Samsunî
 16. Mevlânâ Seyyidi (Hamidli)
 17. Mevlânâ Seyyidi (Karamanlı)
 18. Mevlânâ Nûreddin (Karasili, *Sarıgürz*)
 19. Mevlânâ Seyyidi Muhammed b. Muhammed (Koca-ilili)
 20. Mevlânâ Karabalı (Aydınlı)
 21. Mevlânâ Abdurrahim (*Bâbek Çelebi*)
 22. Mevlânâ Salâhaddin (N : Muslihiddin) Mûsâ b. Efdaleddin
 23. Mevlânâ Muhyiddin (Acemli)
 24. Mevlânâ Yûsuf (Acemli)
 25. Mevlânâ Seyyid İbrâhim (Acemli)
 26. Mevlânâ Alâeddin (Çorumlu, *İmâm Ali*)
 27. Mevlânâ Mahmud b. Şeyh Muhammed
 28. Mevlânâ Halil (*Mevlânâ Halil*)
 29. Mevlânâ Rûkneddin Muhammed Zeyrek
 30. Mevlânâ Kivâmeddin Yusuf, Kadı-yı Bağdad, Şirâzlı (EK : -)
 31. Mevlânâ İdrîs-i Münşî (Bitlisli)
 32. Mevlânâ Ya'kub b. Seydî (EN: Seyyid Ali) (*Seydî Ali-zâde*)
 33. Muhaşşî Hasan Çelebi (N : -)
 34. Mevlânâ Nûreddin Hamza (*Tîs Çelebi*)
 35. Mevlânâ Şucâ'eddin (K: Tâceddin) İlyâs (Kastamonulu, *Süpürge Şucâ'*)
 36. Mevlânâ Şucâ'eddin İlyâs (Edirneli)
 37. Mevlânâ İbrâhim (*İbn Üstâd*)
 38. Mevlânâ b. Sa'îd (EK: -)
 39. Mevlânâ İyrî-zâde
 40. Mevlânâ Ahmed (*Eyyühüm*)

41. Mevlânâ Abdurrahman b. Muhammed (Halebli, *Halebî-zâde*)
42. Mevlânâ Abdülvahhâb
43. Mevlânâ Yûsuf (Hamidli, *Şeyh Sinân*)
44. Mevlânâ Sa'dî b. Tâc Beğ
45. Mevlânâ Kutbeddin Muhammed b. Muhammed b. Kadı-zâde-i Rûmî
46. Mevlânâ Muhammed b. Mahmud b. Muhammed
47. Mevlânâ Gıyâseddin (*Paşa Çelebi*)
48. Mevlânâ Şeyh Muzaffereddin (Şirazlı)
49. Mevlânâ Hekim Şâh Muhammed (Kazvinli)
50. Mevlânâ Seyyid Mahmud
51. Mevlânâ Muhyiddin (*Tabl-bâz*)
52. Mevlânâ İbrâhim b. Muhammed (EK: İbrâhim (*Hatîb-zâde*)(N: -))
53. Mevlânâ Şeyh Yahyâ b. Yahşi (E: Bahşi)
54. Mevlânâ Süleyman b. Ali (Karamanlı, *Süleymanlı*)
55. Mevlânâ Abdülevvel b. Hüseyin (*Ümmü Veled-zâde*)
56. Mevlânâ Kemâleddin İsmâ'îl (Karamanlı)
57. Mevlânâ Şemseddin Ahmed (*Mâşî-zâde*)
58. Mevlânâ Muhyiddin (Karamanlı, *Hevâyî*)
59. Mevlânâ Alâeddin (Aydınlı, *Yetîm*)
60. Mevlânâ Şeyh
61. Mevlânâ *Zamîrî*
62. Mevlânâ Ömer (Kastamonulu)
63. Mevlânâ Alâeddin (Kastamonu-lu) (N: -)
64. Mevlânâ b. (b. : - K) Ömer (N: -)
65. Mevlânâ Hüsâmeddin (*Dellek-zâde*) (N: -)
- B. Meşâyih* (E. 224^a-227^a/F. 190^a-192^b/N. 219^a-222^b/K. s. 1000-1015)
1. Şeyh Muhyiddin-i İskilibî (*Şeyh Yavsî*)
2. Şeyh Muslihiddin, Sirozlu (EK: -)
3. Şeyh Seyyid-i Velâyet
4. Şeyh Muhammed (*Bolhî Çelebi*)
5. Şeyh İlyâs (*Niyâzî*)
6. Şeyh Rüstem Halife (Bursalı)
7. Şeyh Ali Dede
8. Şeyh Alâeddin el-Esved
9. Şeyh Seyyid Ali b. Meymûn (Endülüslü)
10. Şeyh Alvân-ı Hamevî
11. Şeyh Muhammed (*İbn Arrâk*)
12. Şeyh Abdurrahman (*Sofî-zâde*)
13. Şeyh İsmâ'îl-i Şîrvânî
14. Şeyh Baba Ni'metullah (Akşehirli)
15. Şeyh Muhammed Bahşi (K: Bedahşi)
16. Şeyh Seyyid Ahmed el-Buhârî
17. Şeyh Muslihiddin (Bakır Küreli, *Uzun Muslihiddin*)
18. Şeyh Âbid Çelebi (Üsküplü)
19. Şeyh Lutfullah (Üsküblü)

20. Şeyh Bedreddin (*Bedreddin Baba*)
21. Şeyh Alâeddin Halife
22. Şeyh Sevindik (*Koğacı Dede*)
23. Şeyh İmâm-zâde (Aydınlı)
24. Şeyh Salâhaddin (N : Celâleddin) (İznikli)
25. Mevlânâ (K: Şeyh) Bâyezid Halife
26. Şeyh Sinân (*Sünbül Sinân Efendi*)
27. Şeyh Cemâleddin İshak (*Cemâl Halife*)
28. Şeyh Dâvud (Mudurnulu)
29. Şeyh Kasım Çelebi
30. Şeyh Ramazan
31. Şeyh Baba Yûsuf

C. Şuara (E. 227^a-232^b/F. 193^a-197^b/N. 222^a-228^a/K. s. 1015-1048)

1. Cem Sultan
2. Sultan Korkud
3. Âfitâbî (Amasyalı)
4. *Emîrî* (Seyyid Mahmud)
5. Basîrî (K: Nasrî) (Acemli)

6. <i>Behiştî</i> (Sinân, Karışdıran Süleyman-oğlu)	25. Zarîfî (Bolulu)
7. Tâcî	26. Ömerî
8. Temennâyî	27. Andelibî (Hasan, <i>Bülbül</i>)
9. Sâni (Rumlu, <i>Yûsuf-ı Sâni</i>)	28. Ahdi (Edirneli)
10. Çâkerî	29. Firdevsî (Bursalı)
11. Celîlî (N : Halîl) (Bursalı)	30. Figânî
12. Hasan-ı Mu'îd (Rumlu)	31. Kadirî (Edirneli)
13. Hâkî (Üsküplü)	32. <i>Kandî</i> (Sirozlu)
14. Zekâyî	33. <i>Kâtibî</i> (Bursalı)
15. Zihnî	34. <i>Kebîrî</i> (Rumelili)
16. Raddî (Üsküplü, <i>Koca Hasan-zâde</i>)	35. <i>Mestî</i> (Edirneli)
17. Seyfî (Sinoplu)	36. <i>Münîrî</i> (Amasyalı)
18. Şâmî (<i>Şamlı-oğlu</i>)	37. <i>Mihri</i> (Amasyalı)
19. Şâhidî (Edirneli)	38. Necâti Beğ
20. Şâdrî (K: Şâdır)	39. Necmî (Canikli)
21. Şevkî	40. <i>Niyâzî</i> (İlyâs, Gelibolulu)
22. Safâyî (Sinoplu)	41. <i>Visâlî</i> (Aydınlı)
23. Sunî (Kastamonulu)	42. <i>Vasfî</i> (Sirozlu)
24. Zarîfî (Vidinli)	43. <i>Hâşimî</i>
	44. <i>Hilâlî</i> (Bursalı)

"The Important Developments Within the Cultural and Scientific Life of the Ottoman"

Abstract

The early Ottoman period saw the continuity of success in various fields, such as politics, military and administration; therefore, they depended on the growth of well-educated individuals and bureaucrats. Also, they patronaged the men of arts and science. Intensive cultural activities began during the reign of Murad II, establishing the basis for the later periods and continued with an increasing tendency. In the succeeding period, there had been developments in various branches of sciences, especially in the fields of mathematics, astronomy and medical science. The best source for the records of these advances can be found in the book by written Gelibolulu Mustafa Âlî (d. 1600).

Keywords

madrasah, science, astronomy, medical science, historiography, art, literature.

OSMANLI MERKEZ BÜROKRASİSİNDE H. 1211/1796-97 TARİHLİ
DÜZENLEMELER

*Muzaffer DOĞAN**

ÖZET

1796-97 yıllarında Babıali, Maliye ve Defterhane birimleri içerisinde bir takım düzenlemeler yapıldı. Bu çalışma, Divan kalemleri olan Beylikçi, Rüüs, Tahvil ve Amedi kalemleri ile Mektubi Kalemî'nin katip sayıları ve yürüttükleri muamelelerle ilgili bir dizi düzenlemeyi incelemektedir. Aynı dönemde gerçekleştirilen, Maliye ve Defterhane birimlerinin yürüttükleri muamele kalıplarından bazıları üzerindeki değişiklikler de konuya dahil edilmiştir.

Anahtar kelimeler:

Divan, Defterdarlık, Defterhane, Babıali, kalem, muamele, kâtip, düzenleme.

III. Selim dönemi daha çok bir dizi ıslahat tarihi olarak bilinir. Bu reformlara binaen modern Türkiye tarihi konularına girişler çoğu zaman III. Selim dönemine kadar uzanır. Onun dönemindeki reformların genelde iyi bilinenleri, nizam-ı cedit adı altında askeri teşkilatta ve daimî elçilik sistemi ile de diplomasi alanında gerçekleştirilen yeniliklerdir. Kalemiye denilen merkez bürokrasi birimlerinde de bir takım düzenlemeler yapılmış olmasına rağmen ıslahat çalışmalarının bu yönü daha geri planda kalmıştır. Bunda hem kendi döneminde diğer sahalarda gerçekleştirilen köklü yeniliklerin, hem de II. Mahmut döneminde bürokrasi alanında görülen daha parlak reformların gölgesinde kalması etkili olmuş olmalıdır.

Diğer alanlarda yapılan düzenlemeler kadar yenilikçi olmasa da bürokrasi birimlerindeki ıslah çalışmaları o zamana kadar Babıali

* Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

tarihinde görülen en geniş düzenleme niteliğindedir¹. Bu tarihe gelindiğinde klasik Divan-ı hümayun kalemleriyle beraber bunların haricinde Babıali döneminde teşekkül eden Mektubi, Amedi ve Kâtip Efendi gibi kalemler gelişimlerini aşağı yukarı tamamlayarak merkez teşkilatı içerisinde önemli birer daire haline gelmişlerdi. Bunlardan Mektubi Kalemi sadrazama ait yazışmaları düzenleyen bir kalem ve onun sekreteryası görevini yerine getiriyordu. Amedi Kalemi, Divan Kalemi içerisinde doğmuş ve XVIII. yy. ortalarında daire halini almış bir kalem. Temel işlevi, devletin diplomasi alanındaki yazışmalarını hazırlamak ve muhafaza edilmesini sağlamaktı. Katip Efendi Kalemi ise diğerlerine nazaran daha az bilinmekle birlikte, sadaret kethüdalığı memuriyetinin gelişimiyle ortaya çıkan ve bu memuriyetin görev sahasına giren işlerin muamelesini yürüten bir kalem olarak önem arz ediyordu². Devletin yavaş bir seyir halinde de olsa teşkilatlanma açısından göstermiş olduğu gelişim ve büyüme neticesinde merkez ve taşra idari birimlerindeki yazışmaların artması, aynı zamanda diplomasi faaliyetlerindeki gelişmeler paralelinde devletlerarası işlem ve yazışmaların yoğunlaşması, bürokrasi teşkilatı içerisinde yeni birimlerin oluşmasını zorladığı gibi mevcut birimlerdeki kadro sayısının da genişlemesine yol açtı. Devlet işlerindeki yoğunlaşma mukabilinde ortaya çıkan şikayet hususları, işlerin çoğalmasına nazaran eleman sayısındaki yetersizlik değil, fazlalığın ortaya çıkarttığı problemlerdi. Çünkü iyileştirmeye muhatap olan kalemlere gereğinden fazla personel istihdam edilmişti. Bu olumsuz gelişmenin en önemli sebebi zikredilen kalemlerin –özellikle Amedi, Mektubi ve

¹ Aslında daha önceki tarihlerde de kalemlerdeki kâtip sayılarının kontrol edilmesine yönelik emirler çıkartılmıştı. Fakat bunlar kalemlerin geneline şamil değildir. Mesela Defterhâne kâtiplerinin sayıları üzerinde 1577, 1635, 1713 yıllarında ayarlamalar yapılmıştı (Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Amire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 100-101).

² Babıali'nin oluşumu ve gelişmesi ile birlikte bu kalemlerin işleyişleri hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. (Muzaffer Doğan, *Sadâret Kethüdâlığı (1730-1836)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1995; Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttablık Müessesesi (XVIII. Yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1999).

Kâtip Efendi– devlet bürokrasisi içerisinde birer cazibe merkezi haline gelmeleri idi. Bu kalemlerin, devletin en önemli yöneticilerinin idareleri altında olmaları veya onlarla sıkı ilişki içerisinde bulunmaları ve personel sayılarının azlığı sebebiyle daha hızlı yükselme imkanı sunmaları, buralara dahil olmak isteyenlerin sayısını artırıyordu³.

Kalemlerin sundukları imkanların cazip oluşu neticesi buraya geçiş yapan veya yeniden alınan kâtiplerin seçiminde, işe ehliyetli olmalarından ziyade devlet ricaline yakınlıkları dikkate alınmaya başlandığından, kâtiplerin nitelikleri de bozulmaya yüz tuttu. Mesleki kabiliyetsizlikleri ve güvenilmezlikleri en çok hissedilen rahatsızlık sebepleri idi. Keyfiyet açısından yetersizlikleri kayda değer oranlara ulaşmasına rağmen düzenleme gayretlerinin daha ziyade sayı üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Kâtiplerin kalemlere alınma şekillerine birtakım yeni usuller getirilse de eğitim standartlarının yükseltilmesine yönelik bir yenilik söz konusu edilmemiştir. Kâtiplerin istihdamı dışında kalemlerde düzenleme açısından ele alınan ikinci alan muâmelât konusu olmuştur. Bu konu çalışmamızın diğer başlığını teşkil edecektir.

Kâtip İstihdamında Yapılan Düzenlemeler

Kalemlerde mevcut kâtiplerin ve yeni alınacakların istihdamları hakkında düzenlemeye gidilme ihtiyacının ilk işaretleri, sadrazamın reisülküttâba yazdığı 27 Muharrem 1211/1 Ağustos 1796 tarihli buyuruldusunda görülmektedir. Burada, kalemlerdeki genel problem konusu olarak, devlet işlerine ait sırların saklanamaması üzerinde durulmaktadır. Bunun sebebi olarak da kâtiplerin ehilleri arasından seçilmeyip, ricâ ve iltimas yoluyla kaleme kabul edilmeleri ve karakterleri hakkında bir araştırma yapılmaması zikredilmektedir. Kalemin işlerine yabancı, cahil kimselerin, yazdıkları konunun önemini kavrayamadıkları için, elde ettikleri her bilgiyi başkalarına ifşâ ettikleri sıkça görülüyordu. Devletin bu hususta özellikle şikâyetçi olduğu durum, taşra işleri için merkezde alınan kararların,

³ Bernard A. Lalor, “Promotion Patterns of Ottoman Bureaucratic Statesmen From Lale Devri Until the Tanzimat”, *İÜEF, Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I, İstanbul 1972, s. 72-92.

taşra ayanlarına veya görevini kötüye kullanma eğiliminde olan idarecilere, bir vesile ile anında ulaştırılmasıydı. Zikredilen zümreler kendilerine yakınlığı bulunan adamlarını bir aracı vasıtasıyla kalemlere yerleştirme gayretine düşüyorlardı.

Aksaklıklar böylece sıralandıktan sonra, getirilebilecek tedbirler de genel mahiyette ele alınıyordu. Buna göre artık tanınmamış, tecrübe edilmemiş kimselerin kalemlere alınması yasaklandı. Alınacak kâtiplerin özellikle bir tarafa bağlantısı olmaması ve ahlaki özelliklerinin uygunluğu noktalarının iyi araştırılması, bu özelliklere uymayanların devlet sırrı taşıyan evraktan uzak tutulması, gerektiği takdirde kalemlerden ihrac edilmesi kararlaştırıldı. Aynı zamanda yeni düzenleme hakkında kalem şeflerinin ve kisedarlarının reisülküttab kanalıyla uyarılması istendi. Devlet sırları hangi kalem-den ifşâ ediliyorsa suçlu olanların tesbit edilerek cezalandırılacağı da beyan ediliyordu⁴.

Bu buyuruluda, reis efendinin sorumluluğunda olan kalemler genel olarak muhatap alınmıştı. Ancak birkaç ay sonra girişilen düzenlemede kalemler tek tek ele alınarak ıslah yoluna gidildi. Bunlar arasında Beylik, Rüus, Tahvil gibi Divân-ı hümâyûn kalemleri yanında Amedî ve Mektûbî gibi Babıali kalemleri de bulunuyordu⁵. Sadrazam, beylikçi, mektubî ve amedî efendileri huzuruna çağırarak idareleri altındaki kalemlerin ıslahı hususundaki düşüncelerini birer layiha şeklinde hazırlamalarını

⁴ Bkz. 27 Muharrem 1211/ 1 Ağustos 1796 tarihli buyuruldu (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defteri (MD), nr. 203, s. 2, hkm. 4).

⁵ Sadaret Kethüdası maiyetinde bulunan Kâtip Efendi Kalemi bu tarihlerde önemli bir daire olmasına rağmen düzenleme dışı tutulmuştur. Diğer kalemlerde görülen aksamalar henüz burada hissedilmemiş olması ihtimaline rağmen kısa müddet sonra bu daireye de müdahalede bulunma ihtiyacının doğduğunu görüyoruz. Kâtip Efendi Kalemi 1809 tarihinde alınan bir kararla aynı zamanda Mektubî Kalemi'ne kâtip yetiştiren bir daire haline getirilmişti. Kâtip istihdamı üzerinde diğer kalemlerde 1211/1796-1797 tarihinde yapılan düzenlemenin benzeri Kâtip Efendi Kalemi'nde 1814 tarihinde gerçekleştirildi. Bu düzenlemeyle kâtip sayısındaki fazlalık azaltılıyor, diğer kalemlerden bu kaleme geçişler kontrol altına alınıyordu. Aynı zamanda kalemde yetişecek şâkirdlerin istihdamı da yeni bir nizama bağlanmıştı (M. Doğan, *a.g.t.*, s. 50-66).

istedi⁶. Çalışmalar kısa sürede sonuçlandırılarak, hazırlanan rapor 1 Şaban 1211/30 Ocak 1797 tarihinde padişahın onayına sunuldu. III. Selim'in layihada yazılanların *layıkı vechile* uygulanması için sadrazama emir vermesiyle, nizamnâme ilgili kalem amirlerine iletilerek uygulamaya konuldu⁷.

Söz konusu düzenlemelerin önemli bölümü kâtip sayısındaki oranların ayarlanmasına yöneliktir. Bu cümleden olarak Divan-ı hümayun, Mektubi ve Amedi kalemlerindeki personel sayılarının azaltılması kararı yanında kalemlere şâkird alınması yeni şartlara bağlandı. Divan Kalemî'nde yapılan düzenleme diğer kalemlere oranla daha büyük çaplıdır. Şüphesiz bunda kalemin oldukça eski bir geleneğe sahip olması yanında, yürüttüğü işlerin yoğunluğu etkili olmuştur. Ayrıca Rüüs ve Tahvil kalemleriyle birlikte devletin en büyük muâmelât dairesini oluşturmaktadır⁸. Dolayısıyla kalemde devletin en önemli meselelerinden, günlük işlerin muamelatına kadar geniş bir yelpazede faaliyet yürütülmekteydi. Devletin ilk devirlerinden düzenleme tarihine kadar, yabancı devletlerle yapmış olduğu antlaşmalara ait *ahidnâmeler* bu kalemde muhafaza edildiği gibi, elçilerin temsil ettikleri devleti ilgilendiren günlük siyasi, ticari vs. işlerin, anlaşmalara uygun şekilde yürütülmesi ve sonuçlandırılması için istedikleri berat ve fermanların yazılması da bu kalemin işiydi. Gerek bu tür temsilcilerin gerek ülkede bulunan yabancı uyruklu insanların devletle olan işlerini, Babıali nezdinde, yabancı elçilerin yanlarında bulundurdukları tercümanları

⁶ BOA, *Meclis-i Tanzimat Defter.*, nr. 27, s. 2.

⁷ Bahsedilen nizamnâme, sonraki tarihlerde yapılan ilave düzenlemeleri de içine almış olduğu halde, BOA, *Meclis-i Tanzimat Defter.*, nr. 27'de kayıtlı bulunmaktadır. Aynı düzenlemenin Divân, Rüüs, Tahvil ve Mektûbî kalemlerine ait lâyihası, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Divân-ı hümayûn Kalemî belgeleri arasından seçilerek Atilla Çetin tarafından neşredilmiştir (Atilla Çetin, "Divân-ı Hümayûn Beğlikçi Kalemî'nin Görevleri ve İşleyişi Hakkında Önemli Bir Belge (1211/1797)", *Vakıflar Dergisi*, XXV, Ankara 1995, s. 271-283).

⁸ Divan-ı hümayûn ve kalemlerinin gelişimi, işlevleri hakkında nitelikli ve geniş bir araştırma Recep Ahışalı tarafından doktora çalışması olarak yapılmıştır (R. Ahışalı, *a.g.t.*, s.53-142).

yürütüyorlardı. Tercümanlar işlerin halli için her zaman Divan Kalemî'ne girip çıkmak durumundaydılar⁹.

Diğer taraftan devletin idari birimlerinin başında bulunan idarecilere azl ve tayin yazılarının yanında verilen görevlerine dair uyarı ve emirlerle taşrada meydana gelen hukuki ve idari işlere ait davaların emir ve fermanları bu kalemde yazılırdı. Kalemde gizlilik arzeden veya normal işlere dâir emirlerin tanzimi reisülküttab tarafından beylikçi efendiye havâle edilmişti. Beylikçi efendi, önce yazılacak emirlerin müsveddesi mesâbesinde olan kalem buyuruldusunu hazırlar ve reisülküttabın olurlarından aldıkları sonra kalem buyuruldularının üzerleri pençe olunarak sadaret makamına takdim edilirdi. Sadaret tarafından *sahh* çekildikten sonra, yazılacak emir gizlilik derecesi çok yüksek ise bizzat beylikçi efendi tarafından gizlice kaleme alınır. Gizlilik derecesi daha az olan emirler, kalemin sır tutan, güvenilir kâtiplerinden birkaçı beylikçi efendinin odasına getirilerek yazdırılırdı. Gizlilik arzetmeyen emirler ise kalem odasına gönderilerek kisedârların nezâretinde kâtiplere yazdırılırdı. Bir de umum idârecilere veya aynı hususda bir çok kişiye hitaben yazılan fermanlar vardı. Bu tip fermanların müsveddesini kalemin işbilir kâtiplerinden birisi yüksek sesle ve gerekli uyarıları yaparak okur, sayıları duruma göre bazen yirmi-otuzu bulan diğer kâtipler de beyaza çekerlerdi¹⁰.

Yukarıda zikredilen teamüllerde zamanla bazı zaafklar ortaya çıktı. Elçilerin tercümanları ile başka konularda Babıali'de işi olanlar vakitli vakitsiz kaleme girebilmekteydiler. Ayrıca kalem içinde çeşitli muamelelerin takibine tahsis edilmiş kâtiplerin işleri, *umûr-ı mühimme* denilen işlere dâir belgeleri tanzim eden kâtipler kadar yoğun değildi. Çalışmalarını erken tamamlayan bu kâtipler aynı

⁹ BOA, *Meclis-i Tanzimat Defter*, nr. 27, s. 4-5

¹⁰ Beylikçi Kalemî'nin muamelatında ferman hazırlanması önemli yer tutmakla beraber işlevi sadece bununla sınırlı değildir. Kalem muamelatı hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. (Ahıskalı *a.g.t.*, s. 66-89). Ayrıca yine aynı konuda bkz. (Recep Ahıskalı, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Reisülküttâblık Müessesesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992, s. 40-51. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 51-52).

odayı paylaştıkları diğer kâtiplerin işlerine karışma imkânı buluyorlardı. Hülâsa olarak Babıali'de devlet meseleleri hakkında alınan kararlardan haberdâr olmak isteyen ister yabancı devlet tercümanları, ister taşra idârecileri olsun, amaçlarına ulaşmakta zorluk çekmiyorlardı.

Devlet açısından çözümlenmesi aciliyet arzeden bu mahzurların ortadan kaldırılması için birtakım yeni kararlar alındı. Buna göre *mühimme* adı verilen konularda muamelat yürüten kâtipler ile yabancı uyrukluların defterlerini tutan ve “mesâlih kâğıdı” yazan kâtipler için ayrı ayrı odalar hazırlanacaktı. Yeni açılacak Mühimme Odası'na ilk anda kalemdeki tecrübeli ve kabiliyetli kâtiplerden onbeş kişi tayin edildi¹¹. Daha sonra ihtiyaç duyuldukça eleman almak gerekse bile bu sayının otuzu geçmemesi gerekiyordu. Yeni kalem için tayin edilen kâtiplerin geçimlerini temin amacıyla, Divân Kalemî'ne mahsus timar ve zeametlerin boşaldıkça bunlara devredilmesine öncelik tanınıyordu. Ayrıca diğer gelir unsurlarıyla da takviye edilerek geçim endişesinden uzak tutulmaları hedefleniyordu¹². Böylece Divân Kalemî içerisinde Mühimme Kalemî kurulmuş oldu. Mühimme Odası'na başlangıçta bir kisedâr tayin edilmiş daha sonraları bu kisedara müdür adı verilmiştir¹³.

Bu kalemdeki düzenleme, nezaretler dönemine gelmeden önce kalemlerdeki ihtisaslaşma eğilimini göstermesi açısından diğer kalemlerdeki düzenlemelerden bir bakıma ayrılmaktadır. Divân Kalemî'nin gördüğü diğer işler Beylik, Tahvil ve Rüüs adı altında zaten birer alt büro haline gelmiş durumdaydılar. Mühimme Odası'nın kurulmasıyla burada halledilen muamelatın bir kısmı daha kalem adımı alarak ayrılmış oluyordu¹⁴.

¹¹ Mühimme Odası'na tayin edilen ilk onbeş kâtip; Neşet, Mehmed Emin Faik, Seyyid Ahmed Safa, Sami, Kaşif, Hâmi, Seyyidâ, Münif, Mukîm, Nimet, Hilmi, Ferdî, Râcih, Nuri ve Râsih Efendilerdi (BOA., *Meclis-i Tanzimat Defter.*, nr. 27, s.6-7).

¹² *Aynı Defter*, s. 4-5.

¹³ Bu daire hakkında daha geniş bilgi için bkz. Tefik Temelkuran, “Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemî”, *TED*, İstanbul 1975, sayı 6, s. 129-175.

¹⁴ Carter V. Findley, *Oşmanlı Devletinde Bürokratik Reform, Bâbîali (1789-1922)*, trc. Latif Boyacı-İzzet Akyol, İstanbul 1994, s. 105-106.

Mühimme Kalemi'nin oluşumu dışında, Divân Kalemi'nin katip sayısında da yeni düzenlemeler yapıldı. Kalemin içerisinde bulunan Beylik, Rüüs ve Tahvil bürolarında gözle görülür bir kadro yığılması vardı. Yeni düzenlemeye göre kalemlere iki yıl müddetle şâkird kabul edilmemesi, bu müddetin sonunda ise belli bir nizam dahilinde alınması karara bağlandı. İki yıllık süre içerisinde müracaat olursa, müracaat arzuhalinin üzerine yeni nizamın şartları kaydedilerek şâkirdlik kadrosuna müsaade olunamayacağı ifade edilecekti. Bu süre bittiğinde ise kaleme kâtip çocukları haricinde senede oniki şâkird alınacaktı. Yalnız tümü birden alınmayıp her ay bir şâkird kaleme dâhil edilmek suretiyle sayı tamamlanacaktı. Bunlardan altısı Divân, üçer tanesi de Rüüs ve Tahvil kalemlerinde istihdam edilecekti. Kâtiplerin kalemlere alınma şartları dikkatle yerine getirilecekti. Hal ve tavırlarının müsait olmasına, orta yaşı geçmemiş olmalarına, kaleme çıraklık dışında kalan amaçlarla girmemelerine dikkat edilecekti. Önemli bir nokta da daha önce taşra ayanlarının ve kapı kethüdalarının kâtipliklerinde bulunanların bu göreve kesinlikle alınmamaları kararıydı. Şüphesiz bundaki gaye, kâtiplerin Babialı dışındaki birimlerle bir çeşit yakınlık içerisinde bulunmalarının önüne geçerek, devlet sırlarının yayılmasını önlemektir¹⁵.

Personel fazlalığının bariz şekilde görüldüğü diğer bir yer de Mektubi Kalemi'ydi. Bu dairede eleman sayısı o derece artmıştı ki eskiden beri birer sıralı oturan kâtipler, şimdi ikişer sıra oturmalarına rağmen bir kısmı hala açıkta kalıyordu. İzdiham sebebiyle kalem işlerinin aksamasıyla birlikte, gizlilik arzeden konuların muhafaza edilmesi de güçleşiyordu. Mektubi efendi, idaresindeki kâtipleri güvenilirlik ve kabiliyetleri yönünden yeterince tanıyamaz hâle geldiğinden, sır niteliği taşıyan devlet işlerine ait yazışmaları kendi odasında bir kaç kâtibe havale ediyordu.

Kalemdeki düzenlemeye evvelâ mevcut kâtiplerin isim tesbiti ile başlandı. Personelin liste edildiği defterde ismi bulunmakla birlikte, çeşitli sebeplerden görevini terk etmiş olanlar, veya kaleme devam

¹⁵ BOA., *Meclis-i Tanzimat Deft.*, nr. 27, s. 5.

etmeyip başka meslekle meşgul olanlar kalemden uzaklaştırıldı. Aynı zamanda kaleme devamlarına gerek görülmeyen kâtiplerin işine son verilerek, kalanların defteri yeniden hazırlandı. Böylece odada iki sıra halinde oturma şekli tamamen yasaklandı. Yeni düzenlemeye göre kâtiplerin oturma sıraları, memuriyete başlama tarihleri itibar alınarak ayarlanacaktı. Bunların günlük düzenine nezaret etmek görevi ise kalemin baş halifesine aitti. Gizlilik derecesi yüksek olan devlet işlerine dair belgelerin yazımı yine eskisi gibi mektubi efendinin odasında gerçekleştirilecekti¹⁶.

Mektûbî Kalemi'nin katip sayısındaki artış belli bir oranda idareciler tarafından da normal karşılanıyordu. Çünkü bu kaleme intikal eden iş ve meşguliyetlerin oranında, seneler geçtikçe bir artma söz konusuydu. Bu düzenlemeden daha otuz kırk yıl öncesi kalemin işlerini görmeye onbeş-yirmi kâtip yeterli görülüyorken şimdi otuz kâtibin ancak kifayet edeceğinden bahsediliyordu. Ancak kalemdeki kâtiplerin sayısındaki artış ihtiyacın çok üzerine çıkmıştı. Ayrıca kâtiplerin çoğunun eğitimsiz ya da güvenilmez oluşları kalemin problemlerini daha da artırmıştı¹⁷. Bütün bu noktalar dikkate alınarak verilen yeni nizama göre, bundan sonra kaleme kâtip alımı otuz sayısı dikkate alınarak yapılacaktı. Başka bir memuriyete atanma veya diğer sebeplerle kadroda boşalma olduğunda, yerine gerekli meşguliyetleri taşıyan birinin alınması gerekirse, önce mektubi efendi ve kalemin baş halifesi, alınacak şahsın değişik çevrelerle bağlantısı olup olmadığını, devlet sırlarını saklayıp saklayamayacağını, iş görme kabiliyetini araştıracaklardı. Aday istenilen özellikleri taşıdığı takdirde, çağırılarak bir müsvedde yazdırıldıktan sonra temize çektilirip yazı yeteneği ölçülecekti. Bu işlemden sonra aday hakkındaki bilgiler, müsveddeyle birlikte reisülküttüba iletilecek, o da adayı sorguya çekip müsveddeyi değerlendirerek, memuriyet için yeterli olup olmadığına karar verecekti. Alınacak kâtip gerekli şartları taşıyorsa, müsvedde üzerine memuriyete layık olduğuna dair kendi yazısıyla görüşünü belirtip sadrazama gönderecekti. Mektubi kâtiplerinin gelir durumlarının

¹⁶ *Aynı Defter*, s. 18-19.

¹⁷ Findley, *a.g.e.*, s. 103-104.

düzeltilmesi konusunda ise, padişah tarafından kalem halifelerine gönderilen *atiyye*, *mevkuf* ve *tayin* adı verilen gelir listelerinde boşalma olduğunda, müstehak olmayanlara tahsis edilmesinin önüne geçilip, o ana kadar kalemde maaş alamayan kâtiplere verilmesi ve diğer liyakati görülenlere de taksim edilerek maaşlarına ilâve edilmesi kararlaştırıldı¹⁸.

Amedî Kalemî'ndeki düzenleme de dairenin devlet için arzettiği ehemmiyet açısından, uygulanmasına titizlik gösterilmesi gereken nitelikteydi. Burası devletin önemli meselelerinin, özellikle dışişleriyle alakalı kararların ve yazışmaların tutulduğu ve bu kayıtların muhafaza edildiği bir daireydi. Devletler arası işlerin büyük bölümü, sadarettten padişâha arz edilen telhis ve diğer yazılar, meşveret meclis mazbataları ve elçilerle yapılan görüşme tutanakları, yabancı devletlerde görevlendirilen Osmanlı elçileriyle yapılacak yazışmalar burada hazırlanıyordu. Başında amedi efendi bulunuyordu¹⁹. Amedi efendiye yazı yazmada ve temize çekme işinde yardımcı olacak kâtipler, mesleklerinde üst seviyelere ulaşmışlar arasından seçiliyordu. Dolayısıyla Amedî Kalemî'nde istihdam edilecek bir kâtibin evvela başka bir kalemde uzun yıllar tecrübe kazanarak, gerekli liyakati kesbetmiş olması gerekiyordu. Yazı yazmada ve kalem işlerini yürütmede kabiliyeti görülen, ayrıca devlet sırlarını saklayacak özellikteki bu türden kâtipler, ahlaki meziyetleri gereği gibi araştırılıp doğrulandıktan sonra, amedi efendi tarafından memuriyete tayin edilirdi. Amedî Kalemî'nde genellikle dört, beş, en çok altı kâtip görevlendirilmişti. Sayının az tutulmasında esas itibarıyla kalemdeki işlerin mümkün olduğu kadar az kimse tarafından bilinmesi gereği etkili olduğu gibi, kalem odasının mekan olarak küçüklüğü nedeniyle daha fazla kâtip istihdamına müsait olmamasının rolü de vardı.

Düzenleme tarihine gelindiğinde, kâtip sayısının çeşitli vesilelerle ihtiyacı karşılayacak oranı aşmış olduğu görülmektedir.

¹⁸ *Aynı Defter*, s. 18-19.

¹⁹ Amedî Kalemî'nin kuruluş tarihi hakkında yeni bilgiler için ve kalemin personeli ve işleyişine dair geniş bilgi için bkz. (Ahışhalı, *Reisülküttâblık*, XVIII. Yy, s. 127-142).

Kalemin bazı avantajlarına binaen diğer bürolardaki kâtipler buraya geçmenin bir yolunu arar hale gelmişti. Kısa süre içerisinde işinde ehil olmayan kişilerin kaleme girdikleri görüldü. Yeni kâtiplerin istihdamı bir takım sıkıntıları da beraberinde getirdi. Yukarıda da bahsedildiği üzere kâtiplerin çalıştığı oda dar olduğu için işler rahatlıkla yürütüleliyordu. Ayrıca sayının artışı kâtiplerin gelir oranlarında da düşüşe yolaçiyordu.

Yeni düzenlemede kalem kâtiplerinden işe yarar olanları yerlerinde bırakıldı. Memuriyetleri eski olup, görev süreleri yakında dolacak olanlarla işe yaramayanlar kalemden ihrac edildi. Uzaklaştırılanların yerine, diğer kalemlerde tecrübe kazanıp temayüz etmiş bir kaç kâtip alınması şartı da uygulamaya konuldu. Ayrıca personel gelirlerinin yeniden düzenlenerek, refah seviyelerinin artırılması için çalışmalar yapılması hususu da yeni nizamda eklendi. Diğerlerinde olduğu gibi bu tarihten sonra kaleme kâtip alımında takip edilecek usul belirlendi. Buna göre yeni adayın durumu, amedi efendi tarafından araştırıldıktan sonra reisülküttaba bildirilecek, o da sadaret makamına yazacak, sadrazam padişaha arz ettikten sonra izin verildiğine dâir *hatt-ı hümayûn* yazıldığı takdirde kaleme istihdam edilecekti²⁰.

Sonraki yıllara bakıldığında, kalemlerde personel istihdamına yönelik düzenlemelerden istenilen neticenin istisnalar dışında elde edilemediği anlaşılıyor²¹. Belgelerden takib edilebildiği kadarıyla,

²⁰ Yeni düzenlemedeki maddeler amedi efendi tarafından kaleme alınmıştı. Sadrazam, amedi efendinin lâyihasını padişaha arz etmiş ve gerekli izni aldıktan sonra uygulama için yine amedi efendiye buyuruldu yazmıştı: “*Amedci efendi! Amedci Kalemi'nin nizamına dâir kaleme alınan işbu lâyiha kağıdı tarafımızdan bi't-takrîr rikâb-ı hümayûna arz olundukda mücebince nizam virilüp taraf ü ta'alluk mürâ'at olunmayup erbâb-ı isti'dâd terbiyye olunarak âdem erişdirilmesi mazmûnunda takrîrimiz bâlâsına mübârek hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn sâdır olmağla işbu takrîr mazmûnu ilâ mâşâllahu te'âlâ düstûrül-amel tutularak şerâyiti icrâ olunmak için kaleme ba'de'l-kayd takrîri odanızda hıfz ve mücebince amel ve hareket ve iktizâ edenlere lâzım gelen vesâyâyı tefhîme ve sâ'ir müteferri'ât-ı nizamdan olan mâddelerin iktizâsına göre râbitalarını istihsâle müsâra'at ve hilâfını tecvîzden mübâ'adet eyliyesin deyü*” (Aynı Defter, s. 30-31).

²¹ 1814 tarihinde Amedi Kalemi'nde onüç ondört kâtip bulunmasından şikayet ediliyordu (BOA, *Meclis-i Tanzimat Defter*, nr. 27, s. 23). Nezaretlerin kuruluş

bazı personelin seferlerde görevlendirilmesiyle merkezdeki kalem işlerinin aksadığı ileri sürülerek kâtip alımlarının devam ettiği görülüyor. 1797 yılı düzenlemelerine aykırı düşen ve ıslah çalışmalarına sekte vuran gelişmeler üzerine çok geçmeden eski maddelere yeni ilaveler yapıldı. Mektûbî Kalemi için öngörülen 1809 tarihli ilâve düzenlemede, bu kaleme alınacak kâtiplerin önce Kâtip Efendi Kalemi'nde istihdam edilip tecrübe kazanmaları şartı getirildi²². Divân Kalemi'ndeki ilâve düzenleme ise 1814 tarihinde yapıldı. Bu düzenleme ile orduyla beraber sefere giden kâtiplerin yerlerini doldurmak için, kaleme bir yılda alınması gereken kâtip sayısı iki katına çıkartıldı. Böylece daha önceki düzenlemede yılda oniki adet şâkird alınması şartı konulmuşken bu sayı yirmidörde çıkmış oldu. Bunların onikisi Divân, altışar tanesi de Rûus ve Tahvil kalemlerine taksim edilecekti²³.

Muamelat Düzenlemeleri:

H.1211/M. 1796-1797 tarihli düzenlemelerin ikinci yönünü kalemlerdeki muamelatın kontrol altında tutulması gayretleri oluşturmaktadır. Muamelat üzerindeki çalışmalar, kâtip istihdamına yönelik çalışmalardan önce başlamıştır²⁴. Bu alanda yapılacak bir takım düzenlemeler ile geleneksel teamüllerin zaaflarından istifade etmeye çalışan şahıs veya zümrelerin suistimallerinin önüne geçilmesi düşünülmüştür. Bu cümleden olarak özellikle devletin temel yazışmalarını yürüten ve tutan Divan-ı hümayûn, Maliye ve Defterhane kalemlerindeki muamelat usullerinden bir bölümü yeniden sıhhate kavuşturulma yoluna gidilmiştir.

tarihi olan 1836 senesine yakın yıllara gelindiğinde ise Amedî Kalemi'nin kâtip sayısı yediyi geçmiyordu. Bu da istenilen kadro sayısına sonraki yıllarda ulaşabildiğini göstermektedir (BOA, Başmuhasebe Tasnifi, (D. BŞM), nr. 6741).

²² BOA, Hatt-ı hümayûn Tasnifi, (HH), nr. 32789.

²³ BOA, Cevdet Dahiliye Tasnifi, (C. DAH), nr. 9874.

²⁴ “ *İşbu onbir senesi hilâlinde yapılmış olan nizâmâtdan biri aklâmın sakk-ı sebki ve keyfiyyet-i kuyûdı hakkında verilen nizâmıdır ki ...*” (Cevdet, *Tarih*, İstanbul 1309, VI, s. 235-236).

Divan kalemleri muamelâtında görülen aksaklık, hukuki ve idari meselelerde kanuna aykırı olarak kalemlerden *derkenâr* ve *hüküm* çıkartılmasıydı. Aslında bu tür evrakın hazırlanmasında esas alınan kanûn ve nizamlar, yine aynı kalemlerin düsturülamel tutulan defterlerinde kayıtlıydı. Ancak bir şekilde, kanun ve geleneğe aykırı olarak önceden kayda geçmiş yazılardaki hatalı maddeleri örnek göstererek, yeni bir takım usulsüz *derkenâr* ve *hüküm* çıkartmak için *arz* veya *arzuhâller* takdim edilmekteydi. Müracaat sahipleri gayelerine muvafık şekilde yanlış bilgilerle düzenlettikleri bu belgelerle ikamet yerlerine döndüklerinde, haksız uygulamalara sebebiyet vermekteydiler. Uygulama sürecinde ortaya çıkan şikâyetler üzerine hatalı düzenlenmiş belgelerin iptal edilmesi, tekrar iptal yazılarının yazılması, *tahkik* ve *temyîz* açısından kalemlerin meşguliyetini artırdığından zaman kaybına yol açıyordu²⁵. Bunun önüne geçmek için alınan yeni karara göre artık sadece çok önemli meselelere, “beyaz üzerine” yazılıp kalemlerden tahkiki istenen konulara ve yabancı uyrukluların davalarına ait müracaat kağıtlarının üzerine “mesbukiyet” kaydı yazılacaktı. Bunların dışında, düsturülamel tutulan kayıtların karışıklığına sebebiyet verecek herhangi bir belge üzerine eski kayıtlara müracaat için bir ibare konmayacaktı. Zaruri durumlarda “emsâl” ve “mesbûkiyyeti” sual olunacak olsa bile arzuhâl üzerine *pençe* ve *sahh* olunmadıkça ve *pençe* ve *sahh* olunduktan sonra da reisülküttab tarafından kalem kisedarlarına bizzat belirtmedikçe *derkenâr* yazılmayacaktı²⁶.

Aynı aksaklıkların yaşandığı ve benzer şikâyetlerin bulunduğu Maliye Kalemi mumelâtında da ayarlamalar yapıldı. Maliye Kalemi'nden çıkan fermanların içeriği yazılmaya başlandığında, dava konusunun yalnızca eski kayıtlara, “kanun ve şerâite” uygunluğunun göz önünde bulundurulması gerekiyordu. Düzenleme tarihinden bir müddet önce bu usule uyulmamaya başlandığından çeşitli karışıklıklar ortaya çıkmıştı. Ferman kâğıdının hazırlanması için

²⁵ Halil Nuri, *Tarih*, İÜ. Ktp., nr. 6001, vr. 24b.

²⁶ BOA, *MD*, 203, s. 5, hkm. 12.

diğer kalemlerden Maliye Kalemî'ne *fermân tezkeresinin* gönderilmesi gerekiyordu. Görevliler tezkereleri hazırlarken usule aykırı olarak arzuhal sahiplerinin sundukları *istid'âları* muhtevaya esas almaya başladıklarından, müracaat yazılarındaki gerçek dışı iddiaları kanunun gereği olan hükümmüş gibi bildiriyorlardı. Hatta arzuhallerde olmayan ibareler de ilave edildiğinden çıkartılan fermanın muhtevasında, *buyuruldu*, *kanun* ve *şurût* gibi düsturülamel tutulan kayıtlarda yeri olmayan maddeler ortaya çıkıyordu. Maliye'den verilen emirler bu tezkerelere bakılarak yazıldığından aynı ibâreler Maliye Kalemî'nin suret defterlerine de kaydedilmekteydi. Dolayısıyla gelecek yıllarda müracaat edilecek kayıtların gerçekliği kayboluyordu.

Bir diğer uygulama hatası aynı konunun uzantısı olarak taşrada yapılmaktaydı. Yukarıda zikredilen olumsuz şartlara rağmen, fermanlar hatasız düzenlenip içeriğinde dava hakkında kesin hükümler yer alsa dahi taşra idari birimlerinde bunun farkına varılamıyordu. Taşra idarecileri, özellikle *istid'â* ibarelerindeki hikaye kısmını fermanın kesin hükmü zannederek, kanun dışı uygulamalara girişiyorlardı. Bu da davacı olanların davalılar üzerinde haksız kazanım elde etmelerine vesile oluyordu. Mağdur olanların şikayetlerinin yoğunlaşması üzerine söz konusu mahzurların ortadan kaldırılması için bir takım tedbirler alındı. Buna göre düzenleme tarihinden itibaren Babıali kalemlerinden maliyeye verilen *tezkire*, *arz* ve *arzuhâl* türünde belgelere istinaden yazılacak emirlere maliye tezkireciliği görevinde bulunanlar nezâret ederek, ferman içerisine alınması münasip olmayan ve ferman yazma kaidelerine ve kanuna uymayan ibareleri çıkartacaklardı. Aynı zamanda *istid'â* sahiplerinin iddiâlarının, eski kayıtlara müracaat edilerek doğrulanmasından sonra ferman hazırlanmasına dikkat edeceklerdi. Ferman çıkartılması için *tezkere* yazan diğer dairelerdeki kâtipler de bu konuda dikkatli davranmaları için ikaz edileceklerdi²⁷.

²⁷ Halil Nuri, *a.g.e.* , vr. 23a.

Benzer suistimaller evkafa dâir kayıt ve emirlerin hazırlanmasında da görülmekteydi. Vakıf işletmeleri ile ilgisi olan esnaf ve vakıf mütevellilerinin bir kısmı haksız kazanç için evkaf müfettişlerinden veya mahkemelerden sahte *hüccet* ve *ilam* alarak bunları bir şekilde kalemlere kaydettiriyorlardı. Bazen aldıkları *ilam* veya *hüccet* yoluyla arzularına uygun *tuğralı emr-i şerif* bile çıkarttırabiliyorlardı. Suistimallerin artması üzerine evkafa dair kayıt şekillerinde de düzenleme yapılması kararlaştırıldı. Sadrazam, seyhülislam, bostancıbaşı vs. devlet adamlarının nezaretlerinde olanlar ile birlikte, ülkenin her tarafındaki küçük büyük bütün vakıflar yeni düzenleme maddelerinde belirtilen hususlara tabi tutuldu. Böylece İstanbul kadısı, Haremeyn müfettişi ve diğer evkaf müfettişleri ve taşrada olan müfettiş vekilleri taraflarından verilen gerçek veya sahte tüm *ilâm*, *hüccet* vs. senedler, Haremeyn Muhasebesi veya başka ilgili kalemlere kaydettirilmek istendiğinde önce Babialî'ye takdim edilecekti. Söz konusu belgeler burada dikkatle incelenip, muhtevasında herhangi bir mahzur taşımadığı anlaşıldıktan sonra hakkında ferman çıkartılacak ve *buyuruldu* üzerine “iki pençe” ile “iki sahh” konulmadıkça kalemlerin defterlerine kaydedilmeyecekti. Aynı işlem, esnafın evkafa dahil olan veya olmayan “gedik” vs. işleri için, İstanbul Mahkemesi veya başka mahkemelerden aldıkları *hüccet*, *ilam* ve diğer senedler için de geçerli olacaktı²⁸. Maliye Kalemi'ne getirilen yeni nizamın uygulanmasından defterdar efendi sorumluydu²⁹.

Defterhâne'de tutulan kayıtlarda meydana çıkan problemler de aynı yılın düzenlemeleri içinde ele alındı. Bu daireye müteallik konularda çıkartılan fermanlar Divan Kalemi'nde yazılmaktaydı. Ancak fermanlar yazılırken Defterhane'deki eski kayıtlara müracaat

²⁸ Maliye Kalemi muâmelâtında yapılan bu düzenlemenin tarihi 23 Receb 1211/ M. 22 Ocak 1797'dir (BOA, Cevdet Adliye Tasnifi, (C. ADL), nr. 548).

²⁹ Defterdar efendiye gönderilen buyuruldu için bkz. (Halil Nuri, *a.g.e.*, vr. 24b). Düzenleme emrine muhatap olup bu konuda kendilerine ilmühaber gönderilen maliye kalemleri şunlardı: Başmuhasebe, Anadolu Muhasebesi, Cizye Muhasebesi, Maliye, Mevkufât, Küçük Ruznâme, Haremeyn Mukataası, Baş Mukataa, Büyük Kale, Küçük Kale, Haslar Mukataası, İstanbul Mukataası, Maden, Bursa Mukataası, Avlonya ve Ağriboz Mukataası. Ayrıca Defterhane'ye de bir ilmühaber görderildi (BOA, *MD*, nr. 203, s. 3, hkm 7).

ediliyordu. Defterhane'deki eski kayıtların bazılarının hatalı düzenlenmiş olması sonucu, mukataa, zeamet ve timar sahipleri ile evkaf mütevellileri aralarında ortaya çıkan anlaşmazlıklar hakkında ve bazı araziye dair hususlarda taraflara, dış görünüşte kanun ve nizama uygun görünen fakat muhteviyatında çelişkiler taşıyan fermanlar verilmekteydi. Bu tip uygulamalar, Defterhane kayıtlarındaki bilgilerle halk nazarındaki bilgiler arasında bir zıtlık ortaya çıkarmakta ve kayıtların güvenilirliğine zarar getirmekteydi. Ayrıca yanlış bilgilere dayanılarak verilen fermanlar neticesinde, haklı tarafın hangisi olduğu anlaşılmadığı için taraflar birbirlerinin köylerine ve arazilerine tecavüz etmekteydi. Neticede taraflardan birisi tekrar ferman talep etmekteydi. Şikayete konu olan yanlış uygulamaların kaynağını teşkil eden bir diğer husus da bazı fermanların Defterhane'de tutulan asıl kayıtlara müracaat edilmeden hazırlanmalarıydı. Defterhane'ye bilgi için müracaat edildikten sonra Divân-ı hümayûn Kalemî tarafından yazılması gereken fermanlar, Defterhane'den derkenarı alınmadan bazen Haremeyn'den “ağa mektubu” ve “mütevelliler arzları”yla Haremeyn ve Maliye kalemleri tarafından hazırlanabiliyordu. Bazen de köy ve arazi sınırları, kanuna aykırı olarak dava sahiplerinin ifadeleri esas kabul edilerek tesbit ediliyor ve mahkemede hazırlanmış *hüccet* ve *ilamlar* sonradan Defterhane'ye kayd ettiriliyordu. İlmühaberleri de düsturülamel tutulmak üzere kalemlere veriliyordu. Herhangi bir dava ortaya çıktığında ise mahkemeden alınan *hüccet* mucibince, kanuna uygun zannedilerek Divân Kalemî'nden ferman veriliyordu.

Düzensizliğin sebepleri ortaya konulduktan sonra, artık Defterhane defterlerindeki kayıtlara uygun düşmeyen, uygulamada karışıklığa ve hoşnutsuzluğa yol açan ve iptal edilmek mecburiyetinde kalınacak olan *hüccet* ve *ilamlar*, Haremeyn'den *mektup* yazılmakla, veya evkaf nazırları tarafından *arz* yazılmakla, Defterhane'ye ve diğer kalemlere kayd edilmeyecekti. Aynı zamanda Divân Kalemî'nden yazılması gereken emirler başka bir kalemde yazılmayacaktı. Ayrıca, sadece tarla ve arazi davaları üzerine mahkemeler tarafından yerinde görüldüğü, hudutlarının tesbit edilip hükme varıldığına dair hazırlanan *hüccet* ve *ilamlara* bakılarak,

kanuna uygundur diye emir çıkartılmaması isteniyordu. Defterhane'ye ve Başmuhasebe'ye kaydı lazım gelen “nezir hücceti”, “ihticâc selâhiyeti açık” ve “sakkı sebkinе muvâfık” vakfiye hüccetlerinden başka yukarıda zikredilen hususlara ait senetlerin kalemlere kaydı için bir çeşit istek veya emir gelir ise kayıt için uygun olup olmadığı ilgili kalemi tarafından hemen cevaplandırılacaktı. Talep uygun görülse bile kaydedilmesine dair açık olarak “beyaz üzerine” ferman çıkmadıkça kaydı yapılmayacaktı³⁰.

Kalemlerdeki muamelat düzenlemeleri bahsinden olarak 1211/1796-1797 tarihinde karşılaştığımız bir diğer değişiklik de merkez ve taşra idarecilerinin tayinlerinde, isim tesbiti ve tahkiki konusunda kalemlere verilen yeni görev dağılımıydı. Vüzerâ, mirimirân, dergâh-ı âlî kapıcıbaşları, hâcegân-ı divân-ı hümâyûn, dergâh-ı âlî müteferrika ve çavuş gediklileri ile vezâretten mazul veya emekliye ayrılmışların isimleri eskiden beri Amedî Kalemi defterlerinde kayıtlı tutulup, ihtiyaç duyulduğunda bu kayıtlara müracaat olunuyordu. Defterlerin güvenilirlik açısından yine Amedî Kalemi'nde kalması uygun görüldü. Ancak bundan sonra vezâret, mirimirânlık, kapıcıbaşılık, divân-ı hümâyûn hâcegânlığı ile dergâh-ı âlî ve çavuş gedikleri tevcih olunduğunda, ilmühaberleri Tahvil ve Rüus kalemlerinde hazırlandıktan sonra Rüus kalemine verilecekti. Vüzerâ ve mirimirândan biri emekli olduğunda Beylikci Kalemi ilmühaberlerini hazırlayacaktı. Aynı rütbelerin mensuplarından birisi merkez dışında vefât edip, merkeze vefât haberlerini içeren yazıları geldiğinde, haber mektubi ve kâtip efendiler tarafından araştırılıp doğrulandıktan sonra ilmühaberlerini yine Amedî Kalemi'ne göndereceklerdi³¹.

³⁰ Halil Nuri, *a.g.e.*, vr. 25b-27b; BOA., *MD*, 203, s.4., hkm. 9. Bu nizam 3 Cemaziyelevvel 1211/ 3 Kasım 1796 tarihinde çıkartıldı. Defterdar Efendi'ye hitaben beyaz üzerine yazılan ferman Defterhane'ye kaydedilerek, Divan-ı hümâyûn, Maliye, Başmuhasebe, Haremeyn Muhasebesi, Haremeyn Mukataası, Mevkufât, Başmukataa, Haslar, İstanbul, Avlonya Mukataaları ile Küçük Evkaf kalemlerine ve diğer kalemlere ayrı ayrı ilmühaberleri gönderildi (*Aynı Defter*, s. 4).

³¹ BOA, *MD*, 203, s. 6, hkm. 15.

Mübâşirlerin görev esnâsında yaptıkları kanunsuz uygulamalardan devletin genelinde şikayetlerin uzun müddetten beri devam ediyor olması bu konuda da yeni bir emir çıkartılmasına yol açtı. Daha önceki tarihlerde de şikayetlerin giderilmesine dair emirler çıkartılmasına rağmen istenilen netice elde edilememiş ve mübâşir tayinlerindeki gidişattan en çok ahâli rahatsız olmuştur. Buna rağmen mübâşir tayini uygulaması, halk nazarında, devlet tebasının işlerine önem vermiyor izlenimi doğurur kaygısıyla ortadan kaldırılamamıştır³². Bu dönemde de aynı şikayetler, rahatsızlıklar kendisini gösteriyordu. Özellikle taşrada devlet tarafından sipariş edilen bir işin yerine getirilmesi için mahallî idari birimleri tarafından mübâşir tayin edilmesi çok yaygın bir uygulama haline gelmişti. İşin önemi üzerinde durmaksızın her iş için mübâşir tayin edilmesi ve bunların yanına külliyetli miktarda adam verilmesi, hizmet masraflarının artmasına yol açıyordu. Mübâşirler de fermanla görevlendirildik bahanesiyle davacı ve davalıdan yüksek miktarda para talep ediyorlardı. Ayrıca dava mahalline giderken yol üzerinde bulunan ahaliden, yine ferman bahane edilerek -dava ile alakası olmamalarına rağmen- çeşitli taleplerini yerine getirmelerini istiyorlardı.

Bu husustaki aksaklıkların önüne geçmek için çıkartılan fermanla, vüzerâ, mirimiran, mütesellim, voyvoda, ve bostancıbaşı gibi taşra idârecilerine yazılan emirlerde “mübâşir hitabı” kısmına, padişah tarafından belirtilmedikçe isim yazılmaması isteniyordu. Konu hakkında Divân-ı hümayûn beylikcisi, mümeyyiz ve kisedar uyarıldı ve ferman düsturülamel tutulmak üzere Divân Kalemî'ne kaydedildi³³.

Muamelat sahasında uygulanmak üzere çıkartılan emirlerin yerine getirilmesi sıkı sıkıya tenbih edilmesine rağmen istenilen sonucun en azından tam olarak alınamadığına III. Selim'in bir yazısı şahitlik etmektedir. Padişah, henüz 1797 yılının sonlarında olunmasına rağmen kalemlerin hâlâ hatalı belge düzenlediğinden

³² BOA, C. ADL, nr. 405.

³³ BOA, MD, 203, s. 3, hkm. 6. Ayrıca bkz. Halil Nuri, *a.g.e.*, vr. 24a-b.

şikayet etmekteydi. III. Selim, fermanların kalemler tarafından titizlikle yapılan bir araştırma sonucu kaleme alındığını zannederek üzerine hattını çektiğini fakat daha sonra gelen şikayetler üzerine, bir şekilde verilmiş diyerek gönderilen fermanı iptal etmek zorunda kaldığını beyan ederek, kalemlerin bu hususda dikkatli olmaları gereğini sadrazama yazdığı bir *hatt-ı hümâyûnda* dile getirmişti³⁴. Yapılan düzenlemeye rağmen mübaşir tayini hususundaki şikayetler bu tarihten sonra da devam etmiştir³⁵.

Bürokrasi alanında yapılan bu düzenlemeler, merkez teşkilatı içerisinde geniş çaplı ıslah çalışmalarının ilk örneği olma özelliğini taşımaktadır. Daha önceki yenileşme ve değişim çalışmalarının daha dar muhtevada ve uzun süreçler içerisinde gerçekleştikleri bilinmektedir. Burada ise Babıali ile birlikte Maliye ve Defterhane üzerinde hem katip istihdamı hem de muamelat alanlarında dönemin özelliklerine göre geniş sayılabilecek bir alanda değişiklik gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, nisbeten XVI. yy.dan itibaren maliye kalemlerinde ortaya çıkmaya başlayan ihtisaslaşma belirtilerinin artık bütün merkez teşkilatında kendisini gösterdiği de anlaşılıyor. Bu düzenlemede yeni kuralların birçoğunun takibi için belli katiplere veya kalemlere yeni görevler yüklenmiş oldu. Daha önemli olarak, önceden Divan Kalemi içerisinde halledilen devlet işlerinin bir bölümünün ayrılarak Mühimme Odası veya Kalemi'nde görülmeye başlaması, ihtisaslaşma eğiliminin geldiği noktayı göstermesi açısından dikkate değerdir. Değişikliklerin bir dier sonucu olarak, III. Selim döneminde büyük çaplı olmasa da kalemlerin geleneksel yapılarının gözden geçirilmesi anlayışının doğuşu, daha sonraki büyük değişimlere temel teşkil edecek mahiyettedir. Aynı zamanda bürokrasi alanındaki yenilikler, reform ihtiyacının devletin sadece askerî ve mali birimlerinde değil bütün müesseselerinde kendini hissettirdiğini ortaya koyması açısından da ehemmiyeti haizdir. Devlet teşkilatındaki yetersizlik ve aksaklıkların ortaya

³⁴ 23 Rebiülahır sene 1212/ 14 Ekim 1797. BOA, *MD*, nr. 203, s. 399, hkm. 1201.

³⁵ Mübaşirlerin yapmış oldukları haksız uygulamaların menedilmesine dair Varna'ya gönderilen ferman için bkz. (BOA, C. ADL, nr. 7).

çıkardığı bozulmanın çaresi olarak eski sistemin ihyası şeklindeki Osmanlı devlet adamlarının reformlara geleneksel bakış açısındaki değişme, bütün olarak belki de bu dönemde kendisini göstermektedir.

"The Regulations, dated in 1211/1796-97, within the Ottoman Central Bureaucracy"

A b s t r a c t

In 1796-97, Ottoman central administration was partially reorganized. In this context, some new regulations were issued which have concerned the Sublime Porte, the fiscal administration (Defterdarlık) and the bureau of census registrations (Defterhane).

This study focuses on this reorganization which had regulated the amount of scribes employed in the bureaus of Ottoman Grand Council (Divan) like Beylikci, Ruus, Tahvil and Amedi, as well as the procedures used in the official correspondence. In this framework, some new form occurred in the correspondence of Ottoman fiscal administration after these regulations, are also covered.

Keywords

Divan, Defterdarlık, Defterhane, Sublime Porte, Office, correspondence, clerk, regulation.

MAHMUD RÂİF EFENDİ VE AİLESİNE DAİR KAYITLAR, VESİKALAR

*Erhan AFYONCU**

ÖZET

Mahmud Râif Efendi, III. Selim devrindeki faaliyetleri ve yazdığı eserler ile Nizâm-ı Cedid'in önemli simalarından birisi olmuştur. Bu makalede Mahmud Râif ve ailesi ile ilgili daha önce bilinmeyen tevcihat kayıtları ile timâr tevcihine dair vesikalar yayınlanmaktadır. Bu arşiv kayıtlarıyla Mahmud Râif'in tasarruf ettiği zeamet ve timârlar ile oğullarının görevleri, gelirleri, ve ölüm tarihleri ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Mahmud Râif, timâr, timâr ruznâme defteri, divân kâtibi, haccân

III. Selim devrindeki ıslahat faaliyetleri içerisinde önemli rol oynayan devlet adamlarından birisi olan Mahmud Râif Efendi, bu devirdeki faaliyetleri ve yazdığı eserleri ile Nizâm-ı Cedid'in renkli kişiliklerinden birisi olmuştur¹. Bu makalemizde Mahmud Râif ve ailesi ile ilgili daha önce bilinmeyen tevcihat kayıtları ile timâr tevcihine dair vesikaları yayınlayacağız.

* Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi.

¹ Ahmed Resmi Efendi, *Sefinetü'r-rüesâ ve Zeylleri*, İstanbul 1269, s. 145; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, İstanbul 1327, s. 329; İhsan Sungu, "Mahmud Râif ve Eserleri", *Hayat Mecmuası*, sayı 16 (İstanbul 1929), s. 9-12; Kemal Beydilli - İlhan Şahin, *Mahmud Râif Efendi ve Nizam-ı Cedid'e Dair Eseri* (TTK'da baskıda). Bu son zikrettiğimiz eser Mahmud Râif ve eserleri hakkında en geniş ve yeni malumatı ihtiva etmektedir. Baskı aşamasında olan bu eserden istifade etmemi sağlayan ve bazı hususlara dikkatimi çeken hocam Prof. Dr. Kemal Beydilli ile vesikaların okunmasında yardımlarını gördüğüm meslektaşım Dr. Recep Ahışhalı'ya teşekkür ederim.

Mahmud Râif Efendi, 1760 veya 1761 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası anbar emini İsmail Efendi'dir². İlk olarak tahvil kaleminde çalışmaya başlamış, daha sonra mektûbî kalemine geçmiştir³. Tahvil kaleminde ne zaman çalışmaya başladığı konusunda bir bilgimiz bulunmamaktadır. Ancak Osmanlı bürokrasi geleneğine uygun olarak küçük yaşlarda tahvil kalemine girmiş olmalıdır⁴. Yayınladığımız vesikalardan birincisi Londra'daki Türk elçisinin yanına sır kâtibi olarak tayin edilmeden önce sadaret mektûbî kaleminde halife olduğunu göstermektedir⁵. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sadaret mektûbî kalemi, üst düzey devlet adamlarının yetiştiği bir bürodur. Reisülküttâp, sadaret kethüdâsı, beylikçi gibi önemli bürokratların çoğunluğu bu kalem ile âmedî kaleminde yetişmiştir.

Mahmud Râif Efendi, 12 Ağustos 1793'te mektûbî halifesi iken Londra elçisi Yusuf Ağâh Efendi'nin maiyyetine sır kâtibi olarak tayin edilmiştir. Bu göreve tayininin hâcegân pâyesi ile yapılması istenmişse de III. Selim hâcegânlık gibi önemli bir pâyenin kâtip sınıfından birisine verilemeyeceğini belirterek reddetmiştir. Mahmud Râif Efendi, Ekim 1793-Temmuz 1797 tarihleri arasında Londra elçiliğinde sır kâtibi olarak çalışmıştır⁶. Londra'dan dönmeden önce 14 Aralık 1796'da haremeyn mukataası pâyesi⁷ ile hâcegân olmuştur. Bu tayin daha önce Londra'dan döndükten sonra 1798 yılında yapılmış olarak biliniyordu⁸. Yayınladığımız ruus kaydı bunu düzeltmektedir.

² K. Beydilli - İ. Şahin, *Aynı eser*.

³ *Sefînetü'r-rüesâ ve Zeylleri*, s. 145.

⁴ Bu konuda bk. Erhan Afyoncu, "Tanzimat Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokrasi", *Türkiye Günlüğü*, sayı 58 (Ankara 1999), s. 184.

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA), Bâb-ı Asâfi Ruûs Kalemi (=A.RSK), nr. 1593, s. 128. Bk. Vesika 1.

⁶ *Sefînetü'r-rüesâ ve Zeylleri*, s. 145-146; İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, İstanbul 1971, s. 352; K. Beydilli - İ. Şahin, *Aynı eser*.

⁷ XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hâcegânlık bekleyen memurların sayısındaki artış sebebiyle, bu rütbeye ibtidâ tayinlerin pâye olarak yapıldığı görülmektedir (Bk. BOA, A.RSK, nr. 1620; nr. 1623; nr. 1593).

⁸ Ahmed Cevdet Paşa, Mahmud Râif'in Londra'dan avdetinde müntesibi kethüda İbrahim Nesim Efendi'nin iltimasıyla hâcegân olduğunu belirtmektedir (Bk.

Ekim 1798-Haziran 1799 tarihleri arasında Korfu Adası'ndaki donanmada Kaptan-ı derya'nın yanında müsteşar sıfatıyla bulundu ve Ruslarla görüşmeleri yürüttü. 1799 yılının yazında rikâb-ı hümâyûnda beylikçi oldu. 1800 yılında Mısır'da Yusuf Ziya Paşa'nın maiyyetinde görevlendirildi. Ağustos 1800'de Ordu-yı hümâyûn'da reisülküttâp vekili, ardından da İstanbul'da sadaret kethüdası vekilliği görevlerini yaptı⁹. Ağustos 1800-4 Ağustos 1805 tarihleri arasında yaklaşık olarak beş yıl bulunduğu reisülküttâplıktan, Napolyon'un Avrupa'daki üstünlüğü karşısında Fransız yanlısı olarak değişen Osmanlı dış politikası sebebiyle ayrıldı¹⁰.

Mahmud Râif, reisülküttâplıktan ayrılmasından yaklaşık birbuçuk yıl sonra 4 Ocak 1807'de büyük rûznâmçe vekâletine tayin edilmiştir. Bu görevi daha önce bilinmekteydi¹¹. Ancak tam tarihi ve büyük rûznâmçeciliğinin vekâleten olduğu belli değildi. Yayınladığımız ikinci tevcihat kaydı bunları ortaya çıkarmıştır¹². Şubat 1807'de Boğaz nazırı olan Mahmud Râif Efendi, Kabakçı isyanı sırasında 25 Mayıs 1807'de öldürülmüştür¹³.

Mahmud Râif Efendi'nin hayatı ve ailesi ile ilgili daha önce hiçbir yerde bilgi verilmeyen bazı hususlara biyografi araştırmalarında oldukça az kullanılmış olan timâr ruznâmçe defterlerinde¹⁴ rastladık. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nde bulunan timâr ruznâmçe defterleri üzerinde çeşitli Osmanlı tarih

Tarih-i Cevdet, VII, İstanbul 1309, s. 6). Ancak yeni hâcegân olanların kaydedildiği bir defterde Mahmud Râif'in 14 Aralık 1796 tarihinde haremeyn mukataası pâyesi ile hâcegân olduğu görülmektedir (BOA, A.RSK, nr. 1593, s. 128. Vesika 1). Cevdet Paşa onun hâcegânlığı pâye olarak değil de direkt olarak üstlendiğini kastetmiş olabilir.

⁹ K. Beydilli - İ. Şahin, *Aynı eser*.

¹⁰ K. Beydilli - İ. Şahin, *Aynı eser*.

¹¹ *Sefinetü'r-rüesâ ve Zeylleri*, s. 146.

¹² BOA, Bâbıalî Evrak Odası Sadaret Defterleri (=BEO. SD), nr. 357, s. 23. Bk Vesika 2.

¹³ *Sefinetü'r-rüesâ ve Zeylleri*, s. 146; K. Beydilli - İ. Şahin, *Aynı eser*.

¹⁴ Bu defterler hakkında geniş bilgi için bk. Nejat Göyünç, "Timar Ruznâmçe Defterlerinin Biyografik Kaynak Olarak Önemi", *Bellekten*, LX/227 (Ankara 1996), s. 127-138; Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 27-30.

yazarlarının hayatları hakkında yeni bilgilere ulaşmak amacıyla yaptığımız tarama sırasında Mahmud Râif'e ait iki, oğullarına ait de üç timâr tevcih tezkiresi bulduk. Bunlarda zikredilen Mahmud Râif'in memuriyeti sırasında tasarruf ettiği zeâmet ve timârlar ile divân-ı hümâyûn mülâzımlığı ve daha sonra aldığı divân-ı hümâyûn kâtipliği gediği hakkında şimdiye kadar hiçbir yerde bilgi verilmemiştir. Yine bu kayıtlarda tespit ettiğimiz oğulları hakkındaki malumat da daha önce bilinmemekteydi.

Aşağıda üçüncü vesika olarak metnini verdiğimiz timâr tezkiresinden, reisülküttâp Mahmud Râif Efendi'nin divân-ı hümâyûn mülâzımlığı gediğiyle Kütahya Sancağı'nın Kula Nâhiyesi'nde 23.318 akçe zeâmete mutasarrıfken, Es-seyyid Abdullah Berrî Efendi'nin oğlu Seyyid Mehmed Salih'in çocuksuz olarak ölümü üzerine onun Sığla Sancağı'nın Ayasluğ Nâhiyesi'nde bulunan 12.060 akçelik timârını ve divân-ı hümâyûn kâtipliği gediğini 1 Ocak 1803 tarihinde aldığı anlaşılmaktadır. Kütahya Sancağı'nda olan zeâmetini başkasına devretmek şartıyla bu timârı almıştır¹⁵. Daha yüksek gelire sahip zeâmeti bırakıp, bu timârı alması zeâmetinin berât rakamındaki geliri ihtiva etmemesinden dolayı olmalıdır. Mahmud Râif Efendi, reisülküttâplık gibi Osmanlı bürokrasisinin en üst makamlarından birisindeyken önce divân-ı hümâyûn mülâzımlığı, daha sonra da divân-ı hümâyûn kâtipliği gediği almıştır. Bunun sebebi kendi ölümünden sonra bu kâtiplik kadrosunun oğullarına bırakmaktır. Reisülküttâplık makamında elde ettiği gelirle¹⁶ kıyaslanamayacak ölçüde çok küçük bir gelire sahip bu timârı almasının sebebi de aynıdır. Sadâret kethüdâsı, reisülküttâp gibi birçok üst düzey bürokratın bu şekilde hareket ettikleri sık sık görülmektedir.

Divân-ı hümâyûn kâtipliği gediği için 750 guruş harcını ödedikten sonra, 25 Mart 1803 tarihinde ruus tezkiresi verilmiş, 11

¹⁵ Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadime Arşivi (=TKA), *Timar Ruznâmçe Defterleri* (=TRD), nr. 1477, s. 70. Bk Vesika 3.

¹⁶ Reisülküttâpların gelirleri için bk. Recep Ahışhalı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttâblık Müessesesi (XVIII. Yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, s. 46-51.

Aralık 1803'de ise bu görevi berâtına ilhak olunmuştur¹⁷. Mahmud Râif Efendi'nin 25 Mayıs 1807'de öldürülmesinden sonra timârı oğulları İsmail Râif ve İbrahim Edhem'e 1 Ağustos 1807'de paylaştırılarak 6.030'ar akçe olarak tevcih edilmiştir¹⁸. Divân-ı hümâyûn kâtipliği gediği ise İbrahim Edhem'e verilmiştir¹⁹. Bu tür kadrolar tasarruf edenin ölümünden sonra, tevcihat kanununa göre onun büyük oğluna verildiğinden İbrahim Edhem'in, İsmail Râif'den daha büyük olduğu anlaşılmaktadır. İsmail Râif'in ise gediksiz olarak divân-ı hümâyûn kâtipliği yaptığını görüyoruz²⁰.

İsmail Râif'in çocuksuz olarak ölümü üzerine 6.030 akçelik timârı ağabeyi İbrahim Edhem'e 11 Mart 1808 tarihinde tevcih edilmiştir²¹. İsmail Râif, bu tarihten kısa bir süre önce ölmüş olmalıdır. İbrahim Edhem ise divân-ı hümâyûn kâtibi olarak 1819 yılının sonlarına kadar görev yapmış, çocuksuz ölümü üzerine timârı 11 Aralık 1819 tarihinde beylikçi Ali Enverî'ye verilmiştir²². İbrahim Edhem'in ölümü, timârının Ali Enverî'ye tevcih edilmesinden kısa bir süre önce olma ihtimali büyüktür. Çünkü timârı alan da onunla aynı yerde divân-ı hümâyûn'da çalıştığı için, ölümü ile mahlûl kalan timârını almak için müracaat da fazla gecikmiş olmamalıdır. Belgede Mahmud Râif'in iki oğlunun da çocuksuz öldüğünün belirtilmesi ve İbrahim Edhem'in ölümünden sonra timârının aileden başka bir kimseye verilmemesinden, soyunun en azından erkek çocuklarından devam etmediğini anlamıyoruz. Kız çocuğunun olup olmadığı konusunda ise herhangi bir malumat tespit edemedik.

Eserleri

Mahmud Râif Efendi, bürokrasideki görevlerinin yanısıra çeşitli eserler kaleme almış ve tercüme yapılmıştır. En önemli eseri Nizâm-ı Cedid-i Avrupalılara tanıtmak amacıyla kaleme aldığı

¹⁷ TKA, *TRD*, nr. 1487, s. 62. Bk Vesika 4.

¹⁸ TKA, *TRD*, nr. 1511, s. 113-114. Bk Vesika 5-6.

¹⁹ TKA, *TRD*, nr. 1511, s. 113. Bk Vesika 6.

²⁰ TKA, *TRD*, nr. 1511, s. 114. Bk Vesika 5.

²¹ TKA, *TRD*, nr. 1522, s. 128. Bk Vesika 7.

²² TKA, *TRD*, nr. 1522, s. 128. Bk Vesika 7.

Nümûne-i Menâzım-ı Cedid (Nizamât-ı Mülkiye) isimli eseridir. Reform faaliyetlerini ana hatlarıyla özetleyerek yabancıların bu konuda bir fikir edinmelerini sağlamak amacıyla yazılmıştır. Bu eser 1798 yılında İstanbul'da Mühendishâne Matbaası'nda *Tableau des Nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman* ismiyle basılmıştır. Bu tercüme kendisi tarafından yapılmamış, başka birisi tarafından Fransızca'ya çevrilmiştir²³. Almancaya da çevrilen²⁴ bu eserin Türkçe orijinal metni de yayınlanmak üzere²⁵.

Yusuf Ağâh Efendi'nin maiyyetinde Londra elçiliği sır kâtibliği yaptığı 1793-1797 yıllarında İngiltere'de kalışı sırasındaki gözlemlerini Fransızca olarak "*Journal du Voyage de Mahmoud Râif Effendi en Angleterre*" ismiyle kaleme almıştır. Eserinde İngiltere'ye kadar olan seyahati ile İngiliz müesseselerini ve Londra şehrini anlatmaktadır²⁶. Bu seyahat gözlemlerinin Türkçe tercümesi de yapılmıştır²⁷.

Mahmud Râif Efendi'nin üçüncü eseri *İcâletü'l-Coğrafiyye (Cedid Coğrafya)* adını taşıyan ve fazla bir öneme haiz olmayan bir coğrafya kitabıdır. Fransızca olarak kaleme alınan eser kendi devrine göre eski bilgileri içermektedir. Türkçeye Yakovaki Efendi tarafından

²³ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, İstanbul 1995, s. 153-164. Fransızcasından Türkçeye tercümesi yapılmıştır. Bk. Hüsrev Hatemi - Aslan Terzioğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cedveli*, İstanbul 1988. Ancak bu tercüme eksik ve hatalıdır. Bu tercümenin tenkidi için bk. K. Beydilli - İ. Şahin, *Aynı eser*.

²⁴ *Darstellung der Neuesten Verordnungen im Türkischen Reiche*, çev. İ. H. Menu, Berlin 1802.

²⁵ Kemal Beydilli - İlhan Şahin, *Mahmud Râif Efendi ve Nizam-ı Cedid'e Dair Eseri* (Türk Tarih Kurumu'nda baskıda).

²⁶ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, tamamlayıp yayımlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1987, s. 178-179; M. Alaaddin Yalçinkaya, "Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Agah Efendi, the first Permanent of Turkish Ambassador to London 1793-1797", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (=OTAM)*, sayı 5 (Ankara 1994), s.385-434; Çağpar Fıkrkoca, "Bir Osmanlı Gözlemcinin İngiliz Siyasal Sistemine Bakışı", *Tarih ve Toplum*, sayı 10 (İstanbul 1988), s. 280-283.

²⁷ Vahdettin Engin, "Mahmud Raif Efendi Tarafından Kaleme Alınmış İngiltere Seyahati Gözlemleri", *Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan*, İzmir 1999, s. 135-162.

tercüme edilerek 1219 yılında basılan bu eser, bir yıl önce basılmış olan Atlas-ı Kebir tercümesine ilave edilerek, onunla beraber ciltlenmiştir²⁸.

Mahmud Râif Efendi bu eserlerinin haricinde bazı haritaları da Türkçeye tercüme etmiştir. *Danvil Atlası*'nın başındaki Avrupa, Asya, Afrika ve Amerika'yı gösteren dört parça harita onun tarafından tercüme edilmiştir²⁹.

²⁸ Adnan Adıvar, *Osmanlı Türkleri'nde Bilim*, İstanbul 1982, s. 210; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, s. 169; Aynı yazar, *Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*, İstanbul 1997, s. 18; K. Beydilli - İ. Şahin, *Aynı eser*.

²⁹ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, s.169; K. Beydilli-İ. Şahin, *Aynı eser*.

VESİKALAR

-I-

Mektûbî hulefâsından İngiltere sefiri Yusuf Agâh Efendi ma'îyyetinde sır kâtibi olan Mahmud Râif Efendi. 13 C sene 211.

Haremeyn mukata'ası pâyesi [tevcîh].

Reisülküttâb [olmuşlardır].

(Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA), Bâb-ı Asâfi Ruûs Kalemi (=A.RSK), nr. 1593, s. 128)

-II-

Büyük Rûzname Vekâleti

Mahmud Râif Efendi'ye tevcîh. 24 L sene 221.

(BOA, Bâbıalî Evrak Odası *Sadaret Defterleri* (=BEO.SD), nr. 357, s. 23)

-III-

Nâhiye-i Ayasluğ der-livâ-i Sığla (213)³⁰

Timâr-ı Mahmud Râif, reisülküttâb, an-tahvîl-i sabî Seyyid Mehmed Sâlih veled-i Esseyyid Abdullah Berrî bilâ-veled el-müteveffâ.

(...)*

Cem'ân: 12060

Sığla Sancağı'nda Ayasluğ Nâhiyesi'nde Tirha nâm karye ve gayriden on iki bin altmış akçe timâra bâ-hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn verilen nizâm-ı müstahsen şurûtu üzre divân-ı hümâyûn kaleminin müretteb elli nefer kâtib gediklülerinden reisülküttâb-ı esbak müteveffâ Esseyyid Abdullah Berrî'nin fevtinden sabî kaydıyla mutasarrıf oğlu Seyyid Mehmed Salih bilâ-veled fevt olup timârı

³⁰ Buradaki rakam, timârın bundan önceki berât tezkiresinin tarihini göstermektedir.

* Timarın bölgedeki gelir kalemlerini gösteren tafsilat kısmı neşredilen III-VII. Numaralardaki vesikaların metinlerine alınmamıştır.

mahlûl ve Kütahya Sancağı'nda Kula Nâhiyesi'nde Göl nâm karye ve gayriden yirmi üç bin üçyüz on sekiz akçe zeâmete mutasarrıf yine kalem-i mezbûrun müretteb altmış nefer mülâzımlarından kaydı meşrûh ve hâlâ reisülküttâb olan iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim Mahmud Râif dâme mecdühunun ze'âmeti âhara verilmek üzere timâr-ı mezbûr müretteb kitâbet gediğiyle mûmâ-ileyhe verilmesini kalem-i mezbûrun bi'l-cümle zâbitân ve kisedârân ve mütemeyyizânı istisvâb ve istihsân eylediklerin beylikçi-i divân-ı hümâyûn olan kıdvetü'l-emâcid ve'l-ayân Ahmed Safî zîde mecdühu takrîriyle inhâ ve timâr-ı mezbûrun kendüye tevcihi bâbında reisülküttâb-ı mûmâ-ileyh bermûceb-i şurût arz etmeğin mücebince hizmet-i kitâbetde olmak ve sefere eşmek şartıyla mûmâ-ileyhe tevcih olunmağla berât olunmak için sene seb'a aşer ve mi'eteyn ve elf Ramazânının yedinci günü tarihiyle hükm-i şerîf verildikten sonra tezkiresi ihrâc olunmak fermân buyurulmağın bermûceb-i fermân-ı âlî zikr olunan on iki bin altmış akçe timâr vech-i meşrûh üzere mezkûr Mahmud Râif reisülküttâb dâme mecdühuya tevcih olunup berât-ı alişân için tezkire verildi. Tahriren fi 12 şehr-i Ramazanü'l-mübârek sene seb'a aşer ve mi'eteyn ve elf.

Üstte: Mühürlenmiştir. K* .

Divân-ı hümâyûn kalemi kâtibliği gediği ilhâk eylemiştir. Kayd şüd. 22 Ra. sene 218. K* .

(Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadime Arşivi (=TKA), *Timar Ruznâmçe Defterleri* (=TRD), nr. 1477, s. 70).

-IV-

Nâhiye-i Ayasuluğ der-livâ-i Sığla (217)

Ze'âmet benâm Mahmud Râif reisülküttâb, an-kâtibân-ı divân-ı hümâyûn, an-tahvîl-i hod. Bâ-berât-ı Âsitâne.

* K (Kef harfi) bu kaydı yazan defterhâne kâtibinin rûmuzudur. Timar ruznamçe defterlerindeki bu diplomatik hususiyet için bk. E. Afyoncu, *Aynı tez*, s. 29. Osmanlı bürokrasisinde kullanılan rûmuzlar hakkında geniş bilgi için bk. Feridun M. Emecen, "Ali'nin Ayn'ı; XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Bürokrasisinde Kâtib Rumuzları", *Tarih Dergisi*, sayı 35 (İstanbul 1996), s. 131-149.

(....)

Cem'ân: 12.060

Ber-vech-i tekmlil : 20.000.

Divân-ı hümâyûn kalemi kâtibleri zümresine ilhâk buyurulan iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim Mahmud Râif dâme mecdühu arzuhâl sunup Sığla Sancağı'nda Ayasluğ Nâhiyesi'nde Berca nâm karye ve gayriden on iki bin altmış ber-vech-i tekmlil yirmi bin akçe ze'âmet divân-ı hümâyûn kâtiblerinden Es-seyyid Abdullah Berrî beylikçi-i divân-ı hümâyûn veled-i Elhâc Mustafa tezkire-i sâninin sabî Seyyid Mehmed Sâlih'in mahlûlünden kendüye tevcîh olunup kitâbet gedüğü hâlî ve mahlûl olmağla Devlet-i Aliyye'de hâlâ riyâset hidmetine me'mûr ve vücûhla sezâvâr-ı inâyet olduğuna binâ'en gedik-i mezbûr tevcîh ve ze'âmetine ilhâk buyurulmak bâbında inâyet recâ ve mûmâ-ileyhin ilâmı ve mu'ayyen olan yedi yüz elli guruş mîrisin teslim-i hazîne-i âmire eylediğine mahallinden memhûr sûret-i rûznâmçe verildiği pâye-i serir-i a'lâya telhîs olundukda sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mücebince gedik-i mezbûr dahi tevcîh ve ze'âmetine ilhâk olunmak için sene seb'a aşer ve mi'eteyn ve elf Zilhiccesinin gurreci günü tarihiyle müverrah reisülküttâb-ı mûmâ-ileyhin imzâsıyla mûmzâ rû'ûs-ı hümâyûn ibrâz ve ze'âmetine ilhâk olunmak fermân buyurulmağın ber-müceb-i fermân-ı âlî zıkr olunan on iki bin altmış ber-vech-i tekmlil yirmi bin akçe ze'âmet ile divân-ı hümâyûn kitâbeti gedüğü vech-i meşrûh üzre sefere eşmek şartıyla mûmâ-ileyh Mahmud Râif reisülküttâb dâme mecdühuya tevcîh olunup berât-ı âlişân için tezkire verildi. Tahrîren fî 21 şehr-i Rebi'ül-evvel sene semân aşer ve mi'eteyn ve elf.

Üstte: Mühürlenmiştir. K

Rû'ûsu hıfz olunmuşdur.

Fevtinden oğulları İbrahim Edhem ve İsmail Râife başka başka verilüp tahviller mücebince verildi. 26 Ca sene 222. Faik.

(TKA, *TRD*, nr. 1487, s. 62).

-V-

Nâhiye-i Ayasuluğ der-livâ-i Sığla (218)

Timâr-ı İsmail Râif veled-i kâtib Râif reisülküttâb an-tahvîl-i pedereş el-müteveffâ.

(....)

Cem'ân: 6030.

Sığla Sancağı'nda Ayasluğ Nâhiyesi'nde Tirha nâm karye ve gayriden on iki bin altmış akçe ber-vech-i tekmi'l yirmi bin akçe ze'âmete divân-ı hümâyûn kaleminin kitâbet gedüğü ilhâkıyla mutasarrıf reisülküttâb-ı esbak Mahmud Râif fevt olup ze'âmeti ve gedüğü mahlûl olmağla zeâmet-i mezbûrun nısfı sahîh sulbi oğlu mezkûr İsmail Râif'e verilmesini bil-cümle kisedârân ve zabitan-ı kalem istisvâb ve istihsân eylediklerin beylikçi-i divân-ı hümâyûn olan kıdvetü'l-emâcid ve'l-ekârim Mir Mehmed İzzet zîde mecdühu bâ-takrir inhâ ve mücebince tevcîhi için bi'l-fi'l reisülküttâb olan iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim Mehmed Arif dâme mecdühu dahi arz etmekle mücebince leyl ü nehâr kalem-i mezbûrda hidmet-i kitâbetde olmak ve sefere eşmek şartıyla ze'âmet-i mezbûrun nısfı oğlu merkuma tevcîh olunmağla berât olunmak için sene isnâ ve ısrin ve mi'eteyn ve elf Cemâziyü'l-evvelinin yirmi altıncı günü tarihiyle hükm-i şerîf verildikten sonra tezkiresi ihrâç olunmak fermân buyurulmağın ber-müceb-i fermân-ı âlî zikr olunan altı bin otuz akçe mûmâ-ileyh İsmail Râif'e tevcîh olunup berât-ı âlîşân için tezkire verildi. Tahrîren fi şehr-i Cemâziyü'l-evvel sene isnâ ve ısrin ve mi'eteyn ve elf.

Üstte: Bilâ-veled fevtinden yine karye-i merkûm ve gayriden ol-mikdâr akçe timâra mutasarrıf karındaşı ve müştereki İbrahim Edhem veled-i kâtib Mahmud Râif reisülküttâb-ı esbaka bi'l-fi'l reisülküttâb Mustafa Refik Efendi arzıyla verilmiştir. 13 M sene 223. Nâmık.

(TKA, TRD, nr. 1511, s. 114).

-VI-

Nâhiye-i Ayasuluğ der-livâ-i Sığla (218)

Timâr-ı İbrahim Edhem veled-i kâtib Mahmud Râif reisülküttâb-ı esbak an-tahvîl-i pedereş el-müteveffâ.

(....)

Cem'ân: 6030.

Sığla Sancağı'nda Ayasluğ Nâhiyesi'nde Tirha nâm karye ve gayriden on iki bin altmış akçe ber-vech-i tekmi'l yirmi bin akçe zeâmete divân-ı hümayûn kaleminin kitâbet gedüğü ilhâkıyla mutasarrıf reisülküttâb-ı esbak Mahmud Râif fevt olup ze'âmeti ve gedüğü mahlûl olmağla zeâmet-i mezbûrun nısfı gedüğüyle ma'an sahîh sulbü oğlu mezkûr Edhem'e verilmesini bi'l-cümle kisedârân ve zabîtan-ı kalem istisvâb ve istihsân eylediklerin beylikçi-i divân-ı hümayûn olan kıdvetü'l-emâcid ve'l-akran Mehmed İzzet zîde mecdühu bâ-takrîr inhâ ve mücebince tevcîhi için bi'l-fi'l reisülküttâb olan iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim Mehmed Ârif dâme mecdühu dahi arz etmeğin mücebince leyl ü nehâr kalem-i mezbûrda hidmet-i kitâbetde olmak ve babası gedüğün olmak ve sefere eşmek şartıyla zeâmet-i mezbûrun nısfı oğlu merkûma tevcîh olunmağla berât olunmak için sene isnâ ve ısrin ve mi'eteyn ve elf Cemâziyü'l-evvelinin yirmi altıncı günü tarihiyle hükm-i şerîf verildikten sonra tezkiresi ihrâç olunmak fermân buyurulmağın ber-müceb-i fermân-ı âlî zikr olunan altı bin otuz akçe timâr vech-i meşrûh üzre mûmâ-ileyh İbrahim Edhem veled-i kâtib Mahmud Râif reisülküttâb-ı esbak zîde kadrühuya tevcîh olunup berât-ı alışân için tezkire verildi. Tahrîren fi şehri Cemâziyü'l-evvel sene isnâ ve ısrin ve mi'eteyn ve elf.

Üstte: Yine karye-i merkum ve gayriden ol-mikdâr akçe timâr ilhâk eylemişdir. 13 M sene 223. Nâmık.

(TKA, *TRD*, nr. 1511, s. 113).

-VII-

Nâhiye-i Ayasluğ der-livâ-i Sığla (222)

Timîr-ı İbrahim Edhem veled-i kâtib Mahmud Râif reisülküttâb-ı esbak, an-tahvîl-i hod bâ-berât.

(....)

Cem'ân: 12060.

Sığıla Sancağı'nda Ayasluğ Nâhiyesi'nde Tirha nâm karye ve gayriden altı bin otuz akçe timâra mutasarrıf İsmail Râif veled-i kâtib Mahmud Râif reisülküttâb-ı esbak bilâ-veled fevt olup timârı mahlûl ve yine karye-i merkum ve gayriden ol-mikdâr akçe timârın mutasarrıfı babasının [reisülküttâb-ı] esbak zîde kadrühunun karındaşı icmâllüsü müştereki olduğuna binâen ber-vech-i ilhâk verilmesi kalem-i mezbûrun zabitan ve kisedârân ve mütemeyyizânı istisvâb ve istihsân eylediklerin beylikçi-i divân-ı hümayûn olan kıdvetül-emâcid ve'l-a'yân Mîr Mehmed İzzet zîde mecdühu bâ-takrîr inhâ ve müteveffâ karındaşı hissesin mûmâ-ileyhin hissesine kâtib gedüğünü ilhâken tevcîhi reisülküttâb olan iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim Mustafa Refik dâme mecdühu dahi arz etmeğin leyl ü nehâr kalem-i mezbûrda hizmet-i kitâbetde olmak ve sefere eşmek ve müteveffâ babasının kitâbet gedüğün ilhâk etmek şartıyla ber-vech-i ilhâk tevcîh olunmağla berât olunmak için sene selâse ve işrîn ve mi'eteyn ve elf Muharreminin on üçüncü günü tarihiyle hükm-i şerîf verildikten sonra tezkiresi ihrâc olunmak fermân buyurulmağın ber-mûceb-i fermân-ı âlî zikr olunan altı bin otuz akçe timâr elinde olanıyla birikdirilüp cümle timârı on iki bin altmış akçe timâr vech-i meşrûh üzre mûmâ-ileyh İbrahim Edhem veled-i kâtib Mahmud zîde kadrihin-bihûya tevcîh olunup berât-ı âlîşân için tezkire verildi. Tah-rîren fî şehri-i Muharremü'l-haram sene selâse ve işrîn ve mi'eteyn ve elf.

Üstte: Mühürlenmiştir. Salimî

Bilâ-veled fevtinden beylikçi-i divân-ı hümayûn Ali Enverî'ye ba'de'l-arz verilmiştir. 23 M sene 35. K.

(TKA, TRD, nr. 1522, s. 128).

"Records and Documents about Mahmud Râif Efendi and his Family"

Abstract

Mahmud Raif Efendi was one of the key figures of Nizâm-ı Jadid (New Order) restoration which had occurred in the reign of Sultan Selim III. He was well-known person among Ottoman intellectual circles because of his various publications.

This study depends mainly upon unpublished archival material which gives new information about Mahmud Raif and his family. Through these documents, the fiefs (timar) and posts which Mahmud Raif had held became apparent, as well as the offices, revenues and death-dates of his sons.

*Keywords:**Mahmud Râif, fefs, (timâr) timâr ruznâmçe defteri, divân kâtibi, haccgân.*

Mehmed Hurşid Paşa'nın *Seyahatnâme-i Hudud* Adlı Eserine Göre
XIX. YÜZYIL ORTALARINDA BÂYEZİD SANCAĞI

Zekeriya KURŞUN*

ÖZET

Osmanlı Devleti ile İran arasındaki sınır problemleri büyük ölçüde 1746'da yapılan anlaşma ile halledilmişti. Ancak bölgedeki konar göçer aşiretleri sürekli sınır ihlallerinde bulunmaktaydılar. Bu durumun düzeltilmesi için 1823 ve 1847 de iki anlaşma daha yapıldı. Bu sonuncu anlaşmanın uygulamaya konulmasından önce bölgeye bir "Tahdid-i Hudud komisyonu gönderildi. Derviş Paşa'nın başkanlığındaki bu heyette Mehmed Hurşid de katip olarak yer almıştı.

Mehmed Hurşid yerinde yaptığı incelemeleri Seyahatnâme-i Hudud adı altında bir kitapta topladı. Söz konusu kitapta Basra'dan Bayezid'e kadar olan yerlerin tanımı, demografik yapısı ve konar göçer aşiretlerin dolaştıkları yerler anlatılmıştır. Bu makalede söz konusu esere istinaden XIX. yüzyılın ortalarında Bayezid sancağının durumu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler:

Bayezid, Celâli, Zilânu, Hayderanlu, Sebîki, Mehmed Hurşid, Derviş Paşa

1. Osmanlı-İran Sınır İhlalleri ve Çözüm Arayışları

Büyük bir coğrafyaya sahip olan Osmanlı devletinin siyasî sınırları içerisinde pek çok unsur bulunmaktaydı. Bu unsurların büyük bir bölümü şehir köy ve kasabalarda yaşarken; azımsanmıyacak bir bölümü de konar-göçer göçebelerden oluşmaktaydı. Genellikle göçebe olarak, Arap Yarımadası, Irak, Suriye Çölü ve Güney-Doğu Anadolu yaylalarında yaşayan Urban, Ekrad ve Türkmen kabile ve aşiretlerinin, yerleşme alanları, yaşantı biçimleri, nüfusları vs. ile ilgili hususlar hâlâ tam anlamıyla açıklığa

* Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

kavuşturulabilmiş değildir. Şüphesiz bunun en önemli sebebi, söz konusu grupların mevsimine göre sürekli yer değiştirerek hayatlarını sürdürmeleri olsa gerektir. Zira onların bu hareketliliğini takip edebilmek için yeterli materyal bulunmamaktadır. Öte yandan yerleşik bütün medeniyetlerin en önemli problemi olan göçebeleri medenî hayata adapte etme meselesi, Osmanlı devletini de çok uğraştırmıştır. Bir taraftan kanun tanımaz bu göçebelerin, yerleşik ahâliye zarar vermemeleri için gayret gösteren devlet, diğer yandan da bunları iskan etmek için büyük çaba sarfetmekte idi. Ancak gerek devletin imkanları ve gerekse bedevî-göçebe hayata alışmış olan ve yerleşik hayatı adeta zül kabul eden bu kabilelerin hayat anlayışı, iskan edilmelerini zorlaştırmaktaydı.

Mevsimine göre yaylak ve kışlak arayan, Basra körfezi civarındaki Urban (bedevi Araplar) ile Güney-Doğu Anadolu bölgelerindeki aşiretler hiç bir sınır tanımadan, zaman zaman İran taraflarına geçerek hudut ihlâllerinde buldukları gibi, İran tarafındaki bir kısım aşiretler de Osmanlı topraklarına geçip benzeri ihlâllerde bulunmaktaydılar. Bu da iki devlet arasında sürekli sürtüşmelere ve zaman zaman diplomatik problemlere neden olmaktaydı. Osmanlı toprakları ve özellikle de Bağdat ve civarı üzerinde tarihi emelleri olan İran için bu durum, savaş sebebi sayılmaktaydı. Nitekim, İranlılar 1821'de Osmanlı devletinin Tepedelenli ve Yunan isyanlarıyla meşguliyetini fırsat bilerek, bir takım hudut ihlâllerini öne sürmüşler ve Bâyezid, Eleşgirt, Bitlis, Muş ve Erçiş'i işgal etmişlerdi. Ancak İran ordusunda çıkan şiddetli kolera yüzünden geri çekilerek barış talep etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Bunun Seyyid Ali Paşa'nın sadâreti zamanlarında, İran ile 1823 yılında Erzurum'da bir muahede akdolundu¹. Bu anlaşma ile daha önce 1746 yılında imzalanan barışın esasları korunmakla birlikte yeni bazı ilaveler yapıldı. Buna göre; hudut ihlâllerinde bulunacak olan aşiretler karşılıklı olarak te'dib edilecek, sınır

¹ Antlaşma metni için bak: *Muahedat Mecmuası* Ceride-i Askeriye Matbaası İstanbul 1298; III/1-5; İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi Kronolojisi*, IV/107.

güvenliği sağlanarak ihlâllerinin engellenecekti (Madde:3)². Ayrıca, İran'dan Osmanlı topraklarına veya Osmanlı tarafından İran topraklarına geçen aşiretlerin sahiplenilmeyeceği de (Madde: 4)³ karara bağlanmıştı.

Ancak bu anlaşmaya rağmen mesele tamamıyla halledilemediği ve bölgede yaşayan aşiretlerin hayat şartları aynen devam ettiği için yeniden hudut ihlâllerine de sebep oldukları anlaşılmaktadır. Bunun üzerine, Sultan Abdülmecid zamanında, -1823 yılında imzalanan anlaşmanın, yeni anlaşmayla ilga edilmeyen maddelerinin geçerli ve bâki kalması şartıyla- 1847'de İkinci Erzurum Muahedesi'nin akdedilmesi zarureti doğmuştu⁴. Bu yeni anlaşmada da iki devlet sınır ihlâllerinde bulunan aşiretlerin verdikleri zararlarının önlenmesi, yaptıkları gasb, yağma ve katl hareketlerinin önüne geçilmesi hususunda karşılıklı taahhüplerde bulunmuşlardır. Ayrıca ne tarafa bağlı olduğu belli olmayan bir takım aşiretlerin de iskanları için aşiretlerin kendi tercihlerine göre mekan tayin edilmesi (Madde: 8) ve o güne kadar meydana gelen zararların telafisi ve hudutların tesbiti için iki tarafın da iştirak edeceği bir komisyonun kurulmasına karar verilmiştir (Madde: 3-4). Yapılan bu yeni anlaşmanın iki ay içinde tasdik edilerek teati edilmesi öngörülmüştü. Babîâlî'ye ulaştırılan anlaşma müsveddesini inceleyen hükümet, anlaşmaya gözlemci olarak katılan Rusya ve İngiltere'nin Dersaadet sefirleri

² Madde-i Salise : Beyne'd-devleteyn münaza'un-fihâ olan Haydaranlu ve Sebiklu aşiretlerinden el-yevm Devlet-i aliyye toprağında bulunanlar bu tarafta oldukça İran hudûduna tecavüz ile hasârat ederler ise men' ve terbiyesine serhaddân-i Devlet-i Aliyye me'mûrları taraflarından dikkat olunup eğer tecavüzî hareketten bunlar feragat etmez ve serhaddân me'mûrları tarafından takyid olunamaz ise ba'de-izin tasahhublarından keff-i yedd oluna ve eğer kendi rıza ve ihtiyarlarıyla yine İran ülkesine geçerler ise Devlet-i Aliyye bunları men' etmeyup ve ol-tarafa geçtikten sonra tekrar Devlet-i Aliyye topraklarına geçerler ise kat'a tasahhub ve kabul olunmaya ve eğer bunlar İran tarafına geçerler ise Devlet-i aliyye hudûduna tecavüz ve hasârat eyledikleri halde Devlet-i İraniyye serhaddâni zabitanı dahî men'-i tecavüz ve tasallutlarına dikkat eyleye. *Muahedat Mecmuası* III/3.

³ Madde-i Rabia: Ber-mûceb-i şart-ı kadîm devleteyn-i aliyyeteyn firarileri kabul ve tasahhub olunmıya ve kezalik Devlet-i Aliyye tarafından Devlet-i İraniyye cânibine ve Devlet-i İraniyye cânibinden Devlet-i Aliyye tarafına aşâir ve îlâtdan geçenler tasahhub ve kabul kılınmaya. *Muahedat Mecmu'ası* III/ 3-4.

⁴ Antlaşmanın tam metni için bak: *Muahedat Mecmuası* , III/5-8.

bulunan Lord Favle ve Mösyö Ostino'fa, anlaşma müsveddesinde mevcut olan bir takım müphemiyetlerin giderilmeden anlaşmanın tasdik ve teatisinin mümkün olamayacağını bildirmiştir⁵. İmza ve teatinin uzamaması için adı geçen sefirler bizzatihi açıklamalarda bulunarak, sözkonusu anlaşma ile Osmanlı devletinin, Muhammara şehri ve limanı ile Ceziretu'l-Hazar'dan başka hiç bir araziden vazgeçmediğine dair teminat vermeleri ve bunu İran'ın da resmen kabul etmesi üzerine, anlaşma tamamlanarak yürürlüğe girmiştir. Bir süre sonra, İngiltere ve Rusya'nın imzadan önce verdiği teminata uygun olarak yürürlüğe konan bu anlaşmayı tatbik ve Osmanlı-İran sınırının tesbiti için *Tahdîd-i Hudûd Komisyonu* adıyla bir heyet oluşturulmuştur.

Tahdîd-i hudut komisyonunda Osmanlı devleti adına kimyager Derviş Mehmed Paşa (1817-1879)⁶, İran devleti adına da Mirza Cafer Han görev alırlarken, iki devlet arasında aracılık yapan devletler adına da Kolonel Williams (İngiltere adına) ve General Çerikof (Rusya adına) görevlendirilmişlerdir. Bu amaçla Derviş Paşa 22 Ocak 1849 tarihinde, yanında Hariciye Mektubî katiplerinden Mehmed Hurşid Bey⁷ (sonradan Paşa) olduğu halde yola çıkmıştır. Mezkur komisyon ilk toplantısını Bağdat'ta yapmış, bilahare Muhammara'ya geçerek, görüşmeler bir süre de burada sürdürülmüştür. Bu

⁵ Mehmed Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-i İraniye Me'mûriyetiyle fi Safer sene 1265 ve fi 11 Kanûnisanî sene 1264 Tarihinde Taraf-i Devlet-i Aliyye'den İzâm Buyrulmuş Olan Müteveffa Derviş Paşa ile Birlikte Bulunan Ankara Valisi esbaki Müteveffa Hurşid Paşa tarafından Kaleme Alınmış Olan Layihadır*, Dersadet 1300, s. 2. (Tahdid-i Hudud komisyonu katibi sıfatıyla Mehmed Hurşid tarafından kaleme alınan ve muhtemelen Sadaret'e sunulan bu layiha 1300 yılında basılmıştır. Mehmed Hurşid, sözkonusu layihasında, bölgeye gidiş sebeplerini ve yaptıkları çalışmayı mufassal bir şekilde rapor etmektedir.)

⁶ Hayatı ve eserleri için bak: Mehmed Es'ad, *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiyye*, İstanbul 1310 s. 142-143; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul, 1311, II/337; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333 III/269.

⁷ Osmanlı bürokrasisinin muhtelif kademelerinde bulunduktan sonra, çeşitli valilikler, Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti ve Sadaret Müsteşarlığı görevleriyle, son olarak da Ankara valiliğinde bulundu. 1299/1882'de vefat etti. Geniş bilgi için bak. İbnül Emin Mahmud Kemâl (İnal) - Hüseyin Hüsâmeddin, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335, s. 142-144; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, II/312-313.

müzakerelerde katip olarak görev alan Hurşid Paşa'nın ifadesine göre, görüşmeler ile ilgili ilk müzakere mazbataları ve protokolleri Derviş Paşa tarafından 1850 başlarında Babiâli'ye takdim edilmiştir⁸. Bölgede sınır tesbiti çalışmalarına başlayan Tahdîd-i Hudud Komisyonu, bu çalışmalarını 1849-1853 yılları arasında dört yıl boyunca sürdürmüşlerdir. Yerinde yapılan bu incelemelerin akabinde Derviş Paşa çalışmalarını Şubat 1853 tarihinde *Devlet-i Aliyye ile İran Devleti Beyninde Hudud Layihası*⁹ adıyla mufassal bir şekilde Babiâli'ye takdim etmiştir. Daha sonra, 1287/1871'de Matbaa-i Amire'de ve 1321/1906 tarihinde de Ahmed İhsan Matbaası'nda *Hudûd-i İraniye'ye Dair* adı altında iki kere basılan layihasının giriş kısmında Derviş Paşa'nın ve mezkûr heyetin çalışmaları hakkında şu bilgiler verilmektedir:

“Tahdîd-i hudûd-i İraniye'ye me'mûr Ferik Seadetlû Derviş Paşa Hazretlerinin müddet-i me'mûriyetinde istihsâl eylediği ma'lûmata göre devleteyn memâliki beyninde gerek tarafeyn teb'ası meyanında şimdiki müte'aref olan ve gerek mu'ahedât-i kadîmede mezkûr ve mûnderic olan ve mahalleri erbab-i vukûfundan ve ba'zı senedât-i mülkiyeden hudûd-i kadîme oldukları istintâc kılınan hudûdun ibtidasinden intihasına kadar memer hutûtuyla hudûd-i mezkûre üzerinde bulunan aşâyirin ahvaline ve hududca arız olmuş olan igtîşaşât ve teşvişât keyfiyyatına dair bend bend kaleme alıp fi C sene 1269/1853 tarihinde arz ve takdim eylediği müzekkiredir,

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi, sözkonusu komisyon bölgede tam bir demografik yapı araştırması yapmış, özellikle münazaa konusu olan aşiretlerin sayıları ve nüfusları ile hangi tarafa ait olduklarına dair bilgi ve belgeler toplamışlardır. Basra Körfezi ile Erzurum Eyâleti'ne bağlı Bayezîd Sancağı arasında olan yerleri

⁸ Görüşmeler sırasında Derviş Paşa'nın Babiâli ile yaptığı bazı yazışmalar için bak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. AMD 36/92; 37/68; A. MKT.MHM 33/2; A.MKT.UM 51/91; 58/18; 73/1; 73/2.

⁹ Derviş Paşa, *Devlet-i Aliyye ile İran Devleti Beyninde Hudûd Layihası*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Tarih Yazmaları (İÜ TY) Nr. 82375. (Bu eser İstanbul'da iki defa basılmıştır ki biz de bu makalede basılı olan metni kullandık).

dolaşan heyet: Basra Körfezi, Basra, Bağdâd, Şehrizôr, Musul ve Van eyâletleri ve hudûd üzerinde bulunması münâsebetiyle Bayezîd Sancağı; doğrudan görülerek veya görülmeden tahkiki mümkün olan diğer yerler; şehir, kaza, dağ, çöl, nehir, akarsular ve göller ile zikredilen yerlerin ahâlisi, üretimi, bilhâssa bu yerlere yerleşmiş olup o zamana kadar durumları kaleme alınmamış ve haklarında çeşitli rivayetler olan urban (bedevi Arap) ve ekrad aşiret ve kabilelerinden ayrı ayrı, sınıf sınıf; yurtları, hâl ve mizaçlarıyla, yaklaşık olarak hâne veya çadır sayıları; zikredilen yerlere komşu olan İran toprakları ile halen İran devleti tasarrufunda bulunan yerler ve hudûd üzerinde bulunan çeşitli unsurlar hakkında çok önemli ve güvenilir bilgiler elde etmiştir¹⁰.

2. Bölgenin Bir Kaynağı Olarak Mehmed Hurşid Paşa'nın Eseri

Derviş Paşa'nın dışında heyette katip sıfatıyla bulunan Mehmed Hurşid (sonradan Paşa) da aldığı emir gereği derlediği bilgileri mufassal bir layiha haline getirmiştir. Layihasına da *Seyahatnâme-i Hudûd*¹¹ (29.5X18.5 cm, 27 satır) adını veren Mehmed Hurşid Paşa, heyette görevlendirilmesi, eserinin muhtevası ve kaleme alınmasının sebepleri hakkında şöyle demektedir:

“...müddet-i medideden beri devlet-i aliyye-i ebed müddet-i Osmaniye ile devlet-i behiyye-i İraniyye beyninde pesmânde-i hicâb-ı ihmâl ve müstelzim-i kıl ü kâl olmuş olan hudûd meş’alesinin hüsn-i tasviyesi tarafeynin emel ve arzû-kerdesi olduğundan.... pâdişâhımız.. Abdülmecid Hân... efendimiz hazretlerinin cümle-i muhassenât-ı asriyye-i hümâyûnlarından olmak üzere bu emr-i mühimmin dahî yoluna konulmasıçün tarafeynden birer me’mûr ta’yîn olunması karârgâr olduğdan sonra tahdîd-i hudûda me’mûr

¹⁰ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahat-nâme-i Hudûd*, İÜ TY 2373, (Tetimme) Varak (Vr.)12a

¹¹ Eserin geniş bir tanıtımı için bak: Alaâddin Eser, “Bir Hududun Anatomisi, Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatnâme-i Hudud*”, *Tarih ve Toplum* Sayı 51, (Mart 1988), s. 57-61. Mehmed Hurşid Paşa'nın eserinin tarnskripsiyonlu metni ve tıpkı basımı aynı müellif tarafından neşredilmiştir. (Mehmed Hurşid (Paşa), *Seyahatnâme-i Hudud*, (Çevirimyazı: Alaâddin Eser) İstanbul 1997.

buyurulan ferikân-ı kirâmdan sa'âdetlü Derviş Paşa hazretlerinin me'mûriyetine dâir Babıâli'den yedlerine verilen ta'lîmât-ı seniyyenin bir bendinde hasbe'l-me'mûriyye geşt ü güzâr olunacak mahallerin ahvâl-i hâzıra ve tabâyi'-i ahâlî ve sekenesi ve mahsûlât-ı arzıyye ve sinâ'îyyesinin kaleme aldırılması derc olunarak zamîme-i me'mûriyyet kılınmış ve bu ahkar-ı bendegân ve übeyd yânî el-ân mektûbî-i hariciyye hulefâsından bulunan Mehmed Hurşid dahî min-gayri liyâkatin kitâbet me'mûriyetiyle ferik-i müşârün-ileyh hazretlerine terfîk buyurulmuş olduğu sırada husûsât-ı mezbûrenin kaleme alınması makam-ı celîl-i Nezâret-i Hâriciye'den bizzât bu çâkere dahî şifâhen emr ü fermân buyurulmuş olduğundan dört sene imtidâd bulan me'mûriyet-i mezkûre esnâsında ol havâlinin yânî Irak ve Kürdistan'ın mümkün mertebe tahkîk-i ahvâl-i lâzimesinde bezl-i mesâî olunarak evrâk-ı perîşân üzerine sebt ve tahrîr olunmuş ve bunun arz ve takdîme şâyân bir sûrete ifrâğı farîza-i zimmet-i ubûdiyyetden bulunmuş olduğu halde Dersa'âdet'e gelince[ye] kadar bu vecîbenin ifâsına ihtilâs-ı vakt olunamamış olmasıyla bu kerre cem' ve telfîkına bed' olunarak sâye-i me'âlî-i pîrâye-i hazret-i mülûkânede resîde-i sâha-yı hitâm olduğundan Seyâhatnâme-i Hudûd ünvanıyla tevsîm ve hâkipâ-yı âlî'ye arz ve takdîm olundu,¹².

Kaynak değeri açısından tartışılmayacak kadar önemi haiz olan *Seyahatnâme-i Hudûd* 'un yazma nüshası yüzaltmışyedi varaktan meydana gelmektedir. Bölge ile ilgilenen bir çok müsteşrikin önemli başvuru kitaplarından birisi olan bu eser, İstanbul'da muhtemelen 1277/1861'de mahdud sayıda basılmıştır. Osmanlı devletinde bir takım önemli meseleler hakkında hazırlanan rapor ve layihalar zaman zaman ilgili nezaret memurlarını bilgilendirmek için mahdud sayıda basılmaktaydı. Anlaşılan bu eser de onlar meyanında basılmıştı. Yazma nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Tarih Yazmaları arasında bulunan eserin, malesef basılı nüshaları kütüphanelerde pek bulunmamaktadır.

Seyahatnâme-i Hudûd altı bölüm (fasıl) ve bir hatîmeden meydana gelmektedir. Birinci fasılda, Basra Eyaleti; İkinci fasılda, Bağdat Eyaleti; Üçüncü fasılda Şehr-i Zor Eyaleti; Dördüncü fasılda,

¹² Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, Vr. 11b, 12a.

Musul Eyaleti; Beşinci fasılda, Van Eyaleti; Altıncı fasılda ise Bâyezid Livası anlatılmaktadır ki bu son bölüm 148-164 varakları arasında yer almaktadır. Kitabın geri kalan kısmı Hatîme'ye ayrılmış olup yol ve mesafeleri göstermektedir.

Burada gerek Osmanlı devleti zamanında ve gerekse günümüzde stratejik önemi haiz olan Bâyezid Livası'nın tarihi, etnoğrafya ve demografik yapısı, Mehmed Hurşid'in eserine istinaden ortaya konulacaktır. Mehmed Hurşid, son olarak 1852/53 tarihlerinde oralarda dolaştığına göre, modern anlamda bir saha araştırması niteliği taşıyan raporundaki veriler, bize, ondokuzuncu yüz yılın ortalarında bölgenin yapısı hakkında oldukça tatminkar bilgiler vermektedir. Gerçi Osmanlı belgeleri arasında Doğu Anadolu ile ilgili, bu döneme ait hayli yoğun belgeler de bulunmaktadır. Ancak oldukça dağınık olan bu belgelerdeki verilerin ortaya konulması zaman isteyen zor ve yorucu bir iştir. Diğer taraftan Mehmed Hurşid'in verdiği bilgiler ile arşiv belgelerinin mukayesesi de çalışmaya değer bir konudur. Gerçi, Mehmed Hurşid, Derviş Paşa'nın başkanlığındaki bir heyetle birlikte bölgede, bir nevi saha araştırması yapmak üzere görevlendirilmişti. Dolayısıyla gerek kendisinin ve gerekse heyet başkanı olan Derviş Paşa'nın raporlarından oluşan kitaplarındaki bilgiler de resmi veriler niteliğindedir ve en az diğer belgeler kadar değerlidir. Heyet başkanı sıfatıyla Derviş Paşa'nın ve kâtipler arasında bulunan Mehmed Hurşid'in eseri arasında önemli bir fark bulunmamaktadır. Ancak Derviş Paşa'nın eseri tam bir rapor niteliğinde olduğu için daha muhtasardır. Buna karşılık Mehmed Hurşid, daha serbest davranarak, Derviş Paşa'nın da verdiği bir takım bilgiler yanında değişik rivayetlere de yer vermiştir. Bu çalışmada, Mehmed Hurşid'in metni esas alınmakla birlikte, yer yer Derviş Paşa'nın raporuyla mukayese edilip, farklılıklar da dipnotlarda gösterilmiştir.

Burada şu hususun da ayrıca zikredilmesinde yarar vardır. Aşağıda verilen bilgiler Osmanlı devletine sunulmuş ve o günkü şartların ışığında hazırlanan oldukça mükemmel bir rapora dayandırılmıştır. Dolayısıyla bu rapor, modern demografi bilimi metodları ışığında değerlendirildiğinde, ortaya çıkacak sonuçlar,

bölge tarihinin yeniden yorumlanmasına büyük katkı sağlayacaktır. Bu hususu demografi uzmanlarına bırakarak, metinde özellikle nüfus verilirken takib edilen yöntemin hatırlatılması konunun anlaşılması bakımından yerinde olacaktır.

Mehmed Hurşid, bölgedeki yerleşik ahâlinin hâne miktarını verirken, Osmanlı'da yaygın olarak bilinen *millet* sistemini esas almış ve müslümanları hiç bir etnik ayrıma tabi tutmadan birlikte vermiştir. Diğer taraftan, resmen bir *millet* olarak kabul edilen Ermeniler de ayrı kategoride ele alınmıştır. Mehmed Hurşid, esasında resmen tanınmayan Yezidi milletini de müstakil olarak vermek suretiyle, aslında bir yenilik de getirmiştir. Her üç unsur için verdiği rakamlar oldukça dikkat çekicidir. Verdiği hane sayıları, bu tür hesaplamalarda genellikle kullanılan beş rakamı ile çarpıldığında, bölgede (Bâyezid merkezi, Diyadin, Karakilise, Eleşkird, Hamur ve Batnos) 13840 müslüman, 5855 Ermeni ve 1880 yezidi yerleşik olarak yaşamaktaydı. Ermeni sorununun olmadığı ve demografik yapı ile ilgili her hangi bir tartışmanın da bulunmadığı bir dönemde, tamamen farklı maksatlar ile ortaya konulan bu rakamlar, esasında uzun yıllardır gündemi işgal eden Ermeni nüfusu ile ilgili spekülasyonlara da önemli bir cevap niteliği taşımaktadır.

Mehmed Hurşid eserinde *Ekrad* ifadesi ile, yerleşik nüfustan ziyade, Anadolu, İran ve o sıralarda Rusya hakimiyetinde olan topraklarda dolaşan ve yurtları net olarak belli olmayan göçebe unsuru kastettiği anlaşılmaktadır. Mehmed Hurşid, göçebe halkın hâne sayılarını (burada kastedilen çadır veya bağımsız aile olsa gerektir) verirken, Celâlî, Hayderanlu ve Zilânlu aşiretlerinin dinî mensubiyet değerlendirmesini yapmazken; Sebikî aşiretinin fırkalarını sayarken, müslüman yada yezidi olduklarını özellikle belirtme ihtiyacı duymuştur. Hatta aynı aşirete mensup gruplar arasındaki bu dinî farklılık kendisini de şaşırtmıştır. Bu yüzden de aslında bu aşiretin hepsinin yezidi iken bazı fırkalarının sonradan müslümanlaşmış olabileceği kanaatini serdetme ihtiyacı duymuştur ki, bu konu da ayrıca tedkike şayandır.

3. *Seyahâtnâme-i Hudûd'*a Göre Bâyezid Livası

Coğrafi Konumu

İdarî bir birim olarak ele alınan Bâyezid Sancağı şöyle tanımlanmaktadır: Bâyezid sancağı, bir taraftan Van sancağı, diğer taraftan o sıralarda İran'ın hakimiyetindeki Hoy hükümetine bağlı Makû ile Rusya'nın İran'dan aldığı Revan bölgesiyle çevrili ve Erzurum eyaletine bağlı bir yerdir. Fırat nehrinin ana kaynakları bu livadaki Diyadin kazasıyla, Ebağa nahiyesi arasında bulunan Alâ dağında bulunmaktadır. Osmanlı, İran ve Rusya'nın sınırları, Bâyezid kazasından dört-beş saat uzaklıkta ve Türkler arasında Eğri veya Ağrı, yabancı dillerde Ararat dağı diye bilinen dağda birleşmektedir¹³.

Bâyezid Kasabası

Geçmişte oldukça gelişmiş bir yer olan Bâyezid kasabası¹⁴ önce 1821'de İran, akabinde 1828'de Rusya tarafından istila edilmiş ve pek çok yeri harab olmuştur. Kasabayı koruyabilecek bir yerde kalesi olmakla birlikte bakımsız kalmıştır. Tahdid-i hudud komisyonunun yaptığı tetkiklerden anlaşıldığına göre; Bâyezid, IV. Murad zamanından Sultan Abdülmecid zamanına kadar yerli ahaliden bir hanedanın tasarrufunda bulunmaktaydı. Bu hanedanlık burada bazı eserler inşa etmekle birlikte çoğu yıkılmıştır. Ancak bunlardan, hicri 1189 tarihinde, Bâyezid mutasarrıfı İshak Paşa'nın inşa ettiği saray ve içindeki nefis cami ayakta kalabilmiştir. Mehmed Hurşid, sarayın dört, beş sene evvel meydana gelen şiddetli depremde bazı taraflarının yıkılmış olduğunu söylemektedir ki, bu depremin 1844-45 yıllarında olduğu anlaşılmaktadır. İshak Paşa sarayı, harab olmasına rağmen, uzun süre kaymakam ve kadıların görev yerleri olarak kullanılmıştır. Mehmed Hurşid'in ifadelerine göre, bu saray tamir olunduğu takdirde kaymakam dairesiyle, zabtiye¹⁵ işlerinde görevli neferlerden başka bir iki tabur nizamiye askeri de alabilecek

¹³ *A.g.e.*, Vr. 148a

¹⁴ "Der-kenâr: Bâyezid kasabası, otuz dokuz derece ve kırk iki dakîka arzında ve Paris nısfü'n-nehârından itibâren kırk bir derece ve elli üç dakîka tülünde vâki'dir." (*A.g.e.*, Vr.148a)

¹⁵ Vr. 148a.

genişliktedir. Kalenin arkasındaki, bir kaya dağ üzerinde bulunan çukur bir yerde toplanan su için özel bir yol yapıp kale içine akıtılmıştır. Suyu kullanmak için de iki çeşme inşa edilmiştir. Kalenin dış kapısının yanında da bir cami bulunmaktadır. Ancak, meskün mahallerden oldukça uzakta kalmış olan cami kullanılmamaktadır.

Mehmed Hurşid eserinde, Bayezid kasabasının –ki kasaba merkezi anlaşılmaktadır– sakinlerinin aslen kürd ve Şafii mezhebinden iki yüz hâne müslüman ve iki yüz elli hane Ermeni milletinden ibaret olduğunu söylemektedir. Aynı açıklamalardan anlaşıldığına göre; Müslümanların çoğu istila senelerinden sonra gelip burayı vatan edinmiş aşiretler olup, eski yerlilerinden pek az kimse kalmıştır. Eskiden buradaki Ermenilerin nüfusu daha fazla iken, Rusya, bölgeyi istila ettiğinde pek çoğunu göçürüb Tiflis ve Revan taraflarına götürmüştür. Bu yüzden bölgedeki Ermeni nüfusu azalmıştır. Mehmed Hurşid, ayrıca, gerek Bâyezid ve gerekse Erzurum ve Van eyâletlerinin diğer yerlerinden göçüp Rusya tarafına geçmiş olan Ermenilerin oldukça pişman olduklarını pek çok kişiden işittiklerini de kaydetmektedir¹⁶.

Tanbat Mağaraları

Mehmed Hurşid Seyahatnâmesinde, Bâyezid çevresi hakkında verdiği bilgilerin en ilginçlerinden birisi de Tanbat mağaraları hakkındakilerdir. Esasında bu mağaralar, sadece mağara olarak değil, bölgedeki konar göçer aşiretlerin sığınma mekanları olarak da önem arz etmekteydiler. Ağrı dağının yanında, Küçük Ağrı dağı diye bilinen dağın eteklerinde, Tanbat adıyla pek çok mağara bulunmaktadır. Oldukça geniş olan bu mağaralar, kalabalık nüfuslu aşiretleri hayvanları ile birlikte alabilecek büyüklükte dirler. Uzun zamandan beri mevcut olan mağaraları Celalî aşireti kışlak olarak kullanmaktaydı. Adı geçen aşirete mensub guruplar kış mevsiminde çadırlarını bu mağaraların içine kurup, hayvanlarıyla birlikte gecelerler. Gündüzleri de hayvanlarını otlatmak için dışarı bırakırlar. Her ne kadar bu bölge kış yatağı ise de -kış mevsiminde gerek Celalî

¹⁶ Vr.148 b.

aşiretler gerekse Bâyezid civarındaki köylerde kışlayan diğer aşiretlerin hayvanları kışa alışıktır. Bu yüzden koyun, at ve kısrak cinsinden olan hayvanlar, kışın da salıverilirler. Bu hayvanlar kar içinde gezerek, karı başlarıyla ve ayakları ile eşip, altındaki otları otladıktan sonra, akşam üzeri dönüp, mağaralara gelir ve sahiplerinin hazırladıkları yerlere girerler. Mağaraların civarında su bulunmadığından burada kışlayan aşiretler, kar eritip ondan elde ettikleri suyu kullanmaktaydılar.

Tanbat mağaralarının en genişisi Simedirân isimli mağaradır. Rivayete göre, yalnız girişine yakın yerinde iki, üç yüz hâneyi, bütün hayvanları ile alabilecek ve daha iç taraflarında da boş yeri kalabilecek büyüklükte olan bu mağaranın üstünden Aras nehri geçmektedir¹⁷.

BÂYEZİD SANCAĞI'NIN KAZA VE KÖYLERİNİN MEVCUD HÂNE SAYILARI

İslâm Hâne Adedi	Ermeni Hâne Adedi	Yezidî Hâne Adedi	Karye Adedi	[Vr.147b]
621	365	088	71	Bâyezid kazası merkezi
304	050	000	12	Diyadin kazası
377	240	220	40	Karakilise kazası
900	490	038	86	Eleşkird kazası veya Toprakkale
476	026	030	68	Hamur kazası (Batnos dahil)
2678	1171	376	277	

Celalî Aşiretleri ve Yaşadıkları Yerler

Bölgenin en önemli aşiretlerinden birisi olan Celâlî aşiretinden Osmanlı topraklarında bulunanlar kış mevsimlerini Bâyezid kazasının köylerinde, Tanbat mağaralarında ve Hamur kazası köyleri ile Kars'a bağlı Gövoğlu ve diğer kazalarda geçirmektedirler. Yaz mevsimlerinde de Bâyezid'e iki saat uzaklıktaki Kazlugöl ve Ebgay

¹⁷ Vr. 149a.

sahasının kuzey taraflarına giderlerdi. İran toprakları tarafında bulunanlar ise kış mevsimlerinde Makû'de ve Makû ile Bâyezid civarında olan Akgöl isimli yerde; yazları da Van Sancağı'na bağlı, Ebgay yaylaklarında geçirirlerdi. Rusya tarafına geçmiş olanlar da kış mevsiminde Revan'da bulunan Elâgez ve Revan ile Bâyezid sancağı arasındaki Pirlü ve Mâm Zeydî isimli yaylaklarda dolaşmaktaydılar¹⁸.

CELALÎ AŞİRETİ'NİN GRUPLARI¹⁹

Hâlikânli tâifesi Hâne <u>Adedi</u> 250 [Osmanlı Tarafında] 260 [İran Tarafında] <u>040</u> [Rusya Tarafında] 550	Sâkânli tâifesi Hâne <u>Adedi</u> 230 200 <u>050</u> 480	Belhkânli tâifesi Hâne <u>Adedi</u> 250 150 <u>160</u> 560
Mısırkânli ve Banuki taifesi Hâne <u>Adedi</u> 030 [Osmanlı Tarafında] 110 [İran Tarafında] <u>020</u> [Rusya Tarafında] 160	Cenukânli taifesi Hâne <u>Adedi</u> 200 000 <u>000</u> 200	
Hasan Suranlı taifesi Hâne <u>Adedi</u> 200 010 <u>030</u> 240	Kızıl Paşuhlu taifesi Hâne <u>Adedi</u> 040 Hâlâ Osmanlı devleti tarafında bulunan 150 İran topraklarında bulunan <u>000</u> Rusya tarafında bulunan 190	
TOPLAM Hâne <u>Adedi</u> 2380		

¹⁸ Mehmed Hurşid Paşa, a.g.e., Vr. 149b.

¹⁹ Müellif burada, Bâyezid Sancağı'na bağlı olup, o sırada Bâyezid'te meskûn aşiret grupları ile, aynı aşiretin İran ve Rusya tarafındaki gruplarının dökümünü vermektedir.

Osmanlı Topraklarında	İran Tarafında	Rusya Tarafında
Hâne	Hâne	Hâne
<u>Adedi</u>	<u>Adedi</u>	<u>Adedi</u>
1200	880	300

Hayderânlı Aşireti ve Grupları

Osmanlı-İran sınır ihlallerine çözüm bulmak için oldukça dikkatli bir inceleme yapmış olduğu anlaşılan Tahdid-i hudud komisyonu kâtibi Mehmed Hurşid Hayderânlı aşiretlerini şöyle saymaktadır:

Âdemânlu taifesi.

Şeyh Hasenân taifesi.

Mârhôri yahut Ma'arahôri taifesi.

Hamdikânlu taifesi²⁰.

Dürtuyî taifesi.

Âkubî taifesi²¹.

Hilekkî taifesi²².

Komisyon başkanı Derviş Paşa'nın da verdiği bilgilere uygun düşen ve toplam 1150 hânedan oluşan Hayderânlı aşiretinin Âdemânlu ve Hamdikânlu ve Maarhôri ve Âkubî guruplarından tahminen dört yüz hâne kadarı, yaz ve kış mevsimlerinde Bâyezid sancağında, geri kalanlarının altı yüz hâne kadarı da Van sancağının Erciş kazasında bulunmaktaydılar. Yine bunlardan başka adı geçen gurubun her birinden bir kaç hâne olmak üzere, tahminen yüz elli hâne kadarı, Haydar Ağa isimli bir şahıs ile İran topraklarında dolaşmaktaydı. Kış mevsiminde Hôy'a bitişik Karini denilen yerde ve

²⁰Derviş Paşa aynı taife için "Hamdikânlu veya Hamîdkânlu" ifadesini kullanmaktadır. Derviş Paşa, *Hudûd-i İraniye'ye Dair*, Matba-i Ahmed İhsan 1321, s. 154.

²¹Derviş Paşa'da "Akubû veya Akubyân", *a.g.e.*, s.154.

²²Derviş Paşa'da "Hillekî veya Halikanlu", (*a.g.e.*, s. 154). Mehmed Hurşid Paşa, ile Derviş Paşa'nın Hayderanlu Aşireti için verdikleri tasniflerde bazı farklılıklar bulunduğu gibi, toplam hane sayılarında da farklılıklar bulunmaktadır. Hurşid Paşa, adı geçen aşiretlerin toplam hane sayısını 1150 olarak verirken Derviş Paşa buna Hayderanlu aşiretine bağlı Hamdikânlu aşiretinin oymaklarını da ilave ederek hane sayısını 2000 olarak vermektedir. Karşılaştırmak için bak: Derviş Paşa, *a.g.e.*, s. 154-155.

yazın Ebgay sahrasında vakit geçiren bu gruplar, birer bahane ile bazan Osmanlı devletine bazan da İran'a bağlılıklarını bildirmektedirler²³.

Sebikî/Sebikânlu Aşireti

Mehmed Hurşid, müslüman ve yezidi olmak üzere 18 guruptan oluşan bu aşirete bağlı gurupların isimlerini saymakla kalmayıp, her gurubun inançlarını da ayrı ayrı vermektedir.

- Mikatilli taifesi (Yezîdî).
- İsâ Dezanlu taifesi (Yezîdî).
- Botiyanlı taifesi (Yezîdî).
- Şemsikî taifesi (Yezîdî).
- Killeyri taifesi (Yezîdî).
- Çilânili taifesi (Yezîdî).
- Birimi taifesi (İslam).
- Mânîkânlu taifesi (İslam).
- Mâm Zeydî taifesi (İslam).
- Pîrehâl taifesi (İslam).
- Dereceki taifesi (İslam).
- Hasînî taifesi (Yezîdî).
- Hâl Hasînî taifesi (İslam).
- Mîranki taifesi (Yezîdî).
- Sitorki taifesi (Yezîdî).
- Buhalo taifesi (Yezîdî).
- Pîrebâd taifesi (İslam).
- Mala 'atey taifesi (akaidi bilinmiyor).

Mehmed Hurşid, aynı etnik kökenden gelen bu gurupların farklı inançlara sahip olmasını yadırgamaktadır. Bu konuda bölgede yaptığı incelemelerden de, bunların aslında müslüman mı yoksa yezidi mi

²³ Aynı hususta Derviş Paşa da şöyle demektedir: "Bâlâda muharreru'l-esâmî Hayderanlu Aşireti tavâifinden bir mikdarları ya'nî ziyadeceleri Bâyezid Sanceğında nefs-i Bâyezid ve Hâmûr ve Karakilise kazalarında ve bazıları Van Sancağı'na tâbî' Erciş ve Muş Sancağına muzaf Malazgird kazalarında ve cüz'î mikdarları dahî İran memâlikinden Hoy'a tabî' Çaldıran mahallinde buldukları". Derviş Paşa, *a.g.e.*, s.157.

olduğunu tam olarak öğrenemediğini belirten Mehmed Hurşid, söz konusu aşiretlerin hepsinin esasında yezidi iken bir kısmının sonradan müslümanlaştığı kanaatine vardığı anlaşılmaktadır²⁴. Sebiki aşiretlerinden iki yüz elli hane kadarı yaz ve kış mevsimlerinde Bâyezid Sancağı ile Eleşgird kazasına bağlı Ayıntab nahiyesinde yaşamakaydılar. Üç yüz hanesi de Rusya topraklarında olup, kış mevsimlerini Revan'da yaz mevsimlerini de yine Revan'a bağlı Elâkaz yaylaklarında geçirmekteydiler. Aynı aşiret guruplarından sadece bir kaç hâne İran topraklarında bulunmaktaydı.

Mehmed Hurşid bölgede bulunduğu sırada Rusya idaresinde bulunan Mam Zeydi Sineki ve Hasînî Sineki yaylaları ile Balıklı Göl ve Karanlık Harabeleri mevkiilerinin de aslında Bâyezid Sancağına ait olduklarını belirterek, buraların Zilânlu aşiretlerinin yaylakları olduklarını da vurgulamaktadır.

Sözkonusu Hasînî Sinekî yaylağı ötedenberi Hasînî ailesinin tasarrufundaydı. Mâm Zeydî Sinekî yaylağı ise boş ve sahibsiz idi. Ancak, aşiretler arasında oldukça nüfûz sahibi biri olan Zilânlu aşiretinin büyük ağası Hüseyin Ağa isimli şahıs, gerek Revan tarafında bulunduğu vakitlerde bölgenin boş olması münasebetiyle ve gerek Kars ve Bâyezid taraflarında bulunduğu vakitlerde de, adı geçen yerin Osmanlı mülkü olmasından dolayı, yazları sürekli Mâm Zeydî Sinekî yaylağına gitmekteydi. Hüseyin Ağa, Osmanlı devleti toprağında bulunduğu vakitlerde, Revan tarafından bu yaylağına bir aşiret geldiği takdirde, "Burası Osmanlı mülküdür" diyerek gelmelerine engel olmaktaydı. Mehmed Hurşid'in bölgeye gittiği yıllarda Hüseyin Ağa bu yaylağına gitmeyi bırakmışsa da, kardeşinin oğlu ve ona bağlı guruplar Mâm Zeydi Sineki yaylasına gitmeyi sürdürmekteydiler.

Zilânlu Aşireti ve Gurupları

1500 haneden oluşan Zilânlu aşireti aşağıda isimleri verilen 19 guruptan meydana gelmekteydi.

Rediki taifesi.

Berukânlu taifesi

²⁴ Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e*, Vr. 150a.

Eyleyanlu taifesi.	Kara Çorlu taifesi	
Ayanlu taifesi.	Milliyân yâhûd	Millivân
Dilhıranlu taifesi.	taifesi.	
Kürdikânlu taifesi.	Azîzî taifesi	
Keltûranlu taifesi.	Çekemânlu taifesi	
Şeyh Bizinî taifesi.	Motanlu taifesi	
Cemâldinlü taifesi.	Salanlu taifesi ²⁵ .	
Bizkânlu taifesi.	Karahacılar taifesi	
Süveydânlu taifesi.	Hazekânlu taifesi	

Mehmed Hurşid'in yaptığı tetkiklerden öğrendiğimize göre, Zilânlu aşireti, aslen Diyarbekir taraflarından Erzurum ve Kars eyâletlerine gelip yerleşmişlerdir. Zaman içinde çoğalan aşiret Erzurum ve Kars eyaletlerindeki yaylak ve kışlaklara sığamaz oldular. Bu yüzden de pek çoğu Revan tarafına geçmişti. Rusya, Revân'ı zabt ve istila ettiği tarihte, Zilânlu aşiretinin büyük ağası Hüseyin Ağa, kendisine bağlı gurupların tamamıyla Bâyezid'e gelip bir buçuk sene kadar burada ikamet etmiştir. Rusya burayı da istila edince Hüseyin Ağa, Hôy tarafına naklederek altı, yedi sene kadar Karini isimli yerde kalmıştır. Hüseyin Ağa, Hacı Kamilî Paşa'nın Erzurum valiliği zamanında, aşiretini Kars sancağına nakletmek istemiştir. Bu durumdan İranlıların haberdar olması üzerine; Hüseyin Ağa'nın oğlu Kasım Ağa'yı ailesi, çocukları ve hatta babasının hanımlarından birisini rehin alarak Hôy kasabasına götürüp, göz hapsine almışlardı. Hüseyin Ağa da göçüb Kars sancağındaki Kağızman kazasına gelmiştir. İranlılar ise Kasım Ağa'yı Tahran'a aldırıp, oradan Loristan'a sürmüşlerdi. Bu durum altı yıl kadar devam etmiş ve Hüseyin Ağa'nın Kağızman'da ölmesi üzerine; İranlılar oğlu Kasım Ağa'yı tekrar Tahran'a getirmişler ve bu sefer büyük itlif göstermişlerdi.

İran, Kasım Ağa'ya, daha önce babası ile birlikte Kars tarafına göçen aşireti geri getirmesini teklif etmiş ve bunu yapması için Osmanlı topraklarına geçmesine de izin vermişti. Kasım Ağa, gerek

²⁵ Aynı yer.

Makû'da rehin kalan ailesini ve gerekse babasının hanımını kurtarmak maksadıyla, Kağızman'da babasına mensub aşiretinden yüz hâne kadarını alıp Hôy tarafına nakletmiş ve bir kış mevsimi orada ikamet etmiştir. Böylece İranlıları ikna eden Kasım Ağa ailesini kurtardıktan sonra, Bâyezid sancağına dönmüştür. O sırada Anadolu ordu-yı hümayûnu müşîri bulunan²⁶ Reşîd Paşa'ya müracaat ederek af ve merhamet dilemiştir. Ancak onu çekemeyen bazıları, kendisini Erzurum valisi Hamdi Paşa'ya gammazlamışlardı. Vali de O'nu, bazı uygunsuzluklarından bahisle İstanbul'a şikayet etmiştir. Bu şikayet üzerine Kasım Ağa'nın İstanbul'a götürülmesi iradesi çıkmışsa da, sonradan suçsuzluğu anlaşılınca, bundan sarf-ı nazarla, tekrar aşiretine ağa olarak gönderilmiştir. Kasım Ağa, Mehmed Hurşid'in bölgeyi ziyareti sırasında Kağızman'da Devletin hizmetinde olduğu anlaşılmaktadır²⁷.

Mehmed Hurşid'in ifadesinden anlaşıldığına göre, Zilânlu aşiretinin muhtelif taifelerinden beş yüz hâne kadarı Kasım Ağa'ya bağlı olarak, Kars sancağında ve bin hâne kadarı Rusya tarafında, Revân'da bulunmaktaydı. Bir kısmı yaz mevsiminde Pîrlü ve Mâm Zeydî Sinekî yaylaklarında ve bir kısmı da Revân'a tabi Elâkez yaylaklarında bulunurken; Berûkânlu gurubunun yüz elli hâne kadarı da İran topraklarında olup, kışın Makû'de ve yazın Ebgay yaylaklarında dolaşmaktaydılar. Oldukça dağınık bir şekilde yaşayan bu aşiretin gerçek hâne sayısının bilinmediğini kaydeden Mehmed Hurşid, yukarıda verilen sayıya bin hâne daha ilave edilebileceğini söylemektedir²⁸.

Seyahatnâme-i Hudud'ta, Bâyezid ve Kars sancaklarıyla civarlarında buldukları söylenen aşiretlerin hepsinin Ekrâd olduğu, içlerinden bazılarının ise Türkçe ve Farsça da bildikleri belirtilmektedir. Bunlardan başka Bâyezid sancağının Karakilise

²⁶ Vr. 151a.

²⁷ Benzeri rivayetler için karşılaştır: Derviş Paşa, *a.g.e.*, s. 162-164.

²⁸ Nitekim Derviş Paşa da Zilânlu aşiretinin gerçek hane sayılarını bilen kimse bulunmadığından öğrenilebilen tahmini sayıları verdiğini belirtmekte ve verdiği hâne sayılarının toplamı 2290'a ulaşmaktadır. Derviş Paşa, *a.g.e.*, s. 158-159.

nahiyesiyle diğer bazı yerlerinde Diyarbekir taraflarından bu bölgelere gelerek önce Revan'a yerleşen sonra geri gelerek Bâyezid civarında yaşamaya başlayan bir gurup daha bulunmaktaydı. Ây Rûmeli diye bilinen bu aşiretler, diğerlerine nisbetle yerleşik hayata geçmiş, ziraat ve çiftçilikle uğraşmaktaydılar. Mehmed Hurşid, burada yaşayan Ekrâd aşiretlerinin çoğunun koyun, at ve kısrak sahipleri olduğunu; san'at ve ticaretlerinin ise bu hayvanları götürüp ürünlerinden faydalanmak ve bir de yağmacılık yapmaktan ibaret bulunduğunu ayrıca ilave etmektedir²⁹.

İran'ın İdaresindeki Yerler

Tahdid-i Hudud komisyonu, sadece Osmanlı toprakları tarafında değil, aynı zamanda Bâyezid civarında olup, o sıralarda İran'ın idaresindeki yerlerde de incelemelerde bulunmuştur. Mehmed Hurşid, kitabının muhtelif yerlerinde bunları da anlatmıştır. Anlatım şekli, Osmanlı'daki "hakimiyet-i siyasiye" teorisine oldukça uygun düşmektedir. Yani, söz konusu bölgeler, fiilen Osmanlı hakimiyetinde olmasalar da esasında, Osmanlı topraklarının bir uzantısı olarak telakki edildikleri anlaşılmaktadır. Bu yüzden eserde bu yerler "İran'ın tasarrufundaki bölgeler" olarak geçmektedir.

Örneğin, Van'ın uzantılarından olan Ebgay nahiyesi ile Bâyezid sancağının doğu tarafı İran tasarrufunda olan yerlerden biri idi. Nitekim, Bâyezid, Hôy hükûmeti dahilinde bulunan Sökmanova yani Sekbân-âbâd ve Beyecik/Çaldıran, Karîni, Ovacık ve Makû isimli yerlerle kuşatılmıştır. Buralarda bazı meskün köyler olmakla birlikte çoğunlukla sakinleri aşiretlerden meydana gelmekteydi. Bu aşiretlerin bir miktarı Osmanlı topraklarında bulunan Hayderânlu, Celâlî ve Ây Rumeli ile Milân aşiretleri guruplarıyla Beyat isimli bir taifeden oluşmaktaydı. Makû hakimi Ali Han da Beyat taifesinden idi³⁰. Zaten problemlere sebep olan da bu bölgelerdeki aşiretlerin yer değiştirmeleri sırasındaki sınır ihlalleri idi.

²⁹ Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, Vr. 151b.

³⁰ Vr. 159b.

Başkal'a-Bâyezid Arasındaki Yollar ve Mesafe Cedveli

Mehmed Hurşid, gezdikleri yerlerde konaktan konağa olan mesafeleri ve bu konaklardaki, köy, geçit, göl, nehir, ılıca gibi yerleri de tek tek kaydetmiştir. Bu cümleden olarak, aşağıda verilen cedvelde elliüçüncü merhaleden yetmişbirinci merhaleye kadar, yani Başkal'a-Bâyezid arası mesafeleri ve her merhalede mevcut köy, geçit vs. de vermiştir. Ayrıca, bu gün bir çoğu kaybolmuş olan bazı eserleri de kaydetmeyi ihmal etmemiştir. Bölge tarihi araştırmalarında ihmal edilmeyecek önemi haiz bu bilgiler arasında verilen hususlardan bazıları şunlardır:

Elli üçüncü merhaledeki Kilise karyesinde Bartoğmiyos manastırı bulunmaktaydı. Mehmed Hurşid'e göre, eski ve sanat değeri olup, kârgîr binadan oluşan bu manastırın, İran'ın Urmi, Selmas, Seldos ile aynı ülkenin tasarrufunda bulunan Somay ve Bradost ve Deyrek ayrıca Osmanlı devletinin Hakkârî kaymakamlığı dahilindeki Elbak ve Cölemerk ve Gever'de oturan Ermeni milleti tarafından verilen yıllık gelirleri bulunmaktaydı. Manastırda Üç Kilise tarafından görevlendirilmiş Piskopos vekili vardı. Hakkârî beyleri ortadan kaldırılıp, Osmanlı devleti tarafından bölgeye kaymakam tayin edildiğinde, orada bulunan Piskopos vekili de, Üç Kilise³¹ tarafından görevlendirilmeye başlanmıştır. Böylece Piskopos vekili Tebriz'de bulunan Piskopos'a müracaatdan vaz geçmişti. Bu yüzden kilisenin, İran tasarrufundaki yerlerden toplananan gelirleri de kesilmiş olduğu Piskopos vekili tarafından giden heyete ifade edilmiş idi.

Mehmed Hurşid, bölge, Hakkari ve civarındaki Ekrâd'ın tasallutu altında olduğu sıralarda, bu manastırın bir kaç defa yağmalandığını; ancak bölge kaymakamlık eliyle idare edilmeye başlandıktan sonra, asayişin sağlanarak, buradaki Ermenilerin da

³¹ Banat dağında eskiden var olan ancak sonradan yıkılan iki kilise ile Zenzagor kalesi civarındaki kiliseye verilen isimdir. Müellif bölgeyi gezdiği sırada bunlardan sadece sonuncusu bulunmakta ve oraya da Üç Kilise adı verilmekteydi.

ayinlerini huzur içinde yapabildiklerini ilave etmeyi ihmal etmemiştir.

Elli dördüncü ve altmış dördüncü merhalelerde Sultan Murad tarafından yaptırıldığı rivayet edilen kârgir binalardan oluşan han harabelerinin bulunduğunu söyleyen Mehmed Hurşid, mesafe cedvelinde zikredilen diğer yerlerin özelliklerini de tek tek anlatmaktadır³².

BAŞKAL'A- BÂYEZİD ARASI MESAFE CEDVELİ

Merhale 53			Merhale 54		
Saat	Dakika		Saat	Dakika	
4	8	Kilise/Deyr karyesi	2	43	Hâne Sûr hanı
			3	45	Eşnâk karyesi
			6	28	

Merhale 55			Merhale 56		
Saat	Dakika		Saat	Dakika	
1	37	Birşihverân karyesi	1	30	Kutur karyesi
0	41	Hanik gedüğü			
2	38	Girlehük karyesi			
4	56				

³² Vr. 163a.

	Merhale 57			Merhale 58	
Saat	Dakika		Saat	Dakika	
1	27	Habeş-î Süflâ kary.			
1	42	Zîrî karyesi	3	35	İstiyârân karyesi
1	11	Şüliyrân deresi			
4	19				

	Merhale 59			Merhale 60	
Saat	Dakika		Saat	Dakika	
2	03	Doğmacı taşı	3	49	Girey Berânân gedüğü
1	04	Biyanlı karyesi	1	45	Kutur'a bağlı Şerefhâne
3	03	Evrin dağında Mebitmez			
6	10		5	34	

	Merhale 61			Merhal e 62	
Saat	Dakika		Saat	Dakika	
1	25	Nazar Bey gedüğü hizası	2	10	Yıkmâle karyesi
1	22	Avzerk karyesi	0	28	Navurgöl gedü.
0	49	Ahurik zîr karyesi	1	27	Yâhûnlu karyesi
3	36		4	05	

	Merhale 63			Merhal e 64	
Saat	Dakika		Saat	Dakika	
0	34	Ebgay sahrasi veya Ebağa, Abağa/Mehemdî düzü	1	05	Yezîdî ağaların kabirleri kubbeleri
2	28	Mehdî Kuli karyesi	2	04	Sent çayı
0	39	Dergezîn karye kal'ası	2	30	Ebgay sınırında Han gedüğü
3	41		5	39	[Vr.161a]

	Merhale 65			Merhal e 66	
Saat	Dakika		Saat	Dakika	
0	06	Sultan Murad Han	0	50	Mâkû kasabası
0	40	Hacı Seyyid Ali gedüğü	1	42	Handâvâr karyesi
1	00	Mâkû'ya bağılı Tükân karyesi	1	00	Kızıldağ karyesi
0	35	Mâkû'ya tâbi' Kal'acık karyesi	2	45	Taşdam karyesi
2	21		6	17	

	Merhale 67			Merhal e 68	

Saat	Dakika		Saat	Dakika	
1	43	İhca tepesi	3	45	Yetlumhân bulağı
1	12	Havik karyesi	0	33	İlânkara deresi
0	40	Karabağ karyesi	0	12	Tûr dağı
3	35		4	30	

	Merhale 69			Merhale 70	
Saat	Dakika		Saat	Dakika	
4	04	Dikmetaş	1	45	Millân karyesi
2	45	Danlı karyesi	1	05	Bâzîrgân karyesi
6	10		2	50	

	Merhale 71			Merhale 72	
Saat	Dakika		Saat	Dakika	
1	01	Gürcü bulağı	2	00	Bâyezîd kasabası
5	01	Bâyezîd'e bağlı Kazlugöl			
6	10				[Vr.161b]

TOPLAM

Saat	Dakika
97	43

"The Sancak of Bayezid in the mid-nineteenth century according to the account of Seyahatnâme-i Hudud by Mehmed Hurshid"

Abstract

The boundary problems between the Ottomans and Iranians were solved to a great extent by the agreement of 1746. However, nomadic tribes of both sides had continuously transgressed the border. Two more agreements, one in 1823 and another in 1847, were

made between the states in order to regulate this issue. Therefore a commission of delimitation was sent to the area to carry out decisions of the agreement. A certain Mehmed Hurshid had joined the commission which was headed by Dervish Pasha.

Mehmed Hurshid wrote the results of the survey of the commission under the title of "Seyahatnâme-i Hudud". In this work he described the definitions of places from the Persian Gulf to Bayezid in Eastern Anatolia, and demographic structure as well as the places were nomadic tribes travelled seasonally. This article examines the Sanjak of Bayezid during the mid-nineteenth century based on Mehmed Hurshid's work.

Keywords:

Bayezid, Celâli, Zîlânlu, Hayderanlu, Sebiki, Mehmed Hurshid, Dervish Pasha

GİRİT GÖÇMENLERİ (1821-1924)

*Süleyman BEYOĞLU**

ÖZET

Girit Adası 1699'da Osmanlı Devleti idaresine girdi. Fetihten sonra Girit'e Türkler iskân edildiler. 1821 Yunan isyanından sonra adada yüzyıldır devam eden huzur bozuldu. Büyük devletlerin de müdahaleleriyle muhtariyet kazanan Girit'ten Rumların saldırısı sonucu Türkler genellikle Anadolu'ya göç etmek zorunda kaldılar. Bu göç hareketi 1924 yılına kadar devam etti. Girit Türkleri Anadolu'da çeşitli şehirlere iskân edildiler.

Anahtar Kelimeler

Girit, Osmanlı, Türkler, Rumlar, göçmenler, Aydın, Halep, Bingazi, İstanbul

Doğu Akdeniz'de Kıbrıs'tan sonra en büyük ada olan Girit, 1699'da Osmanlı hakimiyetine girdi¹. Osmanlı Devleti yönettiği her bölgede uyguladığı adaletli ve hoşgörülü idare tarzını Girit'te de icra etti. Mora ihtilali başlangıcına kadar Osmanlı hakimiyeti altında geçen zaman zarfında Girit'te gözlenen sükûnet devresi, özenli iç politikaya rağmen devam edemedi. 1821 yılında başlayan bu ilk isyanın bastırılması için II. Mahmud Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'yı görevlendirmiş ve isyan bastırılmıştır. 1830'da Yunan Devleti kurulunca, Girit Rumları adanın bu devlete bağlanması için yeniden ayaklandılar. Bu ayaklanma Mehmed Ali Paşa tarafından bastırıldı. Mehmed Ali Paşa 15 Temmuz 1840 tarihli Londra Antlaşmasından

* Doç. Dr. M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Girit'in fethi ve Osmanlı idaresi hakkında geniş bilgi için bkz. Erşin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Adada Osmanlı İdaresinin Tesisi (1645-1670)*, M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1997.

sonra Girit'i boşaltmıştır. Boşaltmanın ardından çıkan ayaklanma 1841 yılının ilk aylarında Osmanlı Devleti tarafından bastırıldı². Bu arada yeni kurulmuş olan Yunan Devleti de Girit'teki Rumları isyana teşvik etmekte ve asilere her türlü yardımı yapmaktaydı. 10 Ağustos 1839'da Yunanistan, koruyucusu olan İngiltere, Fransa ve Rusya'dan Girit'in kendisine verilmesini istedi. Rumların bulunduğu Adalar Denizi'ndeki [Ege] bütün adaları ele geçirerek büyük bir Yunanistan kurmak isteyen Yunanlılar, Girit'i de Osmanlı Devleti'nden koparmak için tekrar harekete geçmişlerdi. Adaya gönderilen papaz ve öğretmenler Rum halkını isyana teşvik ettiler ve böylece 1866 Ağustos'unda Girit ilk defa geniş ölçüde bir ayaklanmaya sahne oldu. Ada Rumları geçici bir hükûmet kurarak, Girit'in Yunanistan'a ilhak edildiğini ilân ettiler. Osmanlı Devleti buna şiddetle karşı çıkarak, Girit sorununa karışan Fransa, Rusya, Prusya ve İtalya'nın baskı ve isteklerine engel olmaya çalıştı. Ancak Avrupa devletlerinin baskıları sonucunda 12 Eylül 1867'de Girit'te genel af ilan etmeye razı oldu ve adada ıslahat yapacağını ilan etti. Bu şartlar altında Sadrazam Âli Paşa, 6 Ekim 1867'de Girit'e vardı. Sadrazamın açıkladığı ıslahat programına göre; vergiler önemli ölçüde azaltılacak, valinin yanında biri Müslüman, diğeri Hıristiyan olmak üzere iki danışman bulunacak, yerel ve genel meclisler kurulacak, bunların üyeleri Müslüman ve Hıristiyanlardan seçilecek, ada gerektiği kadar sancaklara ayrılarak, adada resmî yazışmalar Türkçe ve Rumca olmak üzere iki dilde yapılacaktı. Böylece kısa bir süre de olsa adaya sükûnet geri geldi³. Kısmen özerklik kazanmış olan Girit Rumları, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü zor durumdan yararlanmak amacıyla, Yunanistan'dan yardım alarak yeniden ayaklandılar. Rusya,

² Osmanlı idaresindeki Giritliler'in durumu için bkz. Cemal Tukin, "Girit", *İslam Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1945, s. 794-797.

³ Kenneth Bourne, "İngiltere ve Girit İsyanı(1866-1869)", çev. Yuluğ Tekin Kurat, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü Tarih Araştırmaları Dergisi*, III(Ankara 1964), s. 266-268.

Ayastefanos Antlaşması'na Girit adasında ıslahat yapılmasını ve uygulanmasını isteyen bir madde koyarak Girit meselesinin devletlerarası bir nitelik kazanmasına sebep oldu. İngiltere ise Rusya'nın adaya tek tarafı olarak müdahalesini önlemek üzere, meseleyi Berlin Konferansı'na getirdi. Kongre, Berlin Antlaşmasının 23. maddesine; Girit'te 1868 nizâmnamesi esaslarına göre ıslahat yapılmasını ve Osmanlı Devleti'nin bu konuda Avrupa devletlerine bilgi vermesi kaydını koydu. Bu madde Osmanlı Devleti'nin Girit üzerindeki hakimiyetini biraz daha kaybetmesine yol açtı. Osmanlı Devleti tarafından ıslahat yapmak üzere Girit'e gönderilen Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile Rumlar arasında, konsolosların kontrolü altında Halepa mevkiinde müzakereler yapılarak, 23 Ekim 1878'de Halepa Mukavelesi imzalandı. Halepa Mukavelesiniyle verilen yeni haklar ve getirilen düzenlemeler, Rum halkının adanın yönetiminde daha etkili olmasını sağlamıştır. Girit Rumları 1888 yılında Halepa Mukavelesini'nin iyi uygulanmadığını ileri sürerek yeniden ayaklandılar ve adanın Yunanistan'a bağlanmasına karşı çıkan Müslümanlara saldırmaya başladılar. Bunun üzerine Babıâli, Girit'e asker göndererek isyanı bastırdı. Bütün çabalara rağmen, Hanya, Kandiye ve Resmo'da olaylar tamamen önlenemedi. Megali İdea peşinde koşan Rumlar çeteler kurarak Müslümanlara saldırmaya devam ettiler. Kırsal kesimde güvenliği kalmayan Müslümanlar, sahillerdeki kasaba ve limanlarda toplanmaya başladılar. Rumların Türklere vahşice uyguladıkları terör hareketi, karşı hareketi doğurarak Girit'li Türk Müslümanları teşkilatlanmaya zorladı. Türk çeteleri de Rumlara karşı var olma mücadelesi vermeye başladılar. Müslümanların bu hareketi Hıristiyan devletleri Rumlar lehinde harekete geçirdi. Fransa ve İtalya ada sularına gönderdikleri savaş gemileriyle Girit olaylarına müdahale etme girişimlerinde bulunurken, bu davranış diğer devletlerce de benimsendi. Avrupalı devletler müdahale etmeden

adadaki olayları bastırmak isteyen II. Abdülhamid, buraya 16 tabur asker gönderdi⁴.

14 Şubat 1897'de Albay Timalen Vasos kumandasında bir Yunan birliği Yunan kralı adına işgal için Girit'e çıktı. Vasos, iki gün sonra adanın Yunanistan'a ilhak edildiğini bildiren bir beyannâme yayınladı. Yunan Başbakan Deliyanis de Yunan meclisinde Girit'in Yunanistan'a ait olduğunu resmen açıklamıştı. Osmanlı Devleti, işgali şiddetle protesto etti. İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya 2 Mart 1897'de Yunanistan'a müşterek bir nota vererek altı gün içinde Girit'ten askerlerini çekmesini istedi. Yunan hükûmeti, gemilerden bir kısmını çekti ise de Rumları, Türklerin fanatizmine terk edemeyeceğini ileri sürerek, adadan askerlerini çekmeyeceğini açıkladı. Bunun üzerine büyük devletler, 21 Mart'ta Girit'i kuşatarak Girit'te özerk bir yönetim kurulduğunu bildirdiler. Ertesi gün adaya asker çıkararak geçici olarak işgal ettiler. Büyük devletlerin Girit'i ele geçirmeleri Yunan kamuoyunda büyük tepkiye yol açtı. Yunan hükûmeti ve kamuoyu Osmanlı Devleti'ne savaş açılmasını istemeye başladılar. Yunanlılar, Balkanlar'da Rumları ayaklandırmaya çalıştılar. Yunan subaylarının emrindeki çeteler, Osmanlı sınırlarına tecavüze başladılar, hatta 9-10 Nisan 1897'de Kalabaka'da Osmanlı sınırını on beş kilometre geçtiler. Yunan sınır saldırılarının devamı üzerine Yıldız Sarayı'nda toplanan meclis savaşa karar verdi. Türk-Yunan savaşı fiilen 18 Nisan'da başladı. Ethem Paşa komutasındaki Osmanlı Ordusu, Yunanlıları yenilgiye uğratarak Yenişehir ve Tırhala'yı ele geçirerek geri çekilmeye mecbur bıraktı. 15-17 Mayıs 1897'de Dömeke'de yapılan muharebede Yunanlılar ağır bir mağlubiyete uğradılar. Yunanlıların ağır yenilgi almasını çıkarlarına aykırı bulan Avrupalı devletler, savaşı bitirebilmek için Osmanlı Devleti'ne müdahale etmeye başladılar. Avrupalı devletler ve

⁴ Erdoğan Yeğen, "XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Girit Olayları ve Osmanlı-Yunan ve Büyük Devletlerin İlişkileri", *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Üçüncü Askerî Tarih Semineri, Ankara 1986, s. 281-288.

Rusya'nın baskısıyla 3 Haziran 1897'de toplanan İstanbul Konferansı'na Osmanlı Devleti ile Yunanistan adına hareket eden Almanya, Avusturya, Fransa, İngiltere, Rusya ve İtalya'nın İstanbul elçileri katıldılar. Dört ay süren görüşmelerden sonra Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında 4 Aralık 1897'de Teselya sınırındaki bazı küçük düzenlemeler ve savaş tazminatı karşılığında on altı maddelik İstanbul Antlaşması imzalandı. Osmanlı Devleti, Avrupalı devletlerin baskısıyla savaş meydanında göstermiş olduğu büyük başarıdan yararlanamamıştır.

Türk-Yunan Savaşı Girit meselesi yüzünden çıkmış olmasına rağmen antlaşmada bundan söz edilmemişti. Barış antlaşmasının hemen ardından 18 Aralık 1897'de büyük devletler, Girit'in özerkliğini ilan ettiler. Buna göre, Girit adası Osmanlı Devleti hakimiyetinde tarafsız ve muhtariyete sahip bir eyalet oluyordu. Türklerin can güvenliği ve mal emniyeti temin olunduktan sonra Türk askeri adadan çekilecekti. Girit idaresi, Osmanlı Devleti hazinesine yıllık maktu bir vergi ödeyecekti. Bu sıralarda adanın dağlık bölgelerinde Türk ve Rum halkları arasında çatışmalar devam ediyordu. Osmanlı hükûmeti adaya eski Sadrazamlardan Cevad Paşa'yı göndererek duruma hakim olmaya çalıştı. Cevad Paşa'nın varlığı Türklerin moralini yükselttiğinden kırsal bölgelerde Rum baskısına dayanamayarak Kandiyeye sığınan Türklerle, şehrin Türk unsuru birleşerek Rumlara karşı koydular. Çıkan olaylarda İngiliz Konsolosu da öldürüldü. İngiliz Amirali şehrin Osmanlı komutanından, silah kullananların kendisine teslimini istedi. Evler aranarak birçok kişi tevkif edilip İngiliz gemilerinde hapsedildi. 4 Ekim 1898'de adayı işgal eden büyük devletlerin Girit'deki karışıklıklardan, Osmanlı yönetimini sorumlu tutan ortak notası Fransız elçisi tarafından Babıâli'ye verildi. Osmanlı Devleti egemenlik haklarına ters düşen bu notayı reddetti. Fakat baskılara dayanamayarak 19 Ekim 1898'den itibaren adadaki askerlerini geri çekmeye başladı. Böylece Girit fiilen İngiliz, Fransız, Rus ve

İtalyanların hakimiyetine geçmiş oluyordu. Ada'da sözde Osmanlı egemenliğinde özerk bir yönetim kurularak başına da vali olarak Yunan Prensi Yorgi getirildi. Osmanlı Devleti 21 Aralık 1898'de Girit Genel Valisi'ni atamak zorunda kaldı.⁵

Girit Müslümanları hem baskı altında tutuluyor hem de İslam mektepleri yakılıyordu. Girit Rumları tarafından yapılan zulümlerden bunalanlar ev, eşya ve arazilerini terk ederek Kandiye'ye iltica ediyordu. Müslümanlardan 40.000 kadarı iki seneden beri bu şehirde çok zor bir durumda yaşıyorlardı. Terk ettikleri evler taş üstünde taş kalmayacak bir şekilde Hıristiyanlar tarafından tahrip edilmiş, zeytin ağaçlarının büyük bir kısmı kesilerek yakılmıştı. Bütün bunların yanında Kandiye'ye göç esnasında binden fazla Müslüman, Hıristiyanlar tarafından katledilmişti. Müslümanların içinde buldukları bu durum ahali tarafından defalarca büyük devletlerin hariciye nazırlarına ve konsoloslarına bildirildiği halde Müslümanların yararına olabilecek hiçbir teşebbüste bulunulmamıştı. Müslümanlar tarafından adada kurulan vakıf müesseselerine karşı hoyratça hareket eden Rumlar, Kandiye'deki Hünkâr camii bahçesinde, kanun ve teamüle aykırı olarak müze inşaatı başlatmışlardı.⁶

Anlatılan siyasî gelişmeler sonucu adada güvenliği kalmayan Müslüman Türkler yavaş yavaş Anadolu'ya hicrete başladılar. 1898 sonlarına kadar İzmir'e gelen 3.000'i aşkın nüfusun bir kısmı kendi istekleriyle Aydın vilayeti kazalarına yerleştirildiler. Geri kalanlar ise İzmir'de bazı sanat kollarında iş tutmuşlardı. Girit göçmenlerinin acizleri halkın yardımıyla geçiniyorlardı. Bu arada hükûmet, göç edeceklerin rahat edecekleri, sıkıntılarını hafifletecekleri surette köyler inşa etmek üzere Fırat Nehri kıyılarında havası hoş, arazisi

⁵ *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi*, I, Ankara 1995, s. 17-30.

⁶ *Aynı eser*, s. 230-233

verimli yerler bulmaya çalışıyordu⁷. Hükûmet Giritli göçmenlerin, kesin iskân edilene kadar İzmir'de kalmalarını istiyordu. Mesela Babil adlı vapurla Çanakkale'ye gelen 52 Giritli göçmen İstanbul'a gitmek istiyorlardı. Buraya gelmeleri uygun görülmeyen Giritlilerin İzmir'e geri gönderildikleri belgelerden anlaşılmaktadır. Ayrıca Biga Mutasarrıflığı, Aydın Vilayeti ve İdare-i Mahsusa, göçmenleri İstanbul'a getirmemeleri konusunda 13 Aralık 1898'de uyarıldı⁸. Girit göçmenlerinin muhtaç ve hastaları için Temmuz 1896-Mart 1897 tarihleri arasında Girit'teki askeriye tarafından ilaç ve tıbbi alet bedeli olarak 6295 kuruş, 30 para harcandı. Göçmenlere yardım amacıyla 1897 Mart'ında iane komisyonu kuruldu. Komisyon topladığı ianelerle Girit Müslümanlarına yardım ediyordu. Ancak, yardım toplama işi yeterli olmuyordu. Çünkü Maarif-i Umumiye Nazırı Zühtü Bey, iane komisyonunun 1898 Kasım'ında Girit'e gönderilecek 6400 çuval un ile bazı ilaçların nakliye ve sigortasını dahi ödeyemeyecek durumda olduğunu vurguluyordu⁹. İngiltere'de yayınlanan Times Gazetesi Girit'te Müslümanların son derece zor durumda olduğunu vurgulayarak, İngiltere hükûmetine başvurduklarını haber veriyordu. Girit Müslümanlarının, başka devletlere muhtaç olmasını arzu etmeyen hükûmet, iskân yeri olarak düşünülen Fırat Nehri bölgesine telefat vermeden ve zorluklara düşürülmeden nakil ile iskânlarını kararlaştırdı.

Göçmenlerin iskân ve iaşeleri için gereken kaynak, fevkalade olarak bastırılacak pul hasılatıyla sağlanacaktı. Buna Duyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin karşı çıkmayacağı düşünülüyordu. Pul hasılatı iyi korunacak, harcamalarında suistimal yapılmayacaktı. Yardım pulu bedeli 10-15 para kıymetinde cüzi tutulacaktı. Pul bedeli, şikâyete yol açmaması için ekmek ve benzeri şeylerden alınmayacak, tütünden, şekerden, beş kıyyeden fazla et alandan, meyveden,

⁷ BOA, *İrade, Girit* nr. 1343.

⁸ BOA, *İrade, Girit* nr. 1346.

⁹ BOA, *İrade, Girit* nr. 1354.

arabacıardan, Galata Köprüsü'nden geçecek büyük arabaların ücretlerinden, mavna ve sair deniz vasıtalarından alınacaktı. Şirket-i Hayriye biletlerine de zam yapılacaktı. Bu konu Meclis-i Vükela'da görüşülerek, Şehremaneti'nde bir komisyon kurulacaktı. Muamelatın gereğince yapılması, ele geçecek paranın ziyan edilmeden harcanmasını gerektiriyordu. Başlangıçta 3.000 liralık iane bileti basılarak bu, sermaye yapılacaktı. Bu biletlerin tamamen harcanmasından sonra gerekirse o kadar daha basılarak dağıtılacaktı. Anadolu'nun iskâna elverişli yerleri olarak Sivas, Trabzon, Ankara, Mamüretü'l-aziz (Elazığ), Bitlis, Erzurum, Van'da boş araziler tespit edildi. Şehremaneti'nce oluşturulan komisyon hem yardım hem de iskân işlerine bakacaktı. Gerekirse bu komisyonda Erkân-ı Harbiye subayları da bulunacaktı. Padişahın emrine göre komisyon yalnızca Girit muhacirlerinin değil, Bosna ve diğer yerlerden gelen ahalinin de nakil ve iskânlarına bakacaktı. Bu suretle Osmanlı topraklarında Müslüman nüfusun “terfih ve teksiri” sebeplerinin sağlanması öngörülmüştür (20 Aralık 1898)¹⁰.

Aydın Vilayeti'ne gelen Girit göçmenleri arasında 950'den fazla korunmaya muhtaç çocuk ve dul bulunmaktaydı. Bu sıralarda göçmen iskânı memuriyetiyle İzmir'de bulunan padişahın yaveri Ferik Şakir Paşa'nın bunlara dair bir talimat müsveddesi hazırladığı görülmektedir. 26 Şubat 1899 tarihli talimatnâmeye göre, Aydın Vilayeti'ne gelen Giritli Müslüman dul kadın ve yetim kızların korunması için İzmir'de kurulan Sevk-i Muhacirîn Komisyonu tarafından bunların kimlik ve sûretleri tespit edilecekti. 14 yaşından büyük olan bakirelerle, evlenmeye uygun dul kadınlar kendileri gibi Girit muhacirleriyle veya başka erkeklerle evlendirileceklerdi. Bu yaştan daha küçük kızlar ise evlatlık olarak ailelere verilecekti. Evlenmeye yaş ve halleri uygun olmayanlardan çalışabilecekler,

¹⁰ BOA, *İrade, Girit* nr. 1356; Nedim İpek, “Balkanlar, Girit ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Göçmen İskan Birimlerinin Kuruluşu (1879-1912)” *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 1 (İsparta 1995), s. 203-204

Müslüman ailelerine hizmetçi olarak dağıtılacaklardı. Hizmetçilik edemeyecek kadınların göçmenlere ayrılmış iane pulu bedeli ile iâşe ve barınmaları sağlanacaktı. Bebekleri evlatlık edinenlere çocuk başına aylık 30 kuruştan 50 kuruşa kadar maaş yardımı yapılacaktı. Erkek çocuklar ise yatılı okullara kaydedileceklerdi. Evlatlık verilenlerin durumu İstanbul'da Şehremaneti'nce, vilayetlerde ise mülkî memurlarca takip edilecekti. Evlendirilecek kızların çeyiz ve diğer masrafları Muhacirîn Komisyonu'nca karşılanacaktı. Yetim ve dulların hepsinin İzmir'de yerleştirilmesi mümkün olmazsa diğer vilayetlere sevk edileceklerdi. Sevkleri sırasında yanlarında mutemet adamlar bulunacak, yol masrafları karşılanacak ve iskânları temin edilecekti¹¹. Girit'ten Müslüman göçü artarak devam etti. Devlet bir yandan göçmenleri iskân ve iâşe etmeye çalışıyor, diğer yandan yeni gelenlere iskâna elverişli alanlar arıyordu. Yer seçiminde çok hızlı davranılması göçmenlerin mağduriyetini azaltacaktı. Girit göçmenlerine iskân sahası olarak Trablusgarb'taki Bingazi ve Derne arasındaki zeytinlik arazinin de tahsis edildiği bilinmektedir. Cezair-i Bahr-ı Sefid ve Aydın vilayetlerine gelen göçmenlerin bir kısmının bu bölgeye iskânı düşünüldü (19 Mart 1899)¹². Bu günlerde İzmir ve civarına gelen göçmenlerin sayısı 12.000'i aşmıştı. Dolayısıyla Aydın Vilayeti'nin ihtiyaçları günden güne artıyordu. Maliye Nezareti'nden verilen 500.000 kuruşluk göçmen tahsisatından 20.000 kuruş daha üç aylık harcamalar için Aydın'a havale edildi. Bingazi ve Derne'de incelemeler yapılırken, göçmenlerin şimdilik 5.000 haneye yakın iskâna uygun olan Konya Vilayeti'ne nakledilmesi 16 Mart 1899'da Muhacirîn-i İslamiye Komisyon-ı Alî'since bildirildi¹³. 1899 Haziran'ında İzmir'e gelen göçmen miktarı 20.000'ne ulaşmıştı.

¹¹ BOA, *İrade, Girit*, nr. 1366.

¹² BOA, *İrade, Girit*, nr. 1360, 1361.

¹³ BOA, *İrade, Girit*, nr. 1362; *İrade, Dahiliye* nr. R 1312/53; Bingazi'de Suse bölgesine yerleştirilen Girit göçmenlerinin urban tarafından rahatsız edilmeleri üzerine bazı kabile şeyhleri çağırılarak göçmenleri rahatsız etmemeleri konusunda uyarıldılar (BOA, *Yıldız Mütenevvi [Y. MTV]*, nr. 308/195).

Doğup büyüdükleri yerleri terk etmek zorunda kalan Girit göçmenleri üzüntü ve uyumsuzluk gösteriyordu. Aydın Vilayeti, göçmenlerin sahil boyunca yerleştirilmesini sakıncalı buluyordu. Bu sebeple muhacirlerin dengeli olarak Anadolu'daki vilayetlere sevk ve iskânlarını öneriyordu. Bundan sonra gelecek Giritli göçmenler de doğrudan tespit edilecek, iskân merkezlerine gönderilecekti.

Aydın Vilayeti'ndeki mevcut göçmenler aşağıdaki yer ve miktarlarda iskân edilecekti:¹⁴

Adana:	3.000
Ankara:	4.000
Konya:	3.000
Suriye:	1.000
Beyrut:	1.000
Bingazi:	5.000
Halep:	2.000
Karahisar-ı Sahip:	1.000
Aydın:	<u>+1.795</u>
Toplam:	21.795

Giritli göçmenlerin sevk ve iskânı işlerini takip etmek üzere askeri maaşı kadar ilave maaş ve harcırahla Bab-ı Askerî Levazım Dairesi azasından Ferik Haydar Paşa, özel memur olarak atandı. Göçmen iskân edilecek mahallerde birer İskân-ı Muhacirîn Komisyonu teşkil olunacaktı. İstanbul'dan da bu işlerin yapılabilmesi için "erbâb-ı rûyet" ve iktidardan birer zat tayin edilerek, adı geçen komisyonlara katılacaklar, sevkıyatın düzenli ve hızlı yapılması sağlanacaktı. Girit göçmenlerini iskân edecek komisyonlara tayin edilen kişiler şunlardır:¹⁵

Süleyman Efendi (Siirt Mutasarrıflığı'ndan ayrılmış)

¹⁴ BOA, *İrade, Girit* nr. 1363, lef 1.

¹⁵ *Aynı vesika*, lef 2.

Hakkı Efendi (Divaniye Mutasarrıflığı'ndan ayrılmış)
Refik Efendi (Preveze Mutasarrıflığı'ndan ayrılmış)
Reşad Bey (Hudeyde Mutasarrıflığı'ndan ayrılmış)
Rasih Efendi (Bayezid Mutasarrıflığı'ndan ayrılmış)
Celâl Bey (Hicaz Mektupçuluğu'ndan ayrılmış)
Muhiddin Efendi (Hüdavendigâr Mektupçuluğu'ndan ayrılmış)
Nuri Efendi (Yemen Mektupçuluğu'ndan ayrılmış)
Subhi Bey (Bağdad Mektupçuluğu'ndan ayrılmış)

Bu bürokratlardan mutasarrıflık yapmış olanlardan mazuliyet maaşı olmayanlara 5000, mektupçuluk etmiş mazuliyet maaşı olmayanlara 4000 kuruş aylık ödenecekti. Maaşı olanların maaşı ise 4-5 bin kuruşa yükseltilecekti. Göçmenlerin sevk, iâşe ve iskânları için şimdilik hazineden 100.000 lira kaynak ayrıldı. Kara ve deniz yoluyla nakl ve sevk olunacak göçmenlerin nakliye vasıtaları çok önceden hazırlanacaktı. Girit'e bir memur gönderilecek, bu memur göç etmek isteyenleri önceden orada bulunan iane komisyonu vasıtasıyla Maarif Nezaretindeki iane komisyonuna bildirecekti. Dahiliye, Ticaret, Nafia, Maarif, Maliye Nezaretlerinin temsil edildiği İskân-ı Muhacirîn Komisyon-ı Âli'si en üst kurul olarak göç işlerini merkezde takip edecekti. Bu arada İstanbul'a çeşitli yollarla gelen 1200 kadar Giritli göçmenin perişan ve işsiz durumda şehirde dolaşması uygun görülmediğinden bunların da kararlaştırılan yerlerden Karahisar-ı Sahip Sancağına gönderilmesi emredildi¹⁶. Aydın vilayetine yerleştirilmelerine karar verilen ve mesken tedarik edemeyen 1795 göçmen için 300 hanenin inşasına başlandı¹⁷.

Bir gün sonra çıkan padişah iradesinde göçmenlerin iskân edilecekleri mahallerde kurulacak köy ve kasabaların düzenli, sağlığa uygun olması isteniyordu. İnşa edilecek evlerin resimleri

¹⁶ Aynı vesika, lef 3.

¹⁷ N. İpek, aynı makale, s.204.

padişah tarafından görülecekti. Hanelerin gayet güzel, sağlıklı, fen kurallarına uygun, mümkün mertebe ucuz olmasına dikkat edilecekti. Her kasaba ve köyde gereği kadar mektep ve camiler inşa edilmesi gerekiyordu. İnşaat için gerekli malzeme iskân edilecek mahallerden temin edilecekti. İnşaatlar kış gelmeden bitirilecek, göçmenlere gerekli olan zahire, hayvan dahi sağlanacaktı. Girit göçmenleri bazı benzerleri gibi yalnızca sevkıyatla bırakılmayacak iaşeleri ve iskânları temin edilecekti. Hatta 1900 senesi yaz mevsimine kadar Girit göçmenlerinin kendi kendilerine yetecek hale gelmeleri için gereken tedbirler alınacaktı¹⁸. Nitekim işlere hemen başlandığı tespit edilmektedir. Antalya'da bulunan Girit Muhacirlerine yapılacak evlerde kullanılacak her çeşit kerestenin orman resminden istisnasına karar verildi¹⁹. Antalya'da göçmenlerin iskan edildiği mahalleye Ümranü'l-Hamid, Çakallık mevkiinde kurulan köye Mamüretü'l-Hamid adı verildi. 1901 yılında kurulan Perge Harabeleri yakınında kurulan İhsaniye adlı köye 66 hane Giritli göçmen ailesi yerleştirildi²⁰.

5 Ekim 1908'de Girit Meclisi, adanın Yunanistan'a bağlandığını ilan etti. Osmanlı Devleti bu ilhaka karşı çıktığı gibi büyük devletler de Bosna-Hersek ve Bulgaristan bunalımlarının sürmekte olduğu sırada yeni bir meselenin daha çıkmasını istemediklerinden bu oldu bittiyi tanımadılar. Bununla beraber İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya, Girit adasında bulunan askerlerini geri çekmeye karar verdiler. Osmanlı Devleti ise 30 Mart ve 27 Haziran 1909'da bu devletlere baş vurarak askerlerin tahliyesini geri bırakmalarını istedi. Bu istek kabul edilmedi. Büyük devletler adadan çekildikten sonra Müslümanların emniyet altında olacaklarına dair Girit Hükümeti'nden teminat alınca Temmuz 1909'da adayı boşaltmaya başladılar. Ancak çekilme adayı tamamıyla boşaltma anlamına

¹⁸ BOA, *İrade, Girit*, nr.1363, lef 2.

¹⁹ BOA, *Şurâ-yı Devlet*, nr. 591/10.

²⁰ Muhammet Güçlü, *XX. yüzyılın İlk Yarısında Antalya*, Antalya 1997, s. 41.

gelmiyordu. Bundan sonra her devlet Suda Limanı'nda bir gemi bulunduracaktı. Bu gemilerin görevi adada Osmanlı egemenliğinin bir simgesi olan bayrağı korumak olacaktı. Girit Meclisi'nin aldığı karar adadaki Müslümanları son derece kritik bir duruma düşürdü. Müslüman ahalinin can, mal ve ırzlarının muhafazası dört devletin kefaletine bağlı olduğu halde ahaliye yapılan tecavüz ve taarruzlar devletlerin taahhütlerine ve insaniyete uygun değildi. Osmanlı Devleti, ahalinin ve hukukunun korunması için ilgili devletlerin sefaretlerini uyarıyordu²¹. Hariciye Nezareti İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey'i bu konuda bilgilendirerek, Kandiye Sancağı'ndaki köylerde bazı Müslümanların hakarete uğradıkları ve mallarının yağma edildiği hatırlatıldı. Grey, bu konularda hiç bir bilgisi olmadığını söyledi. Hemen gerekli tedbirlerin alınacağını da ilave etti²². Adadaki endişe verici gelişmeler ve büyük devletlerin Müslümanları korumaması Anadolu'ya yeni göçlerin yapılmasına zemin hazırladı. 1908'de Girit adasından gelen Müslümanların bir kısmı Antalya'da Şarampol mevkiinde Hamidiye (Osmaniye) adlı bir mahalle kurdular. Mahallede inşa edilen camiye Reşadiye, mektebe Meşrutiyet adları verildi²³. Adadan gelen Müslümanlar tarafından bu şehirde kurulan diğer bir yer de Girit muhacirleri mahallesidir. 1909 yılında bu mahalleye yapılan okul ve camiye gereken kereste mirî ormandan ücretsiz olarak verilmiştir.²⁴ Girit'teki Türklerin katledilmesi, Babıali'nin olaylar karşısında çaresiz kalışı, halk arasında Yunan aleyhtarlığını güçlendirmiştir²⁵. Yunanlıların adım adım Girit'i ele geçirmeleri karşısında Babıali, halkın bu konudaki hassasiyetini de kullanarak, Yunanlılara karşı genel bir boykot ilan

²¹ BOA, *YMTV*, nr.525/120.

²² BOA, *Yıldız Arşivi Hususî (YA.Hus.)* nr.525/138; 525/143.

²³ M.Güçlü, *aynı eser*, s.41.

²⁴ BOA, *Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Kalemi (DH.MUİ.)*, nr. 5-1/50.

²⁵ BOA, *DH.MUİ.*, nr. 16-2/26.

etti (Mayıs 1910)²⁶. Yunan mallarını boykot için halk tarafından boykot heyetleri kurulmuştu. Yunan bandırası taşıyan gemilere kömür verilmiyor, malları karaya çıkartılmıyordu. Boykotajın siyasî, ticarî teşebbüslere zarar vermesi ve büyük devletlerin baskısı sonucu fazla sürdürülemeyeceği açıktı. Babıali boykotun dahildeki Hıristiyanlara karşı bir kötü harekete de sebep olabileceğinden çekiniyordu. Yunanlılar ise boykotu delmenin yolunu bulmakta gecikmediler. Nitekim her zaman kendilerini himaye eden Avrupalı devletlerin yardımıyla taşıdıkları emtiaların İngiliz, Fransız, Avusturya gibi devletlere ait olduklarını iddia ettiler. Osmanlı Devleti üzerindeki siyasî baskı artınca boykot kararı kaldırılmak zorunda kalınmıştır.²⁷ Bu cümleden olarak Antalya'da esnafı boykota teşvik eden Girit muhacirleri hakkında kanuni muamelelerin yapılacağı duyuruldu²⁸. Adana ve Suriye vilayetlerinde boykot cemiyetinin reisleri çağırılarak boykottan vazgeçmeleri konusunda uyarıldılar²⁹.

Osmanlı hükûmeti tekrar hızlanan Girit Müslümanlarının göçünü engellemek için çeşitli önlemler almaya çalışıyordu. Zira adadaki Müslüman varlığı giderek yok olmaktaydı. Girit adasında 1821 yılında 129.000 Hıristiyan, 160.000 Müslüman; 1876'da 95.746 Müslüman, 135.780 Hıristiyan, 4 Haziran 1900'deki sayımda Ada'da 269.319 Hıristiyan'a mukabil 33.496 Müslüman yaşamaktayken, 1911 yılındaki sayımda Ada'da 27.852 Müslüman, 307.812 Hıristiyan (Rum) bulunuyordu. Bu sayımlara göre adadaki Rum nüfus artarken Türk nüfusu hızla azalmaktaydı. Bu da iki sayım arasındaki 11

²⁶ BOA, *DH.MUI.*, nr. 102-2/17.

²⁷ BOA, *DH.MUI.*, nr. 108-1/9.

²⁸ BOA, *DH.MUI.*, nr. 105/2.

²⁹ BOA, *DH.MUI.*, nr. 102-2/17

senede Türk nüfusunun önemli bir oranının göç ettiğini göstermektedir³⁰.

Girit'ten Anadolu'ya göç eden Müslümanların yaşamlarının temini için Osmanlı Devleti çeşitli önlemler aldı. Özellikle göç eden memurların emeklilik ve sosyal hakları sağlanmaya gayret edildi. Çeşitli yerlerde Giritli ihtiyaç sahibi Müslümanlar için yardımlar toplandı ve bu amaçla İzmir'de bir iane komisyonu oluşturuldu. Öte yandan 1910 yılında Girit'ten göç eden fakir Müslüman çocuklarının öğrenimini sağlamak amacıyla "Giritliler Maarif-perver Cemiyeti" adı altında İzmir'de bir cemiyet kuruldu. Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti 9 Haziran 1910 tarihinde yayınladığı kararnameyle Girit muhtaçlarına yardım edilmesi ve Girit adı verilecek bir zırhlısı alınmasını sağlamak amacıyla zenginleri yardıma çağırdı³¹.

Birinci Balkan Savaşı sonrası toplanan Londra Konferansı'nda 6 Ocak 1913 günü Türk delegeleri, Osmanlı Devleti'nin Girit adası üzerindeki bütün haklarından vazgeçebileceğini bildirmişler, ancak bunu öteki Ege adalarının Osmanlı'da kalması şartına bağlamışlardı. 30 Mayıs 1913'te imzalanan Londra Barış Antlaşması Girit sorununu tamamen çözümlendi. Osmanlı Devleti, bu ada üzerindeki bütün egemenlik haklarından kesinlikle vazgeçiyordu. 14 Aralık 1913 günü Yunan kralı, Girit adasına Yunan bayrağını çekerek adanın Yunanistan'a ilhakını dünyaya ilan etti. Adada kalan Giritli Müslümanlar 1924 yılındaki mübadele ile büyük ölçüde Türkiye'ye göç ettiler³².

³⁰ A. Nükhet Adıyeke, "Türk Basını'nda Girit'in Yunanistan'a Katılması (1908-1913)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı: 1 (İzmir 1991), s. 60-61.

³¹ Bu cemiyetin adadaki faaliyetleri için bk. Selahattin Özçelik, *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, Ankara 1997, (Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora tezi), s. 119-125.

³² Adadaki Müslümanların hukukî durumu için bk. A. N. Adıyeke, *aynı makale*, s. 68-70.

EK: 1

Aydın Vilayeti'nde Bulunan Girid Muhacirleri Eytâm ve Erâmiline Dair Talimat Müsveddesidir³³:

Birinci bend: Aydın Vilayetine hicret eden Girid muhadderât-ı İslamiyesi'nden yetim kızlarla dul kadınların muhafaza-i iffet ve hayatları muktezî olduğundan bâ-irade-i seniyye-i hazret-i şehriyârî İzmir'de müteşekkil sevk-i muhacirîn komisyonu tarafından merkûmelerin hüviyet ve ahval-i hususiyeleri bade't-tahkik atîde mûnderic suver ve tedabir vechile îvâ ve erfahları esbabına tevessül olunacaktır.

İkinci bend: Vilayet-i müşarü'n-ileyha dahilinde bulunan merkûmelerin esamisi mezkûr komisyon tarafından bir defter-i mahsusa kayd ve sebt olunduktan sonra her birinin yedine isim ve lakabını ve pederinin ismiyle sin ve müvellede ve mahall-i ikametini mübeyyin ve komisyonun mühriyle memhûr pulsuz bir ilm ü haber ita ve bu ilm u haber üzerine sıra numarası vaz' olunacaktır.

Üçüncü bend: Merkûmelerin îvâ ve erfâhları evvela 14 yaşını ikmâl etmemiş olan kızların evladlık olarak atîde ta'dad olunan şerâiti câmi' taliblerine tevdi' saniyen 14 yaşından yukarı bulunan bâkirlerine sin ve hâli evlenmeye müsaid olan dul kadınlar hükûmet-i seniyye masrafiyle mücerred kalan Girid Muhacirîn-i İslâmiyesi'nin te'ehhüle layık olanlarıyla veyahud diğer eşhâs ile tezvîceleri, sâlisen sin ve hâlleri evlenmeye müsâ'id olmadığı halde îfa-yı hizmete muktedire bulunanların İslâm ailelerine hizmetçilikle tevzi'leri, râbi'en hidmetcilik etmeğe gayr-ı muktedir, alîl ve müsinn kadınların muhacirîne mahsus iane pulu bedelatıyla iaşe ve infakları hâmisen agûştâ büyütölmeye muhtac olan sabi gayr-ı mümeyyizlere sahib olanlar sabilerinin adedine göre şehri 30 kuruştan 50 kuruşa kadar sadaka-i ser-me'âli-efser hazret-i tacdâri olarak bir ma'âşa mazhar olmaları, sadisen erkek çocukların leyli ve nehâri sanâyi' mekteb-i saireye kayd ve kabulleri suretiyle temin olunur.

Dördüncü bend: Ondört yaşını ikmal etmemiş olan sabiye-i mümeyyize ve mürâhakaları evladlık suretiyle yanlarına almak isteyüb, bâ-istid'a

³³ BOA, *İrade Girid*, nr. 1366

komisyon riyasetine müracaat edenlerden münasib olanlara öteden beri câri olduğu vechle o makule çocuklar bâ-hüccet-i şer'iyeye teslim olunacaktır.

Beşinci bend: Evladlık suretiyle taliblerine tevdi' kılınan yetim ve yetimelerin halini tahkik ve inde'l-icab diğerlerine tevdi' etmek Dersaadet'te ise Şehremâneti'ne ve vilayette ise memurin-i mülkiyeye aid olacaktır.

Altıncı bend: Evlendirilecek olan anifü'z-zikr kız ve dul kadınların cihaz ve masarîf-ı zarurîyeleri mezkûr komisyon tarafından bi't-takdir pul bedelâtından mezkûr komisyon marifetiyle levazım-ı zarurîyeleri iştirâ ve istihzâr olunarak tenkîh ve tezvîc olunacaklardır.

Yedinci bend: Mezkûr komisyon defter-i mahsûsunda mukayyed olup yedlerine ilm u haber ita kılınmış olan muhadderât-ı merkûmeden kendi kendilerine meşrû bir çâre-i ma'îşet buldukları veyahud suret-i meşru'ada tezevvücleri vuku bulduğu takdirde keyfiyet defter-i mezkûre kayd ve işaret olunacaktır.

Sekizinci bend: Komisyon marifetiyle tezvîc edilecek muhadderât-ı merkûmenin yedlerinde bulunan ilm u haberler istirdâd olunacağı gibi evladlık suretiyle taliblerine tevdi' olunanlar için bâlâda beyân olunduğu vechle komisyona ita ve ibrâz olunacak istida'anâmelerle senedât-ı muhacirîn komisyonu nezdinde mahfûz kalacaktır. Dokuzuncu bend: Bâlâda beyân olunan eytâm ve erâmilin işbu talimat vechle kamilen İzmir'de kâbil olamadığı halde mülhakat-ı vilayete veya İslam sâkin olan diğer vilayetler ve muhâfaza-i ırzları için yanlarına mutemed adamlar terfik ve yol masrafları tesviye edilerek ve vali ve mutasarrıflara buyurdular yazılarak i'zân edilecek ve oralarca ber-minvâl-i muharrer îvâları esbâbı istihzâr edilecektir. Fî 26 Şevval 317 ve fî 14 Şubat 315.

"Immigration From Crete to Asia Minor (1821-1924)"

Abstract

The Island of Crete was conquered by the Ottomans in 1699. Right after the conquest the Turks were settled in the island. A long period of peaceful coexistence of Greeks and Turks continued until the Greek revolt in 1821. As a result of the pressure from the Greeks, the Turks of the island began a gradual immigration into Anatolia, a process continued almost a century. This article examines the settlement process with its problems, such as their adaptation to a new homeland.

Keywords:

RUSYA MÜSLÜMANLARININ KONGRELERİNDE KADIN SORUNU
(1905-1917)

Ahmet KANLIDERE*

ÖZET

XX. yüzyılın başında Rusya Türkleri kadınların özgürleşmesi yolunda çok hızlı denilebilecek bir gelişme göstermişlerdir. Bu süreci 1905-1917 tarihleri arasında yaptıkları kongrelerde, açık ve canlı bir şekilde görmek mümkündür. Yapılan toplantıların zabitlerinden kadınların, dinî söylemi bir yana bırakıp evrensel haklar bağlamında haklarını kazanmak yolunu tercih ettikleri ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, kadınların bizzat bu tartışmalara katılarak statülerinin yükseltilmesi ve toplumda daha etkili konuma gelebilme mücadelesi vermeleri, örgütlenmeleri ve gelişmelerin adım adım nasıl şekillendiği ve sistemleştiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler

Müsa Cârullah, kadın hakları, ceditçilik, Kazan Tatarları, modernleşme, dinî reform.

“Biz üzübiz de ilik Rusya'nın bik zur kulı idik. Amma hâtınlarımız biz kulların kulı idi. İndi biz âzâd buldık, hürlik aldık. İndi aların da âzâd itiyk, alarga da hürlik biriyk.”

[Biz kendimiz de önceleri Rusya'nın kölesi idik. Kadınlarımız ise biz kölelerin kölesi idiler. Şimdi biz âzâd olduk, artık onları da âzâd edelim.]

Hâdi Atlasî, 1917

İdil-Ural bölgesinde yaşayan Türkler, XIX. yüzyılın sonunda Müslüman kadınların mevcut konumunun düzeltilmesi ve statülerinin yükseltilmesi konusunda belki de İslam toplumları içinde en duyarlı olanlarıydı. Rus Ortodoks misyonerlerinin ve diğer

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

yazarların Müslüman kadının konumunu eleştirmeleri ve onları olumsuz örnekler olarak zikretmeleri, bu bölgenin gençleri üzerinde uyarıcı bir etki yaptığı tahmin edilebilir. Özellikle, Ruslarla yanyana yaşayan Tatar gençleri bu baskıyı daima hissetmiş olmalıdırlar. Bu durumun ıslah çarelerini ararken, hem İslam memleketlerindeki mevcut uygulamaları ve eski değerlerin savunucusu olan ulemâyı eleştirmekte, hem de İslamiyetin başlangıcına giderek oradan olumlu bir model oluşturma çabası içindeydiler. Rusya Türklerinin kongrelerinin çoğunda ve özellikle 1917'deki büyük kongrede kadın meselesi yoğun bir şekilde tartışıldı. Söz konusu tartışmaların içeriğini çözümleyerek, bu entellektüel kaynaşma dönemine sinen fikirleri ve kadın sorununun tarihî seyrini ortaya çıkarmak mümkündür.

Kadın sorununun gündeme gelmesi Batı'daki gelişmelerden bağımsız düşünülemez. Doğu'da ve Batı'da kadının statüsünü belirleyen güçler ve gelenekler, aşağı yukarı aynıydı. Batı'da kadın yüzyıllar boyunca erkeğe bağımlı, onun buyruğu altında ve herşeyden önce yuvaya bağlı olarak yaşadı. Toplumun tüm yapı ve kurumları erkeğe öncelik tanırken, daha aşağı bir durumu revâ gördüğü kadının etkinliğini kısıtladı. Bu durum, XVIII. yüzyıla kadar devam etti. Aydınlanma döneminden itibaren felsefi anlamda bir feminizm hareketi başladı: Evlilikte ve aşkta hak eşitliği, kadının eğitim ve siyasi hakları gibi konular işlenmeye başlandı. Kadının özgürleştirilmesi hareketinin asıl esin kaynağı ise, XIX. yüzyıldaki liberal düşüncenin yayılmasıdır. İşte İslam dünyasında kadının statüsünün yükseltilmesi sorunu ortaya çıktığında, Batı uygarlığını en iyi temsil eden öğreti, liberalizm akımıydı. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomik alandaki hızlı değişim ve sanayinin büyüyen ihtiyaçları kadının durumunda daha derin değişikliklere yol açtı. Kadın artık kendi hayatını kendisi kazanabilecek ve bunun neticesinde toplumsal hayattaki yerini sorgulamaya başlayacaktır.¹

¹ Batı'da kadının durumu konusunda şu kaynaktan yararlanılmıştır: Bernard Caporal, *Kemalizm ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1982, 13-22. Fransa'nın Aix-en-Provence

Rusya Müslümanları, Rus fikir hayatına yansıdığı ölçüde Batı'daki bu değişimi takip edebildiler. Öte yandan, İslam dünyasındaki gelişmelere ve ıslahatçı akımların görüşlerine de kulak verdiler. Müslüman ülkelerdeki kadın hareketlerinin teorik esasını kuran Mısırlı reformist Kâsım Emin'in (1865-1908) 1899'da yayınladığı ve İslam dünyasında büyük yankı uyandıran *Tahrîrü'l-Mer'e* [Kadının Özgürleştirilmesi] adlı kitabı yayımlandıktan kısa bir süre sonra Kazan Türkçesine çevrildi.² Mısır, Hindistan ve Rusya Müslümanları arasında bu konuda çok sayıda eser ve makale yayınlandı.³ Kur'an'ı yorumlamadaki akılcı yaklaşımın açık tesiri altında yazılan bu eserde Kâsım Emin, Müslüman kadınların kısıtlı bir halde tutulmalarını eleştirmekte, onların eğitim görme haklarını savunmakta ve tesettürde aşırı gidilmesinin olumsuz tesirleri üzerinde durmaktadır.

Kâsım Emin, kadının sosyal konumu ile toplumun gelişmişliği arasında paralellik kurar. Toplumun terakki ve medeniyet yolunda ilerlemesi ile kadının statüsünün yükselmesinin doğru orantılı olduğunu belirtir. Medenî memleketlerde kadınların konumlarının

Üniversitesinde yapılmış bir doktora çalışmasının yayınlanmış hali olan bu eserde Batı'da kadının durumu konusunda güzel bir özet vardır.

² Bkz. Kâsım Bey Emin, *Tahrîrü'l-Mer'e yahud Kadınların Esâretinden Azad İtû*, Mütercimi: Zâkir el-Kâdiri, Kazan: Örnek Matbaası, 1909. Eser Türkiye Türkçesine de çevrilmiştir. Bkz. Kâsım Emin, *Hürriyyet-i Nisvân*. Arapçadan çeviren: Zeki Magâmiz, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1329.

³ Bkz. "Kâsım Amin" ve "hidjâb" maddeleri, *Encyclopedia of Islam* (II). Dönemin meşhur ceditçilerinin biyografilerini veren *Zaman Kalındarı* Mısır'ın en tanınmış simalarından biri olan Kâsım Emin hakkında şunları yazmaktaydı: "Bunun Müslümanlar arasında şöhreti *Tahrîrü'l-Mer'e* ve *el-Mer'etü'l-Cedide* isimli eserleri sayesinde olup, uşbu iki kitabı ile muhafazakâr İslam ulemâsını yukularından [uykularından] tamam[en] uygatmış [uyandırmış] ve üzerine her tarafın ulemâsı reddiyeler yazub meşgul olmuşlar idi. Merhum bu eserleri ile hâatunların ahvâl-i medeniye ve maişet-i ictimaiyede bik küb [birçok] hukuk ve pravaları [hakları] barlıknı [bulduğunu] şer'î ve akli deliller ile isbat etmiş idi. Delilleri gayet kuvvetli olduğundan mutaassıp Mısır ulemâsının altmıştan artık [fazla] reddiyeleri Kâsım Emin'nin felsefesini kuvvetten tüşüre almadı." Şerefüddin Şehidullin (mürettip), "Kâsım Bey Emin", *Zaman Kalındarı* 1909, Kazan, 1909, s. 40.

yükselmeye ve erkekler ile aralarındaki mesafenin azalmasına dikkat çeker. Bu bağlamda Amerikalı kadınların ilk sırada olmasını örnek gösterir ve onları sırasıyla, İngiliz, Alman, Fransız, Avusturya, İtalyan ve Rus kadınlarının takip ettiğini ifade eder. Kâsım Emin'in bu düşünceleri, daha sonra birçok İslam yazarının temel dayanağını oluşturdu.

Batı ve İslam dünyasındaki bu gelişmeler kısa zamanda Rusya Müslümanları arasında da etkisini gösterdi. Nitekim, Kazan Tatarları, kadınların durumlarını iyileştirme konusunda XIX. yüzyılın sonlarından itibaren önemli adımlar atmışlardı; kadınlar artık yüzleri açık, serbestçe dolaşabiliyor, okula gidebiliyor, hastane ve okullarda çalışabiliyorlardı. Kadının giderek toplumsal hayata karışmasında, Rus medeniyetinin etkisinin yanısıra, Batı kadını imajını yaygınlaştıran basın ve kadının serbestleşmesinin İslamiyete ters düşmediğini gösteren İsmail Gaspıralı (1851-1914) gibi yenilikçi aydınların etkisi büyüktü.⁴ Gaspıralı meseleyi modern bağlamda ele alır. Kadınların haklarını ve onların milli gelişmeye yapacakları katkıları inkâr etmek, milletin terakkisi için gerekli insan kaynağının yarısını yok saymak demektir. Kadınların katılımı olmaksızın İslam toplumunun Batı toplumları seviyesine gelmesi çok güç, hatta imkansızdır. Onların hayat şartlarının yükseltilmesi ile güçlü, aktif ve aydınlık bir milli hayat arasında sıkı bir bağ vardır. Bütün bunların gerçekleştirilmesi ise kadınların eğitilmesi ve aydınlatılmasına bağlıdır.⁵

⁴ François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, (Ankara: Yurt Yayınları, 1986), 88. Rusya Müslümanlarında kadının durumunun gelişimi hakkında derli toplu bir bilgi için bkz. Bernard Caporal, *Kemalizm ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, 37-48.

⁵ Edward Allworth (der.), *The Tatars of Crimea: Return to the Homeland*, Durham: Duke University Press, 1998, 39; Edward J. Lazzerini, "İsmail Bey Gasprinskii", *age* içinde, 23-27; Thomas Kuttner, "Russian Jadidism and the Islamic World: İsmail Gasprinskii in Cairo, 1908", *Chaiers du monde russe et soviétique*, 3-4 (1975): 390.

İsmail Gaspıralı'nın kızı Şefika Hanım'ın editörlüğünde çıkan ve ilk kadın dergisi olan *Âlem-i Nisvân*'la birlikte, artık kadınlar da yayın hayatına aktif bir şekilde katılmaya başladılar. 1906'da Kırım'ın Bahçesaray şehrinde çıkmaya başlayan bu dergi, sayfalarını neredeyse tamamen kadın ve aile konularına ayırmıştı. 1910 yılına kadar devam eden dergiyi, 1913'te Kazan'da çıkan *Süyüm Bike* adlı ikinci bir kadın dergisi takip etti.⁶

O dönemin getirdiği siyasi zorunluluklar da kadının hayata katılmasına yardımcı oldu. Rusya Müslümanları İttifakı, seçme ve seçilme meselesi vesilesiyle, pragmatik sebeplerle de olsa Müslüman kadınların en azından seçme hakkına sahip olması gerektiği kararını aldı. İttifak'ın ikinci toplantısında (Petersburg, 12-23 Ocak 1906) program müzakere edilirken, genel seçim münasebetiyle, kadınların seçme ve seçilme hakkının olup olmaması meselesi ortaya çıktı.⁷ Toplantıda İslama göre kadınların da seçme ve seçilme hakları var mıdır, kadınlar haklar bakımından erkeklerle eşit midir, seçim meydanlarında kadınların da bulunması câiz midir, seçme ve seçilmede kadınların katılımlarını Müslümanların tabiatı ve kültür seviyeleri kaldırır mı gibi sorular tartışıldı. Ulemânın büyük bir kısmı konuya çekimser yaklaşıyor, bu konudaki yeni yaklaşımları tereddüt ve şüphe ile karşılıyorlardı. Nitekim, bunlar kadınların siyasete katılımlarını onaylamadılar. Yine de az sayıdaki yenilik taraftarı ulemâ ile diğer ceditçi aydınların gayretiyle, uzun

⁶ Bkz. Şengül Hablemitoğlu – Necip Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*, Ankara: Ajans-Türk Matbaacılık Sanayii A. Ş., 1998. Bu yazarlar, *Tercüman* gazetesinin çıkışının 10. yılı münasebetiyle yapılan şenliklere, gayr-ı resmi olarak ilk defa kadınların katılması noktasından hareketle 1893 senesini Rusya Türkleri kadın hareketi için başlangıç tarihi olarak kabul etmektedirler.

⁷ Programın 18. maddesinde şöyle bir kayıt vardı: “Hâatunların da iştirakleri mümkün olmak için intihap kanunları edep şartlarının her birini câmi' olmak lazımdır.” (Mûsa Cârullah, *İslâhât Esasları*, Petrograd: Tipografiya M. A. Maksutova, 1917, 234).

tartışmalardan sonra, kadınların yalnız seçme hakları kabul edildi.⁸ Bu konuda uzlaşma sağlamak o dönemde oldukça güçtü. Ceditçi aydınlar bütün çabalarına rağmen, kadınların seçilme hakkının İslamiyetle çatışmadığı görüşünü kabul ettiremediler.

İttifak'ın üçüncü toplantısında (Nijni-Novgorod, 16-20 Ağustos 1906) yapılan program tartışmaları esnasında kadınların eşitliği meselesi tartışıldı. Eğitimci ve pedagog Abdullah Bubî (1871-1922) İslamiyete göre kadınların erkeklerle aynı haklara sahip olduğunu söylüyordu.⁹ Sonunda, erkek, kadın, din ve kavmiyet ayrımı yapılmaksızın herkesin kanun önünde eşit olduğu kabul edildi. Böylece, teorik planda da olsa, kadınların eşit haklara sahip olmaları konusunda bir adım daha atılmış oldu.

Bu tarihten sonraki on yıl içinde bu tür toplantıların yapılıp yapılmadığı bilinmemektedir. Ancak 1917'de ortaya çıkan gelişmeler, Rusya'daki Müslüman Türk kadınının tarihinde yeni bir pencere açtı. Bu gelişmelerden ilki, 24-27 Nisan 1917'de Kazan'da yapılan Müslüman Kadınlar Kongresi (Müslimeler İsyezdi)'dir. Bu, aynı zamanda kadınların kendi aralarında oluşturdukları en güçlü örgütlenmeydi.

Toplantıya Sibirya, Türkistan, Kazakistan, İdil Boyu, Litvanya, Kafkasya ve Kırım Müslümanlarını temsilen, toplam 80 kişi katıldı. Bunlar arasında yaşlı abıstaylar*, muallimeler, uçitilnitseler, yüksek okullarda okuyan genç kızlar, bu okullardan mezun ve hayat deneyimi olan hanımlar ve işçi kadınların vekilleri vardı. Toplantıda kadınların siyasi ve sosyal hakları, aile hayatlarında yapılması gereken reformlar, kadınların kurucu meclise seçme ve seçilebilme hakları, kadınlara ait toplantılar düzenlenmesi gibi konular ele

⁸ Böylelikle, İttifak'ın 18. maddesine "saylav yollarının İslam şeriatine, müslümanların âdetlerine muvâfıklığı matluptur" cümlesi eklendi.

⁹ Mûsa Cârullah, *Umum Rusya Müslümanlarının Üçüncü Resmî Nedveleri*, Kazan: Matbaa-i Kerimiye, 1906, 113.

* Abıstay: Eski müslüman dinî okullarındaki kadın öğretmen (kadın molla).

alındı. Ayrıca bu sorunları daha derinlemesine araştırmak için Moskova'da başka bir toplantının yapılması kararlaştırıldı.

Bu toplantının hemen ardından, 1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında 900 delegenin katıldığı Rusya Müslümanlarının en büyük kongresi yapıldı. Kadınlar, Müslimeler İsyezdi (Toplantısı)'nde aldıkları kararları bu büyük kongreye taşıdılar. Kongrenin en önemli sonuçlarından biri, ilk defa bir kadının kadı olarak seçilmesi olacaktır.¹⁰ Göze çarpan diğer bir önemli değişiklik, bu tür millî toplantılara artık kadınların da katılması ve erkek egemenliğinin bizzat onlar tarafından sorgulanmasıdır.¹¹ Nitekim, kongreye bu konuda sunulan üç bildiriden ikisi yüksek tahsil görmüş genç kızlara aitti. İlhâmiye Tuktarova Müslimeler İsyezdi'nin almış olduğu kararları içeren bildiriye, Fâtıma Kulahmedova ise Kadınlar Sektsiyası (Şûbesi)'nin bu toplantı için hazırladığı raporu sundular.¹²

¹⁰ Türkiye'de yayınlanan Batıcı *İctihad* dergisi bu olayı, "Rusya Müslümanları bizleri fersah fersah geçip kadınlığa ait meseleleri ulemâsıyla birlikte hususi meclislerinde, umumî kurultaylarında halletmişlerdir" şeklinde veriyordu. "Oranın kadınlarından Fâtıma Hanım Kulahmedova, Moskova'da bundan yedi sene evvel [1917'de] toplanan Umumi Müslüman Kongresi'nde: 1. Müslüman kadınlar, siyasi ve umumi haklarda erkekler ile eşit olsunlar, 2. Birden fazla kadınla evli olma, insaniyet ve adalete aykırı olduğundan bu usul ortadan kaldırılсын, teklifinde bulunduğu zaman, şu iki madde 900'ü aşkın Müslüman mebusu tarafından tartışmasız kabul edilmiştir. Kongreye başkanlık eden Mûsa Cârullah Bigiyef Efendi gibi bir âlim de, ayet ve hadislerle kadınların erkeklerle Şeriat nazarında müsavî olduklarını isbat eylemişlerdir." Kaya Nuri, *İctihad* 6: 153, İstanbul (Mayıs 1923), 1369.

¹¹ Bu tartışmaların içeriği konusunda elimizde önemli bir kaynak bulunmaktadır: *Bütün Rusya Möselmanlarının 1917'nci Yılda 1-11 Mayda Meskev'de Bulgan Umumî İsyezdinin Protokolleri*, Petersburg: Emanet Şirketi Matbaası, 1917. (Türkçesi için bkz. İhsan Ilgar, (haz.), *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, Ankara, 1990). Bu eserin 25 sayfası (s. 332-56) kadın sorunu tartışmalarına ayrılmıştır (bundan sonra bu eser *Protokoller* olarak geçecektir). Ayrıca bkz. Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998, 100-101.

¹² Üçüncü bildiri Mûsa Cârullah'ındı ve İslam açısından kadın sorunu hakkındaydı. *Protokoller*, 332-33.

Fâtıma Kulahmedova, kadınların İslam toplumunda gereksiz ve fazladan bir üye gibi görüldüklerini, ev içinde koca beklemeye kızların temel görevi gibi bakıldığını, eğitimden yoksun bırakıldıklarını, hatta hayat boyu yoldaş olacağı erkeğinin karşısına çıkıp razı olup olmadığını söylemeye bile hakkı olmadığını ifade etti. Türk-Tatar toplumunun içinde bulunduğu dağınkılık, haklardan mahrumiyet ve dinamizm eksikliğini kadınların bu halde bırakılmasına bağlayan Kulahmedova, erkeklerin ellerindeki gücü kaybetmemek için, kadınların çok haklı hareketlerine de karşı çıktıklarını söyledi. Kulahmedova, konuşmasının sonunda Kadınlar Şûbesi'nin daha önce aldığı kararları sundu.¹³ Kulahmedova'nın konuşmasında dikkati çeken en önemli nokta, dine dair tek bir referansın bile olmamasıydı.

Bundan sonra kürsüye çıkan tanınmış din âlimi Mûsa Cârullah (1875-1949), âyet ve hadislere dayanarak İslamiyette kadın ve erkeğin eşit olduğunu ileri sürdü. Onun raporu büyük bir ilgi gördü ve yer yer alkışlandı. Bazı noktalarda mutaassıp mollalar onun görüşlerine itiraz ettiler. Tartışmalar sırasında söz alan Kirâmetullah Ayderef adındaki bir imam, Cârullah'ın eşitlik konusunda getirdiği delilleri inandırıcı bulmuyordu. Ayderef, Kulahmedova'nın vurguladığı isteklerin ise aslında İslamiyete ters düşmediğini söyledikten sonra, kadınlara camilere girmelerine müsaade edilmesinin lüzumlu olduğunu, zira onlara da dinî ve millî vaazlar verilerek bu konularda bilinçlendirilmeleri gerektiğini ifade etti. Bu görüşleriyle muhtemelen, dinî söylemden uzaklaşan yüksek tahsil almış Kulahmedova gibi genç kadınları tekrar İslam dairesine çekmeyi düşünmüştü. Bundan sonra tartışmalar ilginç bir noktaya doğru akıp gitti. Onların tartışmalarından bazıları oldukça ilginçtir:

Toplantıda söz alan Ravza Sultanaliyeva Hanım'a göre, şayet kadın-erkek eşitliği sağlanır ve kadınlara hürriyet verilirse, artık kadın meselesi çözümlenmiş olacaktı. Arkasından kürsüye çıkan

¹³ *Protokoller*, 335-39.

imam Nimetullah Timuşev ise, kadınların maruz kaldıkları haksızlık ve adaletsizlikleri ortadan kaldırmak gerektiğini söyledikten sonra, bunların sebebini erkeklerin gereğince eğitilmemiş olmalarına bağladı. Ancak o, Cârullah'ın iddia ettiğinin aksine kadın ve erkeğin bütün haklarda eşit olmasının doğru olamayacağını, zira Kur'an'da çok eşlilik, miras ve şahitlik meselelerinin varlığını hatırlattı ve ara bir formül buldu: Ona göre, İslamiyetin farklılıkları açıkça belirttiği yerler dışında kadın ve erkekler eşit olsunlar demek daha doğrudur.¹⁴

Bundan sonra söz alan Emine Muhiddinova, erkeklerin meseleye hep din açısından bakmaya çalışmalarını eleştirdi. Meseleye tarihî noktadan da bakmak gerektiğini belirtti ve o dönem için oldukça uç sayılabilecek bir yorum getirdi. Kur'an'ın bazı kaidelerinin eskidiğini, dolayısıyla bunlara tarihî şartlar içinde bakmak gerektiğini ifade ettikten sonra, Kur'an'da hırsızlık yapmanın elinin kesilmesi söylenmekle birlikte, bunun artık bugün uygulanmadığını misal olarak gösterdi.¹⁵

Erkek temsilciler içinde açıkça kadın haklarını savunan ve geçmişteki uygulamalara dönük eleştiriler getirenler de vardı. Bunlardan en tanınmış ise bir molla olmakla beraber eskilik taraftarlarına açıktan cephe alan tarihçi Hâdi Atlasî'dir (1875-1940?). Yenilikçi görüşleriyle tanınan ve siyasî hareketlerde aktif rol oynayan Atlasî, Müslüman kadının diğer toplumlara kıyasla daha fazla zulüm gördüğünü ileri sürdü. Rus toplumunda da kadının sürü muâmelesini gördüğünü ve ezildiğini belirttikten sonra, "en azından onlarda kadınlar gün yüzü görmekte, bizde o da yok" dedi. Atlasî, sözlerini şu şekilde bitirdi: "Biz kendimiz önceleri Rusya'nın kölesi idik. Kadınlarımız ise biz kölelerin kölesi idiler. Şimdi biz âzât olduk, artık onları da âzât edelim" (alkışlar).¹⁶

¹⁴ *Age.*, 344-45.

¹⁵ *Age.*, 345-47.

¹⁶ *Age.*, 349.

Bu tartışmalardan sonra, daha önce Kazan Müslimeler İsyezdi'nde alınan üç maddelik karar oya sunuldu. Bu kararlarda İslamiyete göre kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olduğu, kadınların siyasî ve içtimâî meselelere katılmaya hakları olduğu ve *hicâbın* şart koşulmadığı belirtilmekteydi.¹⁷ Kararlara birçok temsilci karşı çıktı ve bunu yazılı olarak bildirdiler. Protestocuların çoğunu imam, molla, ahunt ve askerler oluşturuyordu.¹⁸ Ayrıca, Türkistanlı vekiller de çok imzalı bir dilekçe vererek, dinin kesin emirlerine aykırı buldukları bu karara katılmadıklarını, Musa Cârullah'ın bu konuda kesinlikle yanlgı içinde olduğunu bildirdiler. Özellikle, onun "İslama göre kadınların da boşama yetkisi vardır" şeklindeki görüşlerine hiç katılmadıklarını ifade ettiler. Bundan başka, *hicâb* konusunda söylenenlerin Kur'an'daki açıkça ifade edilmiş âyetlere ters düştüğünü bildirdiler.¹⁹ Bütün bu muhalefete rağmen, kararlar oylandı ve kabul edildi.

Bütün bu tartışma ve kararlar, XX. yüzyılın başında Rusya Türklerinin düşünce dünyasındaki hızlı değişimi ve kadın sorununun tarihî seyrini çok açık ve canlı bir şekilde gözler önüne sermektedir. Yapılan toplantıların zabıtlarından kadınların –erkeklerin ısrarla sarıldıkları- dinî söylemi bir yana bırakıp evrensel haklar çerçevesinde haklarını kazanmak yolunu tercih ettikleri ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, kadınların bizzat bu tartışmalara katılarak

¹⁷ Kararlar aynen şunlardı: "1. Şeriatning hitâblarında ir bilen hâtun bir. 2. Hâtunlarning siyasi, ictimâî işlerge katışurga Şeriat aldında hukukları bar, şunlukdan hâtunlarning saylav işlerine katışuları Şeriat boyunca da tiyüşli. 3) Hâtunlarga hicâb Şeriatde yok." *Protokoller*, 354.

¹⁸ 196 imzalı dikeçenin içinde şöyle deniliyordu: "Bu iki meselede mesuliyeti üstümüzge almaymız. Biz imamlarning paprafkası itibarga alunmaganlıktan meclisni taşlab çıkarga haklı bolsak da isyezdning şerefini saklav hürmetine böyle protest kılmadık, bizning karar böyle idi: 'Şer'an çiklengen hukuklardan başka her bir içtimai ve siyasi hukukda hâtunlar erler ile bir tigiz bolsun' hem 'taaddüd-i zevcât hakkında sui istimal bitirülsün." *Protokoller*, 373-77.

¹⁹ *Age.*, 381-82.

statülerinin yükseltilmesi ve toplumda daha etkili konuma gelebilme mücadelesi vermeleri, örgütlenmeleri ve gelişmelerin adım adım nasıl şekillendiği ve sistemleştii gör÷lmektedir.

“Women phenomena in the Congress of Muslims in Russia”

Abstract

The Muslims of Russia took quite a rapid steps toward the emancipation of women in the early 20th century. These developments can best be seen in the discussions of All-Russian Muslim Congresses between 1905 and 1917. The records of the 1917 Congress and other meetings show also that Muslim women who took part in these activities preferred a secular discourse in order to defend their rights in a universal context rather than seeking solutions within Islam. Besides, there were jadidist religious reformers such as Mûsa Cârullah (1875-1949) who defended women’s rights by interpreting Kor’an from a feminist point of view. He also tried to show that Islam does not contradict with the later developments in the West concerning the status of women.

Keywords:

Musa Jarullah; women’s emancipation; jadidism; the Volga Tatars; modernization; religious reform

KLÂSİK TÜRK ŞİİRİ TENKİD TERMİNOLOJİSİ VE “ÂB-DÂR” ÖRNEĞİ*

Nâmık AÇIKGÖZ**

ÖZET

Eski belâgat kitaplarında şiirin yapı özelliğini belirten sınırlı sayıda terimin dışında, klâsik Türk şiiri tenkid terminolojisi henüz oluşmamıştır. Şiirler hakkında verilen hükümler “rengîn, rakîk, muhayyel, pür-me’ânî, garrâ, güşâde, latîf, şîrin, revân-bahş, rekîk, mevzûn, belîğ, fasîh, selis...” gibi, kimi genel dilden alınan ödünç kelime ve terkiplerdir. Tezkire ve divanlarda yer alan bu kelimelerle değerlendirilen klâsik şiirin modern mânâda bir tenkid terminolojisi birikimine ihtiyacı vardır. Tezkire yazarlarının ve şâirlerinin kullandığı değerlendirme kelimeleri, terminolojik anlam zenginliği ile işlenip kullanılmalıdır.

Klâsik şiiri değerlendirme kelimelerinden birisi, âb-dâr’dır. Farsça bir terkip olan ifâde, sözlüklerde, “sulu, ıslak, kaliteli su; parlak, latîf, tâze, hoş, güzel; hayat verici öz, yeşil ve bereketli bitki; akıcı, nükteli” gibi anlamlarla yer alır. Şiirlerde âb-dâr, kılıç ve inci’nin sıfatı olarak gerçek anlamda, şiir için ise, yeni, tâze, parlak, güzel, çarpıcı anlamlarını da ihtivâ eden orijinal (özgün) anlamlarıyla kullanılmıştır. Tezkire yazarları da, bir şiiri veyâ şâiri değerlendirirken âb-dâr’ı bu anlamda kullanmışlardır.

Anahtar Kelimeler

Tenkid terminolojisi, tezkire, divân, şiir, âb-dâr, orijinal.

600 yıl kadar süren Osmanlı medeniyetinin en önemli kültür şûbelerinden birisi olan edebiyat, kendi devrinde tenkîdî bir anlayış geliştirdiği hâlde, bu büyük birikimin modern metodlarla incelenerek bir tenkîd terminolojisi, henüz oluşturulmamıştır.

Değerlendirme Kelimeleri

Klâsik Türk şiiri tenkîd edilirken, nazım türü, vezni, kelime hazînesi, kelimelere yüklenen gerçek veyâ mecâzî anlam ve bunların

* Bu metin 15-19 Eylül 1997 tarihlerinde, IX. Millî Türkoloji Kongresinde sunulan tebliğin gözden geçirilmiş şeklidir.

** Prof. Dr., Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

birbirleriyle münâsebetleri, beyitlerde kullanılan sesler, genel olarak, “edâ, tarz, üslûp, lafz, mânâ, hayâl...” gibi isimlerle ifâde edilmiştir. Bu isimler ve sıfatlardan bâzıları şunlardır: belâgat-şî’âr, belîğ, bezle-gûne, bî-tekellûf, dakîk, dil-cûy, dil-güşâ, -engîz, fasîh, fesâhat-şî’âr, garrâ, güşâde halâvet, hâlet, hâss, hâyîde, hem-vâr, hoş-âyende, hoş-tab’âne, ibdâ, ihtirâ, işret-engiz, latîf, latîfe-nümûne, letâfet, mahsûs, matbû, melâhat, mevzûn, muhayyel, musanna, nâ-hem-vâr, nâzikâne, nefis, nezâket, pâkîze, pesendîde, pür-kâr, pür-ma’ânî, pür-sûz, rakîk, rengîn, revân-bahş, sâde, sâde, sâhir, sathî, selis, sihr-kâr, şîrîn, şîrîn-kâr, sühan-güzâr, şûr, sûz-engîz, tîrzîk, vasat, zevk-âmîz...” Diğer tezkirelerde de olmakla beraber, incelenen Latîfî, Hasan Çelebi ve Riyâzî¹ tezkirelerinden derlenen değerlendirmelerle bu tür ibârelerin artacağı açıktır.

Tezkireciler, şâirleri değerlendirirken yukarıda verilen ibârelerin birini veyâ bir kaçını, bir beyit, bir gazel veyâ kaside, veyâ topyekûn bir divan için kullanırlar. Bunlardan birkaç örnek zikredelim:

Latîfî, Behlûl’ün şiiri için, “güşâde, hoş-âyende” (106); Hâfız-ı Konevî için “eş’ârı ol kadar mevzûn u muhayyel ü masnû’ değüldür.” (125); Habîbî için, “Bir tarz-ı hâssı ve üslûb-ı mahsûsı vardır (127); Revânî için, “eş’âr-ı zevk-âmîz ve güftâr-ı işret-engîz” (170); Neşrî’nin bir beyti için “tîrzîk: saçma” (324) nitelemelerini yapar ve şiire aklı ermeyenlerin, Zâtî’nin şiirleri için (160); bâzı ibâreleri yeni duyanların da, Necâtî’nin şiirleri için “tîrzîk” dediklerini kaydeder (327).

Hasan Çelebi, Ahmet Paşa’nın şiirini değerlendirirken “hâlet”, “nezâket” ve “selâset” (134, 135), Ahmet Rıdvan’ın şiirleri için “mücerred bir kelâm-ı mevzûn” (149); Âgehî’nin gemiciler ıstılâhını kullandığı kasidesi için “garrâ” (169); Asafî’nin şiiri için “rakîk, rikkat” (165); Cemâlî’nin şiirinin edâsı için “hoş-âyende” (197); Sâfî’nin şiiri için “sûz-nâk” (547) ifadelerini kullanır.

¹ Hasan Çelebi, *Tezkiretü’ş-Şu’arâ*, (Haz.: İbrâhim Kutluk), Ankara 1978, 2 .cild; Latîfî, *Tezkiretü’ş-Şu’arâ*, İstanbul 1314; Nâmık Açıkğöz, *Riyâzî’ş-Şu’arâ*, *Riyâzî Mehmet Efendi, (Metin-Dizin)*, Ankara 1982 (Ank. Ün. DTCF, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

Riyâzî, Bâkî'nin şiiri için "belâgat-şî'âr" (51); Hudâyî'nin divânı için "mu'ciz-âsâr" (90); Edirneli Hızrî'nin şiiri için "güşâde, sâde" (94) Hayâlî Bey'in şâirliği için "şâir-i şîrîn-kâr" (96); Şemsî'nin şiiri için "hoş -tâb'âne" (131) Sûzî'nin şiiri için "pür-sûz" (131); Şâhî'nin şiiri için "rengîn"; Me'âlî'nin şiirleri için "bezle-güne ve lâtîfe-nümûne" (208); Necâtî Bey'in şâirliği için "sâhir" (235); Alaşehirli Veysî'nin şiirleri için "debdebe-i tumturak-, ibârât-ı tannâne" (258) sıfatlarını kullanır.

Yukarıda verilen sıfatların çoğu, birer edebiyat terimi değildir; bunlar genel dilden istiâre yoluyla alınıp edebî metnin değerlendirilmesinde mecâzî anlamlarıyla kullanılan kelimelerdir. Fakat, çoğu sıfat olan bu kelimelerin edebiyat terimi olarak kullanılabilmesi için, anlam alanlarının ve işâret ettikleri özelliklerin belirlenmesi gerekir. Böylece, klâsik Türk şiiri tenkîd terminolojisinin oluşturulmasına katkıda bulunmuş olunacaktır. "fesâhat, belâgat, fasîh, belîğ" gibi isim ve sıfatların işlenmiş olmaları, edebî bir terim olarak kullanılmalarını sağlamıştır. Her biri ayrı ayrı incelenip işlenerek terim zenginliği ve özelliği kazandırılması gereken sıfatlardan birisi de *âb-dâr* dır.

Â b - d â r

Şâirlerin beyitlerinde ve tezkirecilerin değerlendirme kısımlarında veyâ örneğe geçiş cümlelerinde kullandıkları *âb-dâr* sıfatı, Farsça bir terkidir ve *âb* (su) kelimesi ile *dâştên* (sâhip olmak) fiilinin geniş zaman kökünün bir araya getirilmesiyle yapılmıştır.

Âb-dâr terkihi'nin karşılığı, sözlüklerde², "sulu, ıslak; kaliteli su; parlak, latîf, tâze, güzel, hoş, tarâvetli, şâdâb, halâvetli, revnaklı, hayat verici öz, yeşil ve bereketli bitki; akıcı (mısra, şiir), nükteli hoş sohbet, zengin fikirler bilen, nükteli söz söyleyen, güzel, memnûniyet verici..." gibi sıfatlarla ifâde edilmiştir. Terkibin kılıç, meyve, cevâhir

² Hasan Amid, *Ferheng-i Amîd*, Tahran, 1358. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara 1996, (13.baskı). F.Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beyrut 1975. James W.Redhause, *Turkish and English Lexicon*, İstanbul 1992. Şemsettin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1978. Ziyâ Şükûn, *Ferheng-i Ziya*, İstanbul 1945-1946

ve benzerlerine sıfat olarak kullanıldığı ve cemiyet ve şeref sâhibi; hurma lifine benzer bir tür bitki” anlamlarına geldiği de belirtilir.

Merhûm Prof. Dr. Harun Tolasa'nın eserinde ele alınmayan³ *âb-dâr* sıfatı, tezkirelerde ve beyitlerde istiâre yoluyla ve mecâzî anlamıyla, şiir değerlendirmeleri için kullanılır. Terkibin aynı anlamda Fars edebiyatında kullanıldığı, Z. Şükûn'un verdiği örneklerden anlaşılakta, Türk edebiyâtına da İran edebî geleneğinden girdiği görülmektedir.

A-Tezkirelerde âb-dâr

Tezkirelerde kullanılan *âb-dâr* terkihiyle ilgili örnekler şöyledir:

Latîfi, Akşemsettin-zade Hamdî'nin şiiri için şöyle der: “Bir nazm-ı *âb-dârdur* ki, reng ü çâşnî ve elfâz u me'ânî hüsn-i ibârât ve lutf-ı isti'ârât derece-i gâyetde ve ser-hadd-i nihâyetde i'câza karîn sihr-i mübîndür” (137). Latîfi, Hamdî'nin şiiri için önce genel olarak *âb-dâr* sıfatını kullandıktan sonra, diğer özellikleri sıralar. Latîfi'ye göre bir şiirin *âb-dâr* olabilmesi için, renk, çeşni, söz, mânâ, ibâreler ve isti'âreler açısından mükemmel, ve mûcîzeye yakın bir şekilde açık bir büyü olmanın son sınırında olması gerekir.

Latîfi, Necâtî'nin şiirini değerlendirirken şiirin, *âb-dâr* olması şartına, “revân-bahş: canlandırıcı, can bağışlayıcı” özelliği de ilâve eder: “...şi'r-i revân-bahş-ı *âb-dâr*la şu'arâ-i Rûm'un yüzi suyudur.” (325).

Hasan Çelebi, bâzı şâirlerin şiirleri için sâdece *âb-dâr* sıfatını kullanır ve bu sifata anlam zenginliği katacak ilâvelerde bulunmaz: Edirneli Zamânî için, “tab'ı şi're mülâyim olmağla, nazm-ı eş'ârı ve makbûl-i tabâyi-i metâli-i *âb-dâr*ı vardır.” (I/465); Şerîf için, “Lâik-ı kabûl eş'ârı *âb-dâr*ı.... vardır.” (I/517); Mâlîkî için “Bu eş'âr-ı *âb-dâr* ol zât-ı büzürg-vârun netice-i tab'ı dürer-bâridur.” (II/846); Mustafâ için, “Ma'ârif-i bî-şümârlarından biri ki nazm-ı *âb-dârdur*.” (II/909);

³ Harun Tolasa, *Sehî, Latîfi, Aşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. yy'da Edebiyat Araştırma ve Eleştiri*, İzmir 1983; ayrıca bakınız, Nâmık Yayıklı (Açıkğöz), “Dîvân Edebiyatında Tenkid”, *Doğuş Edebiyat*, Ankara, Haziran 1982, Sayı: 3, s.14-16.

Azmî-zâde Mustafa için, “Hâlâ eş’âr-ı *âb-dâra* gûşîş..... üzeredür.” (II/911).

H. Çelebi, Celîlî ve Neylî için yaptığı değerlendirmelerde ise, *âb-dâr’a* anlam zenginliği katacak bazı ibâreler kullanılır. Celîlî ile ilgili olarak yapılan değerlendirmede, *âb-dâr* ile birlikte *belâgat-şi’âr* sıfatı kullanılır ki, bundan da, *âb-dâr* şiirin belîğ olması gerektiği anlaşılır: “Bu birkaç metâli’ ü eş’âr-ı *âb-dâr* ol şâ’ir-i belâgat-şi’ârun yâdigâr-ı kalem-i mu’ciz-disâridur.” (I/260) H. Çelebi bu değerlendirmesinde, inci gibi süs eşyaları için de kullanılan *âb-dâr* sıfatını, şiiri tavsif etmek amacıyla kullanıldığını, “disâr=bolluk” kelimesini kullanarak zenginleştirmiştir.

Neylî için yaptığı değerlendirmede, H.Çelebi’nin bir şiirin *âb-dâr* olabilmesi için *musanna ve muhayyel* olması gerektiğini belirttiği anlaşılır: “... latîf eş’ârı ve musanna’ u muhayyel metâli’i *âb-dârı* vardır.” (II/1028).

Hasan Çelebi’nin, Câfer Çelebi, Ömer Bey, Merdümî, Mu’înî ve Molla Çelebi için yaptığı değerlendirmelerde, *âb-dâr* sıfatını, “le’âlî: inciler” için kullanılır ve şiir, istiâre yoluyla inciye benzetilmiş olur. Bu benzetmede, inci ve şiirin, belirli özelliklerle dizilmiş olması ve güzellikleri, benzetme yönünü oluşturur. H.Çelebi, “le’âlî” ile birlikte inci ile ilgisi olan “nisâr, kân, cevâhir, gavvâs, deryâ, arûs, gûşvâr, bihâr, zehhâr” gibi kelimeleri de kullanır. (250, 697, 891, 919, 930). Tîğî için yaptığı değerlendirmede ise H.Çelebi, şâirin mahlası olan “tîğ:kılıç” kelimesinin sıfatı olarak da kullanılan, *âb-dârı* şiir ile birlikte şöyle kullanılır: “Tîğ-ı eş’âr-ı *âb-dârı* i’tibâr-ı ehl-i nazar ile saykal u cilâ bulmuşdur.” (I/236).

Aynı anlam zenginliğinde olmamakla berâber Riyâzî de, Azerî, Şâhî, Tıflî, Bursalı Rahmî, Müslimî ve Yetim hakkında yaptığı değerlendirmelerde, *âb-dâr* sıfatını, şiir ve mânâ için kullanmıştır. Riyâzî, Azerî için “Bu eş’âr-ı *âb-dâr* ol tıynet-i pâkden ser-zede olmuş yürümüştür.” (30); Şâhî için, “*Elfâz-ı rengîni* gül-zâr-ı cinândan nümûdâr, tahtında olan me’ânî-i *âb-dârı* mâ-sadak-ı tecrî min tahtihe’l-enhâr olmuşdur.” (135); Tıflî için, “... güft ü gûy-ı eş’âr-ı *âb-dâra* isti’dâd-ı fitratdan ruhsât-yâfte-i iktidâr olmağın ...” (151)

ifâdelerini kullanmış; Riyâzî, Rahmî için, Azerî hakkında kullandığı ifadeye benzer bir tavsifte (109, 168) bulunmuştur.

Müslimî için sarfettiği ifadeye ise Riyâzî, *âb-dâr* sıfatının meyve ile olan ilişkisini de göz önünde bulundurarak ve şâirin adı olan Müslimî kelimesini de zikretmek sûretiyle, şiiri *müslimî elmâ*'sına benzetererek, şu değerlendirmeyi yapar: "... nazm-ı *âb-dâr*nı, misâl-i sîb-i müslimî, dest-i hoş-kabûl olmak mertebesine vusûl bulmuş idi." (217)

Riyâzî, Yetim'i değerlendirdiği cümlesinde ise, *âb-dâr*'ın inci ile olan ilişkisine işâret ederek Yetim'in şiirini över: "Hakkâ ki, gevher-i nazm-ı *âb-dâr*nı, reşk-i dürr-i yetîmdür." (267). Riyâzî, bu ifâdesinde, en büyük ve en değerli inciyi ifâde eden "dürr-i yetîm" ile şâirin mahlası arasındaki ilişkiye de dikkat çekmiştir.

Râmiz, tezkiresinde⁴ Câzim, Cevdet ve Selim mahlaslı şâirler hakkında yaptığı değerlendirmelerle *âb-dâr* sıfatını kullanır.

Râmiz için bir şiirin *âb-dâr*'lığı "dil-pesend ve nâzikâne" olmasını gerektirir. O, Câzim ile ilgili değerlendirmede, örnek olarak iktibas etmediği gazel için şöyle der: "Eş'âr-ı nâzikâneleri bî-mânend pür-gûtabî'at bir şâ'ir-i mâhir-i dil-pesend olmağla tahrir ü âsârlarından bu gazel-i *âb-dâr* tastir olundu" (59). Râmiz, Cevdet ve Selim'in birer gazelleri için de *âb-dâr* sıfatını kullanır (61, 164-165), fakat sâdece Selimî'den iktibas yapar.

B-Şiirlerde âb-dâr

Şâirler, dîvanlarındaki⁵ şiirlerinde, *âb-dâr* sıfatını, *sevgilinin dudağı*, *dişi* ve *beni* için; ayrıca, meyve, *kılıç* ve *tab'* (yaradılış) için kullanırlar.

⁴ Sâdık Erdem, *Râmiz ve Adâb-ı Zürefâ'sı*, Ankara 1994.

⁵ Bu çalışmada kullanılan dîvanlar: Abdülbâkî Gölpınarlı, *Nedim Dîvanı*, İstanbul 1972. Ahmet Mermer, *Mezâkî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvanı'nın Tenkidli Metni*, Ankara 1991. Ali Nihad Tarlan, *Necâti Bey Dîvanı*, İstanbul 1963. A. N. Tarlan, *Ahmed Paşa Dîvanı*, İstanbul 1966. Haluk İpekten, *Nâil-i Kadim Dîvanı*, İstanbul 1970. İskender Pala, *Aşkî ve Dîvanından Seçmeler*, Ankara 1988. Mehmet Çavuşoğlu, M. Ali Tanyeri, *Üslüplü İshak Çelebi, Dîvân-Tenkidli Basım*, İstanbul 1990. Mine Mengi, *Mesihî Dîvanı*, Ankara 1995. Nâmık Açıkgöz, *Riyâzî, Hayatı, Eserleri ve Edebî Kişiliği, (Dîvan, Sâkî-nâme ve Düstûrül-Amel'in Tenkidli Metni)*, (Basılmamış Doktora tezi), Fırat Ün.Sosyal

İshak Çelebi'nin şu beyitlerinde, *âb-dâr*, sevgilinin dudağının sıfatıdır:

Hammâma girdi nâz ile bir sîm-ten güzel
Leb *âb-dâr* zülf mutarrâ beden güzel (160/1)

Bûse virdükçe agzımız sulanur
Mîve-i *âb-dâr* kim sevmez (100/4)

İshak Çelebi, şu beytinde, *âb-dâr* sıfatını yine sevgilinin dudağı için kullanır; fakat devreye üzerinde çiy tâneleri olan gonca girer:

Bir la'l-i *âb-dâr* sanur goncayı gören
Lûlû-yi pâkdür sadef-i gülde jâleler (32/3)

Ahmet Paşa da, dudağa benzettiği la'l için *âb-dâr* sıfatını kullanır:

Didüm ki şeh gelür ne dökersin ayağına
Didi ki leblerinden iki *âb-dâr* la'l (K.12/20)

Mezâkî, incinin denizden çıkarıldığını da çağrıştırmak, la'le benzettiği dudağın *âb-dâr* olduğunu söyler:

Der-kenâr itmiş anı bahr-i melâhat gûyiyâ
Hâl-i anber-bû ki la'l-i *âb-dâr* üstindedir (154/4)

Ahmet Paşa bir başka beytinde, inciye benzettiği dişler için aynı sıfatı kullanır:

Girih girih resen-i müşg-bârı mı analum
Dizin dizin güher-i *âb-dâr* mı analum (189/5)

Bâki, Nâilî ve Nedîm bazı beyitlerinde, *âb-dâr* sıfatını kılıç için kullanır.

Gâyetde teşne idi gönül âb-ı vasluna
Susuzluğu kesdi o şemşir-i *âb-dâr*
(Bâki, 48/7)

Tâ kim hemîşe şu'le-i şemşir-i *âb-dâr*
Hâşâk-i bagye sûziş-i berk-ı cehân verir
(Nedîm, K.III/73)

Var iken destindeki şemşîr-i tîz ü *âb-dâr*
Kim bakar âyâ o mâhın gırre-i tâbânına
(Nedîm, K.XVII/63)

Âb-dâr'ın kılıcın sıfatı için kullanılması, Aşkî (45/7) ve Nâilî (186/7)de de görülür.

Necâti, bir kasîde beytinde, *âb-dâr*'ı yaradılışın bir sıfatı olarak zikreder:

Yakdı zillet nârına ben hâki tab'ı *âb-dâr*
Nitekim her dem gül-âb için yanar nâ-çâr gül
(K.15/139)

Nâilî, bir beytinde, *âb-dâr* ile, gözün kendisine benzetilene (müşebbehün bih) olarak kullandığı “nergis”i nitelendirir:

Helâk-i reşg-i nigâhız o şûha biz de egerçi
O reng nergis-i mahmûr-ı *âb-dâr*ına düşmüş (186/2)

Yukarıda zikredilen beyitlerin tamâmında, *âb-dâr*, “tâze, parlak, tarâvetli” anlamlarında kullanılmıştır.

Bâzı mahlas beyitlerinde şâirler, şiirlerindeki yeni söyleyiş, anlam ve hayalleri ifâde etmek için, “tâze” ve “ter” sıfatlarını kullanırlar:

Halel-pezîr ise resm-i kühen acib mi Nedîm
Bu *tâze* şî'rümüzün i'tibârı bâkîdür
(Nedîm-i Kadîm, 9/6)

Mazmûn-ı iştîyâkî hem müjde-i telâkî
Ehl-i dile Mezâkî bu şî'r-i *ter* mübârek (K.3/16)

Gûş it Mezâkî bu gazel-i nev-besteyi
Tâze-zebân *tâze*-edâ *tâze*-bestedür (147/6)

Zemin-i tâzede bir *ter* gazel tarh eyledin Sâbit
Nazîre söyleyince hayli yârân-ı safâ terler (101/5)

Degildir *tâze-gû* yârâna peyrev Nâilî ammâ
Yine inkâr olunmaz şâ'ir-i nâzik-tabî'atdır

Şâirlerin kendi şiirleri için *tâze* sıfatı kullanmakla, hayâl, mânâ, edâ, tarz ve üslûb açılarından eski şiirler ile kendi şiirleri arasındaki farkı belirtmeyi amaçlamıştır. Demek ki, şâirler kendi eserlerindeki

yeniliği “ter” ve “tâze” sıfatlarıyla nitelemektedirler. Şâirlerin, bu sıfatları kullanmadıkları beyitlerde, benzer özelliklerle ve aynı amaç için *âb-dâr* terkinini kullanmaları dikkati çeker.

Mesîhî, *âb-dâr* olarak nitelediği gazelinin, bütün şâirlerin ocaklarını söndürdüğünü, terkipteki *âb* kelimesinin gerçek anlamını çağrıştırarak şöyle söyler:

Beyti ocağına su koyan cümle şâ'irün
Cânâ Mesîhî'nün gazel-i *âb-dâr*ındur
(49/5) (Hayâlî 88/5)

Ahmet Paşa, sevgiliye âit uzuvlarla berâber zikrettiği şüirlerinin niteliklerini, “hûb, rengîn, latîf” sıfatlarıyla berâber *âb-dâr*'ı da zikrederek verir:

Hatt ü la'l ü kadd ü ruhsârun anup eş'ârımı
Hûb u rengîn ü latîf ü *âb-dâr* itsem gerek (152/7)

Ahmet Paşa, şu beytinde ise kelâm (söz) ile *âb-dâr* inci arasında bir ilişki kurar:

Öykünmez idi lutf-ı kelâmunla zihnüne
Olmasa cây-gâh-ı dür-i *âb-dâr* âb (K.36/45)

Bâkî, şu iki beytinde, *âb-dâr* terkinindeki âb'ın gerçek anlamını da çağrıştırarak, terkiibi şüirlerinin özelliğini belirtmek üzere kullanır ve *âb-dâr*'ın terim anlamını “letâfet” ile zenginleştirir:

Bâkî letâfet-i gazel-i *âb-dâr*ını
Hakkâ budur ki görmedük âb-ı zülâlde (451/4)

Bâkî yanardı tâb-ı teb-i hecr-i yâr ile
Su sepmeyeydi yüreğine şî'r-i *âb-dâr* (383/5)

Bâkî'nin gerçek anlamını da vurgulayarak zikrettiği *âb-dâr* terkininin kullanıldığı ikinci beytindeki hayâlî, İshak Çelebi de, kendi şiiri için söyler:

Şâ'irlerin yüzi suyu İshak nazmıdır
Kim cânâ su seper gazel-i *âb-dâr* ile (257/7)

Ümîdüm ol yine bu teşne-leb hevâdârın
Yüreğine su sepe şî'r-i *âb-dâr* ile (257/4)

İshak Çelebi, şu beyitlerinde de, gazelinin vasfı olarak zikrettiği *âb-dâr* sıfatını gerçek anlamını çağrıştırarak kullanır:

Bî-ihyâr âdemin agzı suyu akar
İshâkun anma a gazel-i *âb-dâr*nı (322/6)

Lebün vasfiyle şî'r-i *âb-dâr*ımı
Güzeller eylesün su gibi ezber (73/6)

Şu beytinde ise İshak Çelebi, *âb-dâr*'ı her hangi bir kelime ile zenginleştirmeden, sâdece şiir için kullanır:

Hâlet-i ışk ile meclisde
Okınan şî'r-i *âb-dâr*a selâm (188/6)

İshak Çelebi, şu iki beytinde, sözleri *âb-dâr* olan şiirin diğer özellikleri olarak “nâzûk” ve “ma'nâ-yı sûz-nâk” sıfatlarını zikreder:

İshak nâzûk oldı ki şî'rün güzellere
Bir bûseye virür ki tamâm *âb-dâr*ola (239/7)

Ma'nâ-yı sûz-nâki elfâz-ı *âb-dân*
Cem' ide miydi hâmem ger olmasaydı sâhir (42/2)

Riyâzî de, *âb-dâr*'ı mânâ ile berâber kullanarak, parlak, yeni, orijinal mânâların, kendisine bir mülk olarak verildiğini şöyle söyler:

Ben ey Riyâzî Âsafî-î mülk-i nazm olup
Virildi hâss bana me'ânî-i *âb-dâr* (107/5)

Aşağıdaki beytinde ise İshak Çelebi, bir poetikacı gibi davranarak, bir şiirin *âb-dâr* olabilmesi için, “latîf” “nâzûk” ve “şîrîn” de olması gerektiğini belirtir:

Olsa latîf ü nâzûk ü *âb-dâr*
Bir bûseye ne varıki degmez mi bir gazel (159/4)

Şiirlerinin *âb-dâr* olduğu konusunda hayli iddiâlı olan bir başka şâir de Mezâkî'dir. O, 9 gazelin mahlas beyitlerinde, bu sıfatı sayıca daha fazla kullanan bir edebî şahsiyettir. Mezâkî'nin beyitleri şunlardır:

Mezâkî meclis-i irfânda olmasun yârân
Bu gûne bir gazel-i *âb-dâr*dan gâfil (289/8)

Ey Mezâkî böyle nazm-ı *âb-dârun* seyr idüp
Hûn-ı reşk-i gevher-i nâ-yâb gelsün çeşmüne (377/7)

Salâ dil-teşnegân-ı vâdî-i pür-sûz-ı güftâra
Mezâkî çeşmesâr-ı bâğ-ı nazm-ı *âb-dâruz* biz (168/9)

N'ola Mezâkî yine dür-feşân-ı nazm olsam
Bu lüccenün güher-i *âb-dân* bâkîdür (127/9)

Lü'lû-yı *âb-dâr*-ı sühanla Mezâkiyâ
Bu silk-i ber-keşide acep ber-güzîdedür (115/9)

Ey Mezâkî sezâ-yı la'l-i bütân
Yine bir nazm-ı *âb-dârum* var (61/5)

Aceb mi nazm-ı Mezâkî'de âb ü tâb ola
Tahayyül-i gazel-i *âb-dân* âteşdür (77/5)

Mezâkî başladı şevk ile tarh-ı eş'âra
Nazîre gör gazel-i *âb-dâra* ey bülbül (276/7)

Mezâkî bülbül-i bâğ-ı sühandür itse n'ola
Bu gûne zîb-i ser-i nazm-ı *âb-dâr*nı gül (275/5)

Görüldüğü üzere, Mezâkî, *âb-dâr* sıfatını, diğer şâirlerde de olduğu gibi, bâzı beyitlerinde âb'in gerçek anlamını da çağrıştıracak şekilde, bâzı beyitlerinde ise, incinin sıfatı olarak kullanılmış; fakat bütün beyitlerinde, şiirin *âb-dâr* olduğunu ifade etmiştir. Ancak, Mezâkî'nin, yedinci sırada yer alan beytindeki "*tahayyül*" kelimesi dışında, *âb-dâr*'a terim anlamı zenginliği kazandıracak bir tasarrufta bulunmadığı da görülür. Ayrıca bu beyitteki "*âb ü tâb; güzellik, parlaklık, tazelik*" terkindeki *âb* ile *âb-dâr*'daki *âb* arasında bir ilişki kurulduğu açıktır.

Sâbit,

Sâbit sahîfe-i sühen-i *âb-dârumun*
Mîzâna çekdi çeşme-i Horşîd cedveli (354/9)

dediği beytinde, âb'ı "su" anlamında kullanıp çeşme ile irtibatlandırarak, *âb-dâr*'a herhangi bir anlam zenginliği ilâve etmeksizin "söz" için kullanır. Fakat şu beytinde, gene "söz"ü nitelediği *âb-dâr* şiirinde, "nükte"li olma özelliği arar:

Kelâm-ı *âb-dârun* bezm-i hâss-ı ma'nâda

Gül-âb-ı rûy-ı yârân-ı safâ-yı nükte-gûyâdur
(K.XL/47)

Nâilî ise, *âb-dâr* şiirde “hoş-edâ” özelliği ister:

Nazîre söylemeğe Nâ'ilî sühan-sencân
Bu hoş-edâ gazel-i *âb-dâr* değmez mi (367/6)

Nedîm, *âb-dâr* şiirin, “neşât-âver” “pâk” ve “tâze” olması gerektiğini şu beytinde dile getirir:

Senin vasfında cânâ bir neşât-âver gazel gördüm
Olursa tâze eş'âr öyle pâk ü *âb-dâr* olsa (CXVIII/6)

S o n u ç

Gerek tezkire yazarları ve gerekse şâirler, şiir hakkında kullandıkları, *âb-dâr* kelimesiyle berâber, “renk, çeşni, söz ve mânâ zenginliği, mûcize söyleyiş, sihirli söz, belâgat-şi'âr, musanna, muhayyel, latîf, letâfet, dil-pesend, nâzük, nâzükâne, hûb, şîrîn, sûz-nâk, nükte, hoş-edâ, revân-bahş” gibi isim ve sıfatları da kullanırlar. Birer münekkid olarak da görülebilecek olan tezkire yazarları ve edebî eseri bizzat yazan şâirlerin, şiirleri niteledikleri bir kelime olan *âb-dâr*'ın anlam alanının içine, “hayallerin zengin ve renkli, anlamların çeşnili, ifâdelerin san'atli, anlam ve söyleyişin gönlün beğeneceği nâzîklikte (söyleyiş ve anlam olarak kaba-saba değil), iyi ve güzel, tatlı, yakıcı, ince anlam farklılıklarına sâhip, ifâde edilişi ve söyleyişi güzel ve canlılık katıp yaşama sevinci” gibi ilâvelerde bulunarak, bu kavramı zenginleştirirler. Bütün bu özellikler ile berâber, *âb-dâr*'ın gerçek ve mecâzî anlamları birleştiğinde, *âb-dâr* olarak nitelendirilen şiirin, *yeni, tâze, parlak, güzel, çarpıcı* olma gibi özelliklerinin olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir şiirin, diğer şiirlerden ayrıldığı nokta, *orijinal (özgün)* olma iddiasıdır. Öyleyse *âb-dâr*'a, tarz, üslûp, edâ, kelime hazinesi, hayâl, mânâ ve şiir tekniği açılarından *orijinal* anlamı vermek mümkündür.

Tezkirelerde ve beyitlerde zikredilen anlamlarıyla, bir edebiyat terimi olarak *âb-dâr*'ın işlenmesi kadar, bu kavramla nitelenen gazellerin veyâ beyitlerin, *âb-dâr* sıfatını hak edip etmediklerinin gün ışığına çıkarılması da önemlidir. Ancak, klâsik Türk şiirini oluşturan

kelime hazinesi ve imaj dünyası henüz bütünüyle tespit edilemediği için, *âb-dâr* olarak nitelenen gazel veyâ beyitlerin, diğer şiirlerle mukâyeselerinin yapılması, henüz imkân dâhilinde değildir.

“Critical terminology of Classical Turkish Poetry”

Abstract

In the old books on rhetoric, terminology of classical Turkish poems hasn't been formed yet excluding limited term which describes structure of poems. Determinations of poems such as “rengîn, rakîk, muhayyel, pür-me'ânî, garrâ, güşâde, latîf, şîrin, revânbaş, rekîk, belîğ, fâsih, selîs...” and some have been borrowed from daily language. Classical poem needs a modern criticism on terminology which is already being evaluated with these words found in Tezkires and Dîvans. Evaluating words used by Tezkire writers and poets must be put into use and processed together with their reflections in meaning of classical poem.

One of the evaluating words of classical poem is âb-dâr. It's a Farsian compound and its meaning in the dictionary is “watery, wet, quality water, bright, fine, beautiful, lifegiving essence, green and abundant plant, fluent, humorous”.

In the poems, âb-dâr is used in its actual meaning as sword and pearl, but in poems it is used in original meaning which meant “new, fresh, bright, beautiful, striking, original.

Keywords:

Critical terminology, tazkira, divân, poem, âb-dâr, original

BOYACIOĞLU'NUN “ANÂSİR-İ ERBAÂ” ADLI MESNEVÎSİ

Sebahat DENİZ*

ÖZET

Anâsır-ı erbaâ, âlemin yaratılışında önemli rol oynayan “toprak, hava, su ve ateş” için kullanılan bir terimdir.

Klâsik Türk edebiyatında anâsır-ı erbaâ gerek manzum veya mensur olarak müstakil şekilde karşımıza çıkmakta, gerekse beyitler içinde mazmun halinde veya teşbih, istiare, tenâsüp gibi sanatlarla sıkça kullanılmaktadır.

Bu makaleye konu olan eser de manzum olarak (mesnevî nazım şekliyle) kaleme alınmış müstakil bir eserdir. Müellifi Boyacıoğlu'dur. Yazıldığı tarih belli olmamakla beraber 15. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir. Eser 224 beyitten müteşekkildir.

Eserde anâsır-ı erbaânın özellikleri ve bu özelliklerin insan yapısındaki mukabilleri anlatılmaktadır. Ahlâkî, didaktik bir eserdir.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Anâsır-ı erbaâ, toprak, hava, su, ateş, Boyacıoğlu, mesnevi, 15.yüzyıl

Arapça bir kelime olan “anâsır”, lûgat manâsıyla “asıl, kök, ...” anlamına gelen “unsur” kelimesinin çoğuludur. Yine Arapça bir kelime olan ve “dört” anlamına gelen “erbaâ” kelimesi ile terkip yapılarak özel bir anlam kazanmıştır. Bu terkip âlemin yaratılışında var olan dört temel unsuru ifade etmekte olup bunlar; toprak, su, hava ve ateştir.

“Âlem-i ecsâm” (eflâk, erkân ve müveledât)ın erkân kısmını teşekkül eden bu dört unsur, yapıları bakımından bazı özelliklere sahip olup bu özellikleri ile insanların karakter ve mizaçlarına da hâkimdir. Bunlardan ateş, kuru ve sıcak (yâbis ve hâr), hava, sıcak

* Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

ve rutubetli (hâr ve râtib), su, rutubetli ve soğuk (râtıb ve bârid), toprak ise soğuk ve kuru (bârid ve yâbis)dur.¹

Âlemin var oluşuyla ilgili olarak felsefede de yer alan dört unsur, Eski Yunan felsefesinden İslâm düşüncesine aktarılmıştır. İslâm filozofu İbni Sînâ'da en son şeklini bulan unsurlar teorisine göre varlıkların oluş ve bozulmalarının sonucunda dört ana madde bulunmaktadır.²

Eski âlimlere göre bu dört unsurun mûsikî ve astronomi gibi ilimlerle de ilgisi vardır. Eski astronomide burçlar, bu unsurlara göre üçer üçer gruplandırılmıştır. Bunlar, şu şekilde sıralanabilir:

Ateş üçlüsü (müsellese-i nâriye): Hamel (Kuzu), Esed (Arslan), Kavs (Yay)

Toprak üçlüsü (müsellese-i türâbiye): Sevr (Boğa), Sünbüle (Başak), Cedy (Oğlak)

Su üçlüsü (müsellese-i âbiye): Seretân (Yengeç), Akreb, Hût (Balık)

Hava üçlüsü (müsellese-i hevâiye): Cevza (İkizler), Mîzân (Terazi), Delv (Kova)³

Yine eskilere göre dokuz gök, insana nazaran baba; anâsır-ı erbaâ ise ana mesabesindedir.

Bunların izdivacından ise üç çocuk (mevâlid-i selâse) yani cemâdât, nebâtât ve hayvanât meydana gelmiştir.⁴

Mutasavvıflara göre ise dört unsur ile nefsin dört mertebesi arasında ilgi kurulmaktadır. Bunlara göre, nefs-i emmârenin hâkimi ateş, nefs-i levvâmenin hava, nefs-i mülhimenin su, nefs-i mutmainnenin hâkimi ise topraktır.

¹ Emine Kavlu, *Fuzulî Divânı'nda 'Anâsır-ı Erba'â*, M.Ü.T.A.E., Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999, s. 3.

² H. Bekir Karlığa, "Anâsır-ı Erba'â" mad., *DİA*, c. 3, s. 149.

³ *Mecmuâ-i Mûsikî*, Süleymâniye Kütp., Ali Nihad Tarlan Bl., nr. 81, yk. 74a.

⁴ İlyasoğlu Mercimek Ahmed, *Kâbusnâme Tercümesi*, Haz: Orhan Şâik Gökyay, İstanbul 1944, s. 371-372.

Edebiyatta ise anâsır-ı erbaâ, mısralar arasında mazmun halinde veya tenasüp yoluyla çokça kullanıldığı gibi manzum eserlerin içinde bir bölüm halinde de karşımıza çıkmaktadır. Aşağıdaki beyitler bu emsaldendir:

Ger olsa kahrına mazhar ‘anâsır u eflâk
Nikâh ‘akdin üzer ümmehâtdan âbâ (Fuzûlî)

Yere yağmur yerine yağdıra od
Göge çıkarsa yel gubârımdan (Şeyhî)

Bestedir birbirine çenber-i dolâb-ı vücûd
Murtabid birbirine bâd ile hâk âteş ü âb (Nâbî)

Sun‘unu izhâr edip azdâda verdi imtizâc
Etdiler âmîziş âb u âteş ü bâd u türâb (Nazîm)

Ayrıca anâsır-ı erbaâ ile ilgili manzum veya mensur müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Bu çalışmanın konusunu da mesnevî nazım şekliyle kaleme alınmış müstakil bir eser teşkil etmektedir.

Müellifi:

Eserin müellifinin Boyacıoğlu mahlâslı bir şâir olduğu, mesnevîde geçen ve aşağıda zikredilen iki beyitten anlaşılmaktadır:

Bağışla *Boyacıoğlu* suçını
Sana îman ile gönder göçünü (89)

*Boyacıoğlu*nun akıd kalbine
‘İlm ü hikmet çeşmesin yâ Rabbenâ (219)

Boyacıoğlu'nun hayatı hakkında, inceleme imkânı bulabildiğimiz kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Gerek tezkirelerde gerekse diğer kaynak eserlerde onun ismine rastlanmamaktadır. Böyle durumlarda en güvenilir kaynak müellifin kendi eseri olacaktır. Bu itibarla Boyacıoğlu hakkında da eserinden hareketle şu bilgiler elde edilebilmektedir.

Şâir, bu eserini kaleme alırken oldukça geç yaşlardadır. Zira bunu kendisi, saçının sakalının ak olduğunu belirttiği aşağıdaki beyitte ifade etmektedir:

İçüm dahî karadur *şeybetüm ak*
Kapunda bînevâ müflîs ü *dakkâk* (90)

Ayrıca;

Sana lâıyk işüm yok dirliğümde
Elüm kuru giderem *pirliğümde* (92)

dediği beyitinde de ihtiyarlığına işaret etmektedir. Yaşadığı yıllar hakkında herhangi bir ipucu mevcut değildir. Ancak eserin dil özelliklerinden hareketle onun 14. yüzyılın sonu ile 15. yüzyıllar arasında yaşamış olduğu tahmin edilebilir.

Müellifin eserinde kullandığı ve bugün için arkaik sayılabilecek veya bir kısmı halen halk arasında kullanılmakta olan bazı kelimelere Ege yöresinde daha çok rastlanmaktadır. Buradan hareketle şâirin bu bölgede yaşamış olduğunu uzak bir ihtimal dahilinde de olsa düşünmek mümkündür.

Eseri:

Boyacıoğlu'nun bu eserinde herhangi bir te'lif veya istinsah kaydı bulunmamaktadır. Bu sebeple kesin olarak kaleme alındığı tarih bilinmemektedir. Ancak bu mesnevinin bulunduğu mecmuada aynı hatla yazılmış diğer bir risalenin 877/1472-73 istinsah tarihini taşıması, bu eserin de o tarihlerde kaleme alınmış veya istinsah edilmiş olduğunu düşündürmekte; dolayısıyla bu eser, 15. yüzyılın ilk yarısında yazılmış mesneviler arasında kabul edilmektedir.⁵

Eserin bilinen tek nüshası mevcut olup ismi konusunda da müellif tarafından belirtilmiş herhangi bir ifade yoktur. Ancak konu itibarıyla bu eserin adının "Anâsır-ı Erba'â" olması gerektiği Âmil Çelebioğlu tarafından tesbit edilmiştir.⁶ Nitekim eserde, anâsır-ı

⁵Âmil Çelebioğlu, *Türk Mesnevî Edebiyatı (16. yy. kadar)(Sultan II. Murad Devri)*, İstanbul 1999, s.138

⁶A.e., s.138

erba'â denilen su, ateş, toprak ve havadan bahsedilmektedir. Önce onların özellikleri belirtilmekte ve ardından da bunlarla insan ahlâkı arasında münasebetler kurulmaktadır.

Mesnevi nazım şekliyle kaleme alınmış olan bu eser, 224 beyitten müteşekkildir. İlk 62 beyitlik kısım tevhîd, 63-104. beyitler arası münacaat nev'inden kaleme alınmıştır. 105'ten 221. beyite kadar olan kısımda asıl konu işlenmiştir. Dua kısmını teşekkül eden 222-224. beyitlerle eser sona ermektedir. Bu haliyle eser, klâsik tarzda tertip edilmiş mürettep bir mesnevidir .

Bu manzumede iki ayrı vezin görülmektedir. Tevhid ve münacaat kısmını muhtevi olan ilk kısım (1-104. beyitler) 'mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün', asıl konunun işlendiği ikinci kısım ise 'fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün' vezniyle yazılmıştır. Boyacıoğlu'nun bu manzumesi vezin bakımından oldukça kusurludur. Ancak bu husus, dönemin de özelliği olması bakımından normal karşılanabilecek ölçüdedir. Ayrıca eserin yazılış gayesi de dikkate alındığı takdirde bu tür aksaklıkların görülebileceğini kabul etmek gerekir. Bu eserde yer alan "dinle" (114), "kulak tut" (108), "işit" (113-119-125-vd.) gibi ifadelerin sık sık tekrarlanmasından da anlaşılacağı üzere bu eser, muhtemelen meclislerde okunan ve dinleyenlere nasihatler veren bir eserdir. Bu tür halka öğüt verecek nitelikte kaleme alınan didaktik eserlerde şairler, söylemek istediklerini tam olarak ifade edebilmek için genellikle eserlerinde şekil kaygısı gütmeden muhteviyata ağırlık ve önem vermişlerdir. Bu sebeple bu nevi eserlerde gerek vezin gerekse kafiye bakımından kusurların bulunması normal karşılanabilir.

Dil bakımından eser, idiserin (114), olgıl (166), olıcak (192), esicegen (200) gibi kelimelerde de görüldüğü gibi Eski Anadolu Türkçe'sinin özelliklerini yansıtmaktadır. Özellikle dükelicüğü (94), kamucuğı (104) gibi kelimelerde görülen bazı eklerin kullanılışı orijinal sayılabilecek niteliktedir. Ayrıca bugün için arkaik olarak kabul edilen pek çok Türkçe kelimenin kullanılmış olması dil bakımından eserin değerini bir kat daha artırmaktadır. Yümüş (:hizmet-15), çoğaç (:güneş, güneş ışığı-44), dürişmek (:çalışıp çabalamak-37), göyünmek (:pişmek-146), kancaru (:nereye-150),

götrülmek (:yukarı kaldırılmak-81), soylamak (:izlemek, iz sürmek-150), issi (:sıcak-156, 206, 209, 213,...) vs. gibi. Bunun yanısıra bazı kelimelerin ise halk ağzında kullanıldığı şekliyle eserde yer aldığı görülmektedir. Meselâ, “âşikâre” kelimesi vezin zarureti olmadığı halde “eşkere” (60) şeklinde kullanılmakta, tahıl “tane”si ise “dene” (200) şeklinde ifade edilmektedir. Eserde bazı kelimelerin o döneme has olan söyleyişleri de dikkati çekmektedir. Meselâ; “ma’den” kelimesinin “ma’din” (14) şeklinde, “ten” kelimesinin “tin” (47) olarak ifade edilmesi gibi.

Eserde oldukça sade bir ifadenin kullanılması ve Arapça veya Farsça terkiplerin de yok denecek kadar az sayıda olması, eserin önemle üzerinde durulması gereken diğer bir özelliğidir.

Bu mesnevîde; “Gül kokusu elden eledir, er kokusu ilden iledir.”(197), “Kendini bilen kişi zengin olur” (217) gibi atasözlerine ve veciz sözlere de rastlanmaktadır.

Yukarıda da zikredildiği gibi eserin konusu anâsır-ı erbaâ denilen su, ateş toprak ve hava ile ilgilidir. Eserde önce bunların kendi özellikleri sıralanmakta ve her özelliğin akabinde de bunların insan ahlâkındaki mukabilleri anlatılmaktadır. Buna göre; insan bu dört unsurdan yaratılmıştır. İnsanın bunları bilmesi kendini bilmesi demektir. Sırasıyla bu unsurların özellikleri ve mukabilleri şunlardır:

S u :

1. Temizdir ve değdiği her şeyi temizler. İnsan da hem beden hem de rûhen temiz olmalı.

2. Alçağa doğru akar; çoğalıp nehir olur ve denize kavuşur. İnsan da su gibi alçak gönüllü olmalıdır.

3. Hayat vericidir; canlılara hayatîyet verir. İnsan da gönülleri sulayıp kimseyi yerindirmemeli; gönüllere marifet suyunu saçmalıdır.

4. İmar işlerinde kullanılır. Özellikle hayırlara vesile olan yerlerin yapımında kullanılması insanın da viran olmuş kırık gönülleri yapmasına imar etmesine mukabildir.

5. Bedavadır; satılıp satın alınmaz. İnsan da nefsinin sebil gibi eylemeli ve bütün canlıların menfaatine sunmalıdır.

6. İçilir ve ağızdaki lokmanın sıcaklığını giderir; ferahlık verir. İnsan da etrafındaki canlılara sıkıntı değil ferahlık vermeli onların meşakkatlerini gidermelidir.

A t e ş :

1. Çiğleri pişirir. İnsan da özünü sözünü bir eyleyip başkalarına örnek olmalı, onlara faydalı olmalıdır.

2. Karanlıkları aydınlatır. İnsan da ilmiyle etrafını aydınlatmalı, cehaleti ortadan kaldırmalıdır.

3. Üşüyenleri ısıtır. İnsan da iyi ahlâkla (Hz.Peygamber ahlâkıyla) ahlâklanmalı ve etrafına faydalı olup kimseye zarar vermemelidir.

4. Yakıcıdır. Özellikle Tanrı düşmanlarını yakar. İnsan da Tanrı düşmanlarına düşman, dostlarına dost olmalıdır.

T o p r a k :

1. Hayat vericidir; bitkileri yetiştirir. İnsan da ilim irfan sahibi olup etrafına faydalı olmalı ve böylece marifet bitkilerini yetiştirmelidir.

2. Ayaklar altındadır; herkes onu çiğner. İnsan da nefsinden kibri yok edip tevazu sahibi olmalıdır.

3. İmâret yapımında kullanılır. İnsan da viran gönülleri yapmalıdır.

4. İçine gömüleni örtüp gizler. İnsan da başkalarının ayıplarını örtücü olmalıdır.

5. İçinde madenler oluşur. Altın iman, gümüş ihsan, tuz da akıl mukabilidir.

Y e l (H a v a) :

1. Eserek yol alır. İnsan da dost (Allah) yolunda yel gibi esmelidir.

2. Tabiatı uyandırıp çiçeklerin açmasını, ağaçların meyve ile dolmasını sağlar. İnsan da uyuyan gönülleri uyandırmalıdır.

3. Tahılların tanelerini çoğaltır. Tahılı samandan ayırır. İnsan da imanını koruyabilmek için iyi huylarını kötü huylarından arındırmalıdır.

4. Sıcaklığı azaltır; sıcak suları soğutur. Sıcak havada soğuk su içmek nasıl ki gönüle ferahlık verirse insan da gönüllere ferahlık vermeli kimseye eziyet etmemelidir.

5. Zemheri gecesinde esen soğuk yel fukacıları dondurur. İnsan da yanmış yürekleri soğutmalı; gazaba gelenleri yumuşak huyuyla avutmalıdır.

6. Nefestir. İnsan nefes alarak yaşar. Soğuk nefes alıp sıcak verir. Eger böyle olmayıp tam tersi olsaydı insan harareten ölürdü. İnsan da gönül ehli olup mutedil bir ahlâka sahip olmalıdır.

Konusu ve konusunun işlenişi itibarıyla bu eser, ahlâkî ve tâlimî bir özellik arzemektedir. Eserde bu dört unsurun bizzat özellikleri anlatılmaktan ziyade bu özelliklerden hareketle insan ahlâkının güzelleştirilmesi, Peygamber ahlâkı olarak kabul edilen iyi ahlâkla bezenmiş bir kimsenin nasıl olması gerektiği hususu telkin edilmek istenmiştir.

METİN:

‘ANÂ~IR-I ERBA;Â⁷

- (1b) 1 Te ‘âlallah zihî sulţân-ı âfâ...
çadîm ü ...ayyum u ...âdir-i muţla...⁸
- 2 Kerîm ü hem ra√im semî` ü baŞîr
‘Alîm ü hem √akim ...aviyy ü naŞîr
- 3 İ ...âmû ...ullaruñ mevlâsı Allah
İ ...âmû şahlaruñ evlâsı Allah

⁷ Süleymaniye Ktp., Yahya Tefik bl., nr.189, yk.198b-205b.

⁸ “...âdir-i muţla...”: Metinde “...âdir ü muşla...” şeklinde olmakla beraber doğrusu bu şekilde olmalı.

- 4 çamû şahlar işügünde gedâdur
Aduñ Allah durur da«î »udâdur⁹
- 5 İ cümle ma«lû...âtuñ pâdişâhı¹⁰
Göñül eflâkinüñ «urşid ü mâhı
- 6 Semâvâtı mu'allâk dur...uransın
Niçê ölmüş göñüli dirkürensın
- 7 Felekleri müdevver eyleyensın
Yiri mu√kem mu...ârrer eyleyensın
- 8 Günêşi ayı rakşân eyleyensın¹¹
Z(ð)iyâyı nûrı i√sân eyleyensın
- 9 Yidi yılduzu √ikmetde ...oyansın
~uretde gizlü Şıfatda 'ayânsın
- 10 Yaratduñ 'arşı ...al'â-yı mu'a@@am
Melâyikleri ...ılduñ [hem] mükerrem¹²
- 11 'A@im didüñ anı çur'ân içinde
»aber virdüñ bize Fur...ân içinde
- 12 Senüñ 'ış...uñıla oynar deñizler
Senüñ «avfuñda zâr olur deñizler
- 13 Deñizlerde gemiler oynadansın
Gemilerde ba√irler ...aynadansın¹³
- 14 Yir üzêrine tağlar çökerensın
İçinden dürlü ma'din çı...aransın
- 15 Virensın ...ıymeti altun gümüşe
~alansın «al... arasında yümüşe
- 16 çamu almağ u Şatmağ bey' ü şîre
Gerek anlaruñıla ele gire
- 17 Kimi dünyâ ...azanur kimi a«ret

⁹ «udâdur»: Bu kelimenin metindeki imlâsı «uğâdur» şeklindedir. Burada bilinen şekliyle verildi.

¹⁰ «pâdişâhı»: Bu kelimenin metindeki imlâsı «pâğişâhı» şeklindedir. Burada bilinen şekliyle verildi.

¹¹ «ra«şân»: Metinde «ra«sân» şeklinde imlâ edilmekle beraber müstensihin istinsahına esas aldığı nüshadaki şın harfinin noktalarını sat başı şeklinde telâkki etmesinden kaynaklandığı düşünülebilir.

¹² [hem]: Metinde burada bir «vav» mevcut olup anlam bakımından beyite uymamaktadır. Bunun yerine «hem» kelimesi konulmak suretiyle beyit, anlam bakımından tamir edilme yoluna gidilmiştir.

¹³ «ba√irler»: Kelimenin aslı «ba√r» olmakla beraber müstensih vezne uydurabilmek için kelimeyi halk ağzında söylendiği şekliyle kullanmıştır.

- Kimisi ikisine dahi Vasret
- 18 Öavâle eyleyen odı işe
Demürler çı...aransın zî-temâşe
- 19 Anuñıla biter bu cümle işler
tihî ...âdir nicê dilerse işler
- 20 Virensin gözlere nûr göñüle 'ış...
Virensin Şadefe dür gēyiğē müşk
- 21 Çuru ...amış için şekker idensin
Aruyı bala pîşeger idensin
- 22 Ağaç yaprağını atlas idensin
Yası düğün düğünü yas idensin
- 23 Menîden raVm içinde ...an idensin
Anı Şun'uñıla ebdân idensin
- 24 Virürsin cân u 'a...l u 'ilm ü îmân
Kimin âdem ...ılursın kimi Vayvân
- 25 Kimisin Vayvan-ı nâtı... ..ılursın
Kimini ...avline Şadı... ..ılursın
- 26 Kimê tamu virürsin kime uçma...
Behâyime yürimek tayra uçma...
- 27 Kimine yiri göği bildürürsin
Kimin tuğyân içinde öldürürsin
- 28 Kimi mü'min ...ılursın kimi tersâ
Kimin münkir ...ılursın kimi pürsâ
- (2b)** 29 Kimisi büt alayında döker yaş¹⁴
Kimisi iştiyâ...uñdan döğer baş
- 30 Kimi ta«t üzere sulţân idersin
Kimê dervişliği mihmân idersin
- 31 Kimin borçlu kimin «asta ...ılursın
Kimüñ göñlini şikeste ...ılursın
- 32 Kimi atlâsı beğenmez giyesi
Kim arpa etmeği bulmaz yiyesi
- 33 Kimisi tâzi atlara süvârâ¹⁵

¹⁴ “alayında”: Metinde bu kelime “ilâyında” şeklinde imlâ edilmiş olmakla beraber müstensih hatası olarak kabul edilmiş olup “alayında” kelimesinin anlama daha uygun geldiği düşünülmüştür.

¹⁵ “tâzi”: Bu kelime metinde “şâzi” şeklinde yazılmıştır. Burada ise kelimenin doğru şekliyle verilmesi uygun görülmüştür.

- Kimi arka yükiyile avârâ
- 34 Kimin @âlim kimin ma@lûm idersin
Kimin mer\um kimin ma\rûm idersin
- 35 Kimin zâhid ...ılursın ehl-i «alvet
Kimin vâ'i@ ...ılursın yiri celvet
- 36 Kimini dünyeyê fâlib ...ılursın
Kim anuñ \ırşını fâlib ...ılursın
- 37 Kimisi â«iret için dürişür
Geçüb biribirinden yol verişür
- 38 Kimi virmiş göñül Şâ\ib-cemâle
Başında sevda êlinde piyâle
- 39 Kimi virmez göñül iki cihâna
Munis eylediler 'ış...uñı câna
- 40 Çapuñda bir ...ulı Mahmûd idersin
Çovarsın birini merdûd idersin
- 41 Çış aylar yir yüzini öldürürsin
Yazın girü dirildüb güldürürsin
- 42 Göğê lutfuñ se\âbın ağdurursın
Yirê ra\met matarın yağdurursın
- 43 Çuru yirlêri gülsitân idersin
Kimin ba«ça kimin bustân idersin
- (3a)** 44 Virürsin dürlü yimişler ağaçdan
Aña le#et bağışlarsın çoğaçdan
- 45 Tamardan süd ü yoğurt yağ u ...ayma...
Semüz etlerle ...ullara toymak
- 46 Senüñ lûtfuñ sumâsında bu kullar¹⁶
Yiye içe ...amu «oş geçe bunlar
- 47 Turâba Şu ...atub tin eyleyensin
Dirildüb ehl-i bâtın eyleyensin
- 48 Anı 'âlemde mükerrem ...ıllansın
Bize âyâtı mu...addem ...ıllansın
- 49 Anasuz yaradansın Şît'i küpden
Negâhan öldüren Mansûr'ı ipden
- 50 ;îsâ'yı Meryem'e virdüñ atasuz

¹⁶ “sumâsında”: Bu kelime metinde “sumâtında” şeklinde yanlış olarak imlâ edilmiştir. Müstensihin hatası olarak kabul edilip düzeltilmiştir. Ancak harekesi halk ağzında söylendiği şekliyle muhafaza edilmiştir. Aslı “sımâş”tır.

- Niçe dilêseñ işlersüñ «aʔâsuz
 51 »alîl'e odı gülzâr eyleyensin
 Yirini Nemrûd'uß nâr eyleyensin
 52 Anı siñekile ...ılduß melâme
 »alîl'e odı *berden ves-selâme*
 53 Yûnus'ı √ût içinde Şa...layansın
 Yûsuf'ı ...ûy' içinde bekleyensin
 54 Çı...arub MıŞır'a sultân idensin
 Cihânı √ükmüne fermân idensin
 55 Niçê dilerseñ idersin i «ocâ
 Kimin alçağ idersin kimi yücê
 56 Kimê köşk üzere güller döşersin
 Kime kül«ân içinde kül eşersin
 57 Mü'evvelsin ki hergiz evveluß yo...
 Mu'a««arsın ki hergiz â«iruß yo...
 58 Yaradan öldürensın dirgürensın
 Mu√ibleri murâda irgürensın
 (3b) 59 Ne doğduñ kimseden ne kimse senden
 Viren sensin alan sen cânı tenden
 60 Görensın ba...madın cümle cihânı
 Hem eşkere ...ıllansın hem nihânı
 61 Kimesne işüñe orta... ..arılmaz
 Girü senden yaña sensüz varılmaz
 62 Neyi dilerseñ olur dimedin kün
 çavîsin ...udretüñde √ükmüñ üstün
 63 İlâhî lâ-şirik ü birliğüñçün
 E#êlî vü ebedî dirliğüñçün
 64 Senüñ √âlı...lığuß √ürmeti √a.....ı
 Ki ...ullar fânidür sensin bâ...î¹⁷
 65 'Ayıblar örtücü settârlığußçün
 Yazu...lar 'afv iden şaffârlığußçün
 66 Öabîbüñ MuŞtafâ'nuñ ...urbetiyçün
 Anuß Mi'râc gicêsi şerbetiyçün
 67 Ebûbekr'uß imânı Şıd...ıyçün

¹⁷ “sensin”: Bu kelimedeki -sin hecesindeki -i sesi vezin gereği mutlaka uzun gösterilmesi gerektiği için -î şeklinde imlâ edildi. Şâir de bunu -y harfi ile göstermiştir.

- 'Ömer'ün 'adli 'O-man nuḫ...ıyçün
 68 Anuñ o...uduğı ğur'ân √a...ıyçün
 Anı insân iden sultân √a...ıyçün
 69 'Aliyy-i Murtaz(ð)â'nun erliğiyçün
 Se«âvâtı olaruñ dirliğiyçün
 70 Ğasan'ın Ğüseyn'ün ...anıyçün¹⁸
 Yoluñda baş virenler cânıyçün
 71 Dâvûd peyğamberün gözi yaşıyçün
 Senüñçün cân virenlerün başıyçün
 72 Eyüb peyğamberün Şabri √a...ıyçün
 Mu√ammed MuŞtafâ ...abri √a...ıyçün
 73 Ya'kûb peygamberün √üzni √a...ıyçün
 Yûsuf peygamber'ün √üsni √a...ıyçün
 (4a) 74 Mûsâ peyğamberün münâcetiyyçün
 Anuñ ma'sû... ..atında √âcetiyyçün
 75 Mûsâ'ya bast olan %ûr'ın √a...ıyçün
 Semâda Beyt-i Ma'mûr'ın √a...ıyçün
 76 ;İsî peyğamberün zühdi √a...ıyçün
 Yarın ol kobacak Mehdî √a...ıyçün
 77 »alîl'ün yapduğı Ka'be √a...ıyçün
 Verâne ...ılduđuñ va'de √a...ıyçün
 78 Mu√ammed ...ılduğı Mi'râc √a...ıyçün
 Bâyezîd ...ılduğı ...ır... √âc √a...ıyçün
 79 Ğasan-ı BaŞri'nün 'ibâdetiyyçün
 Cüneyd'ün çekdüği riyâz(ð)etiyyçün
 80 O...uduğın dutan 'âlimler için
 O nefsin öldüren sâlimler için
 81 [jazâda tîğ uran ...ullar √a...ıyçün
 Du'âda götrülen eller √a...ıyçün
 82 Du'â ma...bûl olan sâ'at √a...ıyçün
 Senüñçün ...ılınan tâ'at √a...ıyçün
 83 Ğadir gicêsinün ...adri √a...ıyçün
 Senün 'âşı...laruñ Şadri √a...ıyçün
 84 Ğamu ...ârilerün dili √a...ıyçün

¹⁸ Hüseyin: Kelimenin imlâsında “ü” sesi gösterilmemesi gerektiği halde şâir vezne uydurabilmek için “ü” sesini “vav”la belirtmiştir. Özel isimlerin imlâsının korunması sebebiyle burada bu kelime normal imlâsıyla verilmiştir.

- Behişt kilidiniñ dili √a...>yçün
- 85 Çamu #âkirlerüñ #ikri √a...>yçün
Çamu şâkirlerüñ şükri √a...>yçün
- 86 Dudâğ>n ŞuŞadan Şâyimler için
Dünin uyumayan ...âyimler için
- 87 Tevekkül ehlinüñ yakîniyiçün
Cihâd idenlerüñ a...>n>yiçün
- 88 Cemi '-i enbiyânuñ da'vetiyçün
Cemi '-i evliyânuñ «alvetiyçün
- (4b)** 89 Bağ>şla Boyac>oğl> suç>n>
Saña îmân>la gönder göçini
- 90 İçüm da«i ...aradur şeybetüm a...
Kapuñda bî-nevâ müflîs ü da.....â...
- 91 Çoğald> ma'Siyet içinde yaşum
Yazu...larum añub a...mad> yaşum
- 92 Saña lây>... işüm yo... dirliğümde
Elüm ...uru giderem pirlüğümde
- 93 Ola m> bencilêyin da«i tâcir
İşine f>s...>na ...>ymetde fâcir
- 94 Cihanda ne ki me#mûme Ş>fat var
Dükêlicüği bendedür muŞavver
- 95 Kimi riyâ vü √>rŞ u kimi √ased
Cemi '-i fi'l-i eb...a√ dürlü fesad
- 96 Eğer 'a...lum bir ise düşmen iki
Çekêmedüm √lâhî ben bu yüki
- 97 Biri nefsum durur birisi şeytân
Helâk itdi beni bu iki düşmân
- 98 Meded eyle İlâhî al elümi
'Ömür geçdi eđerêmedüm ölümü
- 99 Velîkin faz(ð)luña ümmîd-vârem
Alas>n elümi ilêrû varam
- 100 Bilürem yazuğum √adden aşâ ço...
Kerêmuñ pertevinde #errece yo...
- 101 Ne deñlü çoğ>sa içümdeki çirk
Senüñ birliğüne getürmedüm şirk
- 102 Senüñ faz(ð)luñiken ço...l>... √lâhî
Benüm armağanum yo...l>... √lâhî

- 103 Bağ>şla MuŞtafâ yüzi Şuy>na
Şefâ'atiyle ol √üsn-i «uy>na
- (5a)** 104 Bağ>şla yâ √lâhî faz(ð)luñ ile
İmân ehli ...amucuğun> bile
- 105 Yine deryâ-y> ...ulûba talalum
Ol deñizden dürr ü gevher alalum
- 106 %ûtiler ağz>na şeker virelüm
Cân gülistân> gülini direlüm
- 107 Şekkeri âmi«te ...>lalum belâ
Ma'cûn idelüm yiyenlere Şalâ
- 108 Yine «aber virelüm senden saña
Ger ...ula... tutar>sañ bendin yaña
- 109 Âdemi yaratd> ða... dört nesneden
Anuñ>la geldi ...>yâma beden
- 110 Biri âb ü biri âteş biri «âk
Biri bâd ola bilüñüz 'a...l-> pâk
- 111 Dördüyile old> mürekkebe beden
Bunlar old> ayruğ olmad> neden
- 112 Bunlaruñ «âŞiyyeti gey çok durur
Bunlaruñ bigi da«i hiç yo...durur
- 113 İşid eydeyüm bularuñ «ul...> ne
»ul...uñ> beñzet bularuñ «ul...>na
- 114 Diñle bir bir vaŞf idiserin saña
Cân ...ulağ>n açar olursañ baña
- 115 Evvelâ Şudur ki #ât-> ar>dur
Da«i neye değer ise ar>dur
- 116 Âdem oldur Şu gibi ar> ola
Din içinde nâmus> 'ârî ola
- 117 Da«i kime irer ise ar>da
~o\betinde cân u göñül eride
- (5b)** 118 çanf> meclisde kim ol kişi ola
Yarl>ğana küllisi ravmet bula
- 119 İşidüñ bir «âŞiyet yine Şudan
Anuñiçün Şuy>la old> beden
- 120 Yaz u ...>ş alçağa a...ma...dur işi
Alça... a...ma...dan geçer tağ> taş>
- 121 A...a a...a ol çoğalur nehr olur

- 'Â...bet deryâya iner ba\vr olur
 122 Sen da«i ol Şu gibi alçağa a...
 Bul›nur virâne Őûretlerde †â...
 123 Tâ ki ma...Şûda murâda iresin
 Ma'Şu...uñ cemâlini hem göresin
 124 Yücelik iden kişi merdûd olur
 Merdud olanlar ...açan ra\vet bulur
 125 İŐidüñ bir †âşiyet yine Şudan
 Anuñiçün Şuy›la old› beden
 126 çanŐ› yire Şu döke bulur \ayât
 ~uy›la biter delim dürlü nebât
 127 Sen da«i Őula göñüller yirini
 Gitmesün kimse ...atuñdan yirini
 128 'İlm-i \ikmet çeŐmelerin açagör
 Ma'rifet Şuy›n göñüle Őaçagör
 129 Tâ bite senden mu\abbet yimiŐi
 Tañr›ya ire an› yiyen kişi
 130 İŐidüñ bir †âşiyet yine Şudan
 Anuñiçün Şuy›la old› beden
 131 Cümle 'imâret Şuy›la yap›lur
 Görmeğičün cân u göñül ...ap›lur
 132 Sen da«i virân göñüller yapagör
 Tañr›ya gerçekliğile tapagör
 (6a) 133 Genc †âne virânlarda gizlidür¹⁹
 Görür an› her kişi kim gözlüdür
 134 İŐidüñ bir †âşiyet yine Şudan
 Anuñiçün Şuy›la old› beden
 135 Kâfir ü mü'min aras›nda sebîl
 ~atun almaz kimse an› Şöyle bil
 136 ~u Őat›lmaz hermiŐe ayla... gelür
 Getüriviren \amall›ğ›n alur
 137 Sen da«i nefŐüñi eylegil sebîl
 Anuñiçün yarad›lduñ Şöyle bil
 138 %utalar senden †alây›... menfa'at
 Sênuñile bite cümle maŐla\vat

¹⁹ Bu mısra vezne uymuyor. Uyması için “†âne viranlarda” yerine “†âne-i virânda” olması gerekirdi.

- 139 İřidüñ bir «âŞiyet yine Şudan
Anuñiçün Şuy>la old> beden
- 140 Her ne ki yirdê yürür gökde uçar
çamus> yimek yir ol Şudan içer
- 141 Lo..manuñ Varâretin Şu def' ider
İrişür Şafâ meşa.....atler gider
- 142 Sen da«i irür gönüllere Şafâ
Tâ şefâ'at ...>la saña MuŞtafâ
- 143 Âb> söyledük geledüm âteşe
Key ...ulağ urf>l sözümüze paşa
- 144 çamu çiğler hep ol od>la bişer
»alây>...lar yimeğe andan üşer
- 145 Sen da«i çiğlêri bişür pakte ...>l
çalüñile vâlüñi âmik>te ...>l
- 146 ~afa na@aruñ kimê kim irişe
»âm> göyine anuñ çiği bişe
- 147 İřidüñ bir «âŞiyet otdan yine
Söyleyeyin tâ işiden iynene
- (6b)** 148 Giceler yanar ...arañul>... ..açar
Şem' nûr> ma√file şu'le Şaçar
- 149 ~o√bet ehli birbirisini görer
Diyüb işitmekliğe eli irer
- 150 çâla'llahu ...âle resûl söylenür
%oğr> yol ...ancaru gider Şoylanur
- 151 Sen da«i 'ilm çerâğ>n ya...agör
Nâslara lûtfuñ>la bakagör
- 152 'ilm-i vikmet nûr>la göster yol>
Cehl içün yaratmad> Tañr> ...ul>
- 153 İřidüñ bir «âŞiyet otdan yine
Söyleyeyin tâ işiden iynene
- 154 çamu üşümüşleri od >Ş>dur
Od bulub Şovu...dan ölen 'âŞidür
- 155 Çün Varâret buŞuŞ>n> od açar
Hep bürüdet leşkeri Ş>nur ...açar
- 156 Düsñ-i «ul...uñ>la sen de issi ol
Kimseye #iyân irürme issi ol
- 157 MuŞtafâ «ul...y>la «ul...lan dede

- Şefa`at ...>la saña ol dünyede
 158 İşidüñ bir «âŞiyet otdan yine
 Söyleyêyin tâ işiden iynene
 159 Tañr> düşmenlêrini ya...>c>dur
 Dostlar>na lûtf>la ba...>c>dur
 160 Tañr> düşmenlêrini sen da*ki* ya...
 Dostlar>na mer\amet göziyle ba...
 161 Tañr> sevdüğünü sen de sevegör
 Tañr> ...ovduğ>n> sen de ...ovagör
 162 Dost>nuñ dost>na dost olma... gerek
 Düşmenine düşmen olandur zirek
(7a) 163 Dostl>ğun `alâmeti iş böyledür
 İş bu sözi baña ol dost söyledür
 164 Od> söyledük gelelüm toprağa
 Terbiyet andan ağaca yaprağa
 165 Külli nebâtât o topra...dan biter
 Ac> tatlu issi Şovu... «uşk ü ter
 166 Sen da*ki* topra... bigi olf>l ata
 Ma`rifet yemişleri senden bite
 167 İşidüñ bir «âŞiyet «âkden yine
 Söyleyêyin tâ işiden iynene
 168 Yüzini görünce basıt itmiş yire
 Yüzine başar anuñ her kim ire
 169 Kâfir ü mü`min ...amu yoğsul u bây
 Yüzine başar anuñ şâh u gedây
 170 Sen de yüzünü yire «âk eylegil
 Kibr ü `ucb[>n] ya...as>n çâk eylegil²⁰
 171 Din yol>n miskinliğile vard>lar
 Tañr>ya alça...l>ğ>la irdiler
 172 İşidüñ bir «âŞiyet «âkden yine
 Söyleyêyin tâ işiden iynene
 173 Cümle `imâret anuñla yap>lur
 Görmeğiçün cân u gönül ...ap>lur
 174 ~uffe ter-«âne ...aş>r köşk ü sarây
 Mescid ü medrêse hem kervânsarây

²⁰ “ucb[ın]”: Vezin gereği [ın] ilâve edildi. Eserin tek nüshası mevcut olduğu için bu şekilde bir tamir yoluna gidilmiştir.

- 175 Sen da«i vîrân gönüller yapagör
Tañr›ya gerçekliğile tapagör
- 176 İşidüñ bir «âŞiyet «âkden yine
Söyleyêyin tâ işiden iynene
- 177 Neyi gömerlerise yir setr ider
Yir yüzinden nâm ü nişân› gider
- (7b)** 178 Sen da«i «al...uñ `uyûb›n örtegör
Din içinde nâ...Ş olma artagör
- 179 Tañr› settârl›ğ›y›la «ûlanuñ
Dirliğün böylece gerekdür senüñ
- 180 İşidüñ bir «âŞiyet «âkden yine
Söyleyêyin tâ işiden iynene
- 181 Külllli ma`dinler bu topra...dan biter
Çamular menfa`ati andan tutar
- 182 Altun u gümüş tuz u tuc u ba...›r
Çamus› ...ymetlüdür değül √a...îr
- 183 Anda altun var durur sende imân
Anuñ›la bulduñ iblisden emân
- 184 Sende gümüş ma`deni i√sân ola
Kimse i√sân olsa bî-no...sân ola
- 185 Sendeki tuz ma`deni `a...luñ durur
O...duğum hep senüñ na...lüñ durur
- 186 »âki söyledük buğur geldük yile
Emr olund› kim gice gündüz yile
- 187 Yaz u ...›ş hemîşe esmekdür işi
Esmeğile geçer ol tâğ u taş›
- 188 Dost yol›nda sen da«i es yil bigi
Gözlerüñden yaş a...›t›l sil bigi
- 189 İştîyâ...›la dün ü gün ağlaş›l
Tañr› ...ulluğ›na bilüñ bağlaş›l
- 190 Tâ ki ma...Şûda murâda iresin
Arzu ...›lduğun cemâli göresin
- 191 İşidüñ bir «âŞiyet yilden yine
Söyleyêyin tâ işiden iynene
- 192 İlk yaz ol›ca... rebi` yili eser
Ç›ş bürüdet yay›n› andan başar
- (8a)** 193 Yir yüzi uy...udayiken uyanur

- Renk renk çiçeklerle boyanur
 194 Çamu ni`metler yoğiken var olur
 Yir yüzi nebât ağaçdan bâr olur
 195 Sen da«i uyur göñülleri uyar
 ;îsî nefeslü ölü görgil i yâr
 196 ~o\betünden tâ senüñ cânlar bite
 Meclisüñde gül ü rey\ânlar bite
 197 Gül ...o...us> gerçi elden eledür
 Er ...o...us> bilüñ ilden iledür
 198 İşidüñ bir «âŞiyet yilden yine
 Söyleyêyin tâ işiden iynene
 199 Ekilen dâne ki bu yirden biter
 Tañr> emriyle ...amus> baş dutar
 200 Yil esiceğez denêsi to... olur
 Âc ol>ca... az to... olsa ço... olur
 201 »>rmenê varur dökilür Şavr>lur
 Gözer ü ...albur içinde çevrilür
 202 Yil ay>rtlar ta«>l>ndan Şaman>
 Yil ay>rtlar ya«ş>s>ndan yaman>
 203 Sen da«i ya«ş> «uyuñdan yaman>
 Sêçeriseñ Şa...layas>n îman>
 204 Tañr> ar>dur ar>lar> sever
 Ar> ...ullar Tañr>ya tizcek irer
 205 İşidüñ bir «âŞiyet yilden yine
 Söyleyêyin tâ işiden iynene
 206 İssinüñ Varâretin yil def` ider
 Göñüle Şafâ irer tasa gider
 207 Sen da«i irür göñüllere Şafâ
 Ç>lmaş>l kimseneye cevır ü cefâ
 (8b) 208 Zemherî gicelerinde yil eser
 Fu...ac>lar anuñ>la buz keser
 209 Yay>n ol issi Şular> Şov>dur
 Öastalar andan yimêğe ...avidür
 210 Sen da«i yanm>ş yüreklêri Şovut
 ¶az(ð)aba gelêni \ilmüñle avut
 211 İşidüñ bir «âŞiyet yilden yine
 Söyleyêyin tâ işiden iynene

- 212 Her nefes kim âdemî alur virür
Virür issi alduğ> Şovu... olur
- 213 İssi virüb Şovu... almazsa ölür
İş bu sözi bât>n ehli gey bilür
- 214 Od Varâreti o kişiyi ya...ar
Yil ile Şu ol Varâreti y>...ar
- 215 Mu`tedîl olur tabî`at bil i yâr
İş bu sözümnden göñül ehli toyar
- 216 Âb u âteş «âk ü bād> söyledük
Tâ ki aŞluñdur saña vaŞf eyledük
- 217 Tâ bilesin neyimişsin sen seni
Kendözin bilen kişi olur fanî
- 218 Kendözini bilmeğe `ilim gerek
`Âlim oldur kim ola dinde #irek
- 219 Boyac>oğl>'nuñ a...>d ...albine
`İlm-i Vikmet çeşmesin yâ Rabbenâ
- 220 `İlm-i bât>ndan o...>sa bir vara...
çuş dilinden eydivireydi seba...
- 221 çuş dilin bilmêğe Süleymân gerek
`İş... yüzüğün da...>nan olur #irek
- 222 Bu sözi o...uyana diñleyene
O...>yub bundan öğüt añlayana
- 223 Ra√met it faz(ð)luñ>la yâ Rabbenâ
Hemîşe Vaz(ð)retüñê Vamd ü -enâ
- 224 Fâ`ilâtün fâ`ilâtün fâ`ilât
Ma√v olur faz(ð)luñ ericek seyvi`ât

“‘Anâsır-ı Erba‘â» Mathnawi of Boyacıoğlu”

Abstract

'Anâsır-ı erba'â is a term used for the four elements; soil, air, water and fire, that played an important role in the creation of the universe.

In classical Turkish literature, in poetry (verse) or prose one comes across anâsır-ı erbaâ as an independant source. The literary work ('anâsır-ı erba'â) appears in couplets and the genres of teşbih, istiare, tenasüp etc. are used as tools of analysis.

The above literary work in poetry form was chosen as the subject of enquiry for this article. The author of the literary work is known to be Boyacıoğlu. The exact date of its writing is unknown, although it was probably written in the fifteenth century. The literary work consists of two hundred and twenty four couplets and the primary theme of the literary source is that it stresses the importance of the four elements and links the

elements to human equivalents.

The source not only attempts to be moralistic in its approach but is also didactic.

Keywords:

'Anâsır-ı erba'â (four elements, soil, air, water, fire), Boyacıoğlu, mesnevi, fifteenth century

FUZÛLÎ'NİN “HEVÂ'DAN GAYRI”SI

Nilgün AÇIK*

ÖZET

Klâsik Türk şiirinde, kelimelerin oluşturduğu hayal dünyasına girmek, kelimenin arka planındaki çağrışım genişliği ve kültürün kelimedeki ortaya çıkan boyutunu ele almakla mümkündür. Bir beytin tam manasıyla anlamlandırılabilmesi için, kelimelerin sözlük anlamlarının ve yükledikleri sembolik değerlerin bilinmesi gerekir. Bu amaçla beyte yaklaştığımızda anlamın, ya teşbih, istiare, mecaz, telmih, tevriye gibi anlamla ilgili sanatlar yoluyla; ya da kelimenin yazılışı ve harfleriyle ilgili hatırlatmalara dayanarak, gizlendiği görülür. Beyti okumak, şâirin fikir ve hayal dünyasını kavramak ve klâsik şiiri oluşturan malzemeyi kullanmadaki orijinalitesini tespit etmek, beytin tek tek kelimeleri üzerinde durarak, kelimelerin harflerinin arkasına gizlenmiş hayal dünyasına girmek, beytin layıkıyla anlaşılmasını sağlayacaktır. Kelimelerin beytin anlaşılmasındaki mühim rolünden hareketle, Fuzûlî'nin “Gayrı” redifli gazelindeki “Hevâ” kelimesi ve kelimenin neyin içinden geçen hava, aşk, hevâ vü heves(heves/istek), nağme anlamları ile oluşturulan arka planındaki hayal dünyasına, bu sahadaki bilim adamlarının kelimeyi ve beyti anlamlandırmasına, daha sonra da Fuzûlî'nin başka beyitlerinde ve diğer şâirlerde kelimenin kullanımına değinilmiştir. Ayrıca beyitteki anlamın, daha belirgin olarak ortaya çıkması için, âh ve hevâ kelimelerinin ilişkisi üzerinde durularak, hevâ kelimesine yüklenen sembolik değer tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Hevâ, Gayrı, Fuzûlî, Âh, Aşk.

Klâsik Türk şiirinde, kelimelerin sözlük anlamlarıyla oluşturulan hayal dünyasının sınırları, kelimenin kültür içinde kazandığı bir takım sembol değerlerle de genişletilir. Bu, daha çok istiare, teşbih, mecaz, telmih ve tevriye gibi anlamla ilgili sanatlar yoluyla; kimi zaman da cinas ve iştikak gibi söz sanatlarıyla yapılır.

* Araştırma Görevlisi, Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Bazen de, kelimenin yazılışı ve harfleriyle ilgili hatırlatmalara dayanarak anlam gizlenir. Şâirin, beyitte anlatmak istediğini tam manasıyla kavrayabilmek için, kelimelerin sözlük anlamlarıyla beraber, delâlet ettikleri ve yüklendikleri her türlü sembol değerlerin bilinmesi lazımdır. “Kelimelerin sözlük karşılıkları dışında, ya bizce bilinmeyen ilk anlamlarının, ya da sonradan farklı mefhumlara işaret etmek üzere yüklendikleri manâların tespiti gerekir.”¹

Bu yazıda kelimenin harflerinin arkasına gizlenmiş bir hayal dünyasını anlama gayretinin örneği olarak Fuzûlî'nin,

Ney-i bezm-i gamem ey âh ne bulsan ye le ver
Oda yanmış kuru cismimde hevâdan gayrı

beytindeki “hevâ” kelimesi üzerinde durulacaktır.

Bu beyti, Ali Nihad Tarlan, “Gam meclisinin neyiyim. Ey âh, kuru cismimde havadan gayrı ne bulursan ye le ver, mahvet.”² şeklinde günümüz Türkçe'sine çevirmiştir. Tarlan, “hevâ” kelimesini anasır-ı erba'adan biri olan “hava” anlamı ile almıştır. Dolayısıyla açıklaması da bu doğrultuda yapılmış, “Neyin içinde havadan başka bir şey yoktur. Burada hava, aşk ma'nâsındadır. Aştan başka herşeyinin mahvolmasını istiyor.”³ demiştir. A. Nihad Tarlan, “hevâ” kelimesini h a v a ve a ş k anlamında almıştır.

Hasibe Mazıoğlu, bu beyti “Gam meclisinin neyiyim. Ey âh! Kuru cismimde hevâ ve hevesten başka ne bulursan ye le ver, yok et.” şeklinde günümüz Türkçesine çevirmiş ve şöyle açıklamıştır: “Fuzûlî, zayıflamış vücudunu neye benzetmiştir. Hevâ kelimesi tevriyelidir. Kuru bir kamıştan olan neyin içinde nasıl sadece hava, yani neyzenin nefesi varsa, Fuzûlî'nin de ney gibi kuru vücudunda aşk ve arzudan başka bir şey yoktur. Ah, hava, yel kelimeleriyle iham-ı tenasüp

¹ Emine Yeniterzi, “Metin Şerhiyle İlgili Görüşler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Yayını, Konya 1999, s.63.

² Ali Nihad Tarlan, *Fuzûlî Divânı Şerhi-III*, Ankara 1985, s.185.

³ Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, s.185.

sanatı yapılmıştır.”⁴. Hasibe Mazıoğlu, “hevâ” kelimesini aşk ve arz u anlamlarında almıştır.

Nâmık Açıkgöz bu beyti, “ Gam meclisinin neyiyim. Ey âh! Kurumuş cismimde havadan/istekten gayrı ne bulursan yele ver.” şeklinde günümüz Türkçesine çevirmiş ve Fuzûlî'nin, “hevâ” kelimesini hava ve istek anlamlarında tevriyeli kullandığını söylemiştir⁵.

Aynı beyit, tarafımızdan “Gam meclisinin neyiyim, ey âh, ateşle yanmış kuru cismimde hava/istek'ten başka ne bulursan yele ver, savur”, şeklinde günümüz Türkçesine çevirilmiş, “hevâ” kelimesinin neyin içinden geçen hava ve hevâ vü heves, yani istek anlamlarında ihamlı kullanıldığına dikkat çekilmişti. Ayrıca kelimenin hava, aşk, heves/istek, anlamları yanında nağme anlamına gelebileceği üzerinde de durulmuş, böylelikle “hevâ” kelimesinin iham sanatı oluşturduğuna da değinilmişti⁶.

Beyitte âşık ilk bakışta, âh'a seslenerek, kendisinin aşk meclisinin neyi olduğunu, sararmış kamış gibi ateşte yanmış kuru vücudunda hava/istekten başka bir şey bulunursa bunların rüzgâra verilmesini ve rüzgârın da bunu alıp götürmesini istiyor gibi görünmektedir. Tasavvuf geleneğinde ney insana benzetilmiştir; Allah ona ruhunu üflemiştir. Ney inler, âh eder, gam meclisinde üflenir.

Kamıştan yapılan ney, fırınlanarak terbiye edilir ve delikleri yakılarak açılır; böylece sesi daha güzel çıkar. Neyin içinden geçen hava (nefes) sıcaktır ve bu nefes neyi, her geçen gün biraz daha olgunlaştırır. Bu olay insanın olgunlaşmasına benzetilir. Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin ilk beytinde de ney, buradaki gibi insana benzetilmiştir. Nâmık Açıkgöz de bu doğrultuda, “Klâsik şiirde, sevgilinin eziyetleri yüzünden âh eden âşığın ağzından bir

⁴ Hasibe Mazıoğlu, *Fuzûlî ve Türkçe Divân'ından Seçmeler*, Ankara 1986, s.205.

⁵ Nâmık Açıkgöz, *Fuzûlî*, İstanbul 1998, s.122-123.

⁶ Nilgün Açıık, *Gayrı Redifli Gazeller, İnceleme-Açıklama-Karşılaştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 1998, s. 135.

duman/nesfes çıktığı farzedilir. Âh edildiği zaman, ağızdan çıkan nefes ile, neye üflenen nefesi birleştiren şâir, neyi bir insana benzetmekte ve neyin içinden geçen nefes ile, boş isteklerden kurtulmak istemeyi hayal etmektedir.” der⁷.

Arapça bir isim olan “hevâ” kelimesi, “heves, istek, arzu; sevgi; hoşlanma” ma'nâlarına gelmektedir⁸. Fuzûlî'de kelimenin bu ve benzeri anlamlarıyla ilgili kullanımına pek çok örnek verilebilir:

Kâkülün şâne açıp kıldı hevâyı müşğîn
Tîg mûyun dağıdıp etdi yeri anber-fâm G. 182/6

⁷ Nâmık Açıkgöz, *Fuzûlî*, s. 122-123.

⁸ Hevâ kelimesininin zikrettiğimiz anlamları yanında, şu'arâ tezkirelerinde “ab u hevâ” tamlaması ile iklim anlamında kullanılmıştır. H. K. Kadri, *Büyük Türk Lugatı* ve Muallim Naci, *Lugat-ı Naci'de* de iklim anlamı verilmiştir. Hevâ kelimesinin iklim anlamı ile kullanımına Bâkî'den bir örnek:

Hoş geldi bana meygedenin âb u hevâsı
Billah güzel yerde yapılmış yıkılası
Bâkî

Müreccah ab u hevâsı baharı mûmzâdur
Şehâdetine göre ehl-i Şâm u Şehbâ'nuñ
Kâmi

Kelimenin çoğulu olan, “hevâiyyât”, *ciddî olmayan, gelip geçici şeyler* anlamındadır. Hevâyî de boş sözler ve hevâyî-meşreb / serseri ma'nâları ile kullanılmıştır:

İki üç yüz hevâyî hem ma'dud
Saçarak gitdi çarha âteş ü dūd
Zâti

Baktığımız diğer sözlüklerde (Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1987, s.1515; Sir James Redhouse, *Turkish-English Lexicon*, İstanbul 1992, s. 477; Ziya Şükün, *Ferheng-i Ziya*, İstanbul 1984, F. Steingass, *Contemporary Persian-English Dictionary*, Beyrut 1975, s.1519; *Burhan-ı Katı*, s. 630; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991, s. 219) makale içinde geçen anlamlarından başka bir anlamna rastlanmamıştır.

E. Kemal Eyüboğlu, *13. yy.dan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, İstanbul 1973, s. 121; Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler*, Ankara 1965 ve Süreyya Ali Beyzadeoğlu, *Ahmed Bâdî, Armağan, Divan Şiirinde Atasözleri ve Deyimler*, Edirne 1996, s.133 adlı eserlerde, kelimenin atasözü ve deyim olarak (hevâ değişir, hâl değişmez/hevâ kuşu/hevâyı nefesine tabî/hevâ-yı nefesine uymak/hevâsıyla gidiyor/havaya uyma, suya dayanma/havanın gözü yaşlı/havada bulut, sen onu unut /hava almak/hava değiştirmek/havaya gitmek) kullanımı yer almaktadır.

Tarağın kâkülü açıp, havayı misk kokusuna boğması âşıkların arzusudur. Âşıklar daima bu güzel kokuyu duymak için istek ve arzu duyarlar. Görüldüğü gibi “hevâ” kelimesi arzu, istek ve hava anlamları ile tevriyeli olarak kullanılmıştır.

Her taraf pür hûn eliflerdir çekilmiş göğsüme
Yâ hevâdan mevc urur bağrımdaki deryâ-yı hûn

G.229/2

Aşığın ayrılık derdi dolayısıyla sinesinde elif şeklinde yaralar vardır. Şekil olarak elif vahdete delâlet eder. Sinedeki bu elifler kanlıdır ve bu kanlı denizi andıran âşığın sinesi sevgiliye kavuşma arzusu ile dalgalanmaktadır. “Hevâ” kelimesinin yukarıda değinilen özelliği gereğince düşünülürse, bu sevgili Allah'tır. Aşığın bağrımdaki kan denizi sürekli olarak, Allah'a kavuşma isteği ile dalgalanmaktadır.

Sînemi çâk eyle gör dil ıztırâbın aşktan
Revzen aç her dem hevâdan mevc uran deryâya bah

G.58/5

Burada yine “hevâ” kelimesinin sadece hava anlamı ile açıklanması yeterli değildir. Kelime, istek ve hava anlamları ile tevriyeli olarak düşünülmelidir. Sinesi yırtılan âşığın, gönlü gözükecektir. Gönül bir deryadır, hava(rüzgâr)/istekten dalgalanmaktadır. Aşığın acı çeken gönlü, sevgili isteğinden dolayı dalga içindedir. Sevgili penceresini açarsa, âşığın sevgili isteği ile dalgalanmış gönlünü görecektir.

Sakın gönlüm yıkarsın pendden dem urma ey nâsîh
Hevâ-yı nefis ile bir mülkü virân eylemek olmaz

G.112/4

Klâsik şiirde nâsîh (zâhid), şâirler veya âşıklar tarafından sevilmeyen bir tiptir. Âşık, kendisine kuru nasihat vermekten başka bir şey yapmayan nâsîhî sevemez. Hevâ-yı nefis, nefsin arzuları, istekleridir. Burada âşık, öğüt verme isteğinde olan nâsîha, bu arzusuna uyup da bir mülkü/gönlü yıkmasının yanlış olduğunu belirtir. Nâsîh'in nefsinin isteğine uyararak öğüt vermesi âşığın gönlünü yıkacaktır.

Mansıb-ı dagdaga-fermâ-yı hayâlûñ Nâbî
Gayrı mahsûlı mı var bâd-ı hevâdan gayrı *Nâbî-7/7⁹*

Nâbî, sevgilinin hayalinin akli karıştırmaktan başka bir kazancının bulunmaması ve tek ürününün bedava, beleş olmasına dikkat çekmektedir. Beyitte “hevâ”, bedava, beleş anlamında kullanılmıştır.

Zâtî'nin şu beytinde “hevâ”, hava/nefes anlamında kullanılmaktadır:

Derd ile ağlayuben âh idelüm kim yaramaz
‘İşk bîmârına bu âb ü hevâdan gayrı *Zatî-2/3*¹⁰

Âşık, dert ile ağladığında gözlerinden yaş akacak ve âh ettiği zaman ağzından nefes çıkacaktır. Âşığı ferahlatacak olan bu su ve havadır. Dertli birisinin, ağladığında ferahlayacağı da âşikârdır. “Hevâ” kelimesi burada anasır-ı erbaa'dan olan âb kelimesi ile atıf tamlaması içinde yer almış ve bu doğrultuda bir anlam kazanmıştır.

Beliğ'in şu beytinde, “hevâ” kelimesi, denizdeki gemi ile ilgili olarak “hava” manasında; fakat “keştî-i din: din gemisi” ile beraber dünya istekleri anlamında kullanılmıştır.

Yem-i tâ'atda sakın eyle hazar
Keştî-i dîne hevâ ede zarar¹¹

Necâtî aşağıdaki beytinde “hevâ” kelimesini, gökyüzü/istek ve arzu manalarında tevriyeli kullanmıştır. Hevâya düşmek, isteğe düşmek anlamındadır.

Gün yüzlüler hevâsına düşen bulut gibi
Yile virüp karârını giryân olup gider

Fuzûlî, yukarıdaki beyitlerinde, sadece bu anlamları mı kasetmiştir?

⁹ Nilgün Açıık, *Gayrı Redifli Gazeller, İnceleme-Açıklama-Karşılaştırma*, s. 368.

¹⁰ Nilgün Açıık, *a.g.e.*, s.102.

¹¹ Abdulkerim Abdulkadiroğlu, “Beliğ'in Gül-i Sadberg (Manzum Yüz Hadis Tercümesi)'inden”, *Kültürümüzden Esintiler*, Ankara 1997, s. 187.

Şüphesiz, Fuzûlî beytin anlamının odaklaştığı “hevâ” kelimesine sözlük anlamını da yüklemiştir ve yapılan çalışmalarda, değerli bilim adamları bu anlamlar üzerinde durmuşlardır. Fakat, beytin daha iyi anlaşılması için “hevâ” kelimesi üzerinde biraz daha durmak gerekir.

Fuzûlî, beytinde, “âh”a seslenerek, yanmış cisminde “hevâ”dan başka ne bulunursa yele verilmesini, yani “hevâ”dan başka her şeyden kurtulmak istediğini söylüyor.

Beyitteki anlamın ortaya çıkması için, “âh” ve “hevâ” kelimesinin ilişkisinin bilinmesi ve buradan da, “hevâ”nın delalet ettiği sembolün anlaşılması gerekir.

“Âh” kelimesi Arap harflerinden elif ve güzel he ile yazılır. Pek çok yerde, âh ile, ilk ve son harfi elif ve güzel he olan Arap harfli “Allah” kelimesi arasında bir ilgi kurulur. Özellikle rik‘a yazıda “Allah” kelimesi “âh” okunacak şekilde elif ve güzel he ile yazılır. Necâtî Bey’in bu münasebeti işleyen beyitleri:

Celâli yazmağa dendân-ı hâme
Dönüpdür âh içinde iki lâme

Miskin Necâtî derd ile her şâm u seher
Âh it ki içinde bulunur ilâh âh

Kamu yirde bulnur hâzır u nâzırdur evet
Âh içinde bulnur gel diyelüm âh Allâh¹²

Her ne kadar beyitte, ney-âh ilişkisi yüzünden “âh”ı, “soluk, nefes” olarak anlamak mümkünse de, Fuzûlî’nin âh-Allah ilişkisini de göz önünde bulundurması mümkündür.

Beyitteki “âh-hevâ” ilişkisine gelince...

Bilindiği gibi Arapça “hevâ” kelimesi güzel he, vav ve elif (elif-i maksure) harflerinden oluşmaktadır. Kelimenin ilk iki harfi

¹² Nâmık Açıkgöz, “Fuzûlî’nin Bir Beyti Etrafında Düşünceler”, *Azerbaycan Türkleri Dergisi*, İstanbul 1990, S.3, s. 38-40 ; Cemal Kurnaz, “Ah’a Dair”, *Türk Kültürü*, XXV, 292 (1987), s. 47-52; Amil Çelebioğlu, “Harflere Dâir”, *Milli Kültür*, Ankara 1980, s. 62-63.

olan he ve v a v harfleri Arapça “Hüve: Hû: O”¹³ anlamına gelmekte ve bu kelime, yaygın olarak “Allah”ı kastederek kullanılmaktadır. Fuzûlî, “hevâ” kelimesinin bu özelliğine, *Divân*'ının ilk manzûmesi olan tevhidin ilk harfi olarak kullanmakla dikkat çekmiştir:

Hevâ arâyiş-i gülzâre oldu çihre-güşâ
Bahâr gülşene giydirdi hulle-i hadrâ

Beyitte, gül bahçesindeki goncaların açılmasına sebep olup, bu sayede bahçeyi süslü bir yer yapan “hevâ” yani sabâ rüzgârıdır. Bahar ayının gelişi, bahar ayında tabiattaki herşeyin canlanması, Allah'ın takdiri ile zuhur eden olaylardır. Beyitte doğrudan Allah adı zikredilmemiş olsa bile, beyit anlam ve “hevâ” kelimesi ile, Allah'a göndermede bulunmaktadır. Ancak, Fuzûlî gibi, tasavvufî yönü ağır basan bir şâir, divânına niçin “hevâ” kelimesi ile başlamıştır? Gelenekte klâsik Türk şâirleri, eserlerine Allah'ın adını zikrederek başlamayı tercih ederlerdi. Mesela Süleyman Çelebi, Vesiletü'n-Necat adlı mevlidine,

Allah adın zikr edelim evvelâ
Vâcib oldur cümle işde her kula¹⁴

beytiyle başlar. Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî ise, Mesnevî'ye,
Bişnev ez-ney çün hikâyet mî-koned
Ez-cüdâyîhâ şikâyet mî-koned

beytiyle, “besmele”ye ve dolayısıyla Allah'a atıfta bulunmak suretiyle başlar¹⁵.

Fuzûlî de, *Divân*'ının ilk beytinin ilk kelimesi olarak, “hevâ”yı tercih etmiştir. Bu tercihte şüphesiz, kelimenin yukarıda bahsedilen özelliklerinin rolü vardır.

Bu açıklamalardan sonra, Fuzûlî'nin;

Ney-i bezm-i gamem ey âh ne bulsan yele ver
Oda yanmış kuru cismimde hevâdan gayrı

¹³ Cemal Kurnaz/Mustafa Tatçı, *Türk Edebiyatında Hû Şiirleri*, Ankara 1999.

¹⁴ Neclâ Pekolcay, *Süleyman Çelebi, Mevlid*, İstanbul 1992, s. 53.

¹⁵ Kenan Rifaî, *Şerhli Mesnevî-i Şerif*, İstanbul 1973, s. 2.

beytindeki “hevâ” kelimesini, diğer anlamlarıyla beraber “Allah”ı çağrıştırmak şeklinde de anlamak mümkündür. Bu da kesretten arınmayı amaçlayan tasavvufî anlayışa uygun düşmektedir.

“Âh” kelimesiyle ilgili tespitlerle beraber bu gözle bakıldığında, beyti, “Ey Allah'ım, gam meclisinin neyiyim; ateşlerde yanarak her şeyden temizlenen cismimde senden başka ne bulursan, hepsini yele ver ki, fenâ-fillah mertebesine kavuşabileyim.” şeklinde anlamak mümkündür.

“Fuzulî’s «Hevâdan Gayrî»”

Abstract

In classical Turkish poem, to enter into the imaginary world created by words, it is possible only to analyze the background and the civilization appearing in words. To comprehend the couplet thoroughly it is necessary to know both literary meaning and symbolic values of words. It appears that the meaning of couplet is hidden behind teşbih (simile), istiare (metaphore), mecaz (metaphore), telmih (allusion), tevriye (allegory) which are all artistic ways having ties with meaning or the script. Reading the couplet, comprehending the imaginary world of a poet, pointing out the originality of poet’s use of words, stressing on each word of a couplet will definitely help understand the complet as it should be.

Regarding the important role of word in understanding the complet, in this study touched upon the imaginary world created by the word “hevâ” in Fuzulî’s gazel rhyming “gayrî” and word’s meanins such as air, love, inclination and desire, tone, and analises of critics in the field, and Fuzulî’s use of word in his other works. Moreover, in order to shed light on the meaning of a couplet, relationship between word “âh (sigh)” and “hevâ (inclination)” and from this the symbol of the word “hevâ” have been pointed out.

Keywords:

hevâ (inclination), other, Fuzulî, sigh, love

TÜRKİYE'DE CENGİZ AYTMATOV'U ANLAMAK*

Orhan SÖYLEMEZ**

ÖZET

Sovyet yazarı, Kırgız veya Türk milliyetçisi diye belli bir kalıba sokmak, ona yapılacak belki de en büyük haksızlıktır. Zira, "Yazar, ufkunu milli olanın ötesine doğru genişletmek, 'evrensel' olana ulaşmak için gayret göstermek durumundadır. İyi bir yazar, 'tipik insan' ortaya koyma ustalığına erişen yazardır." Evrensellik ise yazarın ulaşabileceği en son noktadır. Kendi halkının hayatını anlatması, mensubu olduğu milletin kültür değerlerine eserlerinde yer vermesi onun doğal hakkıdır ve bunu da yapmak zorundadır. Buradan hareket ederek milli olanı evrensele çıkarmak ise büyük yazarların yapabileceği bir iştir. Cengiz Aytmatov Cassandra Damgası ile bunu başarmıştır.

Anahtar Kelimeler

Cengiz Aytmatov, dil, din, evrensel, Kırgız kültürü, Sosyalist gerçekçilik, Türk okuyucusu

Edebiyat kuramcılarının göre edebî eserler her ne kadar konularını tarihten alsalar da onu olduğu gibi yansıtmazlar. Bir başka ifade ile "edebiyat, tarih kitabı değildir." Fakat, tarihî olayları konu alması, onları araştırmacılara ve daha genel olarak okuyuculara sunması, edebiyatın önemli işlevlerinden birisidir. Tanınmış Kırgız yazar Cengiz Aytmatov da edebiyatın bu işlevine temas ederek eserlerinden birine yazdığı önsözünde "Bana göre edebiyatın görevlerinden birisi, her toplumun kendi tarihî gelişimi içinde geçirdiği tecrübeyi sanatkarâne bir biçimde yansıtmaları ve böylece

* Bu araştırma ARIT'in (American Research Institute in Turkey) vermiş olduğu araştırma bursu ile yapılmıştır. Araştırmacı, çalışmasını desteklediği için bu kuruma şükranlarını sunmayı bir borç bilir. 3 Mart 2000 tarihinde Türk Ocakları İstanbul Şubesi'nde konferans metni olarak sunulmuştur.

** Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

geçmişin ışığı altında yeni tarih gerçeğini takdir edebilmesidir.”¹ der. Dolayısıyla, bir Kırgız yazarı olarak, onun eserleri de Kırgız halkının, Kırgız tarihinin ve kültürünün gelişimini yansıtır. Çünkü yazar gerçekçi olma ilkesine sıkı sıkıya bağlıdır. Kırgız halkının hayatını, tarihini ve Kara Kitaylara karşı özgürlük çatışmasını anlattığı için Manas ve diğer bütün Kırgız destanları yazarı etkiler.² Bu etkileşim neticesinde efsane ve masallara yönelir.³

Cengiz Aytmatov ilk eserinden itibaren yazarlığını ve fikirlerini sürekli olarak geliştirir. Onun düşünce yapısındaki değişme, satır aralarına Kırgız kültürünün temel unsurlarını yerleştirdiği *Gün Olur Asra Bedel* romanıyla birlikte ortaya çıkar. Türkiye'deki okuyucuları da ondaki bu değişikliği yakalar. Böylece belli bir ideolojinin yazarı olmaktan çıkıp daha geniş bir kitleye hitap eder duruma gelir. Bu romanı ile birlikte Stalin'in halka karşı uyguladığı acımasız politikayı eleştirmeye başlar. Stalin'in gözünde halk, tüyleri yolunup önüne darı atılarak güdülecek bir tavuktur.⁴ Aytmatov'un malzemesi halktır, Kırgız halkıdır, Kazak halkıdır, onun kültürü, geleneği, hayat tarzıdır. Bu da yazara olan ilgiyi arttırır.

Türkiye'de Tanınması ve Farklı Yorumlanması:

Aytmatov'un ilginç ve karışık hayat hikâyesi vardır ve bu da onun eserlerine akseder. Yazar, küçük yaşta iken savaşın zorluklarını yaşamış, Kırgız halkının kültürü ile birlikte tesadüflerin eseri olarak Rus kültürünü de öğrenmiştir. Aldığı eğitim onun Rus klasikleri ile tanışmasını sağlar. Netice itibarı ile Aytmatov, eserlerinde Kırgız kültürünü temel almış; fakat Rus edebiyatının sunduğu geniş imkânlardan istifâde etmiştir. Bu durum onun iki –

¹ Svat Soucek. “National Color and Bilingualism in the Work of Chingiz Aitmatov”, *Journal of Turkish Studies*. c. 5, 1981, 91.; Svat Soucek “Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Milli Renk ve İki Dillilik”, İng.den terc. Orhan Söylemez. *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, sayı 10, Aralık 1996, 7-40.

² “Cengiz Aytmatov” *Milliyet Sanat dergisi*, sayı 147, 29 Ağustos 1975, 3, 33.

³ “Cengiz Aytmatov: İnsansız Sanat Ölüdür” *İstanbul Postası*, 24 Şubat 1986, 1, 3.

⁴ “Cengiz Aytmatov'un kaleminden: Sovyet Rejimi-Stalin ve Ötesi” *Yeni Düşünce*, 4 Kasım 1988. (Yazının devamı “Sovyet Rejimi-Stalin ve Ötesi” *Yeni Düşünce*, 11 Kasım 1988.)

veya daha çok– değişik grup tarafından farklı algılanmasına ve anlaşılmasına sebep olmuştur. Türkiye'deki durum da bunun aynısıdır. Ayrıca son yıllarda Türk Cumhuriyetlerinde, Türkiye'de ve Rusya Federasyonu'nda güçlenen millîyetçilik hareketleri bu farklı algılanmayı pekiştirmiştir.

1970'li yılların başında Türkiye'de tanınmaya başlayan Cengiz Aytmatov'un ilk önce *Cemile* adlı uzun hikayesi ile *Öğretmen Düşen* adlı kısa romanı yayınlandı. Kitaplar büyük ilgi gördü. Bu eserleri *Toprak Ana* takip etti. Bazılarınca Cengiz Dağcı ile karıştırılan Aytmatov, bu yanlışlığı düzelten bir araştırmacı tarafından da bu defa “yabancı” yazar olarak tanıtıldı.⁵ İsminin başına Sovyet yazarı sıfatı konularak bütün dünyaya duyurulması böyle bir yanlışlığa sebebiyet verdi. Bir başka yazıda da “yaşayan büyük Rus yazarlarından Kırgız asıllı yazar” olarak bahsedildi. Bu yazıda, eserin kahramanı Düşen'in şahsında bütün cumhuriyet dönemi öğretmenleri yüceltildi. “Devrimin gereklerini yerine getiren bir öğretmen tipi”nin çizildiği belirtildi:

“Yaşayan büyük Rus yazarlarından Kırgız asıllı Cengiz Aytmatov'un 'İlk Öğretmenim' adlı uzun öyküsü bir ressamın tuval önündeki arayış sıkıntısı ile başlar... Ressamı şaşırta, köylüyü üzen bu gücenikliğini öykünün sonlarına doğru açıklayacaktır: İlk öğretmeni Düşen ile karşılaşamayacağını, onun yüzüne bakamayacağını anlamıştır. Nedenine gelince, doğup büyüdüğü köye, aradan yıllar geçtiği halde, bir kez bile gitmediği için kendisinden utanmıştır. Bir de köylüsüne sitem saklıdır kalkıp gidişinde. Törenin onur konuğu kendisi değil, köyün ilk öğretmeni Düşen olmalıydı... Yaşama dönüşü bu keçi yolundan başlar Altınay'ın. Düşen, onu Taşkent'teki bir yatılı okula yerleştirmeyi başarmıştır... Kısacası, Düşen, yılmaz bir devrimci, erdemle güzelleşen bir basit yurttaştır. Büyük isimlere değer veren, alkış tutmasını seven insanlar, o gün törende Düşen'in yokluğunu duymamışlardır bile.”⁶

⁵ Muzaffer Uyguner, “Toprak Ana”, *Varlık Dergisi*, sayı 750, Mart 1970, 32.

⁶ Muammer Yüzbaşıoğlu, “İlk Öğretmenim”, *Varlık Dergisi*, sayı 828, Eylül 1976, 10-11.

Beyaz Gemi yayınlandığında Cengiz Aytmatov Sovyetler Birliği içinde de büyük tenkitlere uğramış ve sosyalist sisteme ihanet etmekle suçlanmıştı. Türkiyeli bir eleştirmen de aynı konuya temasla Aytmatov'un bu tenkitlere verdiği cevaplara dikkat çekti. Yoğun eleştiriler yüzünden Aytmatov, kitabın Rusça nüshasında son bölümünü değiştirmek zorunda kalmıştı. Eleştirilerin odak noktası, sosyalist gerçekçiliğe hizmet eden edebî eserin bu romanda olduğu gibi kötünün üstünlüğü ve iyinin yenilgiyi kabul ederek intihar etmesi oldu. Aytmatov verdiği cevapta, romandaki isimsiz küçük çocuğun kendini suya atarak intihar etmesini, kötülüğün üstün gelmesi olarak değil, iyiliğin üstünlüğünü ölümsüzleştirdiğini söylemiştir.⁷

Bu yazıyla birlikte Aytmatov hakkındaki tereddütler ortaya çıktı. Önce onun sosyalizmi tenkit ettiği söylendi. Kötünün iyiye galebesi şeklinde yorumlanan *Beyaz Gemi* örnek gösterildi. Aytmatov'u eserlerindeki ideolojik görüşleri açısından değerlendiren yazıların dışında onu bir yazar olarak ele alan yazılar da yine aynı dönemde yayınlandı. Bunlardan bir tanesi onu Anadolu'lu bir yazar olarak tasvir etti. Araştırmacıya göre, Aytmatov'un Türkiye'de çok okunan ve sevilen bir yazar olmasının sebebi, onun her yönüyle Anadolu insanına yakın bir yazar olmasıydı:

“Yazın dışı ayrıntılar bir yana, yapıtlarında yer verdiği konular ve bunları anlatırken seçtiği yolla, sanki Anadolu'lu bir yazardır o. Aytmatov'un yapıtlarındaki insanlar, yaşama biçimleriyle, çektikleri acılarla, savaşimleri, umutları ve sevinçleriyle bildiğimiz, tanıdığımız insanlardır. Sözgelisi, 'Toprak Ana'daki Tolgunay Ana, onbinlerce Anadolu'lu anayla aynı yazgıyı paylaşır, kocasını ve üç oğlunu savaşa gönderir.”⁸

Gün Uzar Yüzyıl Olur romanının Türkiye'de yayınlanması ile birlikte Aytmatov'a bakış açıları ve ona sahiplenilenler çoğalmaya başladı. Aytmatov'un kahramanlarını sosyalist bir yaklaşımla tanıtan bir edebiyat tenkitçisine göre romanın kahramanı Yedigey,

⁷ Svat Soucek. “National Color and Bilingualism in the Work of Chingiz Aitmatov,” *Journal of Turkish Studies*. c. 5, 1981, 91.

⁸ Ahmet Çakır, “Cengiz Aytmatov ve Selvi Boylum üzerine”, *Varlık Dergisi*, sayı 904, Ocak 1983, 23-24.

“arzu edilen bir emekçi”dir. O, günün emekçi veya emekçileri için iyi bir örnektir:

“*Gün Uzar Yüzyıl Olur*’da Aytmatov, kanımca bir başyapıt yaratmakla beraber, bir savı, günümüzün emekçi insanı nasıl olmalıdır savını sergiliyor ve bunu romanının içinde okura sunarken, geleceğin toplumuna ilişkin düşüncelerini de sergiliyor. Aytmatov sanki bir toplum bilim 'problemi' çözüyor...

Aslında Yedigey, yazarın da dediği gibi bir örneklemedir, fakat bu örnekleme, mutlaklaştırma değildir. Çalışkan ve namuslu biri olarak çıkar karşımıza. Yalnız, yaşadığı düzenin mutlak savunucusu olmamakla, yaşadığı düzenin yapısındaki bozuklukları, aksaklıkları eleştirmekten de durmaz. Aynı zamanda dinine bağlı biri olmakla beraber bilimsel-teknik gelişmeyi ne umacı gibi görececek ne de fetişleştirecektir. Müslüman Boranlı olarak ve sağduyulu biri olarak, en önemlisi bu gelişmelere (bilimsel-teknik) tanık olunan toplumunun bir bireyi olarak, ona ayak uyduracaktır... Yedigey, bilimsel-teknik gelişmeye ve toplumsal dönüşüme ayak uydurmakla birlikte, geçmişten aldığını da (geleneği de) günlük yaşam içinde eritecektir. Daha doğrusu eski biçimi sürdürecektir; ya da gündeme getirecektir. Yeni Yedigey, birçok kişinin karşı çıkmasına karşın, dostu Kazangab’ı geleneklerin-göreneklerin gereği olarak Ana-Beyit Gömütlüğü’ne götüreceği ve gömecektir. Bu uzun bir yoldur; ama Yedigey için bu küçük bir ayrıntıdır ve önemi de yoktur... Yedigey, çağımızın emekçi insanı.”⁹

Diğer taraftan, bu eserle birlikte Aytmatov, Türkiye’deki sosyalist gerçekçilerin tekelinden çıkarak sağ görüşlü, milliyetçilerin yazarı da olmaya başladı. Romanı tarihi açıdan ele alıp değerlendiren bir yazıda iki tip insanın, mankurt ve mankurt olmayan, çatışması üzerinde duruldu. İkinci grup insan, geçmişine bağlı kalırken, ilk grup insan değişik zamanlarda değişik şekillerde mankurt olarak ortaya çıktı. Sarı Özek bozkırında yaşayan insanların da köleleştirildiği şeklinde yorumlandı. Bu konuda ciddi yazılardan biri bir akademisyenden geldi:

“Eser, dikkatle okunduğunda, ferdi hürriyet probleminin arkasında millî kültürün bulunduğu anlaşılır... Bu roman, Sarı

⁹ Atilla Birkiye, “Yedige, çağımızın emekçi insanı”, *Varlık Dergisi*, sayı 1915, Aralık 1983, 28-29.

Özek Bozkırında karnını doyurmak gayesiyle av arayan tilkinin yiyecek bazı şeyler bulmak umuduyla tren yolu boyunca şaşkınlık içinde dolaştığını anlatan satırlarla başlıyor. Bu bir semboldür. Tilki, Sarı Özek'teki tabii düzenin temsilcisidir...

Aslında roman bu çatışma üzerinde kurulmuştur: “Mankurt” yaratılışlı insanlarla geçmişe saygılı, üstün ve millî değerler bütününe bağlı tarihi bir varlık olduğunun şuuruna varmış insanlar arasındaki mücadele, *Gün Uzar Yüzyıl Olur* adlı romanın özünü teşkil etmektedir...

XX. Asrın mankurdu Sabitcan, ebeveyninden birini fiilen öldürmez. Ama, efendisinin isteğiyle, onun düşüncelerine, değer hükümlerine ve inançlarına hücum eder, onu manevî bakımdan öldürür. Abutalip'i hatıra yazdığı için ihbar eden memur, uzay alanının kapısında Yedigey ve arkadaşlarının konuştuğu teğmen Sabitcan ile birlikte düşünülecek cinsten insanlardır.”¹⁰

1988 yılına gelindiğinde bizzat kendisi, bir sohbette belli bir grubun değil, bütün insanlığın yazarı olmayı ve teknolojik gelişmeler karşısında edebiyatın da yerini almasını istiyordu. Çünkü Aytmatov bu eserinde kontrolsüz bir gelişmenin tehlikesine değinmekteydi:

“Sosyalist hayat tarzının kişiliğin kültürel bağımsızlığının daha etkili korunmasına imkan veren üstünlüklere sahip olması ayrı bir konu... Gerçek bir sanatçıysa, yalnızca etnik ve kültürel bağlarla bağlandığı belirli bir bölgenin insanlarının değil tüm insanlığın yaşamına katılmak durumunda... 1917 Ekim Devrimi, faşizme karşı zafer, insanoğlunun uzay serüveni-tüm bunlar sanatçılar tarafından duygularıyla özümlemeli ve hepsi anlatılmalı, çünkü bizden başka hiç kimse, hiçbir gelecek kuşak bugünün gerçekliğini aynı derinlik ve hassasiyetle yeniden oluşturmaya muktedir olmayacaktır.”¹¹

Diğer taraftan da bu romanla birlikte Aytmatov “sosyalizm”in dışladığı inanç sistemine yani “din” olgusuna önem vermeye başladı. Dolayısıyla yazar bu defa “din” açısından değerlendirildi.

Aytmatov'un Din Anlayışı

Yazarın sürekli olarak ateist yâni dinsiz olduğunu –Sovyet ideolojisi de bunu gerektiriyordu ve destekliyordu– söylemesine

¹⁰ Şerif Aktaş, “Bir coğrafyanın kaderi: Gün uzar yüzyıl olur”, *Türk Edebiyatı*, sayı 123, Ocak 1984, 52-54

¹¹ Cengiz Aytmatov, “Dünyanın yankısı olmak”, *Yeni Düşün*, Mayıs 1988, 28-30.

rağmen eserlerinde dine yer vermesi, onu hiç bir zaman kötü göstermeye gayret etmemesi araştırmacıların dikkatini çekti. Özellikle *Dişi Kurdun Rüyalari*'nda Hristiyanlığı ele alması ve Sovyet toplumunun çöküşünü hazırlayan sebeplerden birinin de, insanların dinî bağlarını kaybetmeleri ve dinin yaptırımlarını hiçe saymaları –ki değişik açılardan tartışılabilir– şeklinde ortaya koyması büyük tartışmalara konu olmuştur. Diğer Sovyet sonrası cumhuriyetlerde olduğu gibi Kırgızistan'da da bir “dine –İslam'a– dönüş” hareketinin yaşanması, yazarın eserlerindeki dinî konuların yakından incelenmesini gerektirmektedir.

Aytmatov'un *Dişi Kurdun Rüyalari* adıyla Türkçeye tercüme edilen kitabı piyasaya çıktıktan sonra kafalarda “Acaba Aytmatov hristiyan misyonerliği mi yapıyor?” şeklinde soru işaretleri oluşmaya başladı. Bazı araştırmacılar yazılarında bunu açık olarak ifade ettiler. Hristiyan olmayan birisinin böyle bir eseri yazamayacağını ileri sürenler çıktı. Bu görüşteki bir araştırmacı onun Hristiyan veya ateist olmasının yazarlığın küçültmeyeceğini yazdı ve Türkiye'de Aytmatov'un eserlerindeki din unsurları üzerine seviyeli bir tartışma başlattı:

“Cengiz Aytmatov bu son romanında karşımıza tam inanmış bir Hristiyan misyoneri hüviyetinde çıkmaktadır. Belki de öyledir. Aksi olsa yazdıklarını yazmazdı, yazamazdı... Bir yazar elbette birşeylere inanır veya inanmaz. Hristiyan da olur, Müslüman da, ateist de.. Aytmatov'un hristiyan olması yazarlığını küçültmez. O yine iyi bir yazardır. Ancak vermek istediği mesajı yanlış anlamamak için ne deyip, ne demediğini bilmemiz elzemdir...”¹²

Bu tür eleştiriler üzerine üzülenler de oldu. Çünkü Aytmatov, eserlerindeki hiç bir unsura dil uzatılamayacak kadar büyük bir yazardı. Araştırmacı, “Bir şanssız değerlendirme ile Aytmatov'un inandığı din etrafında gereksiz bir suizanda bulunulduğunu da üzülerek gördüğümüz için konuyu daha serinkanlılıkla düşünülebilecek bir tarafa kaydıralım.”¹³ diyerek duygularını dile

¹² Abdurrahim Karakoç, “Dişi Kurdun Rüyalari”, *Yeni Düşünce*, 25 Mayıs 1990.

¹³ Hayati Bice, “Biz Cengiz'i çok sevmiştik... Severiz de...”, *Türk Yurtları*, sayı 3, Yaz 1990, 44-48.

getirdi. Aytmatov'un eserlerindeki din konusu üzerine başlatılan tartışmada son noktayı gayet objektif ve ilmî olarak konuyu ele alan bir araştırmacı koydu. Ona göre, din evrensel bir konuydu ve Aytmatov da *Dişi Kurdun Rüyaları*'nda böyle evrensel bir konuyu ele almıştı. Günümüz dünyası, inanç boşluğundan kaynaklanan bir çıkmazın içindedir ve roman da, insanın ahlakî ve manevî değerlerini kaybetmesi yüzünden dünyanın yaşanması güç bir yer haline geldiği teziyle okuyucu karşısına çıkmaktadır:

“Aytmatov'un özellikle *Beyaz Gemi* ve *Gün Uzar Yüzyıl Olur* adlı eserlerinde müphem ve bazı ayrıntılarda da olsa dinî öğeler vardır. Bir farkla ki bu eserlerde, yazarın bir anlatım aracı olarak başvurduğu efsane ve menkıbelerle karışmış bir şekilde ve daha çok geleneksel ve kalıplaşmış bazı unsurlarıyla karşımıza çıkan dinî hayat, *Dişi Kurdun Rüyaları*'nda en mühim bir mesele olarak öne çıkmıştır... Abdias'a göre insanlar gerçek Tanrı'yı unuttuğu ve onun yerine manevî bir bağlayıcılığı olmayan dünyevî tanrılar icad ettiği için insanlık bu kötülükleri yaşamaktadır... Onun varlığını kabul ettiği Tanrı görece dir. Yüzyıllar içerisinde insanın idrak ve kavrayış düzeyine göre sürekli olarak değişip gelişmektedir...

Aydınlatılması gereken bir husus daha vardır ki o da Abdias'ın Hıristiyanlıkla olan ilişkisidir. Kanaatimize göre Aytmatov'un kendisine muhatap olarak aldığı Batı dünyası ile alakalı olarak romanının zemininde kullandığı Hıristiyanî öğeler Türkiye'de yanlış anlaşılmalı ve romanda Hıristiyanlık propagandası yapıldığı ileri sürülmüş, hatta Aytmatov'un bir Hıristiyan misyoneri olduğu bile iddia edilmiştir. (Dipnot 6) Oysa romanın fikrî yapısı bir bütün olarak dikkate alındığında böyle bir sonuca varılması mümkün değildir. Zira her şeyden önce, eserde yazarı temsil ettiğini düşündüğümüz Abdias mevcut Hıristiyanlığa aykırı görüşleri yüzünden papaz okulundan uzaklaştırılmıştır. Çünkü ona göre Kilise, insanları köleleştirme üzerine kurulmuş olan dünyadaki sisteme angaje olmuştur. En azından yapılan her türlü kötülük ve haksızlıkları sükutla karşılamaktadır...

Yoruma gerek bırakmayacak kadar açık olan husus, Aytmatov'un bu romanda insanlığın ancak ilahî bir dinin kanatları altında aradığı huzuru bulacağı fikrini işlediğidir... İşte, öyleyse, yeni din, yeni ve eşsiz kudretteki din,

yakında bütün dünyaya hükmedecek yeni din: En müthiş silahlarla donatılmış askerî güç.' (s. 189-190)"¹⁴

Milliyetçilik ve İslamiyet açısından yapılan bu tartışmalar sürerken bu defa *Dişi Kurdun Rüyalari*'ndaki Hristiyan unsurları hristiyanlık açısından ele alıp değerlendiren bir yazı ortaya çıktı.¹⁵ Burada da yazarın Hristiyanlığa da son derece hakim olduğu görüldü. Böylece Aytmatov'un ne kadar çok yönlü bir yazar olduğu bir kere daha ortaya çıkmış oldu.

Tartışmalar böyle bitecek sanılırken *Kassandra Damgası* yayınlandı. Artık Aytmatov müslümanlık ve hristiyanlık boyutunu aşmış, bütün dinlerin bir arada bulunduğu, bütün dinlere inanan insanların yaşadığı, insanların birçok dine birden inanabileceği ve barış içinde yaşayabileceği bir dünyanın reçetesini yazıyordu. Din temasını bir bütün olarak ele alan yazar, tabiatı da yine bir bütün olarak kucaklamış, insanlığın ve tabiatın gelecekte karşılaşacağı felakatlere dikkatleri çekmiş oldu. Böylece Sovyetlerin, Kırgızların, milliyetçilerin, Müslümanların veya Hristiyanların yazarı olmaktan çıkmış ve evrensel ulaşmıştı. 1998 Nobel Ödülü'ne aday gösterilmesi de bunun en açık delilidir. Fakat Aytmatov Nobel Ödülü ile bir köşesine çekilecek bir yazar değildir. Onun arzuladığı, Türk Dünyası'nın bir alternatif Nobel'inin olması ve Türk yazarlarını desteklemesidir.¹⁶

Tartışmalar “din” olgusu üzerine yoğunlaşmadan önce üzerinde en çok konuşulan konulardan biri de yazarın “dil tercihi” olmuştu.

Aytmatov'un Dil Tercihi

Aytmatov'un Rusça, Kırgızca ve Türk dili hakkındaki görüşleri ve eserlerindeki dil tercihi etrafında da tartışmalar oldu. Genel kanı, küçük yaşlarda öğrendiği Rusçanın, yazarın geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmesini temin ettiği şeklindedir. İlk eserlerinde

¹⁴ Fazlı Gökçek, “Cengiz Aytmatov'un Romanlarında Din Teması ve Dişi Kurdun Rüyalari”, *Dergah Dergisi*, sayı 21, Kasım 1991, 12-15.

¹⁵ Orhan Söylemez, “Sovyetler Birliği'nin çöküşünü hazırlayan sebepler ve Dişi Kurdun Rüyalari”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı*, sayı 1, Haziran 1995, 84-93.

¹⁶ Orhan Söylemez, “Kassandra Damgası ve düşündürdükleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 9, Erzurum 1998, 229-256.

kullandığı Kırgızcadan daha sonra vazgeçerek –ana dilinin Kırgızca olduğunu inkâr etmemekle beraber– Rusça yazmaya devam etmesi de belki onun Sovyet otoriteleri tarafından desteklenmesine yardım etmiştir. Yine bu konuda yazarın son zamanlarda ortaya attığı “Türk Cumhuriyetlerinin ortak edebî dilinin oluşturulması” fikri de tartışmanın önemini göstermektedir.¹⁷

Cengiz Aytmatov, duygularını Rus dilinde anlatıncaya kadar, eserlerini Kırgızca yazdı. Büyük romanı *Gün Olur Asra Bedeli* ve ondan sonraki eserlerini doğrudan doğruya Rusça yazdı. Aytmatov “Bu kitabın önce Rus dilinde yayınlanmış olması önemliydi. Biz çok milletli bir devletiz. İnsanın yazdıklarını zaman zaman bütün ülke düzeyinde denemesi faydalar sağlar.” şeklinde açıklamalar yapmak zorunda kaldı.¹⁸ Aradan altı yıl geçtikten sonra “Bir milletin dili yok olursa, o milletin de ortadan kalkacağını göz önüne almak zorundayız.”¹⁹ diyerek bir milletin varlığında millî dilin önemini ortaya koydu. Edebiyata, dile ve Türk dillerine çok daha farklı yaklaşmaya başlayan Aytmatov'un düşünce özgürlüğüne yaklaştığı veya yazarın kollarının kelepçelerden kurtulduğu düşünülebilir. Yazar, kendisinde görülen bu dramatik değişikliğin sebebini 1992 yılında bir ödül töreni için geldiği Türkiye'de şöyle izah etti:

“20. yüzyılın sonunda totalitarizmin yıkılmasıyla birlikte, kaybedip yeniden bulmuş gibi, eskiyi hatırlamış gibi, Türk halkları için yeni bir devir açıldı-kavuşmaya, haberleşmeye, yakınlaşmaya fırsat doğdu...”

Sayın dinleyiciler, ben bu konu üzerinde biraz durmak istiyorum. Sovyet devri denilen ve birçok halkı baskı altına alan devirden edinilen tecrübeye değineceğim. Tecrübe dediğimiz-mihnet hazinesi. Mihnet ağırlığı-tecrübe ağırlığı...

Ülkü ve ekmek kavgası... Bu ikisinin arasında, nice kan dökülen savaşlar, nice yıkıcı devrimler, kendisinden başka gerçek tanımayan sözü ona “Mutluluk Gerçek” ideojiler, mesela

¹⁷ Bu araştırmanın yazarının Cengiz Aytmatov ile 1989 yılında New York'ta yaptığı söyleşiden.

¹⁸ “Cengiz Aytmatov Paris'te” Mülakat: Nicole Zand, Çev.: Süleyman Büyükdağ, *Kardaş Edebiyatlar*, sayı 6, Nisan-Mayıs-Haziran 1983, 23-26.

¹⁹ “Ünlü Kırgız Türkü Yazar Cengiz Aytmatov: Şimdi şartlar değişti” *Yeni Düşünce*, 29 Eylül 1989.

komünizm gibi sözde reform hareketleri ve buna benzer başka fenomenler, her zaman türlü ülkelerde, hayatın sırrını çözmek için sahil kıyılarını durmaksızın döven dalgalar gibi yorulmayan bir hareket içindedirler. Çaresi yok. İnsanoğlunun değişmez yazgısı bu galiba...

Bunları söylemekteki maksadım, sözü, Türk halklarının edebiyatları için oluşan yeni şeraite getirmek istememdir. Şu anda bağımsızlığa kavuşmuş Orta Asya ve Kazakistan ülkelerinin edebiyatları emperyalist ideolojilerden kurtulup yaratıcılığın yeni vadisine, tarihi dönem noktasına erişmiştir. Meseleyi bu yönde ele aldığımızda, onlar için en verimli seçenek, bana göre, Türk dillerinin birbirlerine yakınlaşması, birbirlerinin tecrübelerinden istifade edip özdeşleşmesi ve bu kökeni bir dillerin birbirlerinin potansiyelinden nöbetleşerek faydalanmasıdır. Bu çerçevede içerisinde, her bir Türk ili kendisinin ulusal kültürünün yazarı için azami çaba göstermesi, elbette çok faydalı olacaktır. Çünkü bizim-Türk isimli halklarda Arapça veya Farsça gibi, kardeş halkların kültürlerini genelleştirip birleştiren ortak bir dilimiz yok. Demek, ne kadar Türk ili varsa, o kadar da edebi dilimiz var. Kim bilir, gelecekte hepimizi kucaklayan ortak bir Türk edebi dili meydana gelebilir...

Bir yandan, Rus dili ile yardımlaşarak kazançlar elde ettiyse de, diğer yandan, Stalin'in güçlendirdiği şovenist süper-güç siyaseti nedeniyle ulusal dillerimizin kullanılma alanı giderek daraldı ve asimilasyonu amaçlayan komünist strateji manevi dünyamızı uçurumun kenarına getirdi...

Gelecek, elbette ki, yeni nesillerin yapacakları hareket ve atılımlarla belirlenecektir. Benim demek istediğim bu değil, konu, geçmişle geleceği birleştiren köprünün direkleri hakkında. Bu köprü, bizim ortak zenginliğimiz olan eski Türk dilidir...

Bu ödül, bugünkü toplantı benim için büyük onur kaynağı oldu. Bu kıvancı yaşarken, yeni bir devrin eşiğinde duran, Orta Asya'daki Türk illerini Turan ülkesini düşünüyorum. Gözüm yetiyor..., hissediyorum..., bizim medeniyetimiz güçlenerek gelişecek ve ilerleyecek."²⁰

Aytmatov'a göre bu, Türkiye'de yaşayanlar için zor anlaşılır bir durumdur. Zira bağımsız bir devlet olan milletlerde böyle bir duruma rastlanmaz. "Milli edebiyat dilden başlar. Bir eserin milli olması için

²⁰ Cengiz Aytmatov, "Turan Ülkesi'nin rönesansı tomurcuk açıyor", *Türk Kültürü*, sayı 352, Ağustos 1992, 486-489.

öncelikle milli dilde yazılması; ikinci olarak o milletin hayatını tasvir etmesi; üçüncü olarak o milletin tarihinden kültüründen faydalanması gerekir. Böyle, bir kitabın ardından diğerleri, bir yazarın peşinden başka yazarlar gelirse, bir silsile oluştururlarsa milli edebiyat meydana gelir. Yine böyle eserleri yayınlayacak yayınevlerinin olması, sonra bir milli eleştirinin olması gerekir. Bu milli tenkid, çıkan eserleri değerlendirmeli, tahlil etmelidir. Bütün bunlardan sonra ancak, milli edebiyat doğabilir.”²¹ diyerek gelecekteki Türk dünyasının reçetesini de vermektedir. Bu reçete uygulandığında Türk halkları da birbirine yakınlaşacaktır.

Halklar Arası Dostluk

Aytmatov yazarlık hayatı boyunca “halklararası dostluk” adlı Sovyet ideolojisinden “Türk halklarının dostluğu ve birliği” fikrine dönmüştür. Bunun derecesini tespit etmek güç olmakla birlikte var oluşu dikkate değerdir. Bu birliğin –politik olmasa bile kültürel– oluşmasında yazarlara çok büyük sorumlulukların düştüğünü yazar bizzat ifade etmiştir:

“Orta Asya bölgesindeki yazarlar, şâirler veya daha genel bir ifade ile aydınlar, kültürel veya millî kimliğin oluşmasında dilin ve tarihin vazgeçilmez önemini sürekli olarak işlemişlerdir. Bir araştırmacının ifadesi ile “geçmişteki kökleri aramak, ideolojik boşluğu doldurmada barışçıl ve yapıcı bir yaklaşımdır. Meselâ, bir Özbek veya bir Kazak için kökleri aramak, Türkçeye ve İslamî kültür geleneğine varan bir araştırmaya dönüşebilir.”²²

Buradan da anlaşılacağı gibi, halkların dostluğundan hareket eden bir araştırmacının varacağı nokta Türk halklarının dostluğudur. Bir kaç istisnası dışında Aytmato'v'un eserlerindeki kahramanlar genellikle Kırgız, Kazak ve Özbek'tir. Orta Asya'nın göbeğinde bulunan bu halkların dostluğu yazarın ilk eseri *Cemile*'de göze

²¹ Sabiha Özen, “Her yazar kendi halkı için yazmayı nazarda tutar”, *Cengiz Aytmato'v Hakkında Türkiye'de Yazılanlar (1969-1993)*, İzmir 1993. Basılmamış mezuniyet tezi, 168-180.

²² Thomas Venclova. “Ethnic Identity and the Nationality Issue in Contemporary Soviet Literature.” *Studies in Comparative Communism: An International Interdisciplinary Journal*. c. XXI, sayılar 3/4, Güz/Kış 1988, 321-322.

çarpar. Genç Kırgız kadını Cemile, kocası cephede savaştığı yıllarda cepheden yaralı olarak dönen Kazak genci Daniyar'a âşık olur ve bütün törelerin hilafına onunla köyünü terkeder. Komünistlerin tenkidine uğrar, zira kocası cephede vatan için, Sovyetler Birliği için savaşmaktadır. Bu yaptığı ona ihanettir. Muhafazakârlar tarafından tenkit edilir, zira evli bir kadın aşkının uğruna kocasını bırakıp bir başka erkekle gider. *Erken Gelen Turnalar*'da Özbek-Kırgız halklarının dostluğu vardır. Sefermurad'ı babası pazara götürdüğünde yaşlı Özbeklerle karşılaşılır. Babası onlara selam verir, hal hatır sorar. Oğlunu onlarla tanıştırır. İhtiyarlar çocuğu bir büyükmüş gibi kabul edip ellerini göğüslerine kavuşturarak selamlarlar. Bu da onun hoşuna gider.

Kahramanların dostluğunun yanında yazarın bizzat kendi dostlukları vardır. Mesela, ilk ve tek tiyatro eseri *Fujiyama*'yı Kazak yazar Kaltay Muhammedcanov ile birlikte yazar. Eserinde aydınların sorumluluk almaktan kaçınmalarını tenkit eder. Bir başka eserini Kazak şair Muhtar Şahanov ile birlikte yazar. Sohbet tarzında yazılan eserde yine geçmişin muhakemesi iki aydın insanın samimi itirafları olarak ortaya konur.

Bunların dışında bir de yazarın eserlerini bezediği sembollerin halkları birbirine yaklaştırması vardır. Bu sembollerden en başta geleni “kurt” veya “bozkurt” sembolüdür. *Dişi Kurdun Rüyalari* Türkiye'de yayımlandıktan sonra Akbara ile Taşçaynar'ın Türk dünyasını temsil ettiği yorumu yapılır. Yazar bu konuda kendisine sorulan bir soruya şöyle cevap verir:

“İnsan bazı hislerini kelimelerle ifade edemiyor. Mesela kurtlarla ilgili bir kitap yazdım. Ben kurt değilim. Öyle miyim? Olmadığıma göre niçin kurtlar hakkında yazdım. Benim bir fantezim var. Bu fantezimi kullanarak, tahayyül kabiliyetimi kullanarak, hayallerimi müşahhaslaştırıyorum... Budizm inancına göre, insanlar daha önce başka bir yaratık şeklinde yaşamışlardır. Böylelikle ruhun başka bir hadisesi gerçekleşir. Bir dostum da bana dedi ki: demek ki siz de bundan önceki hayatınızda bir kurt olarak yaşıyordunuz. Kimbilir belki öyleyimdir...”

Özellikle Bozkurt hadisesi Türk destanlarında ve efsanelerinde mevcuttur. Bir kurt tarafından beslenen gencin daha sonra o şekilde çoğalarak çocuklarının bugünkü Türk kavmini oluşturduğu hakkında bir folklorik destan, bir epope şeklindedir. Eskiden insanların kendi hayatlarını belirli bir köke bağlamak için böyle efsaneler çıkardıkları malumdur. Bazı insanlar uzaydan geldiklerini söylüyorlar, bazıları insanların denizden çıktığını savunuyor. Hatta Roma'ya giderseniz, orada Roma şehrinin ilk kuruluşunu tasvir eden bir heykel var.

Dolayısıyla bizim halkımızın, bütün Türk boylarının ortak efsanesi de Bozkurt efsanesidir. Bizim atalarımız bozkurttan türediklerine inanmışlardır. Kökü oluşturan Göktürkler zamanından kalma bir efsanedir. Bunun bende tesirleri elbette var. Dışı Kurt kitabımda bir kurt anayı anlattım. Her ne kadar kurt olsa da, o da bir anadır.”²³

Burada da görüldüğü gibi, Aytmatov bir Kırgız yazar olduğunu söylerken kendisini ve temsil ettiği Kırgız halkını diğer Orta Asya halklarından ve daha genel olarak bütün Türk halklarından ayrı düşünmez. Bir başka edebiyat tenkitçisine göre onu Türk halklarına yaklaştıran en önemli unsur, eserlerinde “aşk” konusunu işlemesidir. Bu aşk konusu da bütün Türkler arasında kurulan bir köprüdür:

“Sonsuz bir mutluluk ve eşitlik iddiasıyla ortaya çıkan ve insanlık için utanç kaynağı olan masal ütopyası komünizmin de tenkidi olan Abutalip Kuttubayev'in macerası Abutalip'in karısı Zarife ve çocukları ile ilgili hatıralarından bahsederken lirikleşiyor. Zulüm ve zalimler hiç eksilmez. Ama onların üstündeki güç daima iyilerle beraberdir. Cengiz Han'ın manasız emri, Tansıkbayev'in şahsında timsalini bulan ezici komünist baskı ve daha güçlüye, Stalin'e yaranma isteği ile giriştiği mantık dışı sorgulama bir bakıma, tabiatın düzenine karşı çıkma ana fikriyle birleşiyor. Tabiat kendi düzenine karşı çıkanı yok eder ve daima yenilerini yaratır...

Aytmatov şüphesiz ki günümüzün en güzel aşk hikayelerini yazıyor. Tabiat içinde yaşanan aşk, modern insanın kurduğu zulüm düzeninde vahşi hayvandan farksız kişilerin engellediği

²³ Sabiha Özen, “Her yazar kendi halkı için yazmayı nazarda tutar”, *Cengiz Aytmatov Hakkında Türkiye'de Yazılanlar (1969-1993)*, İzmir 1993, basılmamış mezuniyet tezi, 168-180.

mutluluğu yüceltiyor... Sanki komünizm insanları mutlak mutsuzlukta birleştirmek, eşitlemek istemiş...

Cengiz Aytmatov o sonsuz Orta Asya bozkırlarındaki bin bir gönül acısını, geleneğinin destanlarıyla birleştirerek naklederken, hiç eskimeyen Türk'ün vecdini ve ihtirasını bize duyuruyor ve bir bakıma Orta Asya ile aramızdaki köprüyü de kuruyor.”²⁴

Görüldüğü gibi yazar 1970'den 1990'lı yıllara gelinceye kadar Sovyet insanından, Kırgız-Türk insanına, Sosyalist yazarlıktan milliyetçi yazarlığa, Müslümanlıktan Hristiyan misyonerliğine kadar uzanan geniş bir yelpazede dolaşmıştır.

Değişme ve Sebepleri

Cengiz Aytmatov, Sovyetler Birliği'nin son yıllarında Moskova'da Mikail Gorbaçov'un danışmanı olarak çalıştı. Bu sırada yayınlanan bir yazıda, “Türk kimliği ile geldiği zirveden üzülerek ve içimiz yanarak izlediğimiz kadarıyla hızla iniş yolundadır ve millî olmanın en güzel örnekleri ile dünyanın tanıdığı bu büyük Türk yazarı milliyetsiz bir Sovyet yazarı ve sonuçta 'homo Sovieticus'lardan birisi olma yolunda maddî kazanımlarla ilerlerken, başta her şeyi olan sanatı ve hiçbir şeyle bedeli ödenemeyecek 'kardeş sevgisi' olmak üzere pek çok insanî zenginliğini yitirmektedir.”²⁵ denildi. Artık yazar yabancılaşmış, değişmişti.

Aytmatov'daki farklılığı, ondaki değişikliği en kapsamlı olarak anlatan yazı *Arabia*'da çıktı ve Türkçeye de tercüme edilerek yayınlandı. Yazıda Aytmatov “çok çehreli” olmakla itham edildi. Yazıya göre Aytmatov'un en büyük problemi yurt dışına çıktığında Sovyet edebî başarısının propagandasını yapmasıydı. Oxford'daki bir toplantıda Aytmatov, *Gün Uzar Yüzyıl Olur*'u niçin ana dili Kırgızca değil de Rusça yazdığı sorulduğunda, Rusçanın barış ve kardeşlik dili olduğu kadar milletlerarası büyük bir dil olduğu söylemişti. Yazıda

²⁴ İnci Enginün, “Cengiz Han'a küsen bulut”, *Türk Dili*, sayı 492, Aralık 1992, 451-452.

²⁵ “Ünlü Kırgız yazarının son romanı eleştiriliyor: Kendine yabancılaşan Aytmatov” *Tercüman*, 2 Eylül 1990.

Cemile ve *Beyaz Gem*'nin standart Sovyet eserleri tarzında yazıldığı belirtildi.

“Her iki hikaye de Sovyet Marksist-Leninist toplumsal gelişmesini, çok büyük ölçüde İslâm âdet ve geleneklerinin, kabile veya dinî önderlerin etkisindeki gelenekçi Müslüman Kırgız toplumu ile karşı karşıya getirmektedir. *Beyaz Gem*'de ise, geçmiş, İslâm-öncesi Kırgızistan temsil edilmekte, İslâm ve İslâm'ın etkilerinden hiç söz edilmemektedir. Her iki hikâyede de, sanki bir çocuğun gözünden çevre ve gelişmenin organik yapısındaki karşı konulmaz değişikliklerin önemi anlatılmak istenilmekteydi.”²⁶

Arabia'daki yazıya göre Aytmatov'un büyük bir yazar olarak dünyaya tanıtılması tesadüfi değildir. Sistemdeki Rus olmayanların da gerçekten muvaffak olabildiklerinin dünyaya gösterilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla “Sovyet yazarlar müessesesi Rus olmayan temsilcilere şiddetle ihtiyaç” duymaktadır. Aytmatov da bu ihtiyaca cevap vermek zorundadır. *Cemile*, *İlk Öğretmenim* ve *Beyaz Gem*'de Aytmatov, sosyalist realist toplumsal gelişmesini anlatırken, İslâm âdet ve geleneklerinin, kabile veya dinî önderlerin etkisinde kalan müslüman Kırgız toplumunu anlatır. İslam dininden söz etmeden, İslam öncesi Kırgız inanışlarını ön plana çıkararak Sovyet idarecilerini rahatsız etmez. Fakat *Gün Uzar Yüzyıl Olur*'da, İslâmiyeti ön plana çıkarır. Bu eseriyle bir Müslüman mezarlığını ve kutsal yeri temsil eden tamamen İslamî bir maziye, “sefil bugün ve belirsiz bir gelecek ile karşı karşıya” getirir. Sovyet Müslümanlarını, Ruslardan ve yerleştirmeye çalıştıkları yabancı değerlerden sadece İslâmın kurtarabileceği mesajını üstü kapalı olarak verir. Artık Sovyet idarecilerinin de yapabileceği bir şey yoktur, zira Aytmatov dünyaca tanınmış büyük bir yazardır.

Aytmatov'un Türkiye'ye sık sık gelmesi ve değişik çevrelerle irtibat kurması onun bu farklı cephelerinin ortaya çıkmasını sağladı. Kendisindeki değişikliklerle ilgili bir sohbetle artık eskiden olduğu gibi ellerinin ve ayaklarının bağlı olmadığını, rahatça yazabildiğini belirtti. Böylece 1986 yılında kendisine yöneltilen ve o günden sonra değişmez bir gerçek olan bu duruma da cevap vermiş oldu:

²⁶ Ahmet Kanlıdere ve Fethi Gedikli “Cengiz Aytmatov'un diğer çehresi” *Yurttan Dünyadan*, sayı 9-10, Ocak 1986, 28-30.

“Eski Sovyet yazarlarının bir kolları ve bir ayakları bağıydı. Bunun zararlarının yanısıra, bazı faydalarından da söz edilebilir... Bu (Yüz yüze hikayesi) ilk çalışmam, benim için büyük önem taşır; kalbimde hâlâ mümtaz bir yeri vardır onun. Bildiğiniz gibi, asker kaçağı İsmail ile karısı Seyde'nin hikayesi... Askerden kaçan, eşiyile de birlikte olamayan bir insanın psikolojik durumu, duyguları... Otuz beş yıl önce yazdığım yıllardaki şartlar yüzünden söylemek istediklerimin hepsini söylememiştim. Sürekli bir eksiklik duygusu içindeydim. Glasnost ve Perestroika politikalarının getirdiği şartlar, Yüz Yüze'ye yeniden dönmeme yol açtı...²⁷

Fransız bir araştırmacıya göre bu değişiklikte Cengiz Aytmatov yalnız değildir. Orta Asyalı aydınlar Sovyet sistemi içinde ve karşısında sürekli değişmek zorundadırlar. Araştırmacıya göre aydınlar, Sovyetler Birliği zamanındaki durumu kabullenen “status-quo”cular, karşısında olanlar ve hiç kimseyi rahatsız etmeden “değiştirelim” diyenler olmak üzere üçe ayrılmaktadır. “Fakat, bu davranışlar süratle ve sürekli olarak değişmektedir.”²⁸

Cengiz Aytmatov'un Stalin ve dönemini çok açık ve geniş şekilde tenkit etmesinin gerisinde o dönemde kendi halkının ve genelde bütün halkların savaş sırasında çektikleri sıkıntıları yakından görmüş, bizzat yaşamış olmasında aramak gerekir. Fakat bunun da ötesinde, onun görünüşte Sovyet aydını ama geri planda Kırgız milliyetçisi olmasının sebebi kendisinin Stalin'in baskıları sonucu babasını kaybetmesi ve ailesinin –kendi köy halkı da dahil edilebilir– zor durumda kalmasıdır. Baba acısını yıllarca yüreğinde yaşaması, onun mezarını bulmak için uzun süre araştırmalarına devam etmesidir. Fransız araştırmacıya göre o dönemde sıkıntı çekmiş insanlar ile bugünkü nesil arasında “millet şuuru” açısından büyük fark vardır. Hatta araştırmacı bunu “uçurum” olarak nitelemektedir.²⁹

Üst Kimlik-Türkistan-Turan

²⁷ Beşir Ayvazoğlu, “Turan ülkesinin büyük yazarı Cengiz Aytmatov anlatıyor II: Bulut, Cengiz Han'a niçin küstü?” *Türkiye*, 13 Mayıs 1992, 11.

²⁸ Alexandre Benningsen, “Soviet Muslim intelligentsia in Central Asia ideologies and political attitudes,” *Middle East Technical University, Asian-African Research Group*, no. 28, 1986, 7.

²⁹ *A.g.e.*, 4.

Bütün bu değişikliklerin sebebini Stalin'in ölümünden sonraki kısmî serbestliğe, 1985'ten sonra ise Gorbaçov ile başlayan "Açıklık" politikasına bağlamak mümkündür. Fakat bunun dışında bir başka gerçek daha vardır ki göz ardı edilmemelidir. Cengiz Aytmatov veya diğer Orta Asyalı aydınlar Sovyet politikasının yanlışlarını farketmişler, halklarına vaadedilen hiç bir şeyin yerine getirilmediğini görmüşlerdir. Cengiz Aytmatov kendisi ile yapılan bir mülakatta milliyetler meselesinin Sovyetler Birliği'nde uzun süre yanlış anlaşıldığını belirtir:

"Uzun süre Sovyet ideolojisinin herşeyden önce geldiği düşünüldü, diğer bütün düşünceler bu kıstasa göre değerlendirildi ve etkili bir biçimde sosyalist bir toplum yaratılması amacıyla kullanıldı. Bu amaca katkıda bulunacak her şeye izin verilirken buna engel olarak görülenler yasaklandı, reddedildi veya basitçe görmezlikten gelindi. Bu ikinci kategoriyi din, ulusal farklılıklar ve ulusal diller oluşturmuştur. Bu tür bir politika ciddi bir hataydı..."³⁰

Bu hatadan dönmek de mensubu oldukları halkların geleceğinin kurtarılması açısından önemlidir. Aytmatov da bu konuda üzerine düşeni yerine getirmiş denilebilir.

İşte bu noktada yazarın kimlik meselesi ortaya çıkmaktadır. Uzun yıllar "Sovyet insanı veya aydını" olarak tanınmışlardır. Fakat yazarın küçüklüğünden beri hafızasında yer eden bir hatırası vardır:

"Bir kez, kardeşim İlgız ile tarlada soba için çalı çırpı topluyorduk. Güzel bir ata binmiş iyi giyimli bir adam yaklaşmış babamın kim olduğunu sordu. Karagız-apa, böyle durumlarda daima başımızı dik tutmamız, insanların gözünün içine bakıp babamın adını söylememiz gerektiğini söylediler. Kardeşimle ben babamın hakkında yazılanlara çok üzülüyorduk. Karagız-apa da iyice utanıyordu durumdan. Her nasılsa, bu okuma yazması olmayan kadın her şeyin bir yalan olduğunu, babama karşı yapılan suçlamaların gerçek olamayacağını biliyordu. Ama buna neden inandığını ifade edemiyordu..."³¹

³⁰ "Cengiz Aytmatov ile Söyleşi", *Yeni Forum, Third World Quarterly*'den terc. eden İhsan Turan, sayı 250, Mart 1990, 77-78.

³¹ Cengiz Aytmatov, "Sanat, kuşku ve umut", *Yeni Düşün*, Aralık 1988, 64-69. (Progress Publishers, 1988'den çeviren Deniz Kaya)

Çocukluğunda yaşamış olduğu bu hadise onun kafasında bir Kırgız olduğu gerçeğini işlemiştir. Bunu “Mesela ben... Öncelikle Kırgızım, bir Kırgız yazarıyım. İkinci olarak da iki dilli bir yazarım. Zira Kırgızca ve Rusça yazıyorum. Yani bir millete mensup olmakla birlikte iki dilde eser veren yazarım.” diyerek açıklar. Bir Kırgız olarak eserlerinde kullandığı Kırgız destanları bu defa yazarı bir üst kimliğe götürür. Kırgız milli kimliğinin ötesinde bir üst kimlik olarak ortaya çıkan 'Türk' kimliği de bozkurt veya dişi bir kurt ile romanında müşahhaslaşır. Bunun sebebini de bütün Türk halklarının aynı kökten geldiği tezine yani Ergenekon Destanı'na bağlar. Kurt bir semboldür ve bütün Türk dünyasını ve Türk kimliğini temsil eder. Romanlarında kullandığı tabiat bile onu millî kılan bir unsurdur.³²

Aytmatov'u ilginç yapan bir başka yönü de onun “Türkistan birliğini kurma taraftarı” veya “Turancı” olmasıdır. Başlangıçta ortaya çıkmayan bu özelliği onun Türkiye'deki okuyucu kitlesindeki değişikliğe sebep olmuştur denilebilir. Fransız araştırmacı, Aytmatov'u da içine aldığı grubu Afgan mücahidlerine olan sempatilerini pek gizleyemeyen ve Türkistan birliğini kurma düşüncesinde olan insanlar olarak tasvir eder. Bu özellikleri onları “mevcut durumu” koruyalım diyenlerden ayırır. Onlar, Rusları dışarıda bırakarak Türkistan'daki Türk ve İran topluluklarını kültürel ve biyolojik olarak bir Türkistanlı milleti adı altında toplamak isteyen “milliyetçilerdir.” Bunlara da en güzel örnek yine her zaman gür sesle Türkistan Türk birliğini veya 'Turan' fikrini savunan Cengiz Aytmatov'dur.³³

Bütün bu değerlendirmelerin ışığında yazarı Sovyet yazarı, Kırgız veya Türk milliyetçisi diye belli bir kalıba sokmak, ona yapılacak belki de en büyük haksızlıktır. Zira, “Yazar, ufkunu milli olanın ötesine doğru genişletmek, 'evrensel' olana ulaşmak için gayret göstermek durumundadır. İyi bir yazar, 'tipik insan' ortaya

³² Bilge Ercilasun, “Cengiz Aytmatov'un Romanlarında Tabiat”, *Prof. Dr. Şerif Baştav'a Armağan*, Türk Kültürü Araştırmaları: Ankara, 1988, 113-121.

³³ Alexandre Benningsen, *Soviet Muslim intelligentsia*, 8.

koyma ustalığına erişen yazardır.”³⁴ Evrensellik ise yazarın ulaşabileceği en son noktadır. Kendi halkının hayatını anlatması, mensubu olduğu milletin kültür değerlerine eserlerinde yer vermesi onun doğal hakkıdır ve bunu da yapmak zorundadır. Buradan hareket ederek millî olanı evrensele çıkarmak ise büyük yazarların yapabileceği bir iştir. Cengiz Aytmatov *Kassandra Damgası* ile bunu başarmıştır.

“Compherending Chingiz Aitmatov in Turkey”

Abstract

*It is unjust to call Chingiz Aitmatov a Soviet writer, Kirghiz or Turkish nationalist. It is because, a great writer is supposed to exhaust his ability to take his horizon behind what is national and to reach what is universal. A good writer is the one who has reached to the level of creating a typical humanbeing in his/her works. Universalism is the highest level for a writer to achieve. Of course it is natural right of a writer to write about the life of his/her own fellows and their culture. However, taking the national aspects to the level of universal is a task of a great writer. Chingiz Aitmatov has achieved this in his latest work *Tavro Kassandri (The Mark of Cassandra)*. In his early works he glorified “the socialist realism” probably because he had to. Then when his book *The Day Lasts More Than Hundred Years* appeared in print his readers, especially in Turkey, discovered the national aspects hidden between lines. So, the profile of his readers in Turkey changed. It can be traced by just looking into the reviews of his works in Turkish. Then, *The Place of Skull* came out in print. In this book he suggested that the religion or any kind of belief was the solution for alcoholism, drug dealing, and social conditions in the former Soviet Union. Finally, *The Mark of Cassandra* made it clear that he is a great writer and he achieved “universalism” in his work. Therefore, he was even nominated for the Nobel Prize in 1999.*

Keywords:

Chingiz Aitmatov, Soviet writer, Kirghiz culture, socialist realism, nationalist or universal writer, Turkish readers.

³⁴ Beşir Ayyazoğlu, “Turan ülkesinin büyük yazarı Cengiz Aytmatov anlatıyor: Ufku, millî olanın ötesine genişletmek” *Türkiye*, 12 Mayıs 1992, 11.

TÜRK EDEBİYATINDA GEZİ KİTAPLARI BİBLİYOGRAFYASI¹

Bâki ASİLTÜRK*

ÖZET

Bu bibliyografya, Türk edebiyatının başlangıcından bugüne bütün gezi kitapları bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Liste iki biçimde oluşturulmuştur: a) Yazarların soyadına göre, b) Kitap adına göre. Listede Türk seyahatçilerinin kaleme aldığı ve değişik coğrafyalara ilişkin eserler bir aradadır. XV. yüzyıldan XXI. yüzyıla uzanan bibliyografya, zengin bir döküm sunmaktadır. Listeye bazı kitapların seyahate ilişkin bölümleri de dahil edilmiştir.

Anahtar kelimeler:

gezi, gezi kitapları, Avrupa, Asya ve Afrika ülkeleri, seyahatname, yolculuk, yol, Türkiye, Anadolu, seyahat.

İnsan, hayatının tatsızlığından ve etrafında görüp bıktığı şeylerin o yorucu alelâdeliğinden bir müddet kurtulabilmek ümidiyle seyahate çıkar.

Bu itibarla seyahat harikulâdelikler avı demektir.

Ahmet Haşım

Seyahatnameler, yazarların gezip gördükleri yerlere ilişkin izlenimlerinin anlatıldığı eserlerdir. Anı türünün bir parçası olarak ele alınabilmekle birlikte seyahatnameler anılardan farklıdır. Bu farklılığı sağlayan en önemli iki etken, hiç kuşkusuz, aksiyon ve coğrafyadır. Seyahat eserlerinde yazarların gerek kendi ülkeleri içinde gerekse yabancı ülkelerde yaptıkları *gezilerin* izlenimleri bir araya getirilir. Anı türünde kaleme alınmış eserlerin *coğrafi* sınırının ise bu kadar geniş olması beklenmez. Gezi kitaplarında yalnızca

¹Türk edebiyatında seyahat eserlerinin kronolojik ve geniş bir incelemesi için bkz.: ASİLTÜRK, Dr. Bâki, *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, Kaknüs Yay., İstanbul, 2000, 600 s.

* Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

gezilip görülen yerlerin coğrafya ve iklim özellikleri değil aynı zamanda insanları, uygarlık eserleri, çalışma alanları, eğlence şekilleri, ulaşım ve iletişim konuları da söz konusu edilir. Dünya edebiyatlarında bu türe özgü önemli eserlerin varlığı bilinmektedir. Bunlar arasında *Marco Polo Seyahatnamesi*, Goethe'nin *İtalya Seyahati/Italienische Reise*, Stendhal'in *Roma, Napoli ve Floransa*, Lamartine'in *Doğu'ya Seyahat/Voyage en Orient*, Herman Hesse'in *Doğu Yolculuğu*, İbn-i Fadlan'ın büyük seyahatnamesi *Risale...* ilk etapta sayılabilecek kitaplardır. Sadece bu kitaplar bile seyahatnamenin ayrı bir tür olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşündürür.

Herhangi bir edebiyat türünde ne kadar çok eser verildiğini anlamak için o tür üzerinde bir bibliyografya çalışması yapmak yeterlidir sanırım. Seyahatnameler konusunda doktora yapmaya hazırladığım günlerde açıkçası, edebiyatımızda bu türe ilişkin eserlerin sayısının çok sınırlı olduğunu düşünüyordum. İşin içine girdikten sonra durumun hiç de öyle olmadığını gördüm. Bir oranlama yapmadan hüküm vermek ne derecede doğrudur bilemem ama Türk edebiyatında seyahat türündeki eserlerin sayısının yetersiz olduğunu söyleyenlere, bu bibliyografyayı tamamladığım şu günlerde, kesinlikle katılmıyorum. XV. yüzyıldan XXI. yüzyıla kadar Türk gezginleri, dünya coğrafyasının pek çok bölümünü neredeyse adım adım dolaşmış; kıtalar ve ülkeler bazında Afrika'nın, Avrupa'nın, Asya'nın, Avustralya'nın, Rusya'nın, Amerika'nın, İskandinav ve Balkan ülkelerinin topraklarında seyahat etmişlerdir. Eski zamanlarda bazen yaya, bazen at sırtında gezdikleri yerleri, yakın geçmişte trenlerle, arabalarla, otomobillerle dolaşmışlar, modern zamanlarda bu kıta ve ülkelerin hava sahalarında uçmuşlardır. Akdeniz'den öteki denizlere ve okyanuslara gemilerle açılarak ufuklarını genişleten seyyahlarımız gördüklerini kaleme almayı da ihmal etmemişlerdir. Batı edebiyatlarındaki gezi eserleriyle karşılaştırıldığında belki bizim seyyahlarımızın verdiği eserlerin sayısını abartmamak gerektiği düşünülebilir; ancak bu eserlerin, kendi içlerinde önemli bir toplam oluşturduğunu söylemek de yanlış olmaz.

Edebiyatımızda seyahatname türüne ait eserlerin tarihi XV. yüzyılın ilk yarısına kadar iner. Hoca Gıyaseddin Nakkaş'ın 1422'de tamamlanan *Acâibü'l-Letâif* adlı eseri edebiyatımızda seyahat izlenimlerinin anlatıldığı ilk kitaptır. Bu bibliyografyayı hazırlarken saptayabildiğim son gezi eseri ise, günümüz Türk romancılarından Buket Uzuner'in, 2000 yılında yayımlanan ve yazarın Amerika'ya ilişkin izlenimlerini anlattığı *New York Seyir Defteri* adlı kitabıdır. Bu iki eser arasında binbir bilinmeziyle geçmişe doğru uzanan yüzlerce yıl içinde Türk gezginleri seyahat izlenimlerini kaleme almayı sürdürmüşlerdir. Bu uzun zaman diliminde özellikle, seyyahlarımızın sonraki her dönemde sevgiyle andığı Evliya Çelebi'yi ve onun on ciltlik dev *Seyahatname*'sini bu türün en önemli örneği saymak kesinlikle yanlış olmaz. XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasını ve bu coğrafyada bulunan binbir şeyi hemen bütün yönleriyle, yer yer inandırıcılıktan uzak abartmalarla da olsa ortaya koyan *Seyahatname*, gerek genişliği gerekse orijinalliği ile bugün de araştırmacıların ilgi alanında olmayı sürdürmektedir.

Seyahatlerin yönü, çeşitli zamanlarda ve yine çeşitli nedenlerle değişiklik göstermiştir. XV. yüzyıl ile XVII. yüzyıl arasındaki seyahatler daha çok Akdeniz çevresinde ve Osmanlı coğrafyası içinde gerçekleşirken XVII. yüzyılda Evliya Çelebi sayesinde çerçeve Avrupa'ya kadar genişlemiştir. XVIII. yüzyılda bir yandan Avrupa ülkelerine yapılan sefaret gezileri, öte yandan geniş Osmanlı coğrafyası sınırları içindeki geziler seyahat eserlerine yansımıştır. XIX. yüzyıl ise seyahatler açısından hem Asya ve Afrika'ya hem de Avrupa'ya yönelmenin önemli örnekleriyle doludur. Sultan II. Abdülhamit zamanında padişahın iç ve dış politikasının bir yansıması olarak Afrika topraklarına yapılan seyahatlerde büyük bir artış olduğu gözlenirken, aynı dönemde Batılılaşmanın etkisiyle Avrupa ülkelerine yapılan gezilerde belirgin bir çoğalma görülür. 1910'larda devlet politikası gereği Almanlarla yakınlaşmanın paralelinde Almanya seyahatleri bir moda halini almış gibidir. Gazetecilerden yazarlara, bilim adamlarından sıradan vatandaşlara kadar çeşitli kesimlerden insanlar bu coğrafyaya yönelir. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yeni bir devletin heyecanı ile yeni açılımlar kazanan

insanlarımızın yönü, geziler açısından, bu kez kesinkes Avrupa'ya, ve ilerleyen yıllarda da Amerika'ya dönmüştür. 1960'ların sonlarında, Rus ihtilalinin ellinci yılı münasebetiyle davet üzerine gazeteciler, politikacılar, yazarlar, sanatçılar bu kez Rusya'ya yönelirler ve bu ülkedeki gezilerinin izlenimlerini kitaplarında anlatırlar. 1980'lerde ve 1990'larda ise Türk gezginlerinin Çin'den Avustralya'ya, Kuzey ülkelerinden Amerika'ya geniş bir gezi haritası çizdiklerini, aynı zamanda yurt içi gezileri ihmal etmediklerini görüyoruz. Bu arada, yine bu yıllarda Rusya'daki çözülmenin etkisiyle Asya içlerine ve bağımsızlaşan Türk cumhuriyetlerine yapılan gezilerin ötekilere göre daha dikkat çekici boyutlara ulaştığı saptanmaktadır.

“Türk Edebiyatında Gezi Kitapları Bibliyografyası”nı hazırlarken çok çeşitli kaynaklara başvurdum. Ansiklopedilerden süreli yayınlara, gazetelerden yıllıklara, kataloglardan bibliyografya listelerine çeşitli kaynakları taradım. Dipnotta künyesini verdiğim doktora çalışmasını yaparken sürekli olarak kitap fişledim. Kitap dergilerini, kitap tanıtma yazılarını büyük bir dikkatle gözden geçirmeye çalıştım; en yeni yayınları bile gözden kaçırmamaya çaba gösterdim. Taradığım kaynaklar arasında özellikle İbrahim Olgun'un Türk Dili Gezi Özel Sayısı'ndaki (sayı: 258, 1 Mart 1973) “Gezi Kaynakçası”nı, *Seyfettin Özege Katalogu*'nu ve Cevdet Türkay'ın *İstanbul Kütüphanelerinde Osmanlılar Devlerine Ait Türkçe-Arapça-Farsça Yazma ve Basma Coğrafya Eserleri Bibliyografyası* adlı eserini saymak isterim. Başlangıçta amacım, eksiksiz bir bibliyografya hazırlayabilmektir; bununla birlikte bu çalışma bana bir şeyi daha öğretti: eksiksiz bibliyografya hazırlamak mümkün değildir! Biliyorum ki, gösterdiğim bütün titizliğe rağmen bazı aksaklıklar olmuştur, bazı gezi kitapları gözümden kaçarak bu bibliyografyanın dışında kalmıştır. Tek tesellim, yapılacak yeni çalışmaların bu eksiklikleri tamamlayacağını düşünmektir.

Ahmet Hâşim bir yazısında gezi kitabı okumayı şiir okumaya benzetmişti. Bibliyografya okumak her ne kadar şiir okumak kadar zevkli olamazsa da ilgi duyanların bu bibliyografyadan yararlanırken gezginlerin hayallerini, heyecanlarını, şaşkınlıklarını paylaşmalarına

aracı olabilmek en azından bu satırların yazarına bir Őir zevki verecektir.

Türk Edebiyatında Gezi Kitapları Bibliyografyası
I*

A. Yazarların Soyadına-Adına Göre

- 1928 *Karadeniz Seyahati Hatırası*, (Darülbedayi heyetinin seyahati)
A. Kadir [Abdülkadir MERİÇBOYU], *Sovyet Rusya'da Onbeş Gün*, Hilal Mtb., İstanbul, 1978, 106 s.
- ABADAN-UNAT, Nermin, *Yeşil Göller Diyarı: İsveç'te Bir Tedkik Seyahati*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1950, XIV+159 s., resimli
- ABALIOĞLU, Nadir Nadi, Bkz.: Nadir Nadi (ABALIOĞLU)
- ABASIYANIK, Sait Faik, "Benimle Beraber Seyahatten Dönerler", *Semaver-Sarnıç*, Bilgi Yay., Ankara, 1973, ss. 89-127, 2. b.
- Abdullah Zühdi, *Yaz Günlerinde Mütalaa: Bahr-ı Müncehid-i Şimâli'de*, İkdâm Mtb., İstanbul, 1322, 434 s.
- Abdurrahman Efendi, *Brezilya Seyahatnamesi*, Kitabevi Yay., İstanbul, 1995, 70 s.
- Abdülğani Senî [A. Senî YURTMAN], *Yemen Yolunda: Yemen'den Avdet*, Vilayet Mtb., Beyrut, 1330, 136 s.
- AÇIKSÖZ, İlhami, *Gezi Notları*, 1962
- ADALI, Kutlu, *Dağarcık: Geçtiğim Köylerden Notlar*, Beşparmak Yay., Lefkoşa, 1963, 329 s.
- ADIVAR, Halide Edib, "Bugünkü Hindistan", *Tan*, nr. 1032-1171, 16 Mart 1938-2 Ağustos 1938
- ADIVAR, Halide Edib, "Hindistan'a Dair", *Yeni Sabah*, nr. 926-995, 28 İkinciteşrin 1940-8 Şubat 1941
- ADIVAR, Halide Edib, "Yolculuk Notları", *Dağa Çıkan Kurt*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1963, ss. 176-224
- ADİL, Fikret, *Beyaz Yollar Mavi Deniz*, Yeditepe Yay., İstanbul, 1959, 98 s.; *Mavi Deniz Beyaz Yollar*, İletişim Yay., İstanbul, 1993, 2. b.
- AFŞİN, Oktay, *Amerika*, Ankara, 1952
- AĞAOĞLU, Ahmet, *Serbest İnsanlar Ülkesinde*, 1931
- AĞAOĞLU, Samet, *İlk Köşe*, 1979
- AĞAOĞLU, Samet, *Marmara'da Bir Ada*, 1972
- AĞAOĞLU, Samet, *Sovyet Rusya İmparatorluğu*, İstanbul, 1967

* Bu makalede verilen bibliyografya yazarların soyadına-adına göre ve eser adına göre olmak üzere iki kısım halinde hazırlanmıştır. Hacimli olması nedeniyle yazar soyadı ve adına göre düzenlenen ilk kısım bu sayıda yayımlanmış, eser adına göre düzenlenen ikinci kısım ise gelecek sayıda yayımlanacaktır.

- AĞAOĞLU, Samet, *Strazburg Hatıraları*, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1962, 93 s.
- AĞAOĞLU, Süreyya, *Bir Ömür Böyle Geçti*, Ağaoglu Yay., İstanbul, 1984 (Eserin 37.-137. sayfaları arasında Avrupa, Hindistan, Mısır seyahatlerini anlatır.)
- AĞAOĞLU, Süreyya, *Londra'da Gördüklerim*, Akgün Mtb., İstanbul, 1946, 44 s.
- Ahmet Hamdi, *Hindistan ve Svat ve Afganistan Seyahatnamesi*, Mahmut Bey Mtb., İstanbul, 1300, 293 s.
- Ahmet Haşim, "Bir Seyahatin Notları", *Bize Göre*, İstanbul, 1928
- Ahmet Haşim, *Frankfurt Seyahatnamesi*, Suhulet Mtb., İstanbul, 1933, 72 s.
- Ahmet İbn-i İbrahim Tokadî, *Acayibnâme-i Hindistan*, XVI. y.y. sonları
- Ahmet İhsan (TOKGÖZ), *Altı Hafta Nil'de Seyahat*, Âlem Mtb., İstanbul, 1312, 54 s., resimli
- Ahmet İhsan (TOKGÖZ), *Avrupa'da Ne Gördüm?*, Âlem Mtb., İstanbul, 1307, 588 s.
- Ahmet İhsan (TOKGÖZ), *Matbuat Hatıralarım*, İstanbul, 1934, 291+XVI s. albüm (Bu eserde yazar başta Avrupa olmak üzere çeşitli seyahatlerinden söz eder.)
- Ahmet İhsan (TOKGÖZ), *Tirol Cephesinde-Ateş Hattında*, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1917, 87 s. , resimli
- Ahmet İhsan (TOKGÖZ), *Tuna'da Bir Hafta*, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1327, 47 s.
- Ahmet Midhat, *Avrupa'da Bir Cevalan*, Tercüman-ı Hakikat Mtb., İstanbul, 1308, 1044 s.
- Ahmet Midhat, *Sayyâdâne Bir Cevalan: İzmit Körfezinde Bir Mesire-i Saydiyye*, Tercüman-ı Hakikat Mtb., İstanbul, 1309, 255 s.
- Ahmet Muhtar Paşa, *Rehber-i Umran: İstanbul-Bağdat Yolunun Etrafındaki Arazi Hakkında Mütalaat*, İstanbul, 1318, 151 s., resimli
- Ahmet Rasim, *Romanya Mektupları*, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1333, 180 s. (Bu kitabın çevrimyazı ile sadeleştirilmiş basımı da yapılmıştır: Ahmet Rasim, *Romanya Mektupları*, Arba Yay., İstanbul, 1988, 166 s.)
- Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, Tanin Mtb., İstanbul, 1325, 336 s.
- AKALIN, Doç. Dr. Haluk, *Anayurttan Atayurda: Gezi Notları*, Çukurova Üniversitesi Yay., Adana, 1995
- AKÇAM, Dursun, *Doğu'nun Çilesi*, Çeviri Yay., Ankara, 1965, 112 s.
- AKÇAM, Dursun, *Taş Çorbası*, Deniz Yay., İstanbul, 1970, 110 s.
- AKILTEPE, Habil-Bahri DAĞDAŞ-Dr. Mehmet GÖBELEZ, *Kalkınan İsrail'de Gördüklerimiz*, Doğuş Mtb., Ankara, 1962, 39 s.
- AKIN, Bedii Faik, Bkz.: Bedii Faik (AKIN)

- AKISAN, A. Rıza, *Amerika'da Neler Gördüm?, Avrupa'da Eğlence Hayatı*, Akısan Yay., İstanbul, 1953, 144 s., resimli
- AKISAN, A. Rıza, *Amerika'yı Dolaştım*, Akısan Yay., İstanbul, 1958
- AKISAN, A. Rıza, *Anadolu'da Seyahat*, Akısan Yay., İstanbul, 1958, 32 s.
- AKISAN, A. Rıza, *Bir Dünya Turu ve Dünyadaki Önemli Sağlık Kuruluşları*, Akısan Yay., İstanbul, 1966, 32 s.
- AKISAN, A. Rıza, *Güney Akdeniz ve Afrika Seyahati*, Akısan Yay., İstanbul, 1954, 32 s.
- AKISAN, A. Rıza, *Londra'dan İstanbul'a*, İstanbul, 1958
- AKISAN, A. Rıza, *Tayyare İle Devriâlem*, İstanbul, 1958
- AKISAN, A. Rıza, *Trenle Avrupa'yı Dolaştım*, Akısan Yay., İstanbul, 1956, 32 s.
- AKISAN, A. Rıza, *Türkiye'yi Dolaştım*, İstanbul, 1958, 32 s., 3. b.
- AKISAN, A. Rıza, *Uzak Doğu'dan İstanbul'a*, İstanbul, 1958
- AKISAN, A. Rıza, *Yugoslavya'ya Seyahat*, İstanbul, 1956
- AKKAYA, Şükrü, *Pakistan Gezisi*, TTK Bas., Ankara, 1950, 400 s.
- AKMAN, Toygar, *Çin'e Yolculuk*, Kaknüs Yay., İstanbul, 2000, 152 s.
- Ali Cevad, *Almanya Seyahatnamesi*, 1303, Ün. Ktp., yazma nr. 5096, 32 s.
- Ali Cevad, *Felemenk Seyahatnamesi*, 1310, Ün. Ktp., yazma nr. 5092, 8 varak
- Ali Cevad, *Rusya Seyahatnamesi*, 1306, Ün. Ktp., yazma nr. 5097, 15 varak
- Ali Ekber Hitâî, *Hitâînâme/Kanunnâme-i Çîn ü Hitâ*, 1515-'16
- Ali Fahri, *Elvâh-ı Siyah: Mahbes ve gurbet hatıraları*, Matbaa-i Bahriye, İstanbul, 1324/1908, 163 s.
- Ali Fahri, *Emel Yolunda: Hatıralar ve seyahat izlenimleri*, Osmanlı Şirketi Mtb., İstanbul, 1328, 396+1 s.
- Ali Fuad (ERDEN), *Paris'ten Tih Sahrasına*, Akşam Mtb., İstanbul, 1336, 103 s., resimli; Ulus Bas., Ankara, 1949, 184 s., 2. b.
- Ali Haydar Midhat, *Menfâ-yı İhtiyarî*, İstanbul(?), 1905(?), 256 s.
- Ali Kemal, *Ömrüm*, (Haz.: Zeki KUNERALP) İsis Yay., İstanbul, 1985, 208 s.
- Ali Kemal, *Paris Musahabeleri*, Matbaa-i İkdâm, c. I: İstanbul, 1329, 224 s.; c. II: İstanbul, 1331, 240 s.
- Ali Kemalî, *Abdülaziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, Ahmet Saidoğlu Kitabevi, İstanbul, 1944
- Ali Muzaffer, *Japonya'da Seyahat*, Hanımlara Mahsus Gaz. Mtb., İstanbul, 1322, 60 s.
- Ali Rıza, *Amerikâ'yı Vustâ*, Ün. Ktp., yazma nr. 5519, 92 s.
- Ali Senih, *Yemen Yolunda*, 1907
- Ali Suat, *Seyahatlerim*, Kanaat Mtb., İstanbul, 1332, 230+2 s.

- Âli Bey, *Seyahat Jurnalı: İstanbul'dan Bağdat ve Hindistan'a: 1300-1304*, Rauf Bey Ktp., İstanbul, 1314, 119 s. + 14 s., resimli
- Âli, *Brezilya*, Ebuzziya Basımevi, İstanbul, 1932, 201 s.
- ALKAN, Necmeddin, *Çosın: Sakin Sabahlar Memleketinde Bir Yıl*, Sevinç Basımevi, Ankara, 1960, 202+2 s.
- ALKAN, Necmettin, *Japonya'da Tatil*, Sevinç Basımevi, Ankara, 1967, 304 s., resimli
- Almanya, Avusturya, Macaristan, Romanya Gezisi* (İstanbul Alman Lisesi ve Ticaret Mektebi Türk Öğretmenlerinin Gezisi), Ahmet Sait Mtb., İstanbul, 1938, 16 s.
- ALPAR, Faika, *Granada*, Nurgök Mtb., İstanbul, 1959, 160 s.
- ALPAYTAÇ, S. Enis, *Seyahat Teraneleri*, Yeni Mersin Mtb., Mersin, 1942
- ALTAN, Çetin, *Bir Uçtan Bir Uca: İsrail, İsveç, İran, Afganistan, Romanya*, Kitaş Yay., İstanbul, 1965, 218 s.
- ALTINEL, Şavkar, *Güneydeki Ülke: Avustralya'da Bir Yolculuk*, Oğlak Yay., İstanbul, 1996, 156 s.
- ALTINKAYNAK, Ekrem, *Bir Turizm Şaheseri: Görülen İtalya*, Kitaphane-i İslam ve Askeri, 1919, 78 s.; Ercan Mtb., İstanbul, 1961, 125 s., resimli
- ALTINYELEKLİOĞLU, Ceylan, *Çin'in Göbeğindeki Anayurt*, Seymen Yay., İzmir, 1989, 160 s.
- ALTUNAY, Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında Hatıralar ve Tahassürler*, (Haz.: Yunus ZEYREK) KB Yay., Ankara, 1981, 93 s. (İlk baskısı: 1919)
- Amerika'da Gördüklerimiz*, (Askerî Hastahane Tetkik Heyeti İncelemeleri), Genel Kurmay Başkanlığı Yay., İstanbul, 1952, 344 s.
- ANDAY, Melih Cevdet, *Anadolu'da ve Sosyalist Ülkelerde*, Çağdaş Yay., İstanbul, 1977, 271 s.
- ANDAY, Melih Cevdet, *Sovyet Rusya, Azerbaycan, Özbekistan, Bulgaristan, Macaristan*, Gerçek Yay., İstanbul, 1965, 186 s.
- ANT, Nilgün, *Kiraz Çiçekleri ve Volkanlar Ülkesi: Japonya*, Yalçın Ofset Basımevi, İstanbul, 1971, 36 s.
- ARAL, Şerafettin, *İtalya'da Altı Sene*, Ülkü Basımevi, İstanbul, 1944
- ARBATLI, Leman, *Finlandiya Türkleri ve Finlandiya*, Özışık Mtb., İstanbul, 1966, 30 s.
- ARIK, R. Oğuz, *Köy Kadını: Memleket Parçaları*, Hareket Yay., İstanbul, 1967, 123 s.
- ARIT, Fikret, *Hollanda: Laleler Ülkesi*, Yalçın Ofset Yay., İstanbul, 1971, 32 s.
- ARIT, Fikret, *İspanya: Güneş Ülkesi*, Yalçın Ofset Yay., İstanbul, 1971, 32 s.
- ARPAD, Burhan, *Avusturya Günlüğü: Yol Yazıları*, İstanbul, 1948; Yeditepe Yay., İstanbul, 1963, 63 s.

- ARPAD, Burhan, *Gezi Günlüğü: Yol Yazıları*, Yeditepe Yay., İstanbul, 1962, 223 s.
- ARPAD, Burhan, *Tuna'dan Şimal'e Avrupa*, Yeditepe Yay., İstanbul, 1953
- ARPAD, Burhan, *Uçuş Günlüğü: Yol Yazıları*, Yeditepe Yay., İstanbul, 1959, 78+2 s.
- ARPAD, Burhan, *Uçuş-Gezi-Avusturya Günlüğü*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yay., İstanbul, 1988, 190 s.
- ARSEL, Sadri Maksudî, *Anglige Seyahat*, TTK Yay., Ankara, ?, 146 s.
- ARSEVEN, Celal Esad, Bkz.: Celal Esad (ARSEVEN)
- ARTUS, Âmil, *İsrail'de Gördüklerimiz*, Yeni Desen Mtb., Ankara, 1963, 58 s.
- Asmaî, *Seyahat-ı Asmaî*, I. c. Matbaatü'l-Camia, Kahire, 1308, 224 s.
- Asmaî, *Sicilya Hatıratı*, Matbaa-i Emin Hindiye, Kahire, 1922, 280 s., resimli
- ASUTAY, Burhanettin, *Türkiye Bir Amerika Olabilir: Amerika Gezisi*, İstiklal Mtb., İzmir, 1961, 156 s.
- Âşık Cemal, *Amasya Seyahatnamesi*, Ahmedî Mtb., İstanbul, 1926, 16 s.
- ATABERK, Mehmet-Mehmet Nuri ÇOLAKOĞLU, *Savaşan Kamboçya: Kamboçya Gezi Notları*, Aydınlık Yay., ?, 1979, 233 s.
- Atatürk'ün Almanya Gezisi*, (Haz.: Mehmet ÖNDER) KB Yay., Ankara, 1981
- Atatürk'ün Almanya ve Avusturya Gezileri*, (Haz.: Mehmet ÖNDER) Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1993, X+98 s., resimli
- Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri: 1925*, (Derleyen: Mustafa Selim İMECE), Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1970, 70+6 s.
- ATAY, Falih Rıfkı, *Ateş ve Güneş*, 1918
- ATAY, Falih Rıfkı, *Bizim Akdeniz*, Hakimiyet-i Milliye Bas., Ankara, 1934, 47 s., resimli
- ATAY, Falih Rıfkı, *Brezilya Seyahati*, Devlet Mtb., İstanbul, 1929
- ATAY, Falih Rıfkı, *Deniz aşırı*, Devlet Mtb., İstanbul, 1931, 185 s.; Remzi Kitabevi, İstanbul, 1938, 239 s., 2. b.
- ATAY, Falih Rıfkı, *Faşist Roma, Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makedonya*, 1930 (Üç kitap bir arada)
- ATAY, Falih Rıfkı, *Faşist Roma*, tarih yok.
- ATAY, Falih Rıfkı, *Gezerek Gördüklerim*, İstanbul, 1970
- ATAY, Falih Rıfkı, *Hind*, Samih Lütüfî Kitabevi, İstanbul, 1944, 282 s.
- ATAY, Falih Rıfkı, *Kaybolmuş Makedonya*, t. y.
- ATAY, Falih Rıfkı, *Kemalist Tiran*, t. y.
- ATAY, Falih Rıfkı, *Londra Konferansı Mektupları*, 1933
- ATAY, Falih Rıfkı, *Moskova-Roma*, Hakimiyet-i Milliye Mtb., Ankara, 1932, 109 s.

- ATAY, Falih Rıfki, *Taymis Kıyıları*, 1934
- ATAY, Falih Rıfki, *Tuna Kıyıları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1938, 120 s.
- ATAY, Falih Rıfki, *Yeni Rusya*, Hâkimiyet-i Milliye Mtb., Ankara, 1931, 172 s.
- ATAY, Falih Rıfki, *Yolcu Defteri*, 1946
- AY, Behzat, *Gündoğusu*, Deniz Yay., İstanbul, 1970, 78 s.
- AYDEMİR, Fazlı, *Pilot Köy*, Niğde, 1965, 130 s.
- AYDINGÜN, Haldun, *Benimle Dağa Çıkar mısın?*, Yayınevi, İstanbul, 1993, 254 s.
- AYDINGÜN, Haldun, *Doğada Yaşam ve Gezi Notları*, Yayınevi Yay., İstanbul, 1992
- AYTEKİN, Halil, *Doğu'da Kıtık Vardı*, Toplum Yay., Ankara, 1965, 384 s.
- AYVAZOĞLU, Beşir, *Şehir Fotoğrafları*, İnsan Yay., İstanbul, 1995.
- AYVAZOĞLU, Beşir, *Türk'ün Kültür Coğrafyasında Bir Gezinti*, Ötüken Yay., İstanbul, 1991, 171 s.
- Babanzade İsmail Hakkı, *Irak Mektupları*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1329, 247 s.
- Babur Şah, *Bâburnâme: Bâbur'un Hâtıratı-I,II,III*, (Haz.: Reşit Rahmeti ARAT) MEB Yay., İstanbul, 1986, 628 s.
- Bafıralı Yanko, *Yozgat Seyahatnamesi*, Ebuzziya Mtb., İstanbul, 1306, 32 s.
- Bağımsızlığın İlk Yılları: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan*, (Haz.: Büşre Ersanlı BEHAR-Günay G. ÖZDOĞAN, Nihal İNCİOĞLU, Gün KUT, Şule KUT, Nesrin SUNGUR), TC Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1994, 298 s.
- BAHADINLI, Yusuf Ziya, *Dört Sosyalist Ülke Gezi İzlenimleri: Bulgaristan, Macaristan, Polonya, Romanya*, Hür Yay., İstanbul, 1970, 190 s.
- BAKİLER, Yavuz Bülent, *Türkistan Türkistan*, Türk Edebiyatı Vakfı Yay., İstanbul, 1986, 296 s.
- BAKİLER, Yavuz Bülent, *Üsküp'ten Kosova'ya*, TEV Yay., İstanbul, 1979, 191 s.
- BAKSI, Mahmut, *İsveç İsveç Dedikleri*, Sorun Yay., İstanbul, 1976, 83 s.
- BAKSI, Mahmut, *Mezra Botası*, Gerçek Dost Yay., İstanbul, 1969, 79 s.
- BALABAN, *Avrupa'da Dolaşanlar: Gezi Notları*, Kora Yay., İstanbul, 1999
- BALCIGİL, Osman, *Latin Amerika'nın Atardamarları*, Belge Yay., İstanbul, 1990
- Bandırmalızade Mehmed Muhsin, *Afrika Delili*, Kahire, 1312, 769 s.
- BARADAN, Ümran, *Sanat İlân-ı Aşktır: Seyahat ve Diğer Anıları*, Tükemat Yay., İzmir, 1992(?), 227+20 s. , resimli
- BARUT, Muharrem, *Bir Dağcının ve Kayakçının Notları*, Güven Basım ve Yay., İstanbul, 1951, 111+1 s. 130 s.

- Basri, *Avrupa'da Tahsilde Bulunan Zabitlerin Raporları*, Erkân-ı Harbiyye-i Umumiye Mtb., Ankara, 1927, 130 s.
- BAŞAR, Şükûfe Nihal, Bkz.: Şükûfe Nihal (BAŞAR)
- BAŞGELEN, Nezh, *Anadolu Notları: Birgi'den Gevaş'a: 1975-1976*, Ufuk Mtb., İstanbul, 1981, 50 s.
- BAŞOKÇU, Rabia Tevfik, *Avrupa'da Yirmi Senem Nasıl Geçti?*, Tan Mtb., İstanbul, 1942, I. kitap 252 s., 2. kitap 168 s.
- BAŞOKÇU, Rabia Tevfik, *Hür Yunanistan ve Bulgaristan'da Gördüklerim*, Gün Basımevi, İstanbul, 1944, 31 s.
- Batı Dilleri ve Edebiyatları Araştırmaları Dergisi-Türkiye Hakkında Seyahatnameler Özel Sayısı*, c. I, sayı: 4, Ankara Ün., 1969
- BATU, Selahattin, *Avusturya ve Venedik Günleri*, Varlık Yay., İstanbul, 1970, 152 s.
- BATU, Selahattin, *İspanya Büyüsü*, Varlık Yay., İstanbul, 1972, 144 s.
- BATU, Selahattin, *İsviçre Günleri*, Hisar Yay., Ankara, 1966, 112 s.
- BATU, Selahattin, *Romancero: Yolculuklarım*, Varlık Yay., İstanbul, 1953, 128 s.
- BATUR, Enis, *Amerika Büyük Bir Şaka...*, YKY, İstanbul, 1999, 169 s., resimli
- BATUR, Enis, *Kesif: Saint-Nazaire Günlüğü*, Mitos Yay., İstanbul, 1996, 112 s.
- BAYAZIT, Erdem, *İpek Yolu'ndan Afganistan'a*, Akabe Yay., İstanbul, 1985
- BAYKURT, Fakir, *Benli Yayınlar*, Adam Yay., İstanbul
- BAYKURT, Fakir, *Dünyanın Öte Ucu*, Adam Yay., İstanbul
- BAYRAM, Kemal, *Arnavutluk*, y.y., t. y.
- BAYRAM, Kemal, *Çin İzlenimleri*, Yenigün Yay., İstanbul, t. y.
- BAYRAM, Kemal, *İpek Yüzlü Çin*, Yenigün Yay., İstanbul, t. y.
- BAYRAM, Kemal, *Lenin'in Ülkesi*, Yenigün Yay., İstanbul, 1976, 173 s.
- BAYRAM, Kemal, *Mezopotomya: Irak Gezi Notları*, Yenigün Yay., İstanbul, t. y., 139 s.
- BAYRAM, Kemal, *Sibirya Şafağı*, Yenigün Yay., İstanbul, 1978, 120 s.
- Bedii Faik (AKIN), *Bir Garip Ada: İngiltere Yolculuğu Notları*, Dünya Yay., İstanbul, 1963, 96 s.
- Bedii Faik (AKIN), *Rusya'dan*, İstanbul, 1968, 152 s.
- Bedii Faik (AKIN), *Sam Amca'nın Evinde: Amerika Seyahati Notları*, Yenilik Yay., İstanbul, 1954, 75+4 s.
- BEĞENÇ, Cahit, *Diyarbakır ve Raman*, Ulus Basımevi, Ankara, 1949, 96 s.
- BEHRAMOĞLU, Ataol, *Başka Gökler Altında*, Telos Yay., İstanbul, 1996, 141 s.
- Bekir Sıtkı, *Padişahın Rumeli Seyahati*, Matbaa-i Kader, İstanbul, 1327, 40 s.

- BELGE, Murat, *İstanbul Gezi Rehberi*, Kavram Yay., İstanbul, 1993
- BELLİ, Şemsi, *Yavru Vatan'dan Notlar*, Başşehir Yay., Ankara, 1960, 91+5 s.
- BERKES, Niyazi, *Asya Mektupları*, Çağdaş Yay., İstanbul, 1976, 293 s.; YKY, İstanbul, 1999, 245 s.
- BERKMAN, Prof. Dr. Ziver, *Amerika'da Gördüklerimiz*, Genelkurmay Bşk. Yay., İstanbul, 1952, 344 s.
- BEYATLI, Yahya Kemal, Bkz.: Yahya Kemal
- BİGAT, Şükûfe Sadık, *İç Dünyam-Batı Köprüsü*, İstanbul, 1975
- BİLGİN, *Demirperde ve Demokratik Ülkelerde Gözlemler*, Dizerkonca Mtb., İstanbul, 1985, 119 s.
- BİLGİLİ, Mustafa, *Ağrı Dağı'na Yolculuk*, Belge Yay., İstanbul, 1997, 200 s.
- BİNAT, Tarık, *Burası Amerika: Bir Geziden Notlar*, Baha Mtb., İstanbul, 1966, 143 s.
- BİNİCİOĞLU, S. Ahmet Nuri, *Hicaz Notları ve Şükran*, Manisa, 1969, 224 s., resimli
- BİRAND, Hikmet, *Anadolu Manzaraları*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1956, 155 s.; MEB Yay., İstanbul, 1966, 76 s.; Örgün Yay., İstanbul, 1983, 193 s.
- BİRSEL, Salah, *İstanbul-Paris*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1983, 325 s.
- BORA, Sadun, *Pupa Yelken*, Hastaş Matam Mtb., İstanbul, 1970, 313 s., resimli
- BOYSAN, Aydın, *Dünya'yı Severek: Dünyadan Gezi Notları*, BAS Yay., İstanbul, 1988, 428 s.; BAS Yay., İstanbul, 1991 (2 cilt)
- BOYSAN, Aydın, *Uzaklardan-Dünyadan Gezi Yazıları*, BAS Yay., İstanbul, 1993
- BOYSAN, Aydın, *Yollarda: Dünyadan Gezi Yazıları*, BAS Yay., İstanbul, 1990
- BOZKAYA, Zafer, *Hindistan Gezi Rehberi*, Ankara, 1995, 230 s., fotoğraflı
- Brusa Seyahati* (Mekâtib-i İbtidaiye Muallimler Cemiyeti'nin yaptığı geziyi anlatan bir eserdir), Ahmet İhsan ve Şürekâsı Mat. Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1338, 61 s.
- Brusa Seyahatnamesi*, Âlem Mtb., İstanbul, 1308
- Budapeşte Hatıra-i Ziyareti*, 1909, 161 s., resimli
- BUĞRA, Tarık, *Gagaringrad-Moskova Notları*, Yağmur Yay., İstanbul, 1962, 96+2 s.
- Bursalı Hâtif, *Seyahatname*, (manzum)
- BUTBAY, Mustafa, *Kafkasya Hatıraları*, (Haz. A. Cevdet CANBULAT) TTK Yay., Ankara, 1990, 138 s.

- Cami, *Trablusgarp'tan Sahrâ-yı Kebir'e Doğru*, Nişan-Babikyan Mtb., İstanbul, 1326, 220 s.
- CARIM, Fuat, *Latin Amerika*, İstanbul, 1968, 102 s.
- Celal Bayar'ın Amerika Seyahatleri*, (Haz.: R. BİLGİNER-M. Ali YALÇIN) 1954
- Celal Esad (ARSEVEN), *Seyyar Sergi İle Seyahat İntibaları*, Cumhuriyet Mtb., İstanbul, 1928, 100 s.
- Celal Nuri (İLERİ), *Kutup Musahabeleri*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul, 1331, 186 s.
- Celal Nuri (İLERİ), *Şimal Hatıraları*, Matbaa-i İctihat, İstanbul, h. 1330, 128 s.
- CELALETTİN, M., *Bulgaristan Tetkik Seyahati*, Burhanettin Mtb., İstanbul, 1932, 40 s.
- Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, 1915
- Cenap Şahabettin, *Avrupa Mektupları*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1335, 288+5 s. (Bu eserin çevrimyazı yayımı: Cenap Şahabettin, *Avrupa Mektupları* (Haz.: Sabri Özcan SAN) KBY, Ankara, 1996, XI+150 s.)
- Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, Matbaa-i Ahmet İhsan, İstanbul, 1325, 236 s.; Kanaat Mtb., İstanbul, 1341, 238 s.; 1925, 2. b. (Bu eser, kitap haline gelmeden önce tefrika edilmiştir: Cenap Şahabettin, "Hac Mektupları", *Servet-i Fünun*, 20 Şubat 1312-6 Ağustos 1314) Eserin çevrimyazı yayımı da yapılmıştır: Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, (Haz.: Hülya ERDEM) Kitabevi, İstanbul, 1996, 192 s.
- Cenap Şahabettin, "Suriye Mektupları", *Sabah*, nr.10112-10140, 8 Kânûmsâni 1334-8 Şubat 1334 ("Suriye Mektupları"nın çevrimyazısı ve incelemesi için bkz.: ASİLTÜRK, Bâki, *Cenap Şahabettin'in Suriye Mektupları*, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991)
- CERRAHOĞLU, Nilgün, *Bir Kanlı Gül: İspanya*, Tekin Yay., İstanbul, 1987, 298 s.
- CEYHUN, Demirtaş, *Yüz Yaşındaki Delikanlı: Bulgaristan*, Habora Yay., İstanbul, 1978, 32 s.
- CEYLANI, Dursun, *Kıbrıs Dönüşü*, Sanat Baimevi, Ankara, 1952, 55 s.
- CINDIK, Şadi, *Kuzey Komşumuz ve Özbekistan: Gezi İzlenimleri*, Sistem Ofset, Ankara, 1984, 183 s.
- CUMALI, Necati, *Etiler Mektupları*, Tekin Yay., İstanbul, 1982, 167 s.
- Cumhurbaşkanı Gazi M. Kemal Paşa'nın Sonbahar Gezileri*, (Haz.: Nuri ONAT) Çağdaş Yay., İstanbul, 1984
- ÇAĞATIN, İrfan, *Özgür İnsanların Generali Sandino'nun Ülkesi*, Patika Yay., İstanbul, 1989, 144 s.
- ÇAĞATAY, Tahir, *Türkistan Seyahatnamesi'nin Ortaya Koyduğu Gerçekler*, Yaş Türkistan Yay., İstanbul, 1950, 78 s.

- ÇAĞLAR, Behçet Kemal, *Hür Mavilikte: Gezi Notları*, 1947
- ÇAKAN, Mehmet, *Almanya'da Yirmi Ay*, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1972, 130 s.
- ÇANDAR, Cengiz, *Benim Şehirlerim*, İz Yay., İstanbul, 1999
- ÇETİNER, Yılmaz, *Bilinmeyen Arnavutluk*, İstanbul Mtb., İstanbul, 1966, 126 s.
- ÇETİNER, Yılmaz, *Bir Yudum Çay İçin: Yeşil Altın Diyarı Rize'den Röportajlar*, Özdemir Basımevi, İstanbul, 1968, 80 s.
- ÇETİNER, Yılmaz, *El-Fateh*, May Yay., İstanbul, 1970, 164 s., resimli
- ÇETİNER, Yılmaz, *Mao'ya Tapanlar*, Altın Kitaplar Yay., İstanbul, 1969, 256; Tam Yay., İstanbul, 1976, 256 s., 2. b.
- ÇETİNER, Yılmaz, *Rusya Seferi*, Habora Kitabevi, İstanbul, 1969, 99 s.
- ÇETİNER, Yılmaz, *Şu Bizim Rumeli: Bulgaristan, Yugoslavya, Avusturya, Macaristan, Çekoslovakya, Yunanistan, Romanya*, İstanbul, 1967, 276 s.; Milliyet Yay., İstanbul, 1994, 410 s., 2. b., resimli
- ÇETİNKAYA, Hikmet, *Toroslardan Aşağı*, Tekin Yay., İstanbul, 1986, 125 s.
- ÇEVİK, Mümin, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi I-II*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1975
- ÇINARLI, Mehmet, "Almanya Hatıraları", *Aynı Yolda*, KTB Yay., Ankara, 1986, ss. 110-122
- ÇINARLI, Mehmet, "Bir Gezinin Düşündürdükleri", *Aynı Yolda*, KTB Yay., Ankara, 1986, ss. 64-71
- ÇİZGEN, Gültekin, *Afrika Günlüğü*, Say Yay., İstanbul, t. y., 154 s.+14 s.
- ÇOKAYOĞLU, Mustafa, *1917'nci Yıl Hatıra Parçaları: Paris-Berlin*, Yaş Türkistan Neşriyatı: 1, y. y., 1937, 96 s.
- DANIŞMAN, Zuhuri, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Zuhuri Danışman Yay., İstanbul, 1969
- DAYIOĞLU, Gülten, *Kafdağının Ardına Yolculuk*, Üner Yay., Ankara, 1988
- DAYIOĞLU, Gülten, *Kenya'ya Yolculuk*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1993, 55 s.
- DAYIOĞLU, Gülten, *Mısır'a Yolculuk*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1993, 64 s.
- DAYIOĞLU, Gülten, *Okyanuslar Ötesine Yolculuk*, (Güney Amerika gezisi) Doğan Kardeş Kitaplığı, İstanbul, 1988; Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1993
- DEMİRCİOĞLU, Prof. Dr. Halil, *Tarih Enstitüsünün Güneybatı Anadolu Gezisi*, TTK Bas., Ankara, 1950
- DEMİRER, Mehmet Arif, *Orakla Çekiç Arasında*, Mahmut Sucuoğlu Mtb., İstanbul, 1966, 200 s.
- Derviş Mehmed Emin Paşa-Kimyacı Mehmed Hürşid Efendi, *Seyahatname-i Hudud*, Dersaadet, 1300, 171 s.

- DEVRİM, İzzet Melih, *Her Güzelliğe Aşık*, İstanbul, 1938 (Eserin içinde özel bir "Seyahatler" bölümü vardır.)
- DOĞRU, A. Mecit, *Pamir'de Türk Dağcıları*, Ötüken Yay., İstanbul, 1987, 258 s.
- Dr. Fuat Mehmed, *Amerika'da Türkler ve Gördüklerim*, Vatan Mtb., İstanbul, 1341, 197 s., resimli
- Dr. Hüseyin Hulki, *Berlin Hatıratı*, Karabet Mtb., Dersaadet, 1308, 143 s.
- Dr. İsmail, *Yemen Vilayetinin Ahvâl-i Fenniyesi*, Ün. Ktp., yazma nr. 4663, 170 s.
- Dr. Şerefeddin Mağmumi, *Paris'ten Yazdıklarım*, I. c.: Matbaatü'l-Kibare, Mısru'l-Kahire, 1329/1911, 301 s.
- Dr. Şerefeddin Mağmumi, *Seyahat Hatıraları I: Anadolu ve Suriye'de (a- Brusa ve mülhakatı, b- Adana, Haleb, Beyrut ve Şam vilayetleri)*, Mısru'l-Kahire, 1327/1909, 308 s.
- Dr. Şerefeddin Mağmumi, *Seyahat Hatıraları II: Brüksel ve Londra'da*, Mısru'l-Kahire, 1326/1908, 239 s.
- Dr. Şerefeddin Mağmumi, *Seyahat Hatıraları III: Fransa ve İtalya ve Almanya'da*, Mısru'l-Kahire, ilk iç kapakta: 1915/1333; ikinci iç kapakta: 1914/1330, 303 s.
- DUMAN, Halis, *Gezilerim (NATO-AET-OECD)*, Acar Mtb., İstanbul, 1987
- DURAN, Faik Sabri, *Akdeniz'de Bir Yaz Gezintisi*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938, 190 s.
- DURAN, Faik Sabri, *Bir Haftada Devr-i Âlem*, Asır Mtb., İstanbul, 224 s. t. y.
- DURAN, Faik Sabri, *Bir Türk Kızının Amerika Yolculuğu*, Akşam Kitabevi, İstanbul, 1935, 264 s. , resimli
- DURAN, Faik Sabri, *İstanbul'dan Londra'ya Şileple Bir Yolculuk*, Akşam Kitabevi, İstanbul, 1934, 270 s. , resimli
- DURU, Orhan, *Anamur'dan Bodrum'a Coğrafyadan Tarihe Mavi Gezi*, Ada Yay., İstanbul, 1978, 151 s., 2. b., resimli
- DURUKAN, Refik, *Otobüsle Avrupa Turu Hatıraları ve Gezi Notları*, Doğrusöz Mtb., Kastamonu, 1954, 128 s.
- Ebuzziya Tevfik, "Paris'ten Londra'ya ve Hotel Metropole", *Mecmua-ı Ebuzziya*, c. VII, cüz: 68-79, Eylül 1897, ss. 1052-1063
- Ece Ayhan [Arif ORUÇ], *Yeni Defterler: İsviçre Günlükleri, Anılar*, Tan Yay., Ankara, 1984, 135 s.
- EFE, Hürrem, *Köyden İndim Hollanda'ya, ?, ?*
- EKŞİOĞLU, Yusuf Kenan, *Türkiye'de Otobüsle 10.000 Kilometre: Turistik Gezi Notları*, Yüceer Mtb., Samsun, 1961, 16 s.
- Elcezire Mektupları*, Kitaphane-i İctihad, İstanbul, 1906

- Emin Paşa, *Afrika Seyahati*, (Ahmet Midhat, *Avrupa'da Bir Ceylan*'da böyle bir eserden bahseder, s. 956)
- ENGİN, Aydın, *Ben Frankfurt'ta Şoförken: Kendimle Raporajlar*, İletişim Yay., İstanbul, ?,
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Moğolistan ve Çin Günlüğü*, TKAE Yay., Ankara, 1991, 144 s., fotoğraflı
- ERDEM, Sabri, *Adım Adım Yurdumu Dolandım*, (şiir-seyahat) Ay Yay., İstanbul, 1965, 125 s.
- ERDEN, Ali Fuad, Bkz.: Ali Fuad (ERDEN)
- ERDOĞAN, Fahrettin, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Yeni Mtb., Ankara, 1954, 290 s.
- ERER, Tekin, *Çin'de Neler Gördüm?*, Ceylan Yay., İstanbul, 1972, 79 s.
- ERGENEKON, Şeref, *Gezi Notları I*, Demet Neşriyat, Bursa, 1945
- ERGİN, Dr. M. Saffet, *İkinci Büyük Savaşta Almanya'da Gördüklerim*, İstanbul, 1945
- ERHAT, Azra, *Karya'dan Pamfilya'ya Mavi Yolculuk*, Bahar Mtb., İstanbul, 1979, 133 s.
- ERHAT, Azra, *Mavi Anadolu*, Çan Yay., İstanbul, 1962, 139 s.; Bilgi Yay., Ankara, 1969, 157 s., 2. b.
- ERKMAN, Seyfi, *Kore'den Geldim*, Ege Mtb., İstanbul, 1951, VII+148 s., resimli ve haritalı
- ERSÖZ, Mehmet Süreyya, *Maceralı Seyahat Notları*, İstanbul, 1956
- ERTEM, Sadri, *Ankara-Bükreş*, 1932; Tan Yay., İstanbul, 1938, 138 s., 2. b.
- ERTEM, Sadri, *Avrupa'nın İskeleti*, Ülkü Bas., İstanbul, 1939, 177 s.
- ERTEM, Sadri, *Bir Vagon Penceresinden*, 1934
- ERTEM, Sadri, *Kıyılardan Stepe Bir Vagon Penceresinden*, İstanbul, 1943
- ERTÜZÜN, Reşit Mazhar, *Taşraya Doğru*, Ülkü Mtb., Ankara, 1966, 112 s.
- ES, Hikmet Feridun, *Aşk Tamtamları*, 1953
- Esad, *Seyahatname-i Humayun*, (Sultan Abdülmecid'in seyahati), 1262, 33 s.
- ESİN, Emel, *Lebbeyk-Hac Hatıraları*, Yaylacık Mtb., İstanbul, 1968, 32 s.
- ESİN, Emel, *Türkistan Seyahatnamesi*, TTK Bas., Ankara, 1959, X+168 s.
- ESMER, Ahmet Şükrü, *Avrupa'da Otomobille Dokuz Bin Kilometre*, Gazetecilik ve Matbaacılık TAŞ, İstanbul, 1934, 192 s.
- ETİ, Usman, *Millî Şef İnönü'nün Güneydoğu Gezileri*, Cumhuriyet Basımevi, İstanbul, 1940, 80 s.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul, 1630-1680, 10 c.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İkdam Mat., ilk dört cilt: İstanbul, 1314/1896, c. I: 914 s.; c. II: 486 s.; c. III: 540 s.; c. IV: 438 s.; c. V: 608 s. 1315/1897; c. VI: 564 s. 1318/1900; c. VII: 934 s., İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul, 1928; c. VIII: 794 s., İstanbul Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1928; c. IX: 1935 (Türk-Latin harfleriyle); c. X:

- 1938 (Türk-Latin harfleriyle); *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Haz.: Orhan Şaik GÖKYAY), YKY, İstanbul, 1996
- EYÜBOĞLU, Bedri Rahmi, *Canım Anadolu*, 1953
- EYÜBOĞLU, Bedri Rahmi, *Tezek*, 1975
- EZİNE, Celalettin, *Amerika Mektupları*, Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası Yay., İstanbul, 1940, 152 s.
- EZİNE, Celalettin, *Harp İçinde Avrupa*, Tasvir Neşriyatı, İstanbul, t. y., 322 s.
- Fağfurizade Hüseyin Nesimi, *Seyahat*, Yusuf Kenan Efendi Mtb., Hanya, 1320, 72 s.
- Faik, *Almanya Seyahatnamesi*, Ün. Ktp., yazma nr. 9347, 3 varak
- Fehmi, *Haleb Tarihiyle Merâhil-i Kostantiniyye*, İstapan Mtb., İstanbul, 1308, 24 s.
- FELEK, Burhan, *Hint Masalları*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1943, 231 s.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, *Anadolu İstanbul'u Çağırıyor*, Yeni Mtb., İstanbul, 1953, 29 s.
- Fransa'ya Seyahat Talimatnamesi*, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1910, 8+6 s. (İki dilli: Türkçe-Fransızca)
- Fuat-Emin, *Seyahat Notları*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1934, 98 s.
- Füruzan, *Balkan Yolcusu*, YKY, İstanbul, 1996, 193 s.
- GEDİK, Fuat, *Amerika*, Cumhuriyet Mtb., İstanbul, 1948, 231 s. , resimli
- Gelibolulu Mustafa Âlî, *Hâlâtü'l-Kahire Mine'l-Âdâti'z-Zâhire*, (Haz.: Orhan Şaik GÖKYAY) KTB Yay., Ankara, 1984
- GEREDE, Hüsrev, *Harp İçinde Almanya: 1939-1942*, ABC Ajansı Yay., İstanbul, 1994, 444 s.
- Gıyaseddin Nakkaş, *Acâibü'l-Letaif/Hitay Sefaretnamesi*, 1422
- GÖKAY, Fahrettin Kerim, *Gördüklerim, Duyduklarım*, Kader Basımevi, İstanbul, 1939, 23 s.
- GÖKAY, Fahrettin Kerim, *Şimalden Notlar*, Kardeş Bas., İstanbul, 1948, 64 s.
- GÖKÇELİ, Yaşar Kemal, Bkz.: Yaşar Kemal (GÖKÇELİ)
- GÖKMAN, Muzaffer, *Amerika Notları*, Varlık Yay., İstanbul, 1961, 111 s.
- GÖKMAN, Muzaffer, "Seyahat Notları", *Türk Radyoloji Mecmuası* sayı: 4, Ekim 1961'den ayrıbasım
- GÖR, Yavuz, *Seyahatname*, Çağdaş Yay., İstanbul, 1996, 176 s.
- GÖRGÜNAY, Namık, *Kıbrıs'tan Hatıralar*, AÜ Yay., Ankara, 1951, 75 s.
- GÜLDEMİR, Ufuk, *Teksas-Malatya*, Tekin Yay., İstanbul, 1992
- GÜLEN, Nejat, *Heybeliada'da Yaz Sonu*, Ergül Yay., İstanbul, 1984, 176 s.
- GÜLER, H. Şevki, *Dört Yılın Hesabı: Parlamentodan Hicaz'a*, Ankara, 1965, 81 s.

- GÜLER, Halit, *Sovyetler Birliği'ndeki Türkler: Gezi Notları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1990, 188 s. , resimli
- GÜLERSOY, Çelik, *Batı'ya Doğru*, İstanbul Kitaplığı, İstanbul, 1976, 115 s.; İstanbul, 1987, 165 s., 3. b.
- GÜLERSOY, Çelik, *Otomobil İle Avrupa: Gezi Rehberi*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yay., İstanbul, 1975, 270 s.
- GÜLEŞÇİ, Gülsen, *Seyahati Sever misiniz?*, İstanbul, 1991
- GÜNAYDIN, Nimet, *Çölde Bir Gece ve Tedmir Melikesi Zennube*, İstanbul, 1960, 96 s.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri, *Anadolu Notları*, c.I: Semih Kitabevi, İstanbul, 1945, 142 s.; c. I: İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1936; c. II: 1966; iki cilt bir arada, 11. bsk.: 1980, 287 s.
- GÜNVER, Semih, *Tac Mahal Oteli: Anılar ve Öyküler*, Bilgi Yay., Ankara, 1994, 271 s.
- GÜRELİ, Nail, *İnsanıyla, Sazıyla, Sözüyle: Yöre Yöre*, Gür Yay., İstanbul, 1982, 338 s.
- GÜRKAN, Kâzım İsmail, *Konya Gezimiz*, İÜ Tıp Fak. Mec. ayrışım, İstanbul, 1952, ss. 835-853
- GÜRKAN, Kâzım İsmail, *Yugoslavya'da İki Hafta*, İsmail Akgün Mtb., İstanbul, 1954, 478 s.
- GÜRSEL, Nedim, *Balkanlara Dönüş*, Can Yay., İstanbul, 1995(?), 143 s.
- GÜRSEL, Nedim, *Gemiler de Gitti*, Can Yay., İstanbul, ?
- GÜRSEL, Nedim, *Pasifik Kıyısında*, Can Yay., İstanbul, ?
- GÜRSEL, Nedim, *Saint-Nazaire Günlüğü*, 1995
- GÜRSEL, Nedim, *Seyir Defteri*, Can Yay., İstanbul, 1990
- GÜRÜN, Kâmuran, *Akıntıya Kürek: Bir Büyükelçinin Anıları*, Milliyet Yay., İstanbul, 1994(?), 276 s.
- Güzel Anadolu: Yurt Yazıları*, (Haz.: Aydın SU) Hür Yay., İstanbul, 1963, 64 s.
- Habibzade Ahmet Kemal, *Çin-Türkistan Hatıraları*, Maarif Mtb., İzmir, 1341, 236 s.
- HABORA, Bülent, *Merhaba Komşu*, Habora Kitabevi, İstanbul, 1976, 155 s.
- Hafız Cemal, *Kıbrıs'ta Geçen Dört Senelik Tarih-i Hayatım*, İslam ve Mir'atü'z-zaman Mtb., 1909, 155+25 s.
- Halid Ziyaeddin, *Musavver Mısır Hatıratı*, İstanbul, 1326, 184 s., resimli
- Halikarnas Balıkcısı [Cevat Şakir KABAAĞAÇLI], *Mavi Sürgün*, 1961
- Halil Halid, *Cezayir Hatıratından*, Matbaatü'l-İctihad, Mısır, 1906
- Halil Salim, *Anadolu ve Rumeli'ye Bir Küçük Seyahat yahut Her Yerde Terakki*, İstepan Mtb., Kostantiniyye, 1308, 26 s.
- Halil, *Ez Belh ta Konya*, Burhaneddin Erenler Mtb., İstanbul, 1957, 31 s.
- Hamamîzâde İhsan, *Yolculukta: Trabzon*, İkbâl Mtb., İstanbul, 1331, 147 s.

- Harem-i Şerif ve Mekke'ye Dair Risale*, Ün. Ktp., yazma nr. 883
- Hasan Bahri, *Avrupa'da Türk*, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1327, 67 s.
- Hasan Bedrettin, *İtalya Nedir?*, Necm-i İstikbal Mtb., Dersaadet, 1329, 207+[1] s.
- Hasan Hüseyin (KORKMAZGİL), *Bağdat-Basra Yollarında*, Konuk Yay., İstanbul, 1974, 303 s.
- Hasan Taib, *Hatırat yahut Mir'at-ı Brusa*, Hüdavendigâr Vilayeti Mtb., 1323, 48 s.
- Hatıra-i Seyahat*, Mihran Mtb., İstanbul, 1316, 176 s., resimli
- Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, AÜDTCF Ktp., MFA (A) 5074'te kayıtlı el yazması, 1869
- HİKMET, Neriman, *Konya Yolunda Tahassürler*, Burhaneddin Mtb., İstanbul, 1932, 16 s.
- Hüseyin Galip, *Eiffel Kulesi*, 32 s.
- Hüseyin Halid, *B. Seyahatnamesi*, Ün. Ktp., yazma nr. 4917, 32 s.
- Hüseyin Hulki, Bkz. Dr. Hüseyin Hulki.
- Hüseyin Kâzım, *Almanya Seyahatnamesi*, Ün. Ktp., yazma nr. 5093, 18 varak
- Hüseyin Kâzım, *Londra Seyahatnamesi*, Ün. Ktp., yazma nr. 5094, 16 varak
- Hüseyin Kâzım, *Moskova Seyahatnamesi*, Ün. Ktp. yazma nr. 5098, Türkçe rik'a yazma, t. y.
- Hüseyin Kâzım, *Moskova Seyahatnamesi*, Ün. Ktp., yazma nr. 5098, 12 varak
- Hüseyin Kâzım, *Viyana Seyahatnamesi*, Ün. Ktp., yazma nr. 5095, 29 varak
- Hüseyin Nadir, *Batum Seyahati*, Orhaniye Mtb., İstanbul, 1927, 23 s.
- Hüseyin Suad, "Pon-Tauen Şiirleri" (Manzum seyahat hatıraları), *Lane-i Melâl*, Tanin Mtb., İstanbul, 1326, ss. 107-141
- ILGAZ, Hasene, *Kıbrıs Notları*, Doğan Kardeş Yay., İstanbul, 1949, 160 s.
- IRMAK, Sadi, *İslam Ülkelerinde Bir Gezi*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1978, 102 s.
- IŞIK, Gül, *İspanya: Bir Başka Avrupa*, Metis Yay., İstanbul, 1991, 247 s.
- IŞINSU-OKÇU, Emine, *Azap Toprakları*, Ötüken Yay., İstanbul, 1969
- İ. Galip, *Avrupa Seyahati*, Kanaat Ktp., İstanbul, 1932, 15 s.
- İbnülcelal Sezayi, *Brusa'ya Seyahat*, Ahmet İhsan ve Şürekâsı-Âlem Mtb., İstanbul, 1308, 44 s.
- İbrahim Abdüsselam, *Yemen Seyahatnamesi ve Coğrafyâ-yı Nebâtisi*, Hilal Mtb., Dersaadet, 1324, 160 s.
- İBRAHİMOĞLU, Ahmet Remzi, *Kara Yolu ile Hac Hatıralarım*, Selçuk Mtb., Trabzon, 1965, 20 s.
- İhsan Paşa, *Çin Yollarında*, Marifet Mtb., İzmir, 1928, 326 s.

- İkinci Evliya Çelebi, *İkinci Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi- Kitap I: İzmir'e Seyahat*, İstanbul, 1948, 95 s., resimli ve haritalı
- İLERİ, Celal Nuri, Bkz.: Celal Nuri (İLERİ)
- İlhan Selçuk, *Güzel Amerikalı: Çağdaş Bir İmparatorluktan Gözlemler ve Düşünceler*, Fahir Onger Yay., İstanbul, 1965
- İlhan Selçuk, *Sovyetler, İran, Amerika İzlenimleri*, Remzi Kitabevi., İstanbul, 1976, 327 s.
- İlhan Selçuk, *Uzak Komşu Rusya'dan Gezi Notları*, Köprü Yay., İstanbul, 1967, 140 s.
- İLHAN, Attila, *Abbas Yolcu: Yolculuk Notları*, Dost Yay., Ankara, 1959, 218 s.
- İLKUL, A. Kemal, *Türkistan-Çin Yollarında Unutulmayan Hatıralar*, Zarif İş Mtb., İstanbul, 1955, 236 s.
- İlmî ve Ticarî ve Sinaî Fransa'ya Seyahat Talimatnamesi*, İstanbul, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Mtb. İstanbul, 1910(?) (1910 yılında yapılacak bir seyahat için yazılmış olan bu kitap, Osmanlıca ve Fransızca iki dilli olarak basılmıştır.)
- İMECE, Basri, *Kooperatif Cenneti İsveç*, Şark Mtb., Ankara, 1977, 96 s.
- İNAN, Afet, *Ankara-Samsun Arasında Tarih Gezisi*, 1956
- İNAN, Afet, *Atatürk'ün Viyana-Karlsbad Hatıraları*, TTK Basımevi, Ankara, 1970, 19+24 s.
- İNAN, Afet, *Karlsbad Hatıraları: Karlsbad'da Geçen Günlerim*, Ankara, 1970
- İngiltere Seyahatnamesi: Mir'at-ı Zafer Sefinesi Kumandanı Tarafından 1262'de Yapılan Seyahat*, 1262(?), Ün. Ktp., yazma nr. 5083, 9 varak
- İngiltere ve Londra'nın Usul ve Nizâmâtı: İçtimâî ve Sınâî: Bir Zâtın Seyahat Notları*, Ün. Ktp., yazma nr. 5085, 55 varak
- İPEKÇİ, Abdi, *Afrika*, Milliyet Yay., İstanbul, 1959, 238 s. , resimli
- İPEKÇİ, Abdi, *Dünyanın Dört Bucağından*, Nurettin Uycan Mtb., İstanbul, 1971, 584 s.
- İSKİT, Eroğul R., *Seyahat Kitapları I: İşte İtalya*, Ankara, 1961
- İstanbul Yazıları*, (Haz.: Semavi EYİCE) Turing Yay., İstanbul, 1992, 398 s.
- İŞGÜZAR, Hilmi, *Balkanlar ve Avrupa Notları: Bulgar Türkleri, Avrupa'daki İşçilerimiz, Kadınlarımız, Hariciyecilerimiz*, Mars Mtb., Ankara, 1968, 100 s.
- İtalya'da Bir Cevelan*, 1910 (Eserden bazı kaynakların dipnotlarında söz edilmekle birlikte kendisi bulunamamıştır.)
- İYBAR, Tahsin, *Sibirya'dan Serendib'e*, CHP Halkevleri Bürosu Yay., Ankara, 1950, 116 s.
- İzmir Yollarında*, İstihbarat Mtb., Ankara, 1339, 126 s.
- KABAAĞAÇLI, Cevat Şakir, Bkz.: Halikarnas Balıkcısı

- KÂĞITÇI, M. Ali, *Uluslararası Kâğıtçılık Kongresi: Bir Geziden Anılar*, İskender Mtb., İstanbul, 1968, 146+2 s.
- Kâmi, *Asyâ-yı Şarkîye Seyahat*, Âlem Mtb., İstanbul, 1307, 134 s.
- KARACANLAR, Y. Kenan, *Romanya Öyküsü*, Tüm Yay., İstanbul, 1976, 201 s.
- KARADAYI, İsmet Kemal, *Arınmalar: Gezi, Günlük, Anı, Anlatı*, Yenigün Yay., Ankara, 1985, 184 s.
- KARADAYI, İsmet Kemal, *Gezi ve Dostluk Üzerine Düşünceler*, Hatipoğlu Yay., İstanbul, 1960
- KARAKUŞ, Hüseyin, *Türkiye'nin Tarihî-Turistik Yerleri ve Tabiat Güzellikleri: Gezdim Gördüm Yazdım*, Gümüş Mtb., İstanbul, 1984, 136 s.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Alp Dağlarından ve Miss Chalfrin'in Albumundan*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1942, 121 s.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, "Tahran Mektupları", *Aile*, nr. 14, Yaz 1950, ss. 4-6; nr. 15, Sonbahar 1950, ss. 4-6
- KARAS, Nursen, *Fotoğraf Çektiğim Dağlarda*, Karas Yay., İstanbul, 1994, 176 s.
- KARATAY, Namdar Rahmi, *Paris Mektupları*, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1952, 133+2 s.
- KASAPLIGİL, Bâki, *Kuzey Anadolu'da Botanik Gezileri*, İstanbul, 1947, 196 s.
- Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, yazılış t. 1732, basılış t. 1849
- Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr fî-esfâri'l-bihâr*, yazılış t. 1656, ilk baskı t. 1729
- KAVUR, Perihan, *Batı'dan Esintiler*, Sıralar Mtb., İstanbul, 1974(?), 63 s.
- KAYACAN, İsa, *Orman Bakanlığındaki Gezi Notlarım*, Ece Yay., Ankara, 1980, 46 s.
- KAZMAZ, Süleyman, *Sarıkamış'ta Köy Gezileri*, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yay., Ankara, 1994
- Keçecizade İzzet Molla, *Mihnet-i Keşan*, Ceride-i Havadis Mtb., İstanbul, 1269, 235 s.
- KELEMCİOĞLU, M. Sabri, *Düşünceye Batan Şehir*, İstanbul, 1968, 116 s.
- Kemal Rauf, *1340 Senesi Avrupa Tettebbu Hey'eti Raporları*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1341, 227 s.
- KOCAGÖZ, Samim, *Sam Amca*, İstanbul, 1951
- KOHEN, Sami, *Değişen Çin*, Milliyet Yay., İstanbul, 1982, 228 s.
- KORKMAZGİL, Hasan Hüseyin, Bkz.: Hasan Hüseyin (KORKMAZGİL)
- KÖYMEN, Niyazi, *İki Dev-İki Sistem: Rusya-Amerika Gezilerinden İzlenimler-Kıyaslamalar*, Karınca Mtb., İzmir, 1968, 216 s.
- KUBAN, Doğan, *Anadolu Gezilerinden İzlenimler: Bir Batı Anadolu Gezisi*, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yay., İstanbul, 1962, 49 s.

- KURAL, Orhan, *Bir Gezginin Dünyası*, Arion Yay., İstanbul, 1996, 296+24 s.
- KURAL, Orhan, *Büyük Dünyada Küçük Adımlar*, Bilgi Dağıtım, İstanbul, 1993, 281+31 s. , resimli
- KURDOĞLU, Nazım, *Rüyalar Diyarı Hollywood-Çılgınlıklar Diyarı Las Vegas*, Berksoy Mtb., İstanbul, 1962, 74 s.
- KUROĞLU, H., *Almanya'dan Geliyorum*, Aydınlık Basımevi, İstanbul, 1944, 63 s.
- KUYUMCU, İbrahim, *Bir Avuç Toprak İçin*, Dost Yay., Ankara, 1963, 132 s.
- LOSTAR, Basri, "Hint Hatıraları", *Yarın*, 17 Mayıs 1338-20 Temmuz 1338
- M. Osman, *Avustralya Seyahati*, Mektep Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1932, 64 s.
- MADARALI, Fikret, *Kırk Yıl Arayla Türk Köyleri: Gezi Notları*, (Kendi yayımı), 1993, 260 s.
- MADEN, Muzaffer, *Kaşgar ve Ötesi: Gezi Notları, Anılar, Düşünceler*, Eren Yay., İstanbul, 1994, 160 s.
- MAGDEN, Ragıp Ziya, *Amerika'da Kaybolan Oğlumdan*, İstanbul, 1955, 31 s.
- MAHRUKİ, Nasuh, *Asya Yolları Himalayalar ve Ötesi*, YKY, İstanbul, 1999
- MAHRUKİ, Nasuh, *Bir Dağcının Güncesi*, YKY, İstanbul, 1995
- MAKAL, Mahmut, *Ötelerin Havası: İngiltere'den Köylüye Mektuplar*, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1965, 96 s.
- MAKAL, Tahir Kutsi, *İç Göç: Röportaj, İnceleme, Gezi*, Toplum Yay., İstanbul, 1964, 136 s.
- MAKAL, Tahir Kutsi, *Köylü Gözüyle Avrupa*, Tarla Yay., İstanbul, 1965, 83 s.: İstanbul, 1976
- Matrakçı Nasuh, *Mecmû-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn*, Ün. Ktp., yazma nr. 5964
- Mehmed Nuri-Seyyid Hafız, *Seyahat-i Sadaret-i Uzmâ: Kıbrıslı Sadrazam Mehmed Paşa'nın, Sultan Abdülmecid'in Buyruğuyla Islahat-ı Ahvâl-i Âlem İçin Rumeli'de Yaptığı Teftişin İzlerini Anlatan Manzum Bir Seyahatnamedir*, h. 1277/1859, TTK yazmaları içinde, 33 varak
- Mehmet Âsaf, *Volga Kıyılarında ve Muhtıra*, (Haz.: Murat CEBECİOĞLU) Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, 310 s.
- Mehmet Celal, *Almanya'daki İhtisâsâtım*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1917, 36 s. Bu kitap iki dilli olarak yayımlanmıştır. Osmanlıca kısmının ters yüzünde eserin Almanca'sı vardır: von Mehmed Dschelal Bey, *Meine Reise-Eindrücke in Deutschland: Früherem Minister des Innern und Landwirtschaftsminister*, Kaiserliche Staatsdruckerei "Amire", Konstantinopel, 1917, 35 s.
- Mehmet Edib, *Menâsiku'l-Hacc*, (Haz.: Cemal EGRETLİ), Yeni Matbaa, Afyon, 1953, 14 s.

- Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Asyâ-yı Vustâ'ya Seyahat*, Kırkanbar Mtb. İstanbul, 1295, 303 s.; *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, (Haz.: Rıza AKDEMİR) KTB Yay., Ankara, 1986, 159 s.
- Mehmet Emin Hazret, *Doğu Türkistan Mektupları*, 1990
- Mehmet Enisî (YALKI), *Alman Ruhu*, Nefaset Mtb., İstanbul, 1330, 31 s., resimli
- Mehmet Enisî (YALKI), *Avrupa Hatıratım*, (birinci kısım), Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1327, 224 s. (Eserin sonraki kısımları mevcut değildir.)
- Mehmet Fazlı, *Resimli Afgan Seyahati*, Matbaa-i Ahmet İhsan, İstanbul, 1325, 105 s.
- Mehmet Fuat, *Dedikodulu Seyahat*, Akşam Mtb., İstanbul, 1930, 98 s. (Daha önce, *Akşam* gazetesinde "Bahriahmer'e Seyahat" başlığıyla tefrika edilmiştir.)
- Mehmet Memduh (?), *Seyahatname-i Humayun*, (Sultan Abdülmecid'in 1262 yılında yaptığı Rumeli vilayetleri seyahatini anlatır), İstanbul, 1268, 32 s.
- Mehmet Rauf, *Seyahatname-i Avrupa*, 1851, 42 s.
- Mehmet Tahir, *Hind ve Çin Seyahatnamesi*, Mekteb-i Şahane Sanayi Mtb., İstanbul, 1298
- Mehmet Tevfik (Çaylak Tevfik), *İstanbul'da Bir Sene*, İletişim Yay., İstanbul, 1992
- Mehmet Tevfik (Çaylak Tevfik), *Velosiped İle Bir Cevelan: Hüdâvendigâr Vilayeti Dahilinde*, Yuvanaki Panayaditis Mtb., Dersaadet, 1316, 126 s.
- Mehmet Tevfik (Çaylak Tevfik), *Yadigâr-ı Macaristan: Asr-ı Abdülhamîd Han*, (Macaristan'a yapılan heyet gezisini anlatır.) Mihran Mtb., İstanbul, 1294, 80 s.
- Mehmet Tevfik Caferzade, *Denizde Seyahat*, Şirket-i Mürettibiye Mtb., İstanbul, 1322, 125 s.
- Mehmet Ziya, *Brusa'dan Konya'ya Seyahat*, İstanbul, 1328, 40 s.
- Mehmet Ziya, *Konya Seyahati Hatıratından*, Arakas Mtb., İstanbul, 1328, 39 s.
- MİSİRLİ, Ziya, *Gezilerimden Anılarım*, Gören Kalp Yay., İstanbul, 1968, 118 s.
- MİSİRLİ, Ziya, *Gurbet Rüzgârı*, Gören Kalp Yay., İstanbul, 1968, 165 s., resimli
- MİMAROĞLU, İlhan K., *Amerika Sesleri*, Doğu Ltd. Mtb., Ankara, 1956, 77 s.+4 resim
- MİNKÂRİ, Tarık, *Hoş ya da Boş: Anı Gezi*, Milliyet Yay., İstanbul, 1995, 184 s.

- MİNKÂRÎ, Tarık, *Yetmişin Baharında: Anı-Gezi*, Milliyet Yay., İstanbul, 1995, 208 s.
- MİNKÂRÎ, Tarık, *Coşum Koşum: Gezi İzlenimleri*, Milliyet Yay., İstanbul, 1996, 208 s.
- MİNKÂRÎ, Tarık, *Alaska Kıyıları ve Kanada: Gezi İzlenimleri*, Milliyet Yay., İstanbul, 1997, 198 s.
- MİNNETOĞLU, İbrahim, *Vagon Penceresinden*, Hilal Yay., Ankara, 1959, 225 s.
- Miralay Ahmet Beyzade M. Osman, *Avusturya Seyahati*, Mektep Neşriyat Yurdu Türkiye Mtb., y.y., 1932
- Mizancı Murad, *Müçâhede-i Milliye: Gurbet ve Avdet Devirleri*, (Haz.: Sabahattin ÇAĞIN-Faruk GEZGİN) Nehir Yay., İstanbul, 1994, 333 s.
- Muhammed Emin, *Gelibolu Hatıratı*, Mekteb-i Harbiye Mtb., İstanbul, 1327, 41 s.
- Muhammed Mihri, *Sudan Seyahatnamesi*, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1326, 392 s., resimli
- Muhsin Rüşdi, *Zengibar Hakkında Malumât-ı Mufasssala*, Ün. Ktp., yazma nr. 5052, 8 varak
- MUHTEREMOĞLU (ÇIRAKMAN), Afet, *İtalya Mektupları*, Sanat Yay., İstanbul, 1962
- MUM, Mahmut, *Samsun Hatıraları*, Şems Mtb., Samsun, 1927, 16 s.
- Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, (Haz.: Afet İNAN) Ankara, 1983
- MUSTANOĞLU, Necati A., *Şark ve Garp*, Yıldız Matbaa ve Gazetecilik TAŞ, Ankara, 1957, 175 s., resimli
- Mühendis Faik, *Seyahatname-i Bahr-i Muhit: Ümit Burnu Tarihiyle İstanbul-Basra Seyahati*, Mekteb-i Bahriye-i Şahane Mtb., İstanbul, 1285, 81 s.
- Nabî, *Tuhfetü'l-Haremeyn*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1296
- Nadir Nadi (ABALIOĞLU), *İki Sovyet Rusya ve Polonya Gezi Notları*, İstanbul, Sümer Mtb., 1973, 173 s.; Çağdaş Yay., İstanbul, 1978, 223 s.
- Nadir Nadi (ABALIOĞLU), *İki Sovyet Rusya: 1935-1965*, İstanbul, 1967
- Namık Ekrem, *Anadolu'da Bir Cevelan: Kısım I: Anadolu'ya Doğru*, Necm-i İstikbal Mtb., İstanbul, 1327, 64 s.
- NAR, Ali, *Ortadoğu Günlüğü*, Çığır Yay., İstanbul, 1977, 295 s.
- NASRATTINOĞLU, İrfan Ünver, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Gezi Notları*, Ankara, 1982, 135 s., resimli
- NASRATTINOĞLU, İrfan Ünver, *Kapı Komşumuz Bulgaristan*, Şafak Mtb., Ankara, 1983, 184 s.
- NASRATTINOĞLU, İrfan Ünver, *Kardeş Libya: Gezi Notları*, Nasrattinoğlu Yay., Ankara, 1980, 128 s.

- NASRATTINOĞLU, İrfan Ünver, *Makedonya ve Struga '81: Gezi Notları*, 1981
- NASRATTINOĞLU, İrfan Ünver, *Urumçi'den Pekin'e*, Folklor Araştırmaları Kurumu Yay., Ankara, 1983, 220 s.
- NAYIR, Yaşar Nabi, *Değişen Dünyamız-Balkanlar ve Türklük: Gezi Notları*, Ankara, 1936; Varlık Yay., İstanbul, 1973; Varlık Yay., İstanbul, 1993
- NEFTÇİ, Nermin, *O Yakadan Bu Yakaya*, Şehir Mtb., İstanbul, 1957, 64
- NESİN, Aziz, *Dünya Kazan Ben Kepçe I: Irak ve Mısır*, Adam Yay., İstanbul, 1977
- New York'tan Paris'e*, Sancakçıyan Mtb., İstanbul, t. y., 48 s.
- Nigârzâde Feridun, "Mini Mini Bir Seyahatname", *Çocuklara Mahsus Gazete*, nr. 1
- NUTKU, Emrullah, *Denizlere Özlem: Bir Seferin Günlüğü*, Su Yay., İstanbul, 1977, 213 s.
- Nüzhet, *Sefer-i Hicaz*, Ün. Ktp., yazma nr. 3067, 59 varak
- OĞUZCAN, Ümit Yaşar, *Avrupa Görmüş Adam*, Alpay Yay., İstanbul, 1967, 88 s.
- OĞUZKAN, Turhan, *Japonya'da Tatil*, İstanbul, 1966
- OKTAY, Sabih, *Avrupa Kliniklerinden İntibalar*, Doğu Ltd. Mtb., Ankara, 1953, 159 s.
- OLGUN, İbrahim, *Gezi Notları*, 1975
- OLGUN (BAYBURA), İbrahim, *Amerika Tarihçesi, Türk-Amerika Tarih Münasebetleri, Gezi Notları*, Yaylacık Mtb., İstanbul, 1970, 210 s.
- ONUR, Necmi, *İnsan Emeği Bekleyen Ülke: Avustralya*, Okan Yay., İstanbul, 1968, 146 s.
- ONUR, Necmi, *Şark Cephesinde Yeni Birşey Yok*, Gün Mtb., İstanbul, 1972, 543 s.
- ONUR, Necmi, *Telsiz Duvaksız Anadolu*, Okan Yay., İstanbul, 1965, 127 s.
- ORAL, Zeynep, *Kara Sevda*, Milliyet Yay., İstanbul, 1988
- ORAL, Zeynep, *Katmandu'dan Meksika'ya*, Gür Yay., İstanbul, 1985, 280 s.
- ORAL, Zeynep, *Uzak Doğu'm*, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2000, 248 s.
- Orhan Semih, *Kafkas'a Doğru*, İstanbul, t. y., 32 s.
- ORTAÇ, Yusuf Ziya, *Göz Ucu İle Avrupa*, Akbaba Yay., İstanbul, 1958, 79 s.
- Osman Rahmi, *Köyde Gördüklerim*, A. Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Mtb., İstanbul, 1320, 40 s.
- OTYAM, Fikret, *Adı Yemendir*, Yazko Yay., İstanbul, 1981, 117 s.
- OTYAM, Fikret, *Gide Gide I*, İstanbul, 1970
- OTYAM, Fikret, *Gide Gide II: Doğu'dan Gezi Notları*, Dost Yay., Ankara, 1960
- OTYAM, Fikret, *Gide Gide III: Harran-Hoyrat-Mayın ve Irip*, Forum Yay., Ankara, 1961, 158 s.

- OTYAM, Fikret, *Gide Gide IV: Uy Babo*, Dost Yay., Ankara, 1962
- OTYAM, Fikret, *Gide Gide IX: Korku, Kaymakam, Babo, Köprü, Kara Tohum*, Başnur Mtb., Ankara, 1968, 210 s.
- OTYAM, Fikret, *Gide Gide V: Topraksızlar*, Yeditepe Yay., İstanbul, 1963, 75 s.
- OTYAM, Fikret, *Gide Gide VI: Hu Dost*, Ankara, 1964, 178 s.
- OTYAM, Fikret, *Gide Gide VII: Bir Karış Toprak İçin*, 1965
- OTYAM, Fikret, *Gide Gide VIII: Oy Fırat, Asi Fırat, Denizi Yiyenler, Yaşama Duvarı, Kızamık Melekleri*, Ankara, 1966, 184 s.
- OTYAM, Fikret, *Gide Gide X: Can Pazarı, Vay Kurban, Hayvanlar ve İnsanlar*, Doğan Yay., 1969, XII+307 s.
- OTYAM, Fikret, *Gide Gide XI: Ne Biçim Amerika Ne Biçim Rusya, İran, Afganistan, Pakistan*, Ok Yay., İstanbul, 1970, 231 s.
- OTYAM, Fikret, *Ha Bu Diyar: Gezi Notları*, Dost Yay., Ankara, 1959, 69 s., resimli
- OTYAM, Fikret, *Karasevdam Anadolu*, 1976
- OTYAM, Fikret, *Mayınlı Topraklar Üzerinde*, 1977
- OZAN, Mehmet E., *Amerika'ya Doğru Seyahat ve Yüksek Tahsil Kılavuzu*, Güven Bas., İstanbul, 1947, 207 s.
- Ömer Kâmil, *Sudan-Mısır*, İst., 1304, 101 s.
- Ömer Lütfi, *Ümit Burnu Seyahatnamesi*, Ahmet Efendi Mtb., İstanbul, 1292, 112 s. (Çevrimyazı yayımı: Ömer Lütfi, *Ümitburnu Seyahatnamesi (Yüz Yıl Önce Güney Afrika)*, (Haz.: Hüseyin YORULMAZ) Ses Yay., İstanbul, 1994, 112 s.
- Ömer Subhi, *Hüdavendigâr Vilayetinde Bir Hafta Seyahat*, Âlem Mtb., İstanbul, 1308, 112 s.
- Ömer Subhi, *Trablusgarp ve Bingazi ile Sahrâ-yı Kebir ve Sudan Merkezi*, İstanbul, 1307, 88 s., haritalı
- ÖRİK, Nahit Sırrı, *Anadolu'da Yol Notları*, Kanaat Kitabevi, Ankara, 1939, 136 s.
- ÖRİK, Nahit Sırrı, *Bir Edirne Seyahatnamesi*, Ulusal Mtb., Ankara, 1941, 62 s.
- ÖRİK, Nahit Sırrı, *Kayseri-Kırşehir-Kastamonu*, İstanbul, 1955, 141 s.
- ÖRTÜLÜ, Muhsin, *Kore-Japonya-Amerika*, Yeni Fazilet Mtb., İstanbul, 1952, 60 s.
- ÖZ, Erdal, *Alh Turnam: Sovyetler Birliği'nde Bir Geziden Bende Kalanlar*, Cem Yay., İstanbul, 1986, 125 s., 3. b.
- ÖZBEK, Nizamettin, *Yurttan Renkler I: Karadeniz*, Akın Mtb., Ankara, 1951, 43 s.
- ÖZCAN, Fahir, *Türk'ün Almanya Çilesi*, Haşmet Mtb., İstanbul, 1970, 96 s.

- ÖZERDİM, Mukaddere Nabi, *Eski Çin'den Notlar*, Ayyıldız Mtb., Ankara, 1987, 92 s.
- ÖZGEN, Hilmi, *Yollar Boyunca: Yaşanmış Hikâyeler, Yol Notları, Düşünceler*, Ankara, 1961, 133 s.
- ÖZGEN, Tahir, *Kızıl Baskı Altında Türkeli: Türkistan'dan Türkiye'ye Hatıralar*, (Anlatan: Hacı Parpi ÖZGEN), Yeni Kitap Bas., Konya, 1966, 72 s.
- ÖZGÜNAYDIN, Lütfü, *Köyden Kente*, Osmanlı Mtb., İstanbul, 1983, 95 s.
- ÖZKAN, Ekrem, *Segeri: İnceleme ve Gezi Notları*, Ekin Basımevi, İstanbul, 1961, 63 s.
- ÖZKUL, Akın, *Amerika'yı Tanımak İstedim*, Kâğıt ve Basım İşleri A. Ş. Yay., İstanbul, 1957, 193 s.
- ÖZLER, Sıtkı, *Amerika-Rusya, Rusya-Mısır-Amerika-Akdeniz Gezileri*, İstanbul, 1989, 208 s.
- ÖZLÜ, Demir, *Berlin Güncesi: 1989 İlkbaharı*, Can Yay., İstanbul, 1991, 120 s.
- ÖZLÜ, Demir, *Ne Mutlu Ulysses Gibi*, Simavi Yay., İstanbul, 1991
- ÖZLÜ, Demir, *Paris Güncesi: 1961-62*, P Kitaplığı, yer adı yok, 1999, 79 s.
- ÖZMENEK, Varlık, *İşte Sovyetler Birliği: SSCB Gezi İzlenimleri*, Bilim Yay., Ankara, 1980, 98 s.
- ÖZÖN, Mustafa Nihat-H. ÖRS, *Seydi Ali Reis: Hind Elinden İstanbul'a*, Köyhocası Basımevi, Ankara, 1935, 32 s.
- ÖZSOY, Murat, *Turkuaz Günlüğü*, Ekin Yay., Ankara, 1990
- ÖZTÜRK, M., *Hazin Bir Yolculuk*, İstanbul, 1962, 172 s.
- ÖZTÜRKMEN, Kenan, *Kızıl Ruh, Kızıl Dünya: İsveç Mektupları*, İnan Mtb., İstanbul, 1965, 174 s.
- ÖZZORLUOĞLU, Süleyman Tevfik, Bkz.: Süleyman Tevfik (ÖZZORLUOĞLU)
- PAKDİL, Nuri, *Batı Notları*, Edebiyat Dergisi Yay., Ankara, 1972, 109 s.
- PAKSOY, Nadir, *Bir Demet Pasifik*, Bağlam Yay., İstanbul, 1989
- PAKSOY, Nadir, *Kuzey Sardunyalı*, Bağlam Yay., İstanbul, 1995
- PAKSOY, Nadir, *Sirt Çantamda Coğrafyalar*, Bağlam Yay., İstanbul, 1992, 144 s.
- PALA, Hüseyin, *Meriç'ten Tuna'dan Volga'ya*, Kardeş Mtb., İstanbul, 1970, 80 s.
- Paris Rehberi*, Özgül Yay., 1994
- Paris'ten Bir Mektup*, Artin Mtb., Dersaadet, 1326, 28 s.
- PEKER, Orhan, *İspanyol Defteri*, YKY, İstanbul, 1996
- PEKŞEN, Yalçın, *Nevşehir'den New York'a: Gezi Notları*, Varlık Yay., İstanbul, 1986

- PERÇİN, Hüseyin, *Güney ve Doğu Asya, Kanada ve Amerika'da Gördüklerim: Japonya, Hong Kong, Singapur, Tayland, Filipinler*, Bozak Mtb., İstanbul, 1984, XXIV+212 s., resimli
- PERÇİN, Mehmet Behçet, *Sofya Hatıraları*, Teziş Basımevi, İstanbul, 1949, 54 s.
- Peyami Safa, "İşte Paris", *Büyük Avrupa Anketi*, 1938, ss. 39-45
- Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriye*, 1521
- POYRAZOĞLU, O. Nuri, *Gezi/Yorum*, Ürün Yay., 1999, 339 s.
- RADO, Şevket, *50. Yılında Sovyet Rusya*, Doğan Kardeş Yay., İstanbul, 1968, 86 s.
- RADO, Şevket, *Amerikan Masalı*, Doğan Kardeş Yay., İstanbul, 1950, 145 s.
- RADO, Şevket, *Milliyetçi Çin Ne Âlemde?*, Bilgi Basımevi, Ankara, 1969
- Refik Nevzat, *Seyahat-i Hâzıra-i Meş'ûme*, Paris, 1911, 46 s.
- Rehber-i Seyyâhîn-i be-Cânib-i Edirne*, İst. Bel. Ktp.
- Rifat Efendi, *Seyahatü'l-Amerika*, 1262, 119 s., resimli
- Romanya Seyahati*, 1912 (Heyet-i Mahsusa tarafından, resimli seyahat program ve talimatnamesi)
- Rüşdî, *Yemen Hatırası*, Osmanlı Mtb., İstanbul, 1325, 201 s.
- SAATÇİGİL, Enver, *Amerika Gezisi*, Öğretmen Mtb., Ankara, 1968, 120 s.
- SAATÇİGİL, Enver, *İtalya Gezisi*, TCDD Mtb., İzmir, 1960, 91 s., resimli
- SABANCI, Sakıp, *Rusya'dan Amerika'ya Gezdiklerim Gördüklerim*, Reyo Basımevi, İstanbul, 1989
- Sadık Rifat Paşa, "Avrupa'nın Ahvaline Dair Risale", *Müntehabât-ı Âsâr*, Tatyos Divitçiyân Mtb., İstanbul, 1290, II. cilt, ss. 2-12
- Sadık Rifat Paşa, "İtalya Seyahatnamesi", *Müntehabât-ı Âsâr*, İstanbul, Tatyos Divitçiyân Mtb., 1290, II. cild, ss. 14-30 (Bu seyahat notlarının çevrimyazısı için bkz.: KARAKARTAL, Oğuz-Bâki ASİLTÜRK, "Sadık Rifat Paşa ve İtalya Seyahatnamesi", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1995, ss. 319-330
- Sadıkü'l-Müeyyed, *Afrika Sahrâ-yı Kebirinde Seyahat*, Ahmet İhsan Mtb., İstanbul, 1314, 119 s.
- Sadıkü'l-Müeyyed, *Habeş Seyahatnamesi*, İkdâm Mtb., Dersaadet, 1322, 484 s.
- SAFKAN, Hasan, *Kuzey Afrika'dan Portekiz'e, Ordan Eve...: Gezi Notları*, Ofset Yapımevi, İstanbul, 1994
- SAĞLIK, Saim, *Amerika'da ve Avrupa'da Mesai: Görüş ve İntibalarım*, Kenan Bas., İstanbul, 1939, 39 s.
- Salahattin Emin, *Seyahat Notları: Ankara-Lübnan-Bağdat*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1934, 62 s.

- Salim, *Ben de Gördüm yahut Tesalya'da Müşahedatım*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1315, 85 s.
- Samipaşazade Sezai, "Hatıralar ve Gezi Notları", *Sami Paşazade Sezai'nin Hikâye-Hatıra-Mektup ve Edebi Makaleleri*, (Haz.: Zeynep KERMAN), İÜ Edebiyat Fak. Yay., İstanbul, 1981, ss. 233.-280
- SAULNIER, Mine G., *Pandispanya: İspanya Yazıları*, Cep Kitapları, İstanbul, 1990
- SEDES, Yümni, *Cenup Denizler Gezisi*, Basım-Ar Mtb., İstanbul, 1964, 110 s.
- SEDES, Yümni, *Çin: Hakikat ve Efsane*, A. Sait Mtb., İstanbul, 1945, 178 s.; Ankara, Akba Kitabevi, t. y., 178 s., resimli
- Selanikli Ahmet, *Selanik Hatıraları*, Manzume-i Efkâr Mtb., İstanbul(?), t. y., 24 s.
- Selanikli Tevfik, *Musavver Hindistan Seyahatnamesi*, Mihran Mtb., İstanbul, 1318, 208 s.
- Selanikli Tevfik, *Yadigâr-ı Seyahat*, Matbaa-i Ebuzziya, Kostantiniyye, 1316, 32 s., resimli; Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1319, 175 s., resimli
- SENEMOĞLU, Yavuz, *Seyahat Notları*, 1958 (421 sayılı *Donanma Dergisi* eki)
- SEVÜK, İsmail Habib, *Tuna'dan Batı'ya*, İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat T. A. Ş., İstanbul, 1935, 257 s.
- SEVÜK, İsmail Habip, *Yurttan Yazılar: Üç Bölge: Fırat'tan Toroslar'a, Karadeniz Yalıları, Yakınoğu Diyarı*, Cumhuriyet Mtb., İstanbul, 1943, 93 s., resimli; *Yurttan Yazılar*, Ankara, 1987
- Seyahat: İstanbul'dan Samsun, Diyarbakır tarihiyle Bağdad ve Basra'ya ve oradan Haleb ve İskenderun tarihiyle İstanbul'a kadar seyahati mutazammın mektuplardan müteşekkildir*, A. Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Mtb., İstanbul, 1311, 232 s.
- Seyahatname-i Cevad*, (Sadrazam Ahmet Cevat Paşa'nın Karadağ Seyahatmanesi), BOA, YEE Kısmı, nr. 31, Evrak nr. 111/1, zarf nr. 111, karton nr. 86
- Seyahatname-i Londra*, Ceride-i Havadis Mtb., İstanbul, 1269, 92 s.
- Seydi Ali Reis, *Kitâbü'l-Muhit fî ilmü'l-eflâk ve'l-ebhûr: Muhit*, 1554
- Seydi Ali Reis, *Mir'atü'l-Memâlik*, Kitaphane-i İkdâm, İstanbul, 1313, 99 s. (yazılış t. 1557)
- Seyfi Çelebi, *Kitâb-ı Tevârih-i Padişahân-ı Vilayet-i Hindûstan Hitay u Hoten u Kaşgar u Kalmuk u Çin-Maçîn*, XVI. y.y.
- Seyyahlara Bursa Rehberi (Guied de Brousse)*, Bursa Vilayeti Mtb., Bursa, 1931, 32 s.
- Seyyid Mustafa Sami, *Avrupa Risalesi*, Takvim-i Vekayi Mtb., İstanbul, 1256/1840, 40 s.

- Sıradışı Bir Jön Türk: Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, (Haz.: Ahmet Turan ALKAN) İletişim Yay., İstanbul, 1989, 231+16 s.
- SÖNMEZ, Tekin, *Yeryüzü Gurbeti: İsveç, F. Almanya, Türkiye Öyküleri: Yol Yazıları*, Onur Basımevi, İstanbul, 1981, 175 s.
- SÖZEN, Gürol, *Ege'den Akdeniz'e Mavi Uygarlık*, Akbank Yay., İstanbul, 1995, 464 s.
- Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, (Haz.: Cemal KUTAY) Boğaziçi Yay., İstanbul, 1991, 185 s., resimli
- Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, (Haz.: Ali Kemali AKSÜT), Ahmet Saitoğlu Kitabevi, İstanbul, 1944, 240 s., resimli
- SUNAY, Cevdet, *Amerika'da 11 Gün*, TTK Basımevi, Ankara, 1967, 68 s.
- SUNGAR, Şakir, *Zencirdere'de Neler Gördük?*, Sümer Basımevi, Kayseri, 1943, 38 s.
- SÜKAN, Sinan Sadi, *Türk Kıbrıs: Kıbrıs'a yapılan bir gezinin manzum anıları*, Anadolu Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1958, 56 s.
- "Süleyman Ağa Seyahatnamesi", Prof. Dr. Gündüz AKINCI, *Türk-Fransız Kültür İlişkileri*, Atatürk Ün. Yay., Ankara, 1973, ss. 8-12
- Süleyman Nutkî, *Aden Körfezi Rehberi*, İstanbul, 1317, 495 s.
- Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-kübra*, Elektrik Mtb., Petersburg, 1325/1907, 608 s., resimli
- Süleyman Tevfik (ÖZZORLUOĞLU), *Teselya'da Bir Cevlan ve Dört Aylık Seyahatim*, Mahmut Bey Mtb., Dersaadet, 1315, 359 s.
- SÜNNETÇİOĞLU, Kemal, *1939 New York Dünya Sergisi Seyahat Hatıraları*, Güven Basımevi, İstanbul, 1944, 134 s., resimli
- SÜPHANDAĞLI, Sabri, *Dört Ülke Dört Sistem: Mao Çin'i, Endonezya, Japonya, Hong Kong*, Ticaret Mtb., İzmir, 1979, 138 s.
- SÜPHANDAĞLI, Sabri, *Odesa'dan Orta Asya'ya*, Karınca Mtb., İzmir, 1968, 144 s., resimli
- SÜPHANDAĞLI, Sabri, *Pasifik Kuşları*, Ticaret Mtb., İzmir, 1976, 76 s.
- ŞAHİN, Haluk, *Ağrı'ya Dönüş*, Can Yay., İstanbul, 1990, 110 s.
- ŞANLI, Mustafa, *Yeşil Kent: Gezi Notları*, Dost Yay., Ankara, 1967, 91 s.
- Şerefeddin Mağmumi, bkz. Dr. Şerefeddin Mağmumi
- ŞİMŞEK, Mehmet, *Avrupa'dan Çin'e*, Murat Ofset, İstanbul, 1990, 234 s.
- ŞİMŞEK, Mehmet, *İspanya'da On Beş Gün*, Gümüş Basımevi, İstanbul, 1983, 80 s.
- ŞİMŞEK, Selahattin, *Bu da Bizim Şehir*, Gün Basımevi, İstanbul, 1950, 92+2 s.
- ŞİMŞEK, Selahattin, *Hakkâri Dedikleri*, Varlık Yay., İstanbul, 1960, 96 s.
- Şükûfe Nihal (BAŞAR), *Domanıç Dağlarının Yolcusu*, Gavsî Ozansoy Basımevi, İstanbul, 1946, 85 s.

- Şükûfe Nihal (BAŞAR), *Finlandiya*, İstanbul Gazetecilik ve Matbaacılık TAŞ, İstanbul, 1935, 109 s. , resimli
- Tahmisci-zâde Mehmed Mâcid, *Girit Hatıraları*, Tercüman 1001 Temel Eser Yay., İstanbul, 1977, 134 s.
- TAN, M. Şahap, *İsrail Zindanlarında Bir Türk*, İstanbul, 1967, 126 s.
- TAN, M. Turhan, *Avrupa Notları*, Suhulet Kitabevi, İstanbul, 1938
- TANER, Haldun, *Berlin Mektupları, Viyana'nın Atlattığı Vartalar: Gezi Notları*, Bilgi Yay., Ankara, 1984; Bilgi Yay., Ankara, 1993, 210 s., 2. b.
- TANER, Haldun, *Düşsem Yollara Yollara*, 1979
- TANER, Haldun, *Kızıl Saçlı Amazon*, Bilgi Yay., Ankara, 1988
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir: Ankara, Erzurum, Konya, Bursa, İstanbul*, İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1960; TTK Yay., Ankara, 1960, 133 s.; Dergâh Yay., İstanbul, 1987, 226 s., 7. b.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, "Paris Tesadüfleri", *Yaşadığım Gibi*, (Haz. Birol EMİL) TKE Yay., İstanbul, 1970, ss. 225-286
- TANRIKUT, Asaf, *Yemen Notları*, Güzel Sanatlar Mtb., Ankara, 1965, 177 s.
- TANRIVERDİ, Ali Raci, *Avrupa Seyahat Notları ve Rehberi*, Zemin Mtb., Adana, 1962, 164+4 s., haritalı
- TARCAN, Selim Sırrı, *Bizce Meçhul Hayatlar: İsveç'te Gördüklerim*, Şant Mtb., Dersaadet, 1327, 183 s., resimli
- TARCAN, Selim Sırrı, *Bugünkü Almanya*, Devlet Mtb., İstanbul, 1930, 116 s.
- TARCAN, Selim Sırrı, *Garpta Hayat*, Maarif Vekaleti Devlet Kitapları, İstanbul, 1929
- TARCAN, Selim Sırrı, *Şimalin Üç İrfan Diyarı: Finlandiya, İsveç, Danimarka*, Ülkü Bas., İstanbul, 1940, 118 s.
- TARCAN, Selim Sırrı, *Yurt Dışında: Londra'da Gördüklerim*, 1948
- TARHAN, Abdülhak Hâmit, *Divaneliklerim yahut Belde*, 1885; [*Bütün Eserleri I: Sahra-Divaneliklerim-Bunlar O'dur*, (Haz.: İnci ENGİNÜN), Dergâh Yay., İstanbul, 1979, ss. 89-134 (Bu eserde, şair Paris'te geçirdiği günlerin izlenimlerini manzum olarak anlatır.)]
- TARHAN, Abdülhak Hâmit, *Sahra*, 1879; [*Bütün Eserleri I: Sahra-Divaneliklerim-Bunlar O'dur*, (Haz.: İnci ENGİNÜN), Dergâh Yay., İstanbul, 1979, ss. 41-88 (Bu eserin bir kısmında, şair Paris seyahatinin notlarını manzum olarak anlatır.)]
- TEKİN, Abdullah, *Van Gölü-Güzelim Yaşam*, Karacan Mtb., Ankara, 1980, 67 s.
- TENGÜŞREK, Yusuf Ziya, *Vatan Yollarında*, ?, ?
- TEVETOĞLU, Fethi, *Benim Gördüğüm Bugünkü Rusya*, Ayyıldız Mtb., Ankara, 1968, 242 s.

- TEVETOĞLU, Fethi, *Mukaddes Topraklardan Geçen Yol*, Ajans-Türk Mtb., Ankara, 1965, 168 s.
- TİRALİ, Naim, *Avrupa'daki Amerika*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1965, 30 s.
- TİRALİ, Naim, *İki Şalom Arasında*, Cem Yay., İstanbul, 1993
- TİRALİ, Naim, *Yirmi Beş Kuruşa Amerika*, Cem Yay., İstanbul, 1989
- TOKER, Metin, *Rus Geldi Aşka Rus'un Aşkı Başka*, Akis Yay., İstanbul, 1966, 140 s., resimli.
- TOKGÖZ, Ahmet İhsan, Bkz.: Ahmet İhsan (TOKGÖZ)
- TOLUN, Mukaddes, *Paris Yaşantıları ve Memleket Özlemi*, Baylan Basım ve Cilt Evi Yay., Ankara, 1968, 46 s., resimli
- TOPRAK, Ömer Faruk, *Ömer Faruk'un Düz Yazıları*, (Haz.: Füzuzan TOPRAK) KB Yay., Ankara, 1994, 349 s. (Bu kitap içerisinde "Gezi Notları" bölümü vardır.)
- TOPUZ, Hıfzı, *Parisli Yıllar*, Bilgi Yay., Ankara, 1994, 303 s.
- TOPUZLU, Dr. Cemil, *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde: 80 Yıllık Hatıralarım*, Güven Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1951, 292 s. (Eserde yazarın seyahat hatıraları da yer almaktadır.)
- Trabzonlu Âşık Mehmet Çelebi, *Menâzıru'l-avâlim*, 1597
- TUKSAVUL, Muammer, *Doğu'dan Batı'ya ve Sonrası*, İstanbul, 1981, 474 s., resimli
- Tunalı Hilmi, *Makedonya*, Kahire, 1326
- TUNCEROĞLU, A. G., *Amerika Mektupları*, Türk Edebiyatı Vakfı Yay., İstanbul, ?
- TURGUT, Mehmet, *Taşkent'e Doğru: Rusya Notları*, Ajans-Türk Mtb., Ankara, 1969, VII+208 s.
- Türk Dili: Gezi Özel Sayısı*, sayı: 258, 1 Mart 1973
- Türk Öğretmenlerinin Almanya, Avusturya, Macaristan, Romanya Gezisi*, İstanbul, 1969, 62 s.
- Türk Yazınından Seçilmiş Gezi Yazıları*, (Derleyen: Erdal ALOVA), Adam Yay., İstanbul, 1993, 184 s.
- Türkiye Cumhuriyeti Celal Bayar'ın Birleşik Amerika'yı Ziyaretinin Hikâyesi, Ocak-Mart 1954*, Birleşik Amerika Haberler Teşkilatı Ankara Merkezi Yay., Ankara, 1954(?)
- TÜRKMEN, Muhlis, *İtalya'dan Çizgiler*, İstanbul Dev. Güz. San. Akad. Yay., İstanbul, 1982
- UÇUK, Semiha, *Gezi Notları*, İnsancıl Yay., İstanbul, 1995, 80 s.
- ULUDAĞ, İnci, *Yeşil Bursa Denizinde*, Hüsnütabiat Bas., 1945
- ULUNAY, M. Refi Cevat, *İhtişam Diyarı Hindistan*, Rafet Zaimler Kitabevi, İstanbul, 1962
- URAZ, Abdullah, *Elimle Koymuş Gibi Bulduğum Yeni Dünya: Amerika Seyahat Notları*, Çay Mtb., İstanbul, 1969, 62 s.

- URGAN Mina, *Bir Dinozorun Gezileri*, YKY, İstanbul, 1999
- US, Asım, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*, Vakıf Mtb., İstanbul, 1964
- US, Asım, *İstanbul'dan Çoruh'a*, Vakıf Basımevi, İstanbul, 1948, 160 s.
- US, Asım, *Yugoslavya'da Seyahat Notları*, Vakıf Basımevi, İstanbul, 1936, 107 s.
- UŞAKLIGİL, Halit Ziya, "Alman Hayatı", *Tanin*, nr. 2579-2719, 5 Şubat 1331/18 Şubat 1916-24 Haziran 1332/7 Temmuz 1916 (Halit Ziya'nın bu seyahat notlarının çevrimyazısı için bkz.: TÜRKÜM, Süleyman Mahir, *Halit Ziya Uşaklıgil'in "Alman Hayatı"*, İstanbul, 1982, İ.Ü. Türkiyat Enstitüsü Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi, Tez no: T. 2327, XXI+106 s.)
- UŞAKLIGİL, Halit Ziya, "Almanya Mektupları", *Tanin*, nr. 2387-?, 10 Ağustos 1915-15 Teşrinievvel 1915 (Halit Ziya'nın bu seyahat notlarının çevrimyazısı için bkz.: AKTAN, Arife, *Halit Ziya'nın Almanya Mektupları: 1-22*, İstanbul, 1978, İ.Ü. Türkiyat Enstitüsü Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi, Tez no: T. 1846 ve HATİPOĞLU, Vildan, *Halit Ziya'nın Almanya Mektupları: 23-36*, İstanbul, 1978, İ.Ü. Türkiyat Enstitüsü Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi, Tez no: T. 1957)
- Uşakızade Halit Ziya, "Messina İçün", *Kenarda Kalmış*, Orhaniye Mtb., İstanbul, 1342/1924, ss. 29-39
- UYGUR, Salih, *Bulgaristan'dan Ana Vatan'a Göç*, Fakülteler Mtb., İstanbul, 1969, 113 s., resimli
- UYSAL, Hasan, *Adı Afganistan*, Boyut Yay., İstanbul, 1988, 142 s.
- UZUNER, Buket, *Bir Siyah Saçlı Kadının Gezi Notları*, Gür Yay., İstanbul, 1990, 126 s., 2. b.
- UZUNER, Buket, *New York Seyir Defteri*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000
- ÜNLÜ, Abdülkadir, *Mustafa Nereye: Röportaj ve Gezi Notları*, Zemin Mtb., Adana, 1962, 76 s.
- ÜNSEL, M. Ziya, *Anadolu Çizgisi: Gezmek-Tozmak Üstüne*, Işık Yay., Bursa, 1964, 193+6 s.
- ÜNSEL, M. Ziya, *Çılgın Doruklar*, İstanbul, 1968
- ÜNSEL, M. Ziya, *Mutlu Güney*, Işık Yay., İstanbul, 1963, 134+2 s.
- ÜNSEL, M. Ziya, *Yeşil Malatya: Gezmek-Tozmak Üstüne*, Ekin Basımevi, İstanbul, 1959, 79 s.
- ÜNVER, Süheyl, *Avrupa İzlenimleri*, Önasya Yay., Ankara, 1969, 32 s.
- ÜSKÜDARİ, Faruk, *Eski Bursa'dan Notlar*, Ankara, 1972, 142 s.
- ÜSTÜN, Nevzat, *Almanya Beyleri ile Portekiz'in Bahçeleri*, Çağdaş Yay., İstanbul, 1975, 212 s.
- ÜSTÜN, Nevzat, *Sovyetler Birliği'nden Batı'ya*, Varlık Yay., İstanbul, 1966, 152 s.
- ÜSTÜNGEL, S., *Güneşli Dünya*, İstanbul, 1977, 227 s., 2. b.

- Vak'anüvis Lütfi, *Anadolu Seyahatnamesi*, y. y., t. y.,
- VAROL, Gündüz, *Lal Başlar: Şairler Diyarı Azerbaycan'da*, Anka Ofset, İstanbul, 1987, 246 s.
- Vekayi: Babur'un Hâtrâtı*, (Haz.: Ahmet ATEŞ) Ankara, 1943
- Yahya Kemal (BEYATLI), *Aziz İstanbul*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1974, 208 s., 3. b.
- Yahya Kemal (BEYATLI), *Balkan'a Seyahat*, Rahva (Ehali) Mtb., İstanbul, 1339/1923, 29 s.
- YALÇIN, Aydın, *Uzak Komşumuz Sovyetler*, Ak Yay., İstanbul, 1968, 90 s.
- YALKI, Mehmet Enisi, Bkz.: Mehmet Enisi (YALKI)
- YALMAN, Ahmet Emin, *Dünyadan Haber: Yeni Hava Seyahatlerinin Notları 1944-1945*, c. I, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1945, 218 s.
- YALMAN, Ahmet Emin, *Havalarında 50.000 Kilometre Seyahat: Miami'den Kahire'ye*, Vatan Mtb., İstanbul, 1943, c. II: 312 s., c. III: 232 s.
- YALMAN, Ahmet Emin, *San Francisco'da Gördüklerim*, Vatan Mtb., İstanbul, 1945, 224 s.
- YALMAN, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970, c. I: 352 s., c. II: 335 s., c. III: 398 s., c. IV: 415 s.
- YARDIM, Osman, *Almanya Mektupları*, Ülker Mtb., Ankara, 1969, 46 s.
- Yaşar Kemal (GÖKÇELİ), *Bu Diyar Baştan Başa III: Peri Bacaları*, Adam Yay., İstanbul, 1996
- Yaşar Kemal (GÖKÇELİ), *Bu Diyar Baştan Başa IV: Bir Bulut Kaynıyor*, Adam Yay., İstanbul, 1996
- Yaşar Kemal (GÖKÇELİ), *Bu Diyar Baştan Başa*, Tekin Yay., İstanbul, 1979, 398 s.; Cem Yay., İstanbul, 639 s.; *Bu Diyar Baştan Başa I: Nuh'un Gemisi*, Adam Yay., İstanbul, 1996
- Yaşar Kemal (GÖKÇELİ), *Çukurova Yana Yana: Gezi-Röportaj*, Yeditepe Yay., İstanbul, 1955, 75 s.
- Yaşar Kemal (GÖKÇELİ), *Yanan Ormanlarda 50 Gün*, Türkiye Ormancılar Cemiyeti Yay., Ankara, 1964(?); *Bu Diyar Baştan Başa II: Yanan Ormanlarda 50 Gün*, Adam Yay., İstanbul, 1996
- YAŞAR, Bedrettin, *Otomobille Avrupa'ya*, Ekspres Basımevi, İstanbul, 1937, 48 s.
- YAZICI, Tahsin, *Yoksulluktan Varsılığa İsveç Hayatı*, Görkem Yay., İstanbul, 1989
- YAZMAN, Aslan Tufan, *Bonjur Fransa*, Duygu Mtb., İstanbul, 1957, 136 s.
- YAZMAN, Aslan Tufan, *İsviçre Cenneti*, Çelikkilt Mtb., İstanbul, 1962, 188 s.
- YAZMAN, Aslan Tufan, *İşgal Altındaki Almanya*, Duygu Mtb., İstanbul, 1949, 110 s., resimli
- YAZMAN, Aslan Tufan, *Londra-Roma-Prag*, Nuruosmaniye Mtb., İstanbul, 1965, 212 s.

- YAZMAN, Aslan Tufan, *Ole!... İspanya*, Duygu Mtb., İstanbul, 1956, 140 s.
- YAZMAN, Aslan Tufan, *Polonez: Polonya'ya Yapılan Bir Gezinin Notları*, İstanbul, 1959, 238 s.
- YAZMAN, M. Şevki, *Mehmetçik Avrupa'da*, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1967, 216 s., 5. b.
- YELEN, Pakize, *Avrupa Dedikleri*, Karınca Mtb., İzmir, 1968, 131 s., 2. b.
- Yenişehirizade Halid Eyyubî, *Kayıkla Bir Cevalan*, Malumat Kütüphanesi, Kostantiniyye, 1317, 123 s.
- YILDIZ, Bekir, *Harran*, 1972
- YILDIZ, İzzet, *Bizim Eller*, Gün Mtb., İstanbul, 1968, 58 s., resimli
- YILMAZ, Hayati Tahsin, *Bolluk Ülkesi İsveç*, Görkem Yay., İstanbul, 1976, 184 s.
- YILMAZ, Hayati Tahsin, *Yoksulluktan Varsılığa İsveç, ?, ?*
- YIRCALI, Sıtkı, *Batı'ya Kalkan Tren: Gezi Notları, Görüntüler, İzlenimler*, Yet Yay., Ankara, 1965, 199 s.
- YİĞENOĞLU, Çetin, *Çukurova Röportajları*, Universal Yay., İstanbul, 1993, 232 s.
- YORULMAZ, Ahmet, *Ayvalık'ı Gezerken*, Geylan Kitabevi, Ayvalık, 1994, 208 s., haritalı
- Yugoslavya'da Gördüklerimiz*, (Toplayan: Hikmet Saim) Gün Mtb., İstanbul, 1953, 108 s.
- Yusuf Efendi, "Makale-i Zindancı Mahmut Kapudan Berâ-yı Feth ü Zafer-Keştî-i Maltiz-i Lain-i Dûzah-Mekîn", *Mahmut Kaptan'ın Anıları*, Kitabevi Yay., İstanbul, 1996, 93 s. (Eserin ilk yazım tarihi: XVII. yy. sonları(?))
- Yusuf Ziya, *Kastamonu, Küre, İnebolu Temâşâsı*, Vilayet Mtb., Adana, t. y., 82 s.
- YÜCEL, Hasan-Âli, *İngiltere Mektupları*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1958, 160 s.
- YÜCEL, Hasan-Âli, *Kıbrıs Mektupları*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1956, XIX+160 s.
- YÜZGÜN, Arslan, *Pembe Yolculuk: Gezi, Anı, Deneme*, Hüryüz Yay., İstanbul, 1988, 160 s., fotoğraflı
- ZEREN, Ord. Prof. Dr. Zeki, "On Beş Günlük Seyahatimde Irak ve Suriye'den İzlenimler", İstanbul, 1956 (*İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası*'ndan ayırbasım, c. XIX, sayı: 1, ss. 78-80)
- ZEREN, Ord. Prof. Dr. Zeki, "Tahran ve Tebriz Seyahatine Ait İzlenimler", İstanbul, 1958 (*İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası*'ndan ayırbasım, c. II, sayı: 3, ss. 696-701)

"The Bibliography of the Journey Books in Turkish Literature"

A b s t r a c t

This bibliography is about the journey books of Turkish Literature from the beginning to today. The list of the books was constructed according to the surname of the writers and the name of the books. You can find in this list so many books names which most of them Europe, Asia and Africa Journeys. After that you can find some journeys books which are about inside of Turkey..

Key words

journey, journey books, European countries, seyahatname, trip, road, Turkey, Anatolia, travel

KÜRTLER'E KİMLİK ARAYIŞI VE TÜRK-KÜRT YABANCILAŞMASI

M. Sait DOĞAN(*)
Zekeriya OKŞİL

ÖZET

Osmanlı'nın bugünkü anlamda bir etnik meselesi olmamıştır. O dönemde Anadolu'nun etnik yapısı hakkındaki bilgileri Osmanlı Arşivi'nden öğreniyoruz. Bizim bu araştırmamızın sonuçları arşiv bilgileriyle aynı paraleldedir.

Cevdet Türkay, arşiv belgelerine dayanarak bize şu bilgileri vermektedir: "Büyük Türk soyu Orta Asya'dan Batı'ya göç etmiş, sayıları bini aşan boylar, oymaklar, aşiretler ve cemaatler bütünlüğü olan bir yapı arz etmektedir. Belge ve defterlerde, Kürd, Kürdi, Kürdlü, Kürdiler, Kürdler vb. isimler yer almaktadır. Adları Kürd, Kürdler, Karacakürd, Kirmanç olan oymak ve aşiretler dahi Türkmen'dir. Sonuç olarak, bütün oymak ve aşiretler Türk asıllıdır. Bu bilgiler Anadolu'da farklı bir kimliğin olmadığını ortaya koymaktadır. Bölgeler arası dengesizliklerin ortadan kaldırılması, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da güvenlik ve huzurun sağlanması, milli şuuru güçlendirecek, milli devlet anlayışında etkin rol oynayacaktır. Böylece Atatürk'ün milli devlet anlayışına dayalı kurduğu T. C. Devleti çağdaş milletler seviyesine yükselecektir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Arşivi, etnik yapı, milli devlet, boy, oymak, aşiret, cemaat.

*"... Hatta ben olsaydım; Kürt, Arap, Çerkez,
ilk gayem olurdu Türk Milliyeti. Çünkü
Türk kuvvetli olursa mutlak kurtarır her
İslâm olan Milleti..."*

Ziya GÖKALP

Giriş

Bu çalışmanın amacı bir Kürt Tarihi yazmak değildir. Konu, Türk-Kürt yabancılaşmasının mevcut olup olmadığını tespitle sınırlandırılmıştır. Ancak, her problem tespit edildikten sonra çözümünü de düşündürür. Bu bağlamda, anket bulgularına derinlik

(*) Yard. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

kazandırmak için Kürtler'in menşei ile ilgili iki görüş ve iddiaya yer verilecektir.

Emperyalizm, sömürü düzeni içerisinde hayat bulur. Bu nedenle, onlar sömürecekleri insan ve insan gruplarının peşine düşerler. Ortadoğu ve özellikle bulunduğu konum itibariyle ülkemiz, tarih boyunca emperyalistlerin ilgi odağı olmuş ve buralarda sömürü düzeninin icrası için senaryolar üretilmiştir¹. Türkiye Cumhuriyeti Devleti günümüzde bu senaryolardan yeni ve en tehlikeli olanlarından birisinin uygulamaya konulması ile karşı karşıya bulunmaktadır.

İster menşeleri itibariyle Türkler'le Kürtler aynı ırka mensup olsunlar, isterse ayrı ayrı etnik grupları ifade etsinler, asırlarca birlikte yaşayan, aynı kaderi paylaşan insanların oluşturduğu bir devlet bölünme tehlikesi ile karşı karşıya bulunmaktadır. Böyle bir bölünmenin taraflar için ne getireceği ve götüreceği tartışmalıdır. Ancak kesin olan böyle bir bölünmenin emperyalistlere yarayacağı hususudur.

Kürt kökenli insanların Türkler'e yabancılaşmaları ve Türk Devleti'ne mensubiyet duygularını kaybetmeleri çok önemli bir konudur. Ancak, bundan da önemlisi Türk insanının Kürtler'e karşı aidiyet duygularını kaybetmeleri ve onlara karşı yabancılaşmalarıdır. Böyle bir durum ülkeyi iç harbe sürükler ve muhtemeldir ki bir soykırım faciası ile sonuçlanabilir².

Henüz daha bir takım ani sahra kabarmalarının dışında böyle bir durum mevcut değildir. Mevcut kolektif öfkenin sebebi Kürt veya Güneydoğu insanının PKK ile bir çağrışım yapmasıdır. Tehlikeli olan, bu geçici öfkelerin süreklilik kazanması ve zaman içerisinde yabancılaşma olgusunun ortaya çıkmasıdır³.

¹ Bkz. Raif Karadağ, *Petrol Fırtınası*, Adak Yayınları, İstanbul 1979.

² İsmail Cem, *PKK'nın İstedikini Asıl Şimdi Yapmayalım*, Sabah Gazetesi, 1 Kasım 1992.

³ İsmet G. İsmet, *Devletin Gizli Belgelerinde PKK*, Milliyet Gazetesi, 15 Aralık 1992.

Amacımız, Türk-Kürt yabancılaşma olgusunun mevcut olup olmadığının anakütleden oluşturulmuş bir örneklem içerisinde test etmek ve ortaya çıkacak duruma göre çözüm önerileri sunmaktır.

Bir sosyal grubun en önemli özelliği, üyeleri arasında mensubiyet duygusunun mevcut olmasıdır. Sosyal grup üyelerinin bu mensubiyet duygusunu kaybetmeleri halinde birbirlerine yabancılaşırlar ve sosyal grup çözülmeye maruz kalır.

İster dış etkilerle olsun, isterse iç ihmallerle doğmuş bulunsun Kürt adı ile anılan insanların Türkiye Cumhuriyeti Devleti çatısı altında, bir sosyal grup içinde yaşamak istemedikleri iddia edilmektedir. Buna karşılık Kürtlerin Tûrânî menşeli olduklarını, bu nedenle de böyle bir durumun söz konusu olmaması gerektiğini ve hatta olmadığını ısrarla vurgulayan görüşler mevcuttur^(*).

1. Kürtler'in Kökeni Hakkında İki Görüş

Aşağıda sunacağımız iki görüş emperyalizmin ülkemiz üzerinde en fazla yoğunluk kazandığı dönemlerde ileri sürülmüştür. Bugün için de Kürtler'in kökeni hakkında bunlardan farklı bir görüş iddia edilmemektedir.

Dr. Fritz'in "Kürtler"⁴ adlı çalışması Alman emperyalizminin Osmanlı Türkiyesi üzerindeki icra şartlarını tespit etmek üzere Alman resmi makamları tarafından yaptırılmış bir araştırmadır. Amacı, Kürtler'in Türk kökenli olmadığını ispat etmektir. Ancak

(*) "Yabancılaşma sürecinden söz ediliyor. Hangi yabancılaşma? Dikkat edilirse yabancılaşma halkta değil, bu bölge halkını istismar eden, sömüren kafalardan çıkmaktadır. Babanlı Abdurrahman Paşa, Revadüzlü Mehmet Paşa, Bedirhan Paşa, Yezdan İzzettin Şer İsyanları ile Şeyh Sait ve Dersim İsyanlarının halkın yabancılaşmasından mı doğduğunu zannediyorsunuz? Bu isyanların hiçbiri ne halkın kimlik aramasından ve ne de yabancılaşmasından doğmuştur... Bu zevat daima kendi çıkarları için devletin başına belalar açmış insanlar olmuşlardır. Kürtçülük yapmış, binlerce insanın ölümüne sebep olmuş, mahkeme zamanında da kendilerinin Kürt olmadıklarını iddia etmekten de çekinmemişlerdir. Bugün de bu olaylar oynanıyor ve ne gariptir ki bugün aynı oyunu oynayanların çoğunluğu dünkü zadeganların çocukları, torunlarıdır" (Abdülhâdi TOPLU, SHP Raporu Üzerine – Kürt Sorununa Dair Tenkitlerim, 1991).

⁴ Dr.Fritz, *Kürtler (Tarihi ve İctimai Tetkikat)*, Tab ve Naşiri Kütübhane-i Sûdi, İstanbul 1334 (1918).

yukarıda adı verilen eserden aktaracağımız görüşlere dikkat edilecek olursa bu iddianın bir takım zorlamalarla ortaya konulduğu kolayca anlaşılacaktır.

İkinci görüş, Ord. Prof. Dr. Ziyaeddin Fahri Fındıklıoğlu'na aittir⁵. Fındıklıoğlu da Dr. Fritz'in kaynaklarını kullanarak Kürtler'in Turan soylu olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.

Her iki görüşün ortak noktası Türk-Kürt kültür birliği olarak ortaya çıkmaktadır. Bu da Türkler'le Kürtler'in ortak bir sosyal grup oluşturmaları için en yeterli nedendir. Zira sosyo-kültürel bütünleşme tipleri içinde mana etrafında bütünleşme en mükemmel olanıdır⁶.

1.1. Kürtler'in Menşei

Kürtler'in menşei⁷ hakkında muhtelif teoriler vardır. Bu nazariyelerden bizce kabule şayan olanları bugünkü tarihi nazariyelere uygun olan ve daha ziyade Kürtler'in canlı müesseselerinden muktebis (alınmış) bulunanlarıdır. Bu hususta bize en çok yardımcı dokunabilecek müesseseler ise; milli hurafeler, efsaneler, lisan, edebiyat, dindir...

Milli Hurafeler: Kürtler'in milli hurafelerini ikiye taksim etmek lazımdır. Bunların bir kısmı İslâmiyet'ten evvelki devrelere aittir. Diğer kısmı da İslâmiyet'i kabul devrelerinin eseridir. Birinci kısım hakkındaki bilgiler Babil ve Ninova harabe ve taşlarından iktibas edilebilir. Fakat, bu hurafatın halk arasında da muhtelif şekillerine tesadüf etmek mümkündür. Gerçekten şark kavimleri İslâmiyet'i kabul eder etmez, Arap tarihçilerin bir takım indî görüşlerine kurban oldular ve İslâm milletlerinin hepsi de menşelerini İslâmiyet dahilinde, Arap aileleri içinde aramak mecburiyetinde kaldılar. İranlılar'dan başka hiçbir şarklı müslüman millet yoktur ki, İslâmiyet alakasıyla Araplığı menşe tanımasın. Aynı neticeyi kabulde çaresiz kaldılar. Bu sebeptendir ki, Kürt ihtiyarları kendilerinin Arap nesline mensup olduğunu iddia ederler. Fakat İslâmiyet

⁵ Ziyaeddin Fahri, *Halk Gazetesi*, 16 ve 19 Kanunsanî, 1926.

⁶ Âmiran Kurtkan Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, Filiz Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul 1986, s. 293.

⁷ Fritz, *a.g.e.*, s. 3-20.

nazariyatının kabul edemeyeceği bir nakil vardır; özetle Kürtler'in bir yılanı tapındıkları ve Acem hücumlarına mukabil bu yılanın muhafaza edildiği, Acem ve Arapların İslâmiyet'lerini müteakip de tapınılan yılanın muhafaza edildiği ve buna her gün iki insan beyni verildiği hikaye ediliyor. Rus Dışişleri Bakanlığı Şark Akademisi memurlarından Italinsky bu ciheti kaydederek diyor ki: "Kürtler'in bu hurafeleri şayan-ı dikkattir. Zira, İslâmiyet devrinde yılan mabut olamaz. Binaenaleyh, bu macera daha eskidir ve saldıranlar da Araplar değildir. Belki Asûriler veya Sümer Akadları'dır. Sonra, Kürtler'in Arap olduklarını gösteren esaslı bir Kürt hurafesi yoktur. Binaenaleyh Arap menşei Kürt vicdanında o kadar kuvvetli değildir".

Zaten Arap menşei meselelerini ortaya atanlar *Muruc el-Zeheb* sahibi İslâm tarihçilerinden Mesudi ve *Burhan-ı Katı*' sahibi Ebu İshak el-Farisi gibi İslâm yazarlarıdır. Arap nesebi meselesinin hakkıyla ruh-i millette yerleşmemesi de bunun neticesidir. Yalnız, bazı Kürt hocalar bu fikri ara sıra tekrar ederek neşretmişlerdir.

Kürt ahali arasında mevcut diğer bir kanaate göre Kürtler Nuh'un oğullarıdır. Bu görüş ilk çağlarda yaşayan her millette vardır. Kürtler, İranlılar, Yunanlılar, Blajlar, Araplar, Museviler, Kürtler, Çerkezler hep bu nazariyeyi belirtirler. Yalnız Yunanlılar arasında isimlerde ihtilaf vardır. Fakat, son araştırmalardan anlaşılmıştır ki, Nuh Tufanı bir tarih başlangıcı olarak kabul olunmuş bir nazariyedir. İlk çağlarda ve belki de tarih öncesi medeniyetleri, bu nazariyeyi kabul ederek etrafa yaymışlardır. Zaten, bu nazariye beynelmileldir. Milli bir kıymeti haiz değildir. Binaenaleyh, Kürtler'in milli bir geleneği olamaz.

Bazı Kürt masallarından çıkarılmış bir hurafe daha vardır: Kürtler, güney taraflarından, ovalardan bu dağlık araziye gelmişler ve buradaki yaylalarda yerleşmişlerdir. Esasen ova halkı olan Kürtler, bu tazyik üzerine dağlı olmuş, fakat hayatlarını mevsimlerin farklılığına göre tanzim etmişlerdir. Kembriç Fen Fakültesi öğretmenlerinden Asur yazısı mütehassısı Dr. Saych bu nokta-i nazarı Asur taş levhaları içeriğiyle mukayese eder ve aşağıdaki sonucu çıkarır: Bu hurafe, Kürtler'in bir takım esirler olduğunu gösteriyor. Asuriler, bunların İran'ın merkezî cihetlerinden

Kürdistan dağlarına sevk etmişlerdir. Zira, Asur Hükümeti zamanında bugünkü Kürdistan'da "Lohurdu" namıyla bir Turan Hükümeti var idi. Asur salnameleri, bu hükümetin pek kuvvetli olduğunu ve Asur Hükümetini tazyik ettiğini kaydederler. Buna binaen Romalılar'ın Sırlar'ı Balkanlara getirdikleri gibi Asurlular da Kürtler'i bu kıtaya sevk etmişler ve bu suretle de istila ettikleri "Lohordu" hükümetini yıkmaya muvaffak olmuşlardır.

Fakat, bu kanaat Kürt ahalisi arasında mevcut değildir. Binaenaleyh bu da milli bir kıymeti haiz olamaz.

"Kürt" kelimesiyle "Gürcü" kelimeleri arasındaki kelime ilişkisi meselesi de akla gelebilir ve bu halde Kürtler'in Kafkas aileleri ile münasebetleri de düşünülebilir. Fakat, bu konuda hiçbir kayıt yoktur. Sonuç olarak, bu hurafe de meçhuldür ve aynı zamanda Kürt maşerî vicdanında yaşayan bir görüş değildir.

Milli Kürt masallarında başka hurafeler de vardır; fakat şayan-ı dikkattir ki, bu hurafeler uzak bir maziye ait bir şey nakletmezler. Milli hayat kısmında genişçe gösterileceği üzere, bütün bu masallar sınırlı bir daire dahiline inhisar etmektedir. Sonra bu masallar içinde muazzam bir hükümet hayatı, zafer gururu, bağımsız milletlere mahsus büyük fikirler, hukukî, ahlakî, bedîi ve güzel sanatlarla ilgili tek bir kabile hayatına aittir. Ya büyük şark milletlerinden birinin istila devrelerine ait münferid bir macera veya bir şahsın macerasıdır. Bu masallar Kürtler'in şahsiyetleri hakkında bir fikir verebilir. Fakat menşeleri hakkında hiçbir kesin sonuç veya sair bir diğer milletin nesebi mevcut değildir. Kürt kendisini Kürt biliyor. Kabilelerin şarkıları, çalgıları, hayatları ve düşünceleri de Kürtlük kanaatine göredir.

Bu neticeden anlaşılıyor ki, Kürtler'in böyle tarihi bir başlangıçları yoktur. Yalnız şu ciheti kaydedelim ki; biz, İslâmiyet'ten evvelki devri kastediyoruz ve tarihi başlangıçta o zamanlara ait olursa bir kıymeti haiz olur. Kürtler İslâmiyet'i kabul ettiklerinde bazı tarihi devirler geçirmişlerdir. Fakat zikredileceği üzere bu devirlerin bir bağımsız bir değeri yoktur ve Kürtler'de müstakil bir vicdan teşkil edememiştir.

Din: Kürtler ekseriyetle İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. Fakat, İslâmiyet'i kabul etmeyen Kürtler de vardır. Bunlar gayet az ve daha ibtidai bir hayat yaşayan bir takım kabilelerdir. Bunlar İran'daki Mecûsîler'e benzerler. Nasıl ki, eski İran medeniyetinin hakiki varisleri olan bu Mecûsî İranlılar'ı bugünkü Acem sayamıyorsak bu Mecûsî Kürtler'i de asıl Kürt tipi olarak kabul edemeyiz. Bunların ikinci derecede bir ehemmiyetleri vardır ve behemehal temsil etmek, ekseriyetin toplum vicdanı dahiline girmek mecburiyetindedirler.

İslâmiyet Kürtler arasında aslî şeklini muhafaza edememiş ve milli âdetlerden pek çok etkilenmiştir. Müslüman Kürtler'de bugün iki önemli şube vardır:

1. Sünnî Kürtler
2. Şîî Kürtler

Bu iki büyük şube, Türkiye, Kafkasya ve İran Kürtleri arasında birçok aşiretlere sahiptir. Fakat çoğunlukla Sünîler Türkiye dahilindedir. Bunlar da bir takım tarikatlara bölünmüştür. Bilhassa, Kadirî ve Rufâî gibi daha fazla salebat-ı diniyeyi icabettiren (din sağlamlığını gerektiren) tarikatlar pek yaygındır. Aşiretler arasında Yezîdîlik, Kızılbaşlık ve eski "Mazdeizm" görüşlerine dayanan birtakım tarikatlar görülmüştür. Fakat Sünnî mezhebine mensup aşiretler daha çoktur.

Kürt milli vicdanı İslâmiyet'i aynıyla değil, kendi zevkine uygun bir değişiklik ile kabul etmiştir. Binaenaleyh Kürtler İslâmiyet'e millî bir kıymet vermişler ve İslâmiyet'in kıymetini kendi âdetleri dahilinde takdir etmişlerdir. Kürtler'in İslâmiyet'e bu hususiyeti nasıl verebildikleri garip bir keyfiyettir (anlaşılması zor bir durumdur)*. Çünkü, İslâm milletleri içinde Arap tesirinden kurtulan İranlılar'dan başka bir millet yok gibidir. Şîîlik Arap medeniyeti önüne İran medeniyetini ikame etti. İran'ın mazisi buna müsait idi. Fakat, Kürtler bu kuvveti nereden alıyorlar? "Malkolm" bunu şu suretle izah ediyor: Kürtler Şîîler'le Sünnîler'in muharebe sahnele-

*Bu olgu, Kürtler'in Türklüğünü en güzel bir şekilde ortaya koymaktadır. Zira İslâm'ı kendi zevkinde yaşayan başka bir İslâm milleti mevcut değildir (M. S. Doğan).

rinde yaşıyorlar ve galiplerin tesirine tâbi olarak, muhtelif cereyanlara sürükleniyorlardı.

Bu sebeple İslâmiyet'ten evvel, münferit aşiretler halinde yaşayan Kürtler, muhtelif hükümetlerin; İranlılar'ın, Romalıların, Türkler'in, Bizanslıların idareleri altında dağınık bir halde kalmışlardı. Binaenaleyh Kürt Milleti parça parça ve her aşiret, bir hususiyeti haiz idi. Fakat İslâmiyet'in tarzı böyle değildir. Çünkü aşiret hayatında gelenekler pek kuvvetlidir. Bu hayat din gibi alemşümül bir nazariyatla ülfet edemez. Sonra hayat çevresi sınırlıdır. Hareketlerin hiçbir sınırlamaya, kontrole tabi olmaması da aşiret halkına yüksek, sorulmaz bir serbesti verir. Bu halk, istediği şekilde hareket eder. İstediklerini yapar, istemediklerini reddeder. Küçük ve sahipsiz hududu dahilinde bir kanun koyucu gibidir. Kürtler'in millî gelenekleriyle İslâmiyet'i birleştirebilmelerinin sebebi budur. Burada mühim bir noktayı işaret edelim: İslâmiyet iyilikle kabul edilmemişti. Kürtler'in geçtikleri mahallerde İslâmiyet yayılıyordu. İşte bu mecburiyet İslâmiyet'in kabulünü icabettirdi. Fakat her aşiret münferit ve içine giriş mümkün olmayan bir âlem idi. Onlar istedikleri şekilde bir İslâmiyet tesis ettiler ve bilahare şark İslâm muharebelerinden etkilendiler.

Bir aralık bütün Kürtler Şiîliği kabul etmişlerdi. Gerçekte Şiîlik de yabancı bir müessese idi. Fakat Şiîlik altında aşiret âdetleri devam edilebiliyordu. Yalnız, din ile beraber getirilen âdetler –Arap kanunu, Arap hissiyatı– reddediliyordu. Kürtler, bu mücadelede kazanıyorlardı ve bu gün de Kürt aşiretleri bu sayede kurtulabilmiştir. Buna binaen, İslâmiyet Kürt hurafelerine esaslı bir tesir icra edememiştir ve tıpkı İran hurafeleri gibi, Kürt hurafeleri de istiklalini muhafaza edebilmiştir.

Şeref Han'ın İddiası: Kürtler'in bir tarih dönemleri olmadığı için milli bir kültürleri de yoktur, âdetleri de kayıt edilememiştir. Yalnız, *Şerefname* sahibi Şeref Han Bitlisî vardır ki bu zat Kürtler'in tek tarihçisidir. Fakat, bu zat tarihinde İran tarihi etkisinden kurtulamamış ve daima İran tarihçilerinin görüşlerine dayanarak Kürtlerin İran ahalisinden olduğunu iddia etmiştir. Adı geçen iddiasına göre Kürtler “Yahudesb” –Dahhak ismiyle meşhurdur-

zamanında Yahudesb'in zulmünden dolayı hicret etmek zorunda kalmışlardır. Çünkü bu hükümdar her gün iki insan beyni yiyormuş. Fakat işçileri vatandaşlarını öldürmek istemediklerinden, insan beyinleri yerine kuzu beyni vermeye başlamışlar ve kurbanlık insanlar da birer birer Kürdistan dağlarına firar etmişler ve orada Kürt neslini tesis etmişlerdir.

Bu nakil İran tarihine ait bir bölümdür. Firdevsî'nin *Şehname*'sinde de aynı şekle tesadüf ediliyor. Kürtler bu hükümdarın tahttan indiriliş zamanını kutluyorlar. Her sene Ağustos'un 31. günü "Demavend" şehrinde bir merasim yapıyor ve buna "İdd-i Kürdi" (Kürt Bayramı) veya *Mürûcuzzeheb* sahibi Mesûdî'nin sözüne göre de "el-Mihricân" bayramı ismi veriyorlar.

Burada İranlılar ile Kürtler arasında bir münasebet görülüyor. Bu münasebetin halli için farklı görüşler ortaya atılmıştır. İngilizce *İran Tarihi* muharriri Sir J. Malcolm bu rivayetin bir baskı örneği olduğunu ve Kürtler'in İranlılar'dan aldıklarını iddia ediyor. Halbuki, Alman tarihçilerden Hammer diyor ki; "Bu Kürt nesli hakkında yegane tarihi fikradır. Fakat, bu fikrayı şu suretle hal etmelidir: Yezîdîlik ile Şemsîlik (güneşe tapma) İran dinlerinden idi. Bunlardan "Şemsîlik" İran'da, asıl Yezîdîlik de Kürdistan'da yayılmıştı. Halbuki bu Yezîdî Kürtler'in İran'dan geldiklerini görüyoruz. O halde, şu görüş ortaya çıkıyor: İran'da Ehrimen'e ibadet eden bir kısım halk, Hürmüz'e ibadet edenlerin yanından ayrılmaya mecbur olmuş ve bir müstemleke halinde Kürt dağlarına gelmişlerdir".

Fakat diğer tarihçilerin araştırmaları Dahhak meselesini tartışmalı bir duruma sokuyor. Kürtler Dahhak zamanında göç ettiklerini kabul ediyorlar. Dahhak'ın ise, İranlı olduğu kanaati hemen hemen yok gibidir. Eski tarihçiler, bu hükümdarı Suriyeli, Arap, Keldanî sayıyorlar, yeni tarihçiler ise bu hükümdarın Asur hükümdarlarından biri olduğunu kabul ediyorlar. Zaten Firdevsî'nin, hükümet zamanını bin sene göstermesinden anlaşılıyor ki, Dahhak bir hükümdar değil, bir aile idi ve bin sene kadar İran'ı istilasını altında bulundurmuydu. Bu devirde, bazı İran kabilelerinin şimal tarafında iskan edildiği varid olabilir. Zira şimalde de bir hükümet vardı ve bu hükümet, Asûrîler'i taciz ediyordu. *Şerefname* hiçbir

zaman Kürtler'in müttehit bir idare teşkil etmediklerini kabul ediyor. Bu neticeden şu çıkarılıyor: Kürtler muhtelif zamanlarda, muhtelif aşiretler halinde Kürdistan dahilinde sevk edilmişler ve daima da bu halde kalmışlardır. Bu yönü, Şeref üd-Din Bitlisî itirazsız kabul etmektedir.

Lisan ve Edebiyat: Lisanlarına nazaran, Kürtlerin "Ari" ırkına mensup oldukları anlaşılıyor. Fakat bu lisanın şekli meselesi de tamamıyla halledilmemiştir. Zira, bugün Slavca konuşan eski Türk Bulgarlar, Romence konuşan eski Blajlar, Almanca konuşan eski Rusyalılar, İngilizce konuşan eski Normanlar, Arapça konuşan eski Berberiler, Mısırlılar ve eski Asûriler vardır. Küçük ve mazileri müphem milletler için lisanın bir önemi kalmamıştır*.

Petersburg Akademisi tarafından neşredilen "Kürtçe-Rusça-Almanca Lügat" kitabında "8307" kelime vardır ki, bu kelimeler aşağıdaki bölümlere ayrılır:

Lisan	Kelime Sayısı
Pehlevî	370
Zend	1240
Türk (Eski Türkmen)	3080
Ermeni	220
Arap (Yeni Lisandan)	2000
Farisi (Yeni Edebiyattan)	1030
Asıl Kürt	300
Çerkez (Eski)	60
Gürcü (Eski Lisandan)	20
Keldanî	108

Bu listede en büyük yekûnu iki lisan teşkil etmektedir:

Türk şubesi: 3080 kelime

İran şubesi : 370 + 1240 + 1030 = 2640

Arap şubesi de mühim gibi görünüyor. Fakat hakikatte öyle değildir. Zira buradaki Arap kelimeleri, dini terimler ve birtakım ilmi

* Fritz'in bu kanaati dil konusundaki tespitlerin Kürtler'in özbeöz Türk olduklarını ortaya koymasındır.

kelimelerdir ki Türk aşiretleri arasında bağımsız değildir. Sonra, melül, melüs, mülhem, tahammül, tahvil, iştilal, ifal vs. şekilde olan bu Arap kelimeleri Arap lisanıyla alakasını kesmiş, Türk lisanına girmiştir. Zira bunların manalarına ve kullanım şekillerinde pek çok ihtilaf vardır. Bu kelimeleri, Türk lisanını tahsil eden Kürtler söylemektedir. Binaenaleyh, bu gibi Arap kelimelerini de Türk şubesine sokmak lazımdır ki, bu suretle Türk şubesi, pek yüksek bir yekûna ulaşır.

Lakin, Türk lisanının kuralları ayrıdır. Bu gramer doğrudan doğruya Farsça lisanının bir şubesidir. Binaenaleyh Kürt lisanı ile kelimeleri arasında bir nispet ilgi bulmak güçtür. Bilhassa Kürt hayatını teşkil eden yayla ve dağ kelimelerinin büyük bir kısmı da Türkçe'dir. Ve aslen Kürtçe olan 300 kelimededen 107 kadar kelime de dağ hayatına ait terimler için kullanılır. Fakat, bu cihet bütün Kürtler arasında ortak değildir. Kelher ailesiyle Gurmanç ailelerinde dağ kelimeleri Çerkez lisanından ve Tatarca ile karışık bir lisan alınmadır. Sonra, lisanın "cümle şekli" ortak gibidir. Tabii bir milletin lisanını da bu "cümle şekli" ifade eder. Bu lisan, gramerine nazaran, "Hindu-Avrupai" şubesine mensup ve eski Farsça esasıyla bugünkü ve Şah Abbas zamanındaki İran lisanı arasında kalmış bir lisan sayılabilir.

Bilhassa kayda değer ki, Kürt kabileleri arasında müşterek olan kelimeler, Kürt, Pevlevî, Zend, eski Farsça kelimeleri değildir. Belki, Türk, Türk-Arap (Türkçe'deki Arap kelimeleri), yeni Fârisî ve Şah Abbas devrine ait Fârisî kelimelerdir. Bununla beraber, lisanın fiillerinde de bir ayrılık vardır. Yalnız, yeni Fârisî şekli bir düzen altında devam ediyor. Asıl Kürtçe fiiller, tek tek ve onaysız bir takım kelimelerdir ki, "Fiil"den ziyade "isim" sayılabilirler. Bu suretle, lisanın şekli kaybolmuş ve istilaların tesirleri altında da yeni bir lisan karışımı doğmuştur.

Profesör Weber diyor ki: "Kürt lisanı, bir lisan karışımı değildir. Belki bir kelime karışımıdır".

Bittabii, bu dereceye kadar çözülen bir lisanın tekrar diriltmesi mümkün değildir. Binaenaleyh eski Kürt lisanı hiçbir suretle sınıflandırılmaz.

Görülüyor ki lisan, Kürtler'in menşeleri hakkında kati hiçbir netice vermiyor. Kelime ve cümle bilgisi temelini "Hindu-Avrupaî" şubesine ait gibi görünmesi ile milletin menşesini tayin etmek doğru olamaz. Böyle bir ilgi için, fiillerden başka bir neden doğru değildir. Kürtçe'de ise fiiller, belli değildir.

Kembriç Fen Fakültesi Eski Tarih öğretmenlerinden Seyc Kürtler'de bir edebiyatın mevcut olduğunu söylüyor:

Bu edebiyat, pek ilkel bir halde olmayıp, bir takım şiirler, şarkılar ve masallardan mürekkeptir. Şiir ve şarkılar, maddi zevklerde, aşka ve bir sergerdenin, bir eşkıyanın kızlara sevgisine (Kara Fatma) veya dağlara aittir ki bunlar Kürtler'in hayatından birer parça addedilebilirler. Bu kısımdan olarak, daha bir takım şiirler vardır ki, bunlar milli Kürt hayatına ait olmayıp Arap, Türk, Fârisî lisanı tahsil ederek Osmanlı, İran, Arap edebiyatlarının etkisi altına kalan şehirlileşmiş bazı Kürt mollalarının eserleridir. Masallar da, Kürt mahı değildir. Bunlar binbir gece hikayelerindeki eski şark medeniyetinin birer ibtidai şeklidir ve onbin sene evvel başlamış bir devre ait hikayelerdir ki bu masallar, gerek Türkler'de, Araplar'da, Acemler'de, gerek Âsurîler'de ve gerek Tatarlar'da aynı şekilde aktarılır. Hatta Çerkezler, Gürcüler ve Kafkasya'nın sair diğer kavimleriyle Ermeniler bile bu masalları naklederler. Bunlar, beynelmilel Asya masalları çeşidine dahildir.

Asıl mühim nokta şarkılardır. Bunlar eski devirden kalma oldukları için eski ve İslâm öncesi Kürt hayatından bahsetmezler. Bunların en çoğu, Türkler'in istilasından sonraki devirlere ait olup, heyet-i umûmiyesine nazaran 350 ila 400 seneyi geçmezler. Konular her yerde aynı ikelliktedir. Fakat, Lor ve Gûran kabileleri arasında bir konu ilişkisi dikkati çekmektedir. Şive ve bilhassa tabirler, teşbihler ve duygular arasında pek bariz farklar vardır. Bu farkları, aşağıdaki dört büyük şubede görüyoruz:

1. Gurmanç (Guermantj)
2. Lor (lour-lor)
3. Guelhour-Lek

4. Gûrân (Guouran)

Binaenaleyh Kürt milli edebiyatının menşei meselesini halle yarayabilecek bir mahiyeti görülmüyor.

Kürd Kelimesi: Yeni tarih metodolojisi, millet ismine de bir özel bir önem atfeder. Binaenaleyh isme bakarak da Kürtler'in kökenini araştıralım:

Bu isim hakkında uzun mütalaalar vardır. Fakat kelimenin seyrini takip ederken, ilk safhada Yunan tarihçilerinden Strabon ile Ksenofon'u görüyoruz. Bunlar, yalnız şimalî Kürdistan'dan bahsederler. Ve ahaliye Kalokyd ismini verirler. Ksenofon İran'a giden "onbinler" ordusundan esir olarak geri dönenlerden nakl ile diyor ki:

Bunlar, kendilerine "Gurdî-Gordy" ismini veriyorlar ve halk arasında bu isim geçerlidir.

Ksenofon'dan sonraki tarihçiler de aynı ismi az bir ihtilafı kullanmışlardır. Yalnız, Asur salnamelerinde ne Ksenofon'un "Gurdî-Gordy" ve ne de sair şark tarihçilerinin "Kürd" kelimesine tesadüf edilebilmektedir. Âsur hükümeti, bu isimde bir millet tanımıyor. Halbuki bugün "Türkiye Kürdistanı" namıyla yadedilen bu mahalle ait pek çok muharebeler, antlaşmalar ve muahedeler zikrediliyor. Bütün bunlar "Hintliler" gibi Turan asıllı bir millete atfediliyor. Daha sonra Âsur taş salnamelerinden çıkarılan bu malumattan sonra Ksenofon'un kaydı önemsiz kalmıştır. Ve bilhassa Âsurî hükümdarı Dahhak-Zahhak zamanında bu kıtaya getirildikleri rivayet edilen bu insanlar hakkında bir kayıt bulunması lazımdır. Tabii, Âsurîler bunlardan bahsetmişlerdir. Fakat, başka bir isim altında bahsetmişlerdir.

Bu cihet "Kürt" isminin bir millet ismi olması görüşünü çürütür ve sonra, doktor Seyç'in kaydettiği: "Şayan-ı dikkattir ki, kahramanlığa ait şarkılarda kahramanın ismi zikredilir ve milleti açıklanmaz. Hiçbir şarkı yoktur ki "Kürd kelimesi bulunsun" ciheti de iddiamızı kuvvetleştirir.

Petersburg Akademisi, bu konudaki araştırmasını şu suretle hülâsa ediyor:

Kürd kelimesi “Hindu-Avrupaî” lügatinde mevcut değildir. Cengiz batı tarafında bir kabilenin himayesini kabul ettiği zaman, bu memlekette bir “Kürt” tayin ederdi. Bu kaydı İran tarihlerinde görebiliyoruz ve aynı zamanda Çin’de de bu usulün tatbik edildiği kayıtlıdır. Ve “Kürt” müstakil veya himayeli “Bey” manasınadır. Fakat, “Kürd” kelimesi “Kürt” müdür? Bu halli müşkül bir meseledir.

Filhakika, “T” ile “D” aynı sedadır. Fakat, her lisan arasında böyle bir harfle birleşebilecek binlerce kelime vardır ki, bunlar tamamıyla ayrı lisanlar ve kelimelerdir. Bu mesele kelimenin benzerliği ile değil, tarihi ile halledilebilecektir.

Biliyoruz ki, Âsurîler zamanında bugünkü Kürdistan’da “Lordhu” namında Turanlı bir hükümet var idi. Ve bittabi, bunların da Cengiz’in kullandığı “Kürd” kelimesini kullandıkları ve Kürd aşiretleri bu mahalle geldikleri zamanda bu kelimenin kullanılır olduğu tasavvur olunabilir. Binaenaleyh bu tabir “Lordhu” beylerinin unvanı idi ve Kürdler efendilerinin yerlerini işgale başladıkları veyahut ilk geldiklerinde bir önemli bir hizmet gördükleri zaman “Kürd” ismini almışlardır. Bu en yakın bir görüşür.

Yeni tarihçilerin hemen hepsi de bu görüşü kabul ediyorlar. Bu suretle de “isim” ile menşei arasında bir münasebet bulmak mümkün oluyor. Doktor Seyç “Kürd” kelimesini “Lordhu” kelimesinden çıkmış kabul ediyor ki bu da mühim bir iddiadır.

Kürt’ün Mazisi: İlmin son bir araştırma yöntemi kalıyor. Kürt tarihinin krokisi nedir?

Kürtler’den ilk bahseden Ksonofon diyor ki; “Bu millet müstakil olup onbinler istilasında da sarp ve geçilmez bir halde bulunan dağlara çekildiler. Buralardan büyük taşlar yuvarlayarak saldırganlara karşı müdafaada bulunuyorlardı”. *Şerefname* bu konulardan bahsetmez.

Ksenofon, bu ahalinin işgal ettiği sahayı pek geniş göstermez. Fakat, *Şerefname*, bunları, Basra Körfezi’nden Maraş ve Malatya’nın

doğusuna, Acemistan Dağları hizasına kadar uzanan geniş bir alanda gösteriyor. Bugün de aynı sahaya dağılmış Kürt kabileleri görüyoruz. Halbuki bu sahada eskiden Âsur, Midyat, Sümer Akad, Hitit ve Lordhu hükümetleri var idi. Hiç şüphesiz, Kürtler bu beş hükümetin torunları sayılamaz. Zira, hemen hemen bütün teşkilatları malum olan bu hükümetler ile Kürtler arasında hiçbir münasebet yoktur. Bu meselenin atideki iki nazariye ile halli mümkün olabilir:

1. Dahhak Midya, Sümer, Akad, Âsur, Hitit, Lordhu hükümetlerini istila etmiş ve buralara İran garbından bir takım halk getirmişti. Bunlar, hükümetin her tarafında zaman zaman yerleşik ve zaman zaman göç halinde etrafa dağıldılar.

2. Âsur hükümetinin inkırazından sonra bu geniş arazi dahilinde bir genel çözülme başlamıştı ve parça parça aşiretler buralara geliyorlardı. Türkler'in ve Türkmenler'in de kısmen bu zamanda geldikleri tarihen kayıtlıdır. Bazı melez İran aşiretlerinin de bu halde gelmeleri mümkündür.

Bu iki nazariyenin haricinde bir şey söylenemez. Zira eğer Kürtler buldukları sahalarda hükümet teşkil eden bir millet olsalardı, nüfuslarının kesif olması icabederdi. Halbuki pek geniş olan bu sahadaki diğer milletlerin yekûnundan daha azdırlar ve daima başka başka devletlerin himayeleri altında yaşadıklarına dair tarihi bilgiler de vardır. "Ksenofon" bunların daima birbirleriyle harp halinde olduklarını zikrediyor.

İlk devirler tarihi bu halde kalır ve bundan sonra Ortaçağ'ın son yarısına ait tarihi olaylar başlıyor ki *Şerefname*'de bu kısımdan bahsediliyor. *Şerefname*'de pek doğru zikredildiği gibi, bütün Kürtleri kapsayan bir beylik teşekkül etmemiştir. Kürtler müteferrik parçalar halinde ve muhtelif zamanlarda ancak birer müstakil beylik tesis etmişlerdir. Aslen Kürt hanedanından olan Bitlisî ve *Şerefname* yazarı Şeref Han milletin bütün hayatına ve hurafelerine vâkıf idi. İşaret edilen kişi Kürtler'in dağılık buldukları mahalde bir hükümet tesis edilmediğini kaydediyor ve söylediğimiz gibi "bunlar da İranî'dir" diyor. Fakat asırlarca devam eden hayatlarından hiçbir şey bilinmiyor. Kaydettiği olaylar ise, bugünkü Kürdistan'da teşekkül

etmiş bir milletin hayatına aittir. Bu tutanaklardan menşesine ait hiçbir sonuç elde edilemez.

Kürtler'in mazide mühim bir rol oynamadıklarını gösteren diğer bir cihet daha vardır: Biliyoruz ki, Asya tarihinin büyük bir kısmı masal şeklinde toplanmıştır. Bu netice, büyük hükümetlerin bütün Asya'yı belli bir müddet yönetimleri altına almalarından çıkmıştı. Bu birleşmiş yönetim müşterek birtakım efsanelerde bütün Asya milletlerine mensup şahsiyetlerden bahsedilir. Halbuki bunlarda Kürt şahsiyetini ve Kürtler'in ahlak ve tabiatlarını tasvir eden bir timsal yoktur. Tarihçi "Malkolm" bu mesele ile pek çok uğraşmış ve bu efsanelerde "Kürt şahsiyeti" aramış idi. Sonuç olarak diyor ki: "Efsanelerde Kürtlüğe dair hiçbir kayıt yoktur"*.

1.2. İlim Nazarında Kürt Meselesi⁸

Kürtler'in menşei (kökeni) Turani'dir. Kürt denilen bir unsur yoktur. İlmen bir Kürt milleti kabul edilemez. Kürt milliliği davası, daha ziyade menfaat kaygısıyla hareket eden derebeyleri ve şeyhidlik ve şeyhlik zan ve inancından doğmuştur. Tarih Kürtler'in aslı Türk olduğunu gösteriyor.

Şeyh Said isyanının yıl dönümüne yaklaşılacak bir sırada Şark İstiklal Mahkemesi'nde görülen bir muhakeme bizi bu konuya sevketmektedir. Geçen hafta gazetelerde mahkemenin seyri hakkında bilgi veren paragraf bize şunu açıklıyor:

Türkiye'nin bir vilayetinde, Van'da bir Türk mektebinde muallim olan Hamza isminde bir adam, Milli Mütareke sırasında İstanbul'da yayınladığı bir kitap girişinde; 'Kuvvetli olan milletler temeli sağlam bir saraya benzer. Edebiyatı zayıf olan milletler temelsiz bir saraydır' diyor. Sonra itiraf gayesiyle Araplar-Kürtler arasında ırkî bir ilişki kurmaya kalkışıyor. Gerek bu nokta, gerekse bu muhakemeye ondan önce gelen feci vakalar önümüzde şu suali bulundurmaktadır: "Bir Kürt meselesi var mıdır?"

* Dr. Fritz'e ait bu bölüm, Türkçe Latin harfleriyle ilk defa yayınlanmaktadır.

⁸ Fındıkoğlu, a.g.m.

Bu suale cevap verirken ortaya koyacağımız fikir ve görüşlere temel teşkil etmek üzere evvela tarihe müracaat edeceğiz.

Türkiye'nin bulunduğu kıta bilindiği üzere bundan on-oniki asır evvel Orta Asya'dan akın yapan Türk ve Türkmenler tarafından istila edilmiştir. Bu istiladan evvel de Anadolu'nun muhtelif taraflarında TURANÎ kavimlerden pek çokları hicret etmişler ise de bunlar askerî ve siyasî bir teşekkül vücuda getirememişlerdir. Türkleşen Anadolu'da millî ve kültürel siyasî temsilin ihmalinden dolayı Rumlar ve Ermeniler Roma İmparatorluğu'nun müstemlekelerinden birer yadigar olarak kaldılar. Tarihin ve zamanın mesud günleri sayesinde bugün öz vatanı tamamen Türk görüyoruz. Sosyal realitenin arzettiği bu hakikate rağmen arasıra millî birliği ihlal eder gibi görünen bazı olaylar ortaya çıkabiliyor. Mesela, Şark'ı Anadolu'da Türk'ü içten kemirmek isteyen Ermeniler'e dair masallar içinde bazı esaslar var. Fakat, tarihin efsanevî karanlığı içinde, vehmedilen bir ışık arayan Rum'u ve Ermeni'yi kendi ana vatanından çıkararak Türk, hiç şüphesiz asılsız ve esassız bir Kürt ayrılığına tahammül ve müsaade etmez. Nitekim etmedi ve etmeyecektir.

Anadolu'nun şark taraflarında millî kitle açıklama noktasından zahirî bir ayrılık vardır. Bu ayrılık esash bir şey midir, hakikaten bugünkü Anadolu Türkü'nden ayrı Kürt denen millî bir unsur var mıdır?... Anadolu'nun etnolojisi ile meşgul olan oryantalistlerin bu suale verdikleri cevaplar muhtelifdir. Evvela bunları sıralayalım:

1. Yunan tarihçilerinden "Strabon" ve "Khsophon" Kenânîler'de İran'daki Yunan esirlerinden naklen İran'da "Gurdî" adının bir nevi halk olduğunu belirsiz olarak kaydetmekte imiş. Halbuki İran tarihçileri bizi bu nevi halktan hiç haberdar etmiyorlar. Eğer böyle bir millet mevcut olsa idi, asıl onların bunu zikretmeleri lazımdı. Diğer taraftan İngiliz oryantalisti "Seyç" "Gürdî-Kürt" kelimesinin Kürtler arasında mevcut olmadığını söyleyerek bu noktayı kabul etmemektedir. Gerçek şu ki, Kürtler kendilerine "Kürt" denildiğinden habersizdir. Doğu Anadolu'yu tetkik edenler bunu bilirler.

2. Mes'ûdî ve Ebû İshak gibi bazı Arap tarihçiler Kürtler'in Arap olduklarını ileri sürüyorlar. Fakat bu tamamen subjektif bir

telakkidir. Daha ziyade dini bağlılık neticesidir. Doğu Anadolu'daki tekkeler, dergahlar bu anlayışı etrafa yayarlardı. Fakat Araplar ile Kürtler'in hiçbir münasebeti yoktur. Alman tarihçilerden Fritz dahi bunu kabul etmiyor. Gözlemlerimiz bize gösteriyor ki, bu anlayış Kürtler'in halk kitlesinde değil, dinî ve tasavvufî müesseselerde yaşamaktadır. Daha ziyade Van ve Hakkari'deki seyyidlik ve şeyhlik müesseselerinin propagandasıdır.

3. Acemce (Farsça) olarak Anadolu'daki Kürt feodallerin hayatına dair bir tarih yazan Bitlisli Şeref, *Şerefname*'sinde Kürtler'in İran ırkından olduğunu ve bunların İran'dan Dahhak'ın zulmünden kaçtığını söylüyor. Bu da Kürtçe ile Acemce arasında görünüşte ve basit münasebette doğan bir fikirdir. Tarih bize böyle bir göç göstermiyor. Böyle bir hicret vaki olsa idi, kitle halinde göç olduğu için bugünkü İranlılar'la Anadolu'daki Kürtler arasında maddî ve manevî bir yakınlık mevcut olması lazımdı. Halbuki Anadolu'daki Kürtler'in bir kısmı da İran'da Luristan'da yaşamaktadır. Şu halde başka bir köken aramak lazımdır.

4. Anadolu'da siyasî ve askerî bir teşekkül vücuda getiren Türkler'den evvel birçok Turanî kavimler vakit vakit İran'a, Anadolu'ya akın yapmışlardır. Nitekim Âsur tarihçileri bize gösteriyor ki; bugünkü Doğu Anadolu'da ve İran'ın bir kısım arazisinde yerleşen, hatta "Lorhu" adlı bir hükümet bile kuran Turanî bir kavim vardı. Daha sonra Cengiz bu havaliyi istila ettikten sonra idarî kanunları gereğince muhtelif kabilelere birer reis tayin ediyor ve bu reisler "Kürt" diyordu. Anadolu'daki Kürtler'i tetkik eden Rus oryantalistlerinin hemen hepsi, bundan dolayı Lorhu Turan Hükümeti halkına Kürt-Kürd denildiğini kabul ediyorlar. Petrograd Akademisi de bu fikri kabul etmiştir.

Kürtler hakkındasöylenen şahsî, sözlü güzel mütalaalar pek çoktur. Fakat bunlar içinde en ilmî ve tarihî olanları bunlardır. Bu dört anlayış içinde en çok ilmî ve güvenilir dördüncüsünü nazarı dikkate alacağız. Diyeceğiz ki; Kürtler Selçuklu ve Osmanlı Türkler'inden evvel Anadolu'ya gelen Turani kavimlerden biridir ve menşeen, irken, ruhen kendilerinden sonra gelen Türkler'den ayrı bir

unsur değildir. On-oniki asırdan beri Anadolu tarihinin akışı, Anadolu vatanının ve Anadolu Türkleri'nin teşekkül devresinde bu iki Turanî kavim müştereken çalışmıştır.

Diğer taraftan bir milleti millet yapan esas, o milletin geçirdiği müşterek tarih ve olaylar olduğuna ve Anadolu tarihinin teşekkülünde ve devamında da Kürtler'in ve Türkler'in aynı rolü oynadığına göre, bu hususta ilmen hiçbir ayrılık kabul edilemez. Aksakallı tarih bize bu hususu göstermektedir.

Millî İctimaiyat Nokta-i Nazarından Türk-Kürt Vahdeti⁹

Tarih sahifeleri Kürt ile Türkler'in ayrı olmadığını ispat ettiği gibi, içtimai tetkikat da bu hakikati teyid eder. İlim nazarında Türk'ten ayrı bir Kürt yoktur ve olamaz.

“Geçenlerde bu sütunlarda neşrettiğimiz bir sohbetle tarihen bir Kürt unsuru mevcut olmadığını, Turanî bir kavim parçasına sunî bir “Kürt” ismi verildiğini en ünlü araştırmacıların düşüncelerine istinaden izah etmiş idik. Bu hakikati, uzak tarihin karanlık sahifelerinden çıkarmaktan daha kolay olan diğer yol vardır ki, o da mevcut sosyal realitenin araştırılmasıdır. Bu sohbetimizle de meseleyi bu noktadan tetkik etmek istiyoruz.

Bugünkü Türkiye'nin millî birliğini görünüşte bozar gibi görünen Kürtler, en ziyade memleketimizin şark kısımlarında, dağlık ve yaylalarında yaşıyor. Bunların ayrı bir unsur, bir millet olması için millî sosyal gruplara ait kültürel farklılıklara sahip olması gerekir. Bilindiği gibi milletler birbirinden medeniyetleri ile değil, millî kültürleri ile ayrılırlar. Şu halde, Anadolu'daki Türk Milleti'nden ayrı bir Kürt Milleti'nin mevcut olması için böyle bir millî kültür bulunması lazımdır.

Millî sosyolojiye göre hars, muhtelif dalları bulunan bir ağaç köküne benzetilebilir. Bu kökten çoğalan dallar; hars'ın lisanî, dinî, edebî, ahlakî, bediî... birtakım şubeleridir. Millî teşekküller daima bu

⁹ Fındıkoğlu, a.g.m.

özelliklerle birbirlerinden ayrılırlar. Şu halde Şarkî Anadolu'nun halkı arasında görünüşteki ayrılıkla bu hususiyetlerin münasebetini aramak faideden boş değildir.

Kürtler'in bir lisanı vardır. Bu lisan ayrılığına, tarihe dayanarak şu düşünce ve görüş ortaya konabilir: Turan taraflarından Anadolu'ya hicret eden bu kavim, geçtiği yolda biraz durmuş, bu esnada hars'ı ve medeniyeti kuvvetli olan İran bu göçmenlere etki etmiştir. Kürt dilinin gösterdiği İranî renk bu suretle yorumlanabilir. Kürtçe'nin Farsça ile münasebeti görünüştedir. Hakikatte Kürtçe bozuk bir Türkçe'den başka bir şey değildir. Kürtçe kelimelerin sayısal olarak % 60 miktarının Türkçe olması, geri kalanının muhtelif Kafkas lisanlarının karışımından ibaret bulunması, pek azının Farisî Pehlevî lisanına aidiyeti bu hakikatin en büyük delilidir*. Diğer taraftan bu karışık dillerin yalnız Kürtler'e özgü olmadığı dikkate şayandır. Diyarbakır havalisinde millî içtimaiyat tetkikleri yapan Gökalp; Kürtler'in her şeyde Türk olduğunu, isimlerinin menşeleri Türkçe bulunduğu, karışık olarak Selçuk ve Osman Oğulları zamanında Anadolu'ya gelen Türk kabile ve aşiretlerinin sosyal etkileri neticesinde Kürtçe konuştuklarını, örf ve âdetlerde Türk olduklarını... söylüyor**. Muş, Bulanık ve Bitlis civarında tetkik yapan muhterem bir muallim arkadaşım, zahiren koyu Kürt görünen bu mıntıkada bütün köy isimlerinin (Hoşgeldi, Karaağıl, Karaçoban, Şeyhveren, Ergiren, Kavak... gibi) Türkçe olduğunu, Kürtçe konuşurken atasözlerinin aynen Türkçe söylendiğini gözlemiştir. Sonuç olarak, sosyal realite üzerinde yapılan gözlemler tarihin anlattığı hakikati tamamen teyid ve tasdik etmektedir.

Lisan yönü, hars'ın en maddî ve ehemmiyeti bir bakıma az bir kısmıdır. Asıl edebiyat, ahlak, güzel sanatlar... sahalarında söylenecek sözler, Kürt ayrılığının tamamen sahte ve yapay bir şey olduğunu gösteriyor. Vaktiyle "Jin" adlı gazete ve "Kürdistan" isimli bir mecmua neşreden içtimaî dalalete uğramış türediler, Kürt

* Ziya Gökalp ve Necmeddin Sadık Beyler'in vaktiyle neşrettikleri *İçtimaiyat Mecmuası*'nın beşinci ve altıncı nüshalarında buna ait ihşai malumat vardır.

** Üstad'ın Diyarbakır'da neşrettiği (Küçük Mecmua)'ları okuyunuz.

edebiyatı diye bir şey çıkarmışlar, mahiyetini zikrettiğimiz muhallet (karışık) dil ile Şarkî Anadolu halkı arasında söylenen masalları ve şiirleri neşretmişlerdi. Şekil itibariyle tamamen Türk ve tamamen Anadolu olan bu yazılmış şeyler ruh itibariyle de Türk'tür. Alman oryantalistlerinden Fritz bu hususta diyor ki: "Bu hikayelerin, bu şiirlerin, bu masalların Kürt'e, Kürtlüğe ait olarak gösterdiği bir şey yoktur. Esasen Kürt denen bir şey mevcut değildir. Konular beynelmilel Asya masallarının konusudur. Türkmen ve Tatar kabilelerinde de aynı konular aynı şekilde yaşamaktadır***. Zaten mütarekenin uğursuz günlerinde aramızda doğan cemiyet türedilerinin ortaya attığı Kürt ve Kürtlük kelimeleri, tercüman olmak istedikleri halk arasında meçhuldür. Şarkî Anadolu'yu görmüş ve gezmiş bir gözlemci sıfatıyla diyebilirim ki, sosyal realitede böyle bir ayrılık yoktur. Zaten Kürt kelimesinden ve bu kelimenin ilk nazarda ilgili olabileceği ayrılıktan asırların ihmali ve kayıtsızlığına maruz kalan o zavallı halk habersizdir. O daima, tarihin kendisine hediye ettiği toprak parçasını benimsemiş, her fırsatta müşterek düşmana karşı bütün Anadolu halkı ile beraber çarpışmıştır**.

Estetik araştırmaları da aynı hakikati gösteriyor. Mesele Şarkî Anadolu'nun millî bir hars merkezi olan Erzurum'un oyunları ile Kürt aşiretlerinin oyunları şekilde ve manada tamamen birbirinin aynıdır. Özet olarak primitif sanatın bütün görünümünde samimi bir iştiraki her zaman görebiliyoruz.

Ahlakî hattı hareketler ve ameller sahasında da Türkler ve Kürtler'in birliğini ve iştirakini görüyoruz. Yalnız bu iştirak köylere aittir. Demek ki aradaki ahlak anlayışı ve davranış ayrılığı şehirlilik ve köylülük meselesi ile alakadardır. Bu nokta meselenin ruhunu teşkil eder. Dil hususunda da şehirlilik ve dağlılık münasebeti var. Bunun için Şarkî Anadolu'nun bütün şehirlerinde Türkçe hakimdir. Şehir ve kasaba merkezlerinden uzaklaştıkça Türkçe'nin,

*** Türkçe'ye mütercem (Kürtler) adlı esere bakınız, s. 5-15.

* Bu celi hakikatleri sabık ve maslub Bitlis Mebusu bile *Vakit Gazetesinde* vaktiyle neşr ettiği bir makalede herkesten evvel hararetle zikretmişti. Şu halde kendisinin Peyrev olmak istediği meşum isyan ve kan hareketini şahsi menfaatinden başka ne ile izah edebilirsiniz?...

Acemce'nin, Moğolca'nın, Kafkas dillerinin karışımı olan Kürtçe lisanının konuşulduğu görülür. Millî bir kitle içinde bu gibi lisanî hadiseler tesadüf etmek mümkündür. Dil birliği millî birlik için esas olmakla beraber, bir bakıma ikinci derecede bir öneme sahiptir. Mesela, Fransa'da Fransızca'dan başka Provensçe (Provinc), Baskça'nın konuşulma ve kullanılması gibi. Her şeyden evvel birlikte yaşayan insan topluluğunun müşterek tarihine ehemmiyet vermek lazımdır. Ve esas olan da şüphesiz budur. Bu esas kuvvetli olduğu nisbette tekamül, lisan birliğine yürüyecektir.

Dinî ayınlar ve duygular için de aynı mütalaa ileri sürülebilir. Dinî kültürün kuvvetli surette yaşadığı merkezden uzak mıntıkalarındaki aşiretler ve köyler arasında hür bir din telakkisi peyda olur. Mesela, Bektaşilik bu neviden bir şeydir. Filhakika Şarkî Anadolu dağlarında, yaylalarında oturan seyyar ve sabit Kürt aşiretleri arasında Bektaşilik'in mevcut olduğu görülür. Fakat bu yalnız buraya özgü değildir. Anadolu'nun her tarafında temsilcileri (ulemayı rüsûm-usul alimleri) olan dini zihniyetin yaşadığı merkezlerden uzak mıntikalarda dini düşüncelerin gittikçe serbestleştiğini, ferdî bir mahiyet aldığını sosyolojik gözlemlerle anlamak güç bir şey değildir. Demek oluyor ki, İslâm dininin klasik kaidelerine karşı gösterilen gizli isyan hareketi, Şarkî Anadolu'nun mıntıklarına mahsus olmayıp, cemiyetin nispeten nüfusu az ve kültürü kuvvetsiz olan köşelerinde ortaya çıkan bir şeydir. Nitekim Bektaşilik cereyanlarını, Şarkî Anadolu'da olduğu gibi Orta ve Batı Anadolu'da da görüyoruz. Mesele haddizatında – Kürt ayrılığını Kürtler'in söylediği ve yetersiz olarak zannettiği gibi bir ayrılığa delalet edemez (gösteremez). Bu dinî içtimaiyata ait umumi bir cemiyet meselesidir.

Derin ve uzun birtakım sosyolojik araştırmalara şiddetli surette muhtaç olan Anadolu tarih ve içtimaiyatının umumi manzarası karşısında, aslı esası olmayan ve zihinde kurulmuş Kürt meselesiyle, uğursuz köle saltanatını ilişkili görüyoruz. Asırlardan beri başı İstanbul'da bulunan bu mikrop faaliyeti ile bütün Anadolu'yu istismar ve Anadolu milleti ile her suretle istihza eden yabancı köle kapıkulu idaresi bu itibarla suçlu ve günahkar bir mevkidedir. Memleketin hakiki kitlesine "Turk" dedi, akılsız Türkler dedi, "Kürt-

Kurt” dedi, eğlendi ve alay etti, tam manasıyla dağdan gelip bağda-
kini kovdu. Bugün ise geldi, gitti, fakat eser ve iz bıraktı. İşte aslı
esas olmanın zihinde kurulmuş Kürtlük, bu uğursuzluklar
izlerinden biridir.

Demek oluyor ki, bugün cemiyetimiz içinde ortaya çıkan menfi
hareketlerin bütün nedenler ve motivleri ilim gözüyle, dünün fena ve
yabancı idaresinde gizlidir. İlmen, tarihen ve cemiyeten bir bütün, bir
birlik olan Anadolu’ya hakiki ve millî şuurunu vermek lazımdır. Millî
geri dönüşler ve isyanlar hep bu şuursuzluktan çıkıyor. Dünün fena
ve yabancı idaresinin mekanizmasını Cumhuriyet idaresi tamamen
değiştirmek suretiyle, o gizli nedenleri ve etkileri ortadan
kaldırabilir. Bunun için cumhuriyet idaresinin gösterdiği sosyal,
iktisadi faaliyetler yanında ilmi ve irfani faaliyetin de yer alması,
genç Anadolu’da şiddetli bir telkin ve temsil kuvvetini haiz millî bir
terbiye ve tedris cihazının terbiye edilmesi lazımdır. Hiç şüphesiz bu
tanzim işi yapılacak, sonuçta, memlekete ve halka layık olduğu
hakiki kıymet verildikçe ve samimi sevgi gösterildikçe ilmin, tarihin
tayin ettiği hareket ve dalayetler kökünden giderilecektir. Bu amaç
gerçekleşince, elimizde bu maarif siyasetinin bilhassa tatbiki elzem
bir sahnesi olan Şarkî Anadolu mıntıkasının iktisadî ve harsî bir
merkeze, bir “site”ye malik olduğu düşünülecek olursa, Anadolu
tarihinde gerek Selçuklular, gerek Osmanlılar zamanında bu yönden
öneme sahip olan Erzurum’un maarif müesseselerine hususi bir
ehemmiyet atfı icabeder. Almanya, Fransa gibi tek terbiye ve ahlak,
tek fikir, bir Anadolu, bir Türkiye görürüz. Bunun için memleket
gençlerinin, memleket münevverlerinin kendi üzerlerine düşen millî
içtimaî vazifeleri müdrük olmaları lazımdır. Bu lüzum temin
edildikten sonra müsterih olabiliriz. Gençler ve münevverler, vazife
başına...”*

1.3. Kürt Gerçeği

Ortadoğu, Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve hatta Türklük alemi
için bir Kürt meselesinin olduğu doğrudur. Ancak, Kürt gerçeği ile
Kürt meselesi birbirinden ayrı olgulardır. Çünkü, Kürt gerçeği

*Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu’nun bu iki makalesi Türkçe latin harfler ile ilk defa
yayınlanmaktadır (M.S. Doğan).

kavramı bir ayrılığı, Kürt meselesi kavramı ise var olan bir problemin çözümünü ifade etmektedir.

Gerçekte Kürt meselesi Doğu Anadolu'nun kötü kaderi ile ilişkin olarak ele alınmalıdır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin ilk çağlarda farklı milletlerin arenası olması adı geçen bölgeyi bir milletler mozaigi haline getirmişti. Ancak bugün böyle bir mozaikten söz etmek mümkün değildir. Zira bin yıldır Türkleşen ve İslâmlaşan bir bölgede başka bir ırk ve kültür aramak abesle iştigalden başka bir şey değildir.

Tarihî varlık alanı olarak bölgenin tarihini ikiye ayırmak mümkündür:

1. Türkler'in bölgeye gelmesinden önceki milletlerin tarihi
2. Türkler'in hakimiyet asırları.

Diğer bir ayırımla da:

1. Bölgenin İslâmlaşmasından önceki tarihi
2. İslâm asırları.

Bölge tarihini oluşturan ırklar ve bunlardan doğma milletler pek çoktur. Bölgenin ilk sakinleri arasında Etiler'i ve Sümerler'i (M.Ö. 4000) görüyoruz. Daha sonra M.Ö. 3000 yıllarında Akkadlar, Amurrular, Geldaniler, Elâmlar Mezopotamya'nın ortasına ve güneyine yerleşirler. M.Ö. 2000 yıllarında bugünkü Türkiye'nin Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin ilk sakinlerinin Etiler, Hurriler ve Urartular'ın olduğunu görüyoruz. Medler'in ve Persler'in bölgeye gelişi ve hakimiyetleri ise daha sonralarıdır (M.Ö. VII. yy – 559 ve sonraları)¹⁰.

Yukarıda adlarını saydığımız milletlerden Etiler, Sümerler, Hurriler ve Urartular'ın Orta Asya kökenli oldukları ve Turan ırkından türemiş oldukları tarihçilerin üzerinde ittifak ettikleri bir husustur. Aynı şekilde Akkadlar, Amurrular, Geldaniler, Asurlular, Babiller, Kasitler, Fenikeliler, İbraniler ve Araplar Sami Irkı'nı meydana getirirler. Elamlar'ın ise Sümerler'le aynı dil ve geleneklere

¹⁰ "Dünya Halkları ve Dinleri", *Memo Larousse*, C: II.

sahip olduğu bilinmektedir. Med ve Persler ve daha sonraki şubeleri bölgedeki Hind-Aryan (Ari) ırkın temsilcileridir.

Adı geçen bölge daha sonra İskender ve Roma İmparatorluklarının hakimiyetine girer. Bölgenin İslâmlaşma süreci VIII. yüzyılın sonuna doğru tamamlanmıştır. Artık bu dönemden sonra bugün Kürdistan adı ile sınırları çizilen bölge Müslüman Araplar'ın, Müslüman İranlılar'ın ve Müslüman Türkler'in hakimiyet sürdüğü alan olur. Ancak bölgenin çoğunluğunun İslâmlaşması yanında bazı topluluk ve milletlerin İslâm dışında kaldıklarını görüyoruz. Bunların en önemlileri Hint-Avrupa ırkına mensup olan Ermeniler ve Süryaniler'dir.

Ermeniler bugün Güney Kafkasya'da yaşamakla birlikte, Kafkasya ırklarından değil, Ari (Hint-Avrupa) ırklarındandırlar.

Ortaçağ'da iki Ermeni krallığı vardı: Biri bugünkü Ermenistan'la Van Gölü bölgesinde, diğeri de "Küçük Ermenistan" denilen Kilikya'da bulunuyordu. Birincisine Selçuklu Türkleri son vermiştir (1080). İkincisi de XIII. yüzyıla kadar yaşadıkdan sonra Memluk Türklerince ortadan kaldırılmıştır.

Ermenistan'ın bugünkü toprakları, Selçuklular devrinde Türkleştirilmiş, Anadolu gibi bir Türk ülkesi haline getirilmiştir. Osmanlılar döneminde ise burası Osmanlılar'la İran arasında uzun çarpışmalara sahne oldu. 1897'de Erivan (Revan) şehrinin nüfusunun % 52'sini Türkler teşkil etmekteydi. 1932 yılı sayımında bu oran % 6.3'e düşmüştür¹¹. Bu durum Ruslar'ın asimilasyon politikası üzerinde açık bir fikir vermeye yeter.

XIX. yüzyıl son yarısına kadar Osmanlı'ya en sadık millet (millet-i sadıka) olan Ermeniler bu zamandan sonra Ruslar ve İngilizler'in tahrik ve teşvikiyle Osmanlı Türk Devleti'ne başkaldırdılar. Anadolu'nun doğusunda az çok önemli bir azınlık, oldukları yerlerde, isyana, eşkıyalığa kalkıştılar. Geniş dış yardımlarla desteklenen bu başkaldırmalara karşı Osmanlı Devleti'nce alınan tedbirler arasında bölgedeki Ermenileri zorunlu göçe tabi tutmak en radikal olanıdır.

¹¹ *Yeni Hayat Ansiklopedisi*, "Ermenistan" md., C: III.

Birinci Dünya Savaşı'nı fırsat bilen Ermeniler, Ruslar'a yardım etmek için Türkiye'ye karşı ayaklandılarsa da hükümet çoğunu Arap ülkelerine gönderdi. Millî mücadele sırasında Türk ve Kürt köylerine saldıran, yağmalayan, çoluk-çocuk demeden öldüren, İslâm kadınlarının namus ve iffetine tecavüz eden Ermeniler'i Kazım Karabekir komutasındaki kuvvetler bozguna uğratarak, bugünkü sınırlarımızı çizdiler. Bunun üzerine, Anadolu'daki Ermeniler toplu halde bugünkü Ermenistan'a, Avrupa'ya, Amerika'ya göç etmişlerdir.

Bu söylediklerimizle amacımız bir Ermeni tarihi yazmak değildi. Esas vurgulamak istediğimiz nokta, tehirden kurtulmak için İslâmlaşan Ermeni dönmelerinin durumudur. Başlangıçta samimi müslüman olanlarına herhangi bir sözümüz yoktur. Ancak, zaman içinde küçülen ve gizlilerin açığa çıktığı bir dünyada dedelerinin Ermeni olduğunu öğrenen, üstelik İslâm'a ve Türk kültürüne yabancılaşan Ermeni asıllı gençlerin bugün PKK'nın saflarında yer aldığı bir gerçektir. Bugün PKK terörünün yoğunlukta bulunduğu ve halk tarafından desteklenir görüldüğü bölgelerde nüfus kayıtları araştırıldığında tespit ettiğimiz bu husus açıkça görülecektir. Yine nüfus kayıtlarına dayanarak yaptığımız diğer bir araştırma da bu göçler esnasında bölgede alıkonan çocukların veya müslümanlarla evlenen kadınların durumudur. "Her doğan İslâm fitratı üzerine doğar" hadisine dayanarak bazı Ermeni çocuklarının alı konması veya aileleri tarafından müslüman ailelerin yanında bırakılması aslında devletin izni dahilinde değildi. Resmi makamlardan bu durum gizlenmiş ve müslüman aileden doğmuş gibi nüfus kayıtlarına geçirilmiştir. Ancak, bu tür nüfus kayıtlarına dikkat edilecek olursa, böylelerinin çarpı işaretli olduğu görülecektir. İşte bu çocukların veya kadınların torunları zaman içerisinde kendilerinin Ermeni kanı taşıdıklarını öğrenmeleri PKK yanında veya PKK militanı olmalarına neden olmaktadır.

Türkiye için Ermeni meselesinin diğer bir yönünü de dıştaki Ermeniler meydana getirmektedir. Bugün için Türkiye Devleti sınırları içerisinde bir Ermeni problemi yoktur. Ancak, Ermeniler'in büyük ideali olan Ermenistan İmparatorluğu Giresun ve Sivas dahil olmak üzere bütün Doğu Anadolu'yu kapsamaktadır. Mevcut şartlarda bunu gerçekleştirmenin imkanı yoktur. Bu durumda

uygulanan politika Türkiye üzerinde hesabı bulunan komşu devletler ve emperyalist devletlerin destek ve kışkırtması ile bir Kürt problemi; Kürt ayrılığı olgusunu gerçekleştirme çabaları olmaktadır. ASALA metodu ile gerçekleştirilemeyen bu olgu, ASALA'nın görevini üstlenen PKK vasıtasıyla gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Ölü veya diri yakalanan PKK militanlarının önemli bir kısmının sünnetsiz olması da bu iddiamızı doğrulamaktadır. Amaç, güçlü bir Türk Devleti'nin koparılamayan; güçlü bir Türk Devleti var olduğu sürece gerçekleşmesi imkansız olan "Büyük Ermenistan"ı zayıf ve güçsüz bir Kürt Devleti vasıtasıyla kurmaktır.

1.4. Milletleri Birbirinden Ayırmada Kullanılan Ölçüler

Yukarıdaki iddialar tarihî varlık alanını ilgilendiren; sosyal olay ve olguları ifade eden bazı gerçekleri içermektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun tarihi de bu gerçekler vasıtasıyla çizilir.

Ferdin şahsiyetinin hayat boyu sosyalleşme süreci içerisinde oluştuğu gibi, milletlerin şahsiyetleri de tarihleri içerisinde oluşur. Şahsiyetin doğuştan ve sonradan kazanılan özelliklerle bir bütün teşkil ettiği varsayıldığında, milletler için ırkın ve kültürün önemi de vurgulanmış olur.

Kürtler'e bir ırk tayini için gayret sarfedenlerin çoğunun gerçekte Kürt kökenli olmaması emperyalist güçlerin Türkiye ve Kürtler üzerindeki hesaplarını açık bir şekilde ifade etmektedir. Hatta Kürt kökenli kişilerin, bu konudaki görüş ve düşünceleri bunların hoşuna gitmediği için kendi toplumlarına ihanetle suçlandığını görüyoruz. Mesela, Minorski'nin "Kürtler" adlı eserinin 25. sayfasındaki dipnotta Şeyh İdris-i Bitlisî bu ithama maruz kalmaktadır. "Bazı Kürt bilim adamları ve Kürtler'in bir bölümünün gözünde Şeyh İdris, yalnızca Osmanlılar'ın çıkarlarını göz önünde tutarak çalışmış ve kendi ulusuna ihanet etmiştir. Kürdistan'ın bütünüyle işgalinde çok önemli bir rol oynamıştır..."¹² denilmektedir. Benzer ithamlar ve suçlamalar Ziya Gökalp ve M. Şerif Fırat için de

¹² Minorski, *Kürtler*, Komal Yayınları, İstanbul 1977, s. 25.

yapılmaktadır. Hatta M. Şerif Fırat, Kürtler'in özbeöz Türk olduklarını savunduğu için öldürülmüştür¹³.

Kürtler'in soyu Türk'ten başka her ırka yamanırken birçok zorlamalar yapılmaktadır. Ortaya çıkan hakikatleri tevil edebilmek için hiçbir belge gösterilmeden şahsî kanaat ve görüşlere başvurulmaktadır. Bu durumu yukarıda Dr. Fritz'in aktardığımız görüş ve düşüncelerinde açıkça gördüğümüz gibi Minorski'nin "Kürtler"inde de görmekteyiz: (ki bu güneydekilerin başka kavimlerle karışmış ve doğrudan doğruya "Med"lerin torunları oldukları görüşündeyim)¹⁴ denilmektedir.

Tarih inanırlılığını ve güvenirliliğini kesin belgelere dayandırmak zorundadır. Belgelere ve gerçek fenomenlere dayalı olarak olaylar sebep-sonuç ilişkisi içerisinde açıklanırlar, yorumlanırlar. Şahsî kanaatlerle tarih yazılamaz; var olmayan bir millet yaratılamaz.

M.Ö. 4000 yıllarından bu yana Turan kavimlerinin hakimiyeti altında bulunan bir bölgenin tarihini bu milletleri yok farzederek açıklamak mümkün değildir. Bölge halkının bütünü tek bir ırka mensup kabul etmek de mümkün değildir. Bu nedenle, belli bir bölgedeki farklı halklara tek bir ad vererek bir millet ve bir devlet oluşturmak bugünün sakıncalarının yarın da devam edeceği anlamına gelir. Varsayalım Türkiye Cumhuriyeti Devleti ezilerek böyle bir devlet kurulmuş olsun. Böyle bir devlette acaba hangi ırk hangi oranda temsil edilecektir. Bu ırklara mensup halklar da ileride bağımsız devlet olabilmek için harekete geçmeyecekler midir? Bugün bu insanları Türk'ten ayırmak için gayret sarfedenler ileride onları da birbirinden ayırmak istemeyecekler midir? Hatta onları aşiretler halinde birbirleri ile çatıştırmayacak mıdır?

Kürtler'in ırk problemini tayinde kullanılan ölçülerin tarafsız olmadığı ortadadır. Birtakım yakıştırmalardan öteye geçmeyen açıklamalarla bir ırk tayini mümkün değildir. Üstelik Kürtler'in

¹³ Cemal Gürsel, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi'ne Sunuş*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983, XIII-XV.

¹⁴ Minorski, *a.g.e.*, s. 17.

Türklüğü diğer ırklara mensubiyetinden daha fazla akla yakın ve belgelerin desteklediği bir olgudur. Dr.Fritz'in şahsi kanaatlerini göz önüne almadan iddia ettiği hususlardan bunu çıkarabiliriz. Sonuç olarak, Kürtler'in dedelerinin Eti-Lohodo Devleti'nin kurucuları olan Hurriler olduğu hükmüne varabiliriz.

Kürtler'in atalarının Hind-Avrupaî bir ırktan gelmediğinin en büyük delili de bu dillerde "Kürt" kelimesinin bulunmamasıdır. Dr. Fritz'in de kabul ettiği gibi "Kürt" kelimesi Türkçe'den başka hiçbir dilde aynı harf ve aksanla bulunmamaktadır¹⁵. Aynı şekilde "... Macar ilim adamlarına göre "Kürt" bir Türk boyunun adıdır. 1300 yıl önce Ortaasya'da yaşayan ve oradan ayrılarak tâ Macaristan'a ulaşan Turanî bir gruptur. Nitekim Eleges'de bulunan "Kürt hakanı Alp Urungu"nun – anıt mezarı bunun en açık delilidir. "Kürt" olarak nitelenen bu Türk boyunun ne Guttiler ile, ne de Karduklar ile ilgisi vardır"¹⁶.

"... Bazıları Doğu ve Güneydoğu Anadolu'muzda yaşayan herkesi, sanki tarih boyunca hep "Kürtçe" konuşan kimseler gibi göstermeye çalışıyorlar. Onlara bakılırsa bütün Şark, 5000 yıldan beri "Kürdistan"dır. Oysa ... Tarih boyunca "Kürtçe" konuşulduğuna ve konuşan kavme dair en küçük bir belge yoktur. Ne tablet, ne mezar taşı, ne de başka bir kayıt. Kaldı ki içinde "Kürt" kelimesi geçen tek belge, Yenisey'de bulunan anıt-mezardır. Bu mezarın kitabesi Türkçe olup Gök-Türk alfabesiyle yazılmıştır. O kitabede "Kürt" diye anılan boy Turanî olup Türk soyundan gelmektedir"¹⁷.

Bir sosyal grubun kökenini tayinde kullanılan bir ölçü de "dil"dir. Aslında Kürt-Türk ayrılığını ifade etmek için en fazla üzerinde durulan, Kürtçe diye ayrı bir dilin mevcut olduğu hususudur. Var olduğu iddia edilen böyle bir dilin kelime dökümünü Dr. Fritz, Petersburg Akademisi tarafından yaptırılan sözlükten yukarıda aktarmış idi. Bu dökümde ortaya çıkan gerçeği Dr. Fritz gizlemeye çalışmakta ise de Proto-Türkçe'den 3080 kelimenin Kürtler'e nasıl

¹⁵ Fritz, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁶ Ahmet Kabaklı, *Güneydoğu Yakından*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1990, s. 45.

¹⁷ Kabaklı, *a.g.e.*, s. 45-46.

geçtiğini açıklamamaktadır. Burada dikkat edilecek husus kelimelerin Proto-Türkçe olmasıdır. Zira İslâmlaşma dönemine ait Arapça ve Farsça kelimelerin Kürtler'in kökenini tayinde herhangi bir değeri yoktur. “Doğu bölgemizde bilhassa “Fars emperyalizmi” çok etkili olmuş ve menfi âmiller bu istilacılığın işini kolaylaştırmıştır... Farsça'nın etkisiyle “kırma bir ağız” doğmuş, Doğu'da Türkmen halkları hem dilleri, hem ruhları ile devlete yabancılaştırılarak “Şah ve İran hayranlığı” almış yürümüştür”¹⁸. Arapça'nın etkisi ise bütün İslâm toplumları için söz konusudur. En basit örneğini bizim bu çalışmada kullandığımız dilde görmek mümkündür.

İnsan, bir sosyal grup içerisinde sosyo-kültürel şahsiyeti ile yer alır. Şahsiyet bir yandan biyolojik kökenli olduğu gibi diğer yandan da kültür damgalıdır. Örf, âdet, töre, ahlak, hukuk ve din millî kültürün görünümüdür. Bin yıla yakın bir zaman sürecinde İslâm-Türk kültürünün şekillendirdiği Anadolu'yu herhalde bölmenin en güç yanı da buradadır. Aynı kültüre mensup iki devleti acaba hangi mantık kabul eder. Mantık kabul etse bile davulu, zurnayı, halayı, camiye nasıl ayrı ayrı kullanacağız. Bunları da ayırdığımızı varsayalım; mezarlıklarda koyun-koyuna, kucak-kucağa yatan şehitleri de mi ayırmak zorunda kalacağız?

2. Türk-Kürt Yabancılaşması Var Mıdır?

2.1. Yabancılaşma Olgusu

Türk-Kürt yabancılaşması olgusunun mevcut olup-olmadığını test edebilmek için “yabancılaşma olgusu”nun açıklanması gerekmektedir.

“Yabancılaşma” sanayileşme olgusunun sosyoloji literatürüne kazandırdığı bir kavramdır. Ortaçağ feodal toplum yapısının değişmesi, aydınlanma çağı ile ortaya çıkan eskinin zihniyetine karşı tepkiler, bilimin gerçekleştirdiği teknoloji ve bunun diğer bir ifadesi olan sanayileşme olgusu, kudretsizlik, anlamsızlık, normsuzluk, soyutlama ve kendine yabancılaşma şeklinde ifade edilen “yabancılaşma olgusu”nu gündeme getirir. Diğer bir ifade ile

¹⁸ Kabaklı, *a.g.e.*, s. 45.

yabancılaşma; bireyin toplumun değerlerine, çevresine karşı ilgisinin yok olması, dünyaya karşı içine dönük bir tutumun elde edilmesi anlamına gelir¹⁹. Bu anlamda yabancılaşma psikolojik bir yapıyı ifade eder. Sosyoloji yönünden yabancılaşma, kişinin mensubu bulunduğu gruba karşı olan husumeti nedeni ile mensubu bulunduğu küçük grup ile tam bir bütünleşme içine girmektedir²⁰. Bu şekilde oluşan yeni grup ana bütünden ayrılır ve içinde ayrıldığı ana gruba ters düşer ve karşı tavır alır.

Yabancılaşma kavramı, mevcut bir varlıktan (objeden) uzaklaşmayı ifade eder. Ferdin objelere karşı eğilimini belirleyen birçok faktör mevcuttur. Bunlardan bir kısmı şahıs olarak insandan, bir kısmı da dış objelerden çıkar. Objeler de insanın istek, arzu ve ihtiyaçlarını uyarması durumuna göre yaklaşma ve uzaklaşma objeleri olarak ikiye ayrılır. İnsana haz veren objeler yaklaşma objeleri, elem veren objeler ise uzaklaşma objeleridir. İnsan kendisine haz veren, hoşlandığı ve sevdiği objeleri algulamaktan mutlu olur. İstek, arzu ve ihtiyaçlarını tatmin eden objeleri algulamaktan, onlarla birlikte olmaktan haz duyar, onlarla bütünleşir. Aksi durumda onlardan uzaklaşır ve yabancılaşır; objelere ait aidiyet duyguları ortadan kalkar, sevgi ve aşk duyguları nefrete dönüşür.

“İnsan tab’an medenidir” diyor İbn Haldun. Mekan yakınlığı, soy birliği, ortak inanç ve değerler, ortak menfaatler insanların bir araya gelmelerini ve sosyal gruplar oluşturmalarını sağlar. Diğer bir anlatımla, fertlerin birbirlerine uzaklık veya yakınlık derecesini ve bir grup oluşturmalarını sağlayan bir takım yapılar vardır. Bunları sematik olarak şu şekilde gösterebiliriz²¹:

¹⁹ Sulhi Dönmezer, *Sosyoloji*, 6. Baskı, Savaş Yayınları, Ankara 1983, s. 202.

²⁰ Sulhi Dönmezer, *a.g.e.*, s. 202.

²¹ Zeki Arslantürk, *Sosyolojiye Giriş*, Bolu 1992, s. 13.

İNANÇ VE TUTUMLAR DİN DİNİ CEMAATLER		
BİRLİKLER PARTİLER SENDİKALAR		ÖRGÜT VE GRUPLAR
DÜNYA ASYA-AVRUPA TÜRKİYE-COĞRAFI BÖLGELER ŞEHİR-KASABA BELDE-KÖY	AİLE SOY-SOP MİLLET İNSANLIK	MESLEK VE EKONOMİ
		İNSAN VE ÇEVRE

Şu halde, cemiyetin mevcut olabilmesi için benzerlik kadar farklılıkların da olması tabiidir. Fertleri ve toplumları birbirine benzer kılan özellikler arasında en önemlisi Kültür birliğidir. Aynı kültüre sahip insan toplulukları her ne kadar birbirlerinden farklı bir takım özelliklere sahip olsalar da kültür birliği onları benzer tutum ve davranışlara sevkeder. Kısaca, aynı kültüre mensup şahısların istek, arzu, ihtiyaç ve amaçları, hedeflerinin aşağı yukarı aynı olması, fizikî ve sosyal çevrelerinin birbirine benzemesi, aynı öğrenme tecrübelerine sahip olmaları dolayısıyla zihni (kognitif) dünyalarında bir birlik meydana gelir²².

Demek ki yabancılaşma olgusu, sosyal bütünleşme ve sosyal çözülme ile ilişkili bir olgudur.

Çözülmede bir bütünün parçaları arasındaki bağların gevşemesi, kapsaması; dayanışmanın, birliğin, dengenin bozulması olgusu yatar²³. Sosyolojik anlamda bu bütün toplumdur. Toplum az veya çok, sürekli, belli bir hedef ve amaca ulaşmak için organize olmuş insanlardan meydana gelmiş sosyal gruptur²⁴. Bir sosyal grup içerisinde tek tek üyelerin bir takım hedef ve gayeleri olduğu gibi

²² David Krech-R.s. Grutchfield-Ballachey, *Cemiyeti İçinde Fert*, (Çev. Mümtaz Turhan), M.E.B. Devlet Kitapları, İstanbul 1970, s. 47.

²³ Mahmut Tezcan, *Sosyolojiye Giriş*, Ankara 1991, s. 162-167.

²⁴ Jakabus Wössner, *Soziologie*, Verlag Herman Böhlau Nachf., Wien-Köln-Graz, s. 161.

ortak hedef ve gayeleri; ülküleri onları bir bütün teşkil edecek duruma getirir. Bu aşamada insanlar birer yığın olmaktan çıkarlar; birlik, dayanışma ve denge süreçleri vasıtasıyla bir bütün teşkil ederler. Diğer bir ifade ile üyeler birlikte mensubiyet duygusu ile bir şuur elde ederler; ferdi şuur grup şuurunda birleşir ve bir bütün meydana getirir. Bu anlamda mikro düzeyde sosyal grup modeli aile, makro düzeyde ise millet olarak karşımıza çıkmaktadır²⁵.

Ele aldığımız konu açısından aile ve millet sosyal grup ve sosyal müesseseleri önem arz etmektedir. Zira Anadolu ailesini bir Türk-Kürt ailesi diye ayırmak mümkün değildir. Bin yıllık Türkleşen ve İslâmlaşan Anadolu'da ailesinde Kürt bulunmayan bir Türk veya ailesinde bir Türk bulunmayan bir Kürt aile mevcut değildir. Anadolu ailesi hiçbir zaman ırkî temellere göre kurulmamıştır. Bunun nedeni de böyle bir meseleleri olmadığı gibi kendilerini Türk Milleti'nin dışında ayrı bir millet olarak algılamamış olmalarıdır.

Toplumda en küçük birim veya hücre ailedir. Millet ise aile hücrelerinden meydana gelen bir organizma, bir bütündür. Bu bütünün çimentosu da kültürdür²⁶. Asırlar içerisinde teşekkül eden Kürt-İslâm Kültürü'nü yok etmedikten sonra Anadolu'da ayrı ayrı milletlerin varlığından söz etmek hayalden başka bir şey ifade etmeyecektir. Ancak meselenin düğümlendiği nokta burada bulunmaktadır. Nesiller Türk-İslâm Kültürü'ne; Türk ailesine ve Türk Milleti'ne yabancılaşır veya yabancılaştırılırsa ne olacaktır?

2.2. Milli Devlet Olma Sürecinde Aksamalar

İmparatorluklar birer milletler mozaği karakteri taşırlar. Aynı hüküm Osmanlı İmparatorluğu için de geçerlidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda millet-i hakime Türk Milleti'dir. İmparatorluğun çöküşü ve Milli Mücadele sonucunda (her ne kadar Misak-ı Milli sınırlarını tam kapsamasa da) yeni Türk devleti kurulur. Türkiye Cumhuriyeti'nde Lozan Antlaşması ile kabul edilen azınlıklar

²⁵ Ulrich Planck, *Soziale Gruppen im Vorderen Orient, Sonderdruck aus "Beiträge Zur Kulturgeographie des Islamischen Orients"*, Marburg/Lahn 1979.

²⁶ Mustafa Erkal, *Sosyoloji*, 3. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 1987, s. 77.

(Ermeni, Rum, Yahudi ve Süryaniler) dışında devletin tebaası bir bütün kabul edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ile yerine kurulan yeni Türk Devleti milletleşme sürecinde üç engel ile karşılaşmıştır:

a. İmparatorluk (ümme) mentalitesinden millet şuuruna geçişin sağlanması,

b. Farklı medeniyet ve kültür çevrelerinde yaşayan Türk unsurlarının kültürel bütünlüğünün sağlanması,

c. Tür toplumunun tarih sahnesine çıktığı zamanlardan beri kazanmış olduğu kültür ve medeniyet değerlerini, çağın ilerleyen itici güçleriyle yeni sentezler meydana getirmek suretiyle kalkınmayı gerçekleştirmek.

Batı ve Doğu toplumları tarihî gelişmelerini kendi kültür ve değerler sisteminin yönlendirdiği biçimde tamamlamışlardır. “Klan”dan İmparatorluğa kadar insanlığın geçirmiş olduğu evrim bazı belirleyici özellikler dışında Doğu ve Batı toplumlarında ortak bir paydada birleşebilmektedir. Ayrıca Batı ülkeleri, özellikle İngiltere ve Fransa bundan yaklaşık beş yüz yıl önce “millet olma sürecini” sosyolojik anlamda ele almış, bilimin, parlamenterist sistemin, kişi hak ve hürriyetlerinin yeni bir değerlendirmesini yapmak suretiyle millî yapıyı güçlendirmişlerdir. Rönesans ve Reform hareketleriyle aydınlanma çağı bilim ve teknoloji alanında hızlı ve başdöndürücü ilerlemeler sağlamıştır. Max Weber'in belirttiği üzere; “Sanat ve estetik değerleri, ilmî araştırma metot ve teknikleri, parlamenterist sistemi, hukuk düzeni, hatta iktisadî modeliyle (kapitalizm) Batı'nın malı olan yeni bir dünya yaratmıştır”²⁷.

Türk toplumu, imparatorluktan “millet olma” merhalesine geçerken, bu süreci hem geç başlatmış olması, hem de sosyolojik anlamda belirleyici ve hızlandırıcı alınmaması sebebiyle istenilen

²⁷ Orhan Türkdoğan, *Değişme-Kültür ve Sosyal Çözülme*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, s. 7-8.

doyum noktasına ulaşamamıştır. Bu yüzden sosyal yapının dokusu zayıflamış, dış tesirlere karşı direnci kırılmıştır²⁸.

Yukarıda saydığımız güçlülere rağmen Millî Mücadele sonucunda düşmana karşı oluşan millî birlik ruhu başlangıçta yeni Türk devleti için en önemli avantaj idi. Ancak vatan topraklarının işgalden kurtarılması ve siyasî birlik kurulmasından hemen sonra bu ruh yoğunluğunu kaybetmiş veya diğer meselelerin çözümünde bir temel yapılamamıştır. Hatta başlangıçta Atatürk'ün Türk Devleti'nin temelini yerleştirmeye çalıştığı Türk Kültürü yerine Latin ve Yunan (Helen) kültürü ikame edilmeye çalışılmıştır. Kültürde hümanizma akımı adı verilen bu ideoloji, 1940-1950'ler arasında, aynı zamanda Kemalist İdeoloji'nin "dallarını-budaklarını" da kesmek suretiyle ona yeni biçim vermeye çalışmıştır. Militarist laiklik bu dönemde uygulama alanına aktarılmıştır. Kemalizm'in, "din-devlet" ayrımı ilkesi, bu kadronun elinde Tanrı tanımazlığa döndürülmüş, bir hümanist ütopya için dinî hayat devre dışı bırakılmıştır. İnkılap, öz evladını bir Frankeştayn canavarı gibi bu dönemde yemeye başlamıştır... Tanrı tanımazlar, Tanrı'nın yarattığını bir fetiş haline getiriyorlardı²⁹.

Toplumumuz, 200 yılı aşan bir süreden beri helezonlu diyebileceğimiz bir değişim süreci içine girmiştir. Bazen bu değişimler durulup arınma imkanı bulmadan yeniden değişimin labirentleri içine itilmiştir. Bazen de değişimin sürekliliği ve şiddetinden ötürü bir yelpaze gibi olaylar üst üste kapanmıştır. Bu durum, isabet ettiği değişim dilimlerine göre dünya görüşü, hayat tarzı ve inanç sistemleri birbirinden farklı nesillerin yetişmesine sebep olmuştur... Tanzimat, Meşrutiyet, Cumhuriyet ve "kültürde hümanizma" diye belirleyebileceğimiz bu dönemler kendine özgü kişilik ve karakter yapısı oluşturmuşlardır. Bunların en trajiği, 1923-1950'liler arasına tekabül eden çok kısa süre içinde birbiriyle çelişkili durumda olan ikili (dubleks) kişiliğe sahip nesilleri yetiştirmiş olmamızdır. Günümüz sosyal psikolojisi göstermiştir ki,

²⁸ Türkdoğan, *a.g.e.*, s. 8.

²⁹ Türkdoğan, *a.g.e.*, s. 17.

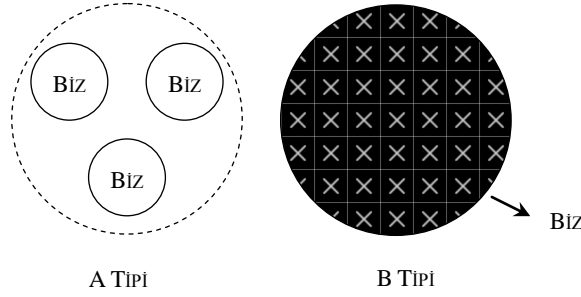
kognisyonlarımızın (algı faaliyetlerimizin) farklılığı, ferdin şahsiyet yapısı (idiomu) kadar kültür sahalarının birbirine benzemeyişinden de kaynaklanmaktadır. Cumhuriyet'in başlangıcında (1923-1938) millî özelliklere ve tarihi kişilere yönelik şuurlu bir kültürleşme süreci, Atatürk'ün ölümünden sonra hem karşıt Atatürkçü "millî yörüngesinden" saptırılarak Yunan-Latin köklere kaydırılmasına yol açmıştır. Devletin bu amaçla mobilize edilmesi, kültür ve eğitim hayatının başdöndürücü bir hızla yeniden teşkilatlandırılması, hatta Köy Enstitüleri modeli ile bu felsefenin köylere kadar yansması Atatürk'ün "millî devlet modeli"nin Türk toplumunda gerçekleşmesine engel teşkil etmiştir³⁰.

Millî devletin temelinde millî kültür bulunur. Bu devletin üyeleri bu temele dayanarak ortak şuur elde ederler. Millî devlette, tek tek biz duygusuna sahip zümreler, etnik gruplar yerine, ana grup (topyekûn halk) içinde ben ve biz duygusuna sahip kişiler, fertler mevcuttur.

Bugünkü Türkiye'de, ferdiyetçi sosyal yapıya şiddetle ihtiyacımız vardır. Zira Türkiye'nin bugünkü doğu probleminin temelinde zümre ve aşiret toplumunda millî bir bütün teşkil edecek şekilde ben ve biz duygusuna sahip toplum yapısına geçememe olgusu yatmaktadır. Bu iki sosyal yapı tipini şu şekilde gösterebiliriz:

³⁰ Türkdoğan, *a.g.e.*, s. 19-20.

SOSYAL YAPI TAHLİLLERİ

A tipi sosyal yapının bütün nüfusunu temsil eden dış halka aralıklı noktalarla gösterilmiştir. Bu demektir ki; böyle bir yapı, dışa karşı tek bir biz çemberi meydana getirmediği için milli bir camia oluşturmadığı gibi, tek bir ümmet teşkil edecek hale gelebilmiş değildir. Bundan ötürü ilkel ve zayıf bir yapıdır.

B tipi sosyal yapı (yani ferdiyetçi yapı) ise, iç'te kabiliyetlerin realize edilmesine, dışarıya karşı ve kültürel açıdan da bütün nüfusun aynı biz duygusunda birleşmesine imkan veren bir yapıdır³¹. Böyle bir yapıda fertler toplumda sosyo-kültürel şahsiyetleri ile yer alırlar.

B tipi sosyal yapı örneği, ideal bir yapıyı ifade etmektedir. Toplumlar bu ideal yapıya yakınlıkları derecesinde sosyal bütünleşme o derecede güçlü olmaktadır.

Bugün dahi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun sosyal yapısının A tipi yapıya uyduğunu görmekteyiz. Bu da emperyalist güçlerin işini kolaylaştırmaktadır. Feodal toplum yapısı olarak da nitelendirilen böyle bir yapıdan B tipi yapıya geçiş sağlanamadığı sürece bölgenin problemleri bitmeyecek, aynı zamanda emperyalistlerin istismarı devam edecektir.

³¹ Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Türkiye'de Sosyal Çözülme Tehlikeleri*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1990, s. 198-199.

Binayı yıkmak kolay, yapmak zordur. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun mevcut yapısını A tipinden B tipine çevirmek kolay bir iş değildir. Asırların içinde oluşan adı geçen yapıyı mecburî kültür değişimleri ile sağlamak mümkün değildir. Bugün için öncelik arzeden husus; bölgenin güvenlik ihtiyacını sağlamak, bölgeyi ekonomik açıdan güçlendirmek, eğitim imkanlarından faydalandırmak, laikliği dinsizlik uygulamalarından arındırmak ve bölge halkının çıkarlarının bütünleşmede olduğunu onlara anlatmaktır.

Laiklik, objelere karşı bir bakış açısıdır. Objeleri tarafsız olarak değerlendirmeyi ifade eder. Bu bilimsel bir bakış açısıdır aynı zamanda. Bu anlamda, laikliğin en önemli görevi fertler arası ve toplumlar arası ihtilaf ve çatışmayı (konflikt) önlemektir. Laiklik bu anlamda ülkemizde belli bir görev icra etmiştir. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu için mevcut mezhep ve tarikatlar arasındaki çatışmayı önleyici fonksiyonu devam etmektedir. Ancak, laiklik uygulamalarının özellikle müslümanları İslâm'dan soğutma ve uzaklaştırma şeklinde cereyan etmesi dinin yer altında paralel yürümesine neden olmuştur. Kontrolsüz çoğalan ve yer altına itilen din olgusunun İmparatorluktan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişteki yapısından farklı bir durumda olmadığı kanaatindeyiz.

Sonuç

Gerçek şu ki Anadolu'nun etnik yapısı hakkında doğru bilgileri Osmanlı arşivlerinde bulabiliriz. Zira Osmanlı'nın bugünkü anlamda bir etnik problemi olmamıştır; bu nedenle de Osmanlı arşivlerinde mevcut bilgiler en doğru ve gerçeği olduğu gibi yansıtan bilgilerdir.

Bizim bu araştırmamızın sonuçları Cevdet Türkyay'ın Osmanlı arşivlerine dayanarak Anadolu'nun etnik yapısı hakkında yaptığı tespitlerle aynı paraleldedir:

“Büyük Türk soyu, ilk ve eski anayurdu olan Ortaasya yaylalarından Batı'ya doğru göç etmiş, birçok bölümlere ayrılmış, aynı anlama gelen boylar, oymaklar, aşiretler ve cemaatler meydana getirmiştir. Bunlar o kadar çoktur ki, daha

önce de belirttiğimiz gibi, toplam olarak sayısı binleri aşmış (7230) bulunmaktadır...”³².

“Sonuç olarak, bütün bu toplulukların Türk asıllı olduklarını kabul etmek doğru olur. Öteyandan; Kürd, Kürdi, Kürdiler, Kürdler nâm-ı diğer Murtana, Kürd Mahmutlu, Kürdikânlı, Kürd Mehmedli, Kürd Mihmatlı gibi çeşitli adlar altında, belge ve defterlerde oymak, aşiret ve cemaatların bağlı olduğu topluluklar için, Türkmân Ekradı, Konar-Göçer Türkmânı, Türkmân taifesi denilmektedir...”³³.

“Adları Kürd, Kürdler, Karacakürt, Kürmanç olan oymak, aşiret ve cemaatlar bile Türkmen’dir. Yani Oğuz Türklerindedir. Acı olan, bunların bir kısmının benliklerini, daha doğrusu Türklüklerini unutarak veya unutturularak, kendilerini Türk’ten ayrı bir soy imiş gibi göstermeleridir...”³⁴.

Durum tespiti problemin çözümü için yeterli değildir. Aslolan Anadolu’da tek millet kimliğine sahip devleti oluşturmaktır. Millî mücadele bitiminde teşekkül eden tek millet ve tek bir devlet konsensüsünü millî devletin yaratılması süreci devam ettirmeliydi. Atatürk’ün millî devlet yaratma gayretleri daha sonraki dönemlerde kesintiye uğramıştır. Bu kesintiler nedeniyle millî devlete ulaşılamaması bugünkü problemlerin temelinde yatan esas neden olarak devam etmektedir.

Bölgelerarası dengesizliklerin giderilmesi, eğitimle Türkiye Cumhuriyeti’ni meydana getiren insanların millî şuura kavuşturulması, bütün ülkede özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da güvenliğin ve huzurun sağlanması, millî devlet şuurunu yaratmada etkili rol oynayacaktır.

KAYNAKLAR

³² Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak Aşiret ve Cemaatler*, Tercüman Kaynak Eserler Dizisi, İstanbul 1979, s. 18.

³³ C. Türkay, *a.g.e.*, s. 15.

³⁴ C. Türkay, *a.g.e.*, s. 18.

- “Dünya Halkları ve Dinleri”, Memo Larousse, C: II.
- Ahmet Kabaklı, *Güneydoğu Yakından*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1990.
- Âmiran Kurtkan Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, Filiz Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul 1986.
- , *Türkiye’de Sosyal Çözülme Tehlikeleri*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1990.
- Cemal Gürsel, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi’ne Sunuş*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983, XIII-XV.
- Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, Tercüman Kaynak Eserler Dizisi, İstanbul 1979.
- David Krech/R.S. Grutchfield-Ballachey, *Cemiyeti İçinde Fert*, (Çev.: Mümtaz Turhan), M.E.B. Devlet Kitapları, İst. 1970.
- Dr. Fritz, *Kürtler (Tarihi ve İçtimai Tetkikat)*, Tab ve Naşiri Kütübhane-i Südi, İstanbul 1334 (1918).
- İsmail Cem, *PKK’nın İsteddiğini Asıl Şimdi Yapmayalım*, Sabah Gazetesi, 1 Kasım 1992.
- İsmet G. İsmet, *Devletin Gizli Belgelerinde PKK*, Milliyet, 15 Aralık 1992.
- Jakabus Wössner, *Soziologie*, Verlag Herman Böhlhaus Nachf., Wien-Köln-Graz.
- Mahmut Tezcan, *Sosyolojiye Giriş*, Ankara 1991.
- Minorski, *Kürtler*, Komal Yayınları, İstanbul 1977.
- Mustafa Erkal, *Sosyoloji*, 3. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 1987.
- Orhan Türkdöğün, *Değişme-Kültür ve Sosyal Çözülme*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.
- Raif Karadağ, *Petrol Fırtınası*, Adak Yayınları, İstanbul 1979.
- Sulhi Dönmezer, *Sosyoloji*, 6. Baskı, Savaş Yayınları, Ankara 1983.
- Ulrich Planck, *Soziale Gruppen im Vorderen Orient, Sonderdruck aus “Beitrage Zur Kulturgeographie des Islamischen Orients”*, Marburg/Lahn 1979.
- Yeni Hayat Ansiklopedisi, “Ermenistan” md., C: III.
- Zeki Arslantürk, *Sosyolojiye Giriş*, Bolu 1992.
- Ziyaeddin Fahri, Halk Gazetesi, 16 ve 19 Kanunsanî, 1926.

“Identity Search for the Kurds and Turkish Alienation”

Abstract

The Ottomans did not have any ethnical problem in today's sense. We gather information From Ottoman Archives as regards to the then ethnical structure in Asia Minor. As a matter of fact, the results of this reseach are in accordance with the information in the said archives.

Mr. Cevdet Türkay gives us the following information based upon the documents in the archives: “Great Turkish Nation that migrated from Central Asia to the West had a structure composed of an integrity of tribes, clans, nomads and communities that number in thousands. In documents and books are mentioned such names as Kürds, Karacakürd, Kirmanc are Turkomen as well. Consequently, all the clans and tribes are of Turkish origin.”

All this information is a clear evidence of the fact that there does not exist a different ethnical identity in Anatolia. That the interregional imbalances be removed and security and peace be established particularly in the Eastern and South-Eastern Anatolia will strengthen national conscience and play a significant role in the notion of national state. Thus the Turkish Republic founded by Atatürk upon the concept of national state will ascend the same level as the contemporary nations have.

Keywords:

Ottoman Archives, ethnical stucture, national state, tribes, clans, nomads, communities.

Yayın İlkeleri

1. Derginin dili Türkçedir. Yayınlanacak her yazının başında Türkçe, sonunda İngilizce özet ve bunların yanısıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. Özetler 100 ile 150'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en fazla 8'er kelime olmalıdır.

2. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* Ocak, Mayıs ve Eylül aylarında olmak üzere yılda üç kez yayımlanır. Ocak sayısı için en geç 15 Kasım, Mayıs sayısı için en geç 15 Mart, Eylül sayısı için en geç 15 Temmuz'a kadar yazıların dergiye ulaştırılmaları gerekir. Belirlenen tarihten sonra gelen yazılar, bir sonraki sayıda değerlendirilmek üzere saklanır.

3. Dergide ilmî makale, tercüme ve kitap eleştirileri yayınlanacaktır. Makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve orijinal olmalıdır. İstisnâî durumlar hariç sayfa sayısı 20'yi aşmamalıdır.

4. Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik bakımdan Yayın Kurulu'nca incelenir. Yayınlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması hâlinde yayınlanır. Raporlardan birinin olumlu diğerinin olumsuz olması hâlinde ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyor ise sebebini açıklamalıdır.

5. Yazılarda Türk Dil Kurumu'nun imlâ kılavuzuna uyulması tavsiye edilir. Ancak, netice olarak yazılardaki imlâdan yazarlar sorumludur.

6. Yazılar, basılı üç kopya halinde ve disketleriyle gönderilmelidir.

7. Yazılar Macintosh veya IBM uyumlu bilgisayarda MS Word adlı programla, normal metin için *Times* ya da *Times New Roman* fontu, transkripsiyon için *Times'e* dayalı herhangi bir fontla yazılmış olmalıdır.

8. Dipnotlarda takip edilecek usuller:

Kitaplarda: Yazar adı SOYADI, *Kitap adı*, Basıldığı yer yıl, sayfa.

Örnek : Âmil ÇELEBİOĞLU, *Ali Nihad Tarlan*, Ankara 1989, s. 25.

Makalelerde: Yazar adı SOYADI, "Makale adı", *Dergi adı* (veya kısaltması), cildi/sayısı, Baskı yeri ve yılı, sayfası.

Örnek: M. Orhan OKAY, "Duanın Şiiri", *Türk Dili*, LI/420, Aralık 1986, s. 504-511.

Bibliyografya verilecekse, yazar SOYADI başa alınır, kitaplarda baskı yerinden önce yayınevi ismi konarak yukarıda belirtilen sistem uygulanır.

9. Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

10. Yazarlar, ad ve soyadları ile birlikte akademik ünvanlarını ve görev yaptıkları kurum adlarını tam olarak belirtmelidirler. Ayrıca, kendileriyle irtibat kurulabilmesi için sürekli adreslerini, telefon numaralarını, varsa belgegeçer numarasını ve elektronik posta adreslerini vermelidirler.

11. Makale veya eleştirisi yayımlananlara 25 adet ayrı basım ile bir adet dergi verilir.

12. Hakemlere hakemlik ücreti ödenir
13. Basılmayan yazılar iade edilmez.